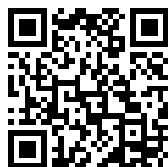

This is a reproduction of a library book that was digitized by Google as part of an ongoing effort to preserve the information in books and make it universally accessible.

Google™ books

<https://books.google.com>

Over dit boek

Dit is een digitale kopie van een boek dat al generaties lang op bibliotheekplanken heeft gestaan, maar nu zorgvuldig is gescand door Google. Dat doen we omdat we alle boeken ter wereld online beschikbaar willen maken.

Dit boek is zo oud dat het auteursrecht erop is verlopen, zodat het boek nu deel uitmaakt van het publieke domein. Een boek dat tot het publieke domein behoort, is een boek dat nooit onder het auteursrecht is gevallen, of waarvan de wettelijke auteursrechttermijn is verlopen. Het kan per land verschillen of een boek tot het publieke domein behoort. Boeken in het publieke domein zijn een stem uit het verleden. Ze vormen een bron van geschiedenis, cultuur en kennis die anders moeilijk te verkrijgen zou zijn.

Aantekeningen, opmerkingen en andere kanttekeningen die in het origineel stonden, worden weergegeven in dit bestand, als herinnering aan de lange reis die het boek heeft gemaakt van uitgever naar bibliotheek, en uiteindelijk naar u.

Richtlijnen voor gebruik

Google werkt samen met bibliotheken om materiaal uit het publieke domein te digitaliseren, zodat het voor iedereen beschikbaar wordt. Boeken uit het publieke domein behoren toe aan het publiek; wij bewaren ze alleen. Dit is echter een kostbaar proces. Om deze dienst te kunnen blijven leveren, hebben we maatregelen genomen om misbruik door commerciële partijen te voorkomen, zoals het plaatsen van technische beperkingen op automatisch zoeken.

Verder vragen we u het volgende:

- + *Gebruik de bestanden alleen voor niet-commerciële doeleinden* We hebben Zoeken naar boeken met Google ontworpen voor gebruik door individuen. We vragen u deze bestanden alleen te gebruiken voor persoonlijke en niet-commerciële doeleinden.
- + *Voer geen geautomatiseerde zoekopdrachten uit* Stuur geen geautomatiseerde zoekopdrachten naar het systeem van Google. Als u onderzoek doet naar computervertalingen, optische tekenherkenning of andere wetenschapsgebieden waarbij u toegang nodig heeft tot grote hoeveelheden tekst, kunt u contact met ons opnemen. We raden u aan hiervoor materiaal uit het publieke domein te gebruiken, en kunnen u misschien hiermee van dienst zijn.
- + *Laat de eigendomsverklaring staan* Het “watermerk” van Google dat u onder aan elk bestand ziet, dient om mensen informatie over het project te geven, en ze te helpen extra materiaal te vinden met Zoeken naar boeken met Google. Verwijder dit watermerk niet.
- + *Houd u aan de wet* Wat u ook doet, houd er rekening mee dat u er zelf verantwoordelijk voor bent dat alles wat u doet legaal is. U kunt er niet van uitgaan dat wanneer een werk beschikbaar lijkt te zijn voor het publieke domein in de Verenigde Staten, het ook publiek domein is voor gebruikers in andere landen. Of er nog auteursrecht op een boek rust, verschilt per land. We kunnen u niet vertellen wat u in uw geval met een bepaald boek mag doen. Neem niet zomaar aan dat u een boek overal ter wereld op allerlei manieren kunt gebruiken, wanneer het eenmaal in Zoeken naar boeken met Google staat. De wettelijke aansprakelijkheid voor auteursrechten is behoorlijk streng.

Informatie over Zoeken naar boeken met Google

Het doel van Google is om alle informatie wereldwijd toegankelijk en bruikbaar te maken. Zoeken naar boeken met Google helpt lezers boeken uit allerlei landen te ontdekken, en helpt auteurs en uitgevers om een nieuw leespubliek te bereiken. U kunt de volledige tekst van dit boek doorzoeken op het web via <http://books.google.com>

B 379677

Library of the University of Michigan
Bought with the income
of the
Ford-Messer
Bequest

E. P. FABER

XVII-2~

AS
244
A433

VERSLAGEN EN MEDEDEELINGEN
DER
KONINKLIJKE AKADEMIE
VAN
WETENSCHAPPEN.

VERSLAGEN EN MEDEDEELINGEN
DER
KONINKLIJKE AKADEMIE
=
VAN

WETENSCHAPPEN.

Afdeeling LETTERKUNDE.

TWEEDE REEKS.
A c h t s t e D e e l .

AMSTERDAM,
C. G. VAN DER POST.
1878.

24

GEDRUKT BIJ DE ROEVER-KRÖBER-BAKELS.

INHOUD

VAN HET

ACHTSTE DEEL

DER

TWEEDE REEKS.

PROCESSSEN-VERBAAL

DER

GEWONE VERGADERINGEN.

Vergadering gehouden	11 Maart	1878	blz.	1.
"	"	8 April	"	4.
"	"	13 Mei	"	22.
"	"	17 Juni	"	81.
"	"	9 September	"	84.
"	"	14 October	"	211.
"	"	11 November	"	269.
"	"	11 December	"	281.
"	"	13 Januari 1879		294.
"	"	10 Februari	"	297.
"	"	10 Maart	"	357.

357889

V E R S L A G E N.

Verslag over de stukken betreffende de abdij te Bedbur, aangeboden door den heer L. A. J. W. Sloet . . . blz.	25.
Verslag over eene verhandeling van Dr. S. Warren . . . "	214.
Bericht over den wedstrijd in latijnsche poëzie . . . "	335.
Programma certaminis poetici (1879) "	376.

M E D E D E E L I N G E N.

E. Verwijs, Heer Nic. van Cats blz.	6.
J. C. G. Boot, Nog iets over Johan van Vliet "	28.
N. Beets, Over onuitgegeven gedichten van Anna Roemer Visschers "	35.
———— Naschrift. "	264.
J. C. G. Boot, Henr. Const. Cras epistola ad Dan. Wyt- tenbachium "	90.
Th. Borret, De Christen slavin in dienst bij heidensche meesters "	97.
P. de Jong, Een Arabisch handschrift behelzende eene bestrijding van 't Christendom. "	217.
W. J. Knoop, Over den aanslag van Prins Maurits op Maastricht in 1594 "	237.
C. Leemans, Bedenkingen tegen eenige punten in een verslag van Rijks-adviseurs "	273.

G. Mees Az., Een Hollandsche luitenant onder Koning Lodewijk	blz. 284.
A. A. de Pinto, Algemeene maatregelen van inwendig bestuur en delegatie van wetgevende magt	" 306.
B. J. Lintelo de Geer, Hadrianus tegenover de rechts- wetenschap van zijn tijd	" 344.
J. de Wal, Opmerkingen en gissingen op een der brie- ven van Georg Tanner	" 360.

GEWONE VERGADERING

DER AFDEELING

TAAL-, LETTER-, GESCHIEDKUNDIGE EN WIJSGEERIGE
WETENSCHAPPEN,

GEHOUDEN DEN 11den MAART 1878.

Tegenwoordig de heeren C. W. OPZOOMER, voorzitter,
C. LEEMANS, M. DE VRIES, W. G. BRILL, W. MOLL, J. DE WAL,
L. PH. C. VAN DEN BERGH, L. A. J. W. SLOET, W. J. KNOOP,
G. DE VRIES AZ., W. C. MEES, A. KUENEN, D. HARTING,
B. J. LINTELO DE GEER, J. E. GOUDSMIT, J. P. SIX, S. A. NABER,
TH. BOBRET, C. M. FRANCKEN, S. HOEKSTRA BZ., H. KERN,
B. T. H. P. L. A. BONEVAL FAURE, M. J. DE GOEJE, C. VOSMAER,
J. P. N. LAND, J. G. DE HOOP SCHEFFER, M. F. A. G. CAMPBELL,
P. DE JONG, J. G. R. ACQUOY, P. J. COSIJN, A. A. DE PINTO EN
J. C. G. BOOT, secretaris.

Van den Heer E. Verwijs is bericht ontvangen, dat hij,
nu verhinderd de vergadering bij te wonen, de toegezegde
bijdrage later hoopt te leveren.

Het Proces-Verbaal der vorige vergadering wordt gelezen
en goedgekeurd.

De heer Naber leest het bericht over den wedstrijd in
latijnsche poëzie, ingesteld door Mr. Hoeufft. De commissie
geeft met opgaaf van den inhoud eene beoordeeling der
negen ingezonden stukken. Zes van dezen werden als van
minder waarde ter zijde gelegd; van twee, het een getiteld

Pulices, het andere *Fucinus lacus*, wordt eervolle melding gemaakt en aan de schrijvers aangeboden hunne gedichten op kosten van het legaat te laten drukken; twee *Idyllia de Insubrum agricolarum in transatlanticas regiones demigratione*, met het vers van Vergilius *Nostra nec erubuit silvas habitare Thalia* tot kenmerk, worden den gouden eerepenning waardig gekeurd.

In het daarbij behoorend naambriefje maakt de heer Francesco Pavesi te Milaan zich als de maker bekend.

De naambriefjes, behoorende bij de niet eervol vermelde gedichten, worden verbrand.

De heer Cosijn geeft eene verklaring van het nog niet ontcijferde runen-opschrift van den Bucharester ring of armband, luidend *gutaniowi hailag*. Naar sprekers meening schuilt in de drie eerste letters de naam van Goten. Op dien grond moet men aan een gotisch opschrift denken. Tusschen *gutanio*, de vorm van een genitivus pluralis, en *wi* moet gescheiden worden, en *hailag* is het bijvoegelijk naamwoord, dat het zelfstandige *wi* bepaalt. De zin is dan: *heilig wijgeschenk van gotische vrouwen*. De spreker verdedigt deze verklaring tegen twee bedenkingen, die daartegen kunnen aangevoerd worden.

Zij wordt door geen der leden bestreden; maar enkele punten van het betoog leveren aan de heeren de Goeje, Six, Kern, Borret, van den Bergh en Leemans aanleiding tot eenige opmerkingen en tot vragen, die door den spreker beantwoord worden.

De bijdrage wordt afgestaan voor de Verslagen en Mededeelingen.

De heer Sloet deelt iets mede over een klooster, later in een adellijk stift, eindelijk in eene abdy herschapen te Bedbur bij Kleef. De inventaris van vele merkwaardige stukken, die daar in de zeventiende eeuw nog gevonden werden, is opgemaakt door den oversten Alexander van Spaen, en later herzien en verbeterd door diens kleinzoon,

den bekenden Gelderschen geschiedschrijver. Die inventaris en andere stukken, tot dat klooster betrekkelijk, worden bewaard in het Rijksarchief en bij den Hoogen Raad van adel te 's Gravenhage en in het Staatsarchief te Dusseldorp. De heer Sloet biedt eene kopie van die in meer dan één opzicht merkwaardige stukken ter uitgave in de Verhandelingen aan.

De voorzitter verzoekt de heeren de Wal, R. Fruin en Lintelo de Geer daarover in de volgende vergadering verslag uit te brengen.

Daar niemand verder het woord vraagt, en de tijd voor de gewone vergadering verstreken is, wordt deze gesloten.

GEWONE VERGADERING

DER AFDEELING

TAAL-, LETTER-, GESCHIEDKUNDIGE EN WIJSGEERIGE
WETENSCHAPPEN,

GEHOUDEN DEN 8sten APRIL 1878.

Tegenwoordig de heeren: W. MOLL, waarnemend voorzitter,
C. LEEMANS, W. G. BRILL, W. J. KNOOP, G. DE VRIES AZ., N. BEETS,
G. MEES AZ., B. J. LINTELO DE GEER, A. KUENEN, D. HARTING,
J. P. SIX, S. A. NABER, TH. BORRET, C. M. FRANCKEN, H. KERN,
J. A. FRUIN, E. VERWIJS, M. J. DE GOEJE, J. P. N. LAND,
J. G. DE HOOP SCHEFFER, M. F. A. G. CAMPBELL, J. G. R. ACQUOY,
P. J. COSIJN en J. C. G. BOOT, secretaris.

Van den heer Opzoomer is bericht ontvangen, dat hij
verhinderd wordt de vergadering bij te wonen.

Het Proces-Verbaal der vorige vergadering wordt gelezen
en goedgekeurd.

De Secretaris bericht dat de heeren P. Esseiva te Friburg,
en P. Rosati te Bologne zich als de auteurs der eervol
vermelde gedichten *Pulices* en *Fucinus lacus* bekend gemaakt
en vergunning tot de uitgaven van die gedichten verleend
hebben.

De heer Verwijs levert eene bijdrage over enkele punten uit
het leven van Heer Nicolaas van Cats, den gunsteling van
graaf Floris V. Hij toont aan dat die in 1272 ridder is

geworden, dat hij te onrechte op het gezag van onduidelijke uitdrukkingen van Beka en van Wilhelmus Procurator als voogd van den Graaf wordt voorgesteld, dat de blaam van verraad na het gevecht tegen de West-Friezen zonder grond op hem is geworpen, en dat hij in 't begin van 1283 op jeugdigen leeftijd schijnt gestorven te zijn. De spreker vestigt ook de aandacht op eene oorkonde van 5 Mei 1280, die te onrechte door van Mieris vijf jaren jonger gemaakt is, en wendt eene poging aan om het bezwaar, dat die dagteekening in verband met andere gebeurtenissen oplevert, weg te cijferen.

De spreker biedt zijne bijdrage aan voor de Verslagen en Mededeelingen. Zij levert aan de heeren Brill, Boot, Moll, Leemans en de Geer stof op tot enkele opmerkingen.

Daar niemand verder het woord verlangt, wordt de vergadering na omvraag gesloten.

HEER NICOLAAS VAN CATS,

BIJDRAGE VAN

EELCO VERWIJS.

Maerlant droeg zijne *Naturen Bloeme* aan »mijn here Ny-claes van Cats” op. Dr. Jonckbloet in zijne *Gesch. d. Ned. Letterk.* I, 177, deelt omtrent dezen edelman mede: »Hij komt nog in diploma’s van 1270, 72 en 74 voor. In 1289 was hij waarschijnlijk reeds overleden; zijn naamgenoot, die in dat jaar tegen Floris V opstond, was nog geen ridder, zooals de beschermer van Maerlant. Zie Kluit, *Hist. Crit.* II, p. 922, 931, caet.”

Inzonderheid door de berichten in de oorkonden zijn wij thans in staat het omtrent dezen gunsteling van Graaf Floris V medegedeelde nader aan te vullen, en tot meer zekerheid te brengen, daar, gelijk Mr. Van den Bergh in eene aant. op eene oorkonde van 1283 aanmerkt *), »Heer Nicolaas van Cats . . . tot nog toe altijd met zijnen zoon verward is.” Toch blijven er in het *Oorkb.* nog enkele zwarigheden over, die wij niet zoo gemakkelijk kunnen oplossen.

Deze Nicolaas van Cats was de zoon van Gerolf van Cats, met zijn broeder Hendrik tot de raadslieden der Gouvernante van Holland behoorende. In eene oorkonde van 30 April 1258 verklaren »Gerolphus et Henricus milites de Kats,” dat zij den Hertog van Brabant, door de voogdes Aleid, »consanguinea nostra,” tot mederegent gekozen, getrouw zullen helpen en raden †). In eene oorkonde van 4 Juli 1259,

*) *Oorkb.* II, N°. 483.

†) T. a. pl. II, N°. 42.

berustende op het Archief te Rijssel, schenkt Gravin Margaretha van Vlaanderen aan Blanchard de Cach en aan zijne erven vier *livrées de terre* op den tol te Damme, te leen te houden van Vlaanderen behoudens de rechten van Gerulf en Hendrik van Cach (Cats) ridders *).

Nicolaas van Cats komt het eerst voor in eene oorkonde van 17 November 1270, waarin Graaf Floris verklaart dat de bloedverwanten van Johan en Dirk van Heusden geene wraak zullen nemen, omdat bij het beoorlogen van Keulen de eerste dier edelen gedood, de tweede gevangen genomen is †). Onder die magen komen verschillende »militēs» voor, en onder de laatst genoemden ook Nicholaus de Cats, zonder bijvoeging van »miles.» Den 1sten Mei 1271 beleende Graaf Floris »Clais van Kats» na eigen opdracht met de hofstede van Cats en eenige daarbij gelegen landerijen §). Den 17^{den} Februari 1272 worden onder de getuigen van de beleening van de huishoenders te Ouddorp en eenige bezittingen te Alkmaar aan Walterus Friso genoemd: »dominus Theodericus de Theylinghe, dominus G. de Aemstelle, Nicholaus de Putten, Wilhelmus de Egmonde, Wilhelmus de Teylinghe et Clays de Cats.» Op dat tijdstip was dus Claes van Cats nog geen ridder **). Maar in een brief, vóór 16 November van dat zelfde jaar door Graaf Floris aan den Baljuw van Londen geschreven, waarin hij dezen verzoekt het bestand tusschen Engeland en Holland bekend te maken, opdat de kooplieden vrij kunnen handelen, komt onze Zeeuwsche edelman als ridder voor. Hij schijnt in den loop van dat jaar door Floris met eene zending naar Engeland belast te zijn geweest om het bestand tusschen beide landen te sluiten ††). De Hollandsche Graaf noemt de »treugas, quas dominus Nicholaus de Cats miles noster iniit cum illustri domino rege Anglie, inter terram suam et nostram.»

*) T. a. pl. II, N°. 54, waar echter alleen de inhoudsopgave, niet het stuk zelf voorkomt.

†) T. a. pl. II, N°. 206.

§) T. a. pl. II, N, N°. 52.

**) T. a. pl. II, N°. 226.

††) T. a. pl. II, N, N°. 53.

Het is niet onmogelijk dat Graaf Floris de hem door zijn gunsteling bewezen diensten heeft willen beloonen, en vandaar dat in een oorkonde van 19 Juli 1272 de Graaf verklaart gegeven te hebben »een edelen man heere Nicolaes van Catse, ridder, om sonderling getrouwen dienst, dien hy ons gedaen heeft ende noch doen mach, dese vryheyt tot Ter Goude van vierdehalf hondert gaerden», benevens het recht dat »alle die geene, die binnen deser vryheyt woonachtich zijn ende poorters zijn, tollenvry varen sullen voor alle onse tollen, door alle ons lant, mit hoeren eygen schepen ende mit hoere eygene goeden" *).

Van dezen brief bestaan twee teksten, een kortere Latijnsche, een langere Nederlandsche. Mr. V. d. Bergh heeft eenige bezwaren tegen dit stuk:

»Het blijkt niet of het Latijn dan wel het Hollandsche stuk den oorspronkelijken tekst bevat, waarom wij ze beiden mededeelen. Doch bovendien komt ons de brief verdacht voor. De titel graaf van Zeeland †) wordt in de overige brieven van dat jaar niet aangetroffen en dat de gunst aan Nic. van Cats verleend wordt, die hoogstens voogd der erfdochter maar geen heer van Gouda was, is reeds bevreemdend. De inhoud zal dus misschien waar, maar de vorm later veranderd zijn."

Ik durf hier niet te beslissen en ga de andere stukken na, uit welke ons Heer Nicolaas bekend is. Een brief van 24 Juni 1273 is bezegeld »met Claíses seghele van Kads §)", terwijl eene oorkonde van 1 Augustus 1274, waarin Graaf Floris belooft geen verdrag met andere landsheeren te sluiten zonder die van Utrecht **), met de zegels voorzien is van eenige edelen, als »domini Theoderici de Thelinghe, domini Willelmi de Brederode, domini Theoderici de Wassennare, domini Nicholai de Cats militum, et Willelmi de Egmonde." Herhaaldelijk treffen wij hem in oorkonden, welke hij mede van

*) T. a. pl. II, N°. 237.

†) In den aanhef: »Florentius comes Hollandie et *Zelandie*."

§) T. a. pl. II, N°. 253.

**) T. a. pl. II, N°. 275.

zijn zegel voorziet, als in 1276, 1277, 1279, 1280 en 1281 *). Vooral uit de stukken na 1275 blijkt ons ten duidelijkste, dat de invloed en het aanzien van Heer Nicolaas steeds grooter werd. Zoo is hij in 1275 met Nicolaas van Subburch, Baljuw van Zuid-Holland, scheidsman in de geschillen tusschen de mannen van den Hertog van Brabant en die van den Graaf van Holland †).

Volgens Beka §) kwam Zweder van Bosichem in September 1276 voor Utrecht en bemachtigde het voor den beruchten Bisschop Jan van Nassau. De oude Schepenen en Burgemeesters werden weder in hunne waardigheid hersteld, terwijl de onlangs aangestelden de stad werden uitgezet. Allengs kwamen deze weder binnen Utrecht, en brachten de stad in hevige beroering. »Ende die wile dat sy onderlinghe dus twydrachtich waren binnen der stat, so quam Heer Claes van der Caetse Ridder, *doe hy noch Joncheer Florens te verwaren hadde*, mit vyf hondert gewapent binnen Utrecht, ende houwen die doren op van der poorten mit bilen, ende sat te recht midden in der stadt, ende verdreef daer uter stadt cix mensen, ende al der stadt rechte sette hy mit machte na synen wille ende goetduncken.”

De woorden: »*doe hy noch Joncheer Florens te verwaren hadde*” hebben aanleiding gegeven tot de overlevering, dat Heer Nicolaas voogd van den jongen Floris V geweest is. Van Leeuwen noemt hem »Goeverneur en favorijt van Graaf Floris **), terwijl Wagenaar zich voorzichtiger uitlaat, en zegt: »dien sommigen ook voor eenen voogd van Graave Floris den V gehouden hebben” ††). Van Wijn twijfelt aan

*) T. a. pl. II, N°. 312, 344, 373, 393, 407, 416. In het stuk van 19 April 1276 (N°. 312) regelt Graaf Floris de voogdij over de kinderen en het land van Putten. Dit stuk is bezegeld »met ons joncheren seghele des graves Florens van Hollant, met mire vrouwen seghele van Henengowe, met Florens *Harssones* mijns hare Nicolaus van Kats,” enz. Wie is die Florens *Harssones*? Niemand anders dan Florens de zoon der Vrouwe van Henegouwen. Men leze dus: »met Florens *hars sones*, mijns haren N. v. K.”

†) *Codex Dipl.* achter *Heelu* 400 (5 Dec. 1275).

§) *Matthaei Anal.* III, 176.

**) *Bat. Ill.* 899.

††) *Vad. Hist.* III, 14.

deze overlevering, en merkt in de *Byv. en Aanm.* 11, op Wagenaar's woorden aan: »In *gelyktydige* stukken, is hy my, als zodanig, nimmer voorgekomen."

Groebe *) wil, »dat de Graaf van zijn twaalfde jaar tot aan het achttiende onder eene gewijzigde voogdij bleef, en dat dezelve, na het vertrekken van Graaf Otto van Gelder, met bewilliging van Floris, aan Nicolaas van Cats werd opgedragen, waarin men dan de oplossing zou vinden, waarom deze mede als een voogd van Graaf Floris V vermeld wordt." Later spreekt hij nogmaals van die »*gewijzigde* voogdij, en acht dezelve ingesteld ten gevolge van den opstand der Kennemers, die juist den tijd, toen de voogdij van Otto van Gelder had opgehouden, en terwijl Floris als op zich zelve stond, uitnemend geschikt oordeelden tot uitvoering hunner ontwerpen †)." Heer Nicolaas zou alzoo voogd van den jongen Graaf geweest zijn van het jaar 1266—'72, toen de Graaf zijn achttiende jaar bereikte. Doch, als wij vroeger zagen, werd Nicolaas van Cats, die het eerst in 1270 in oorkonden voorkomt, in den loop van 1272 Ridder. En laat het zich denken dat een zoo gewichtige betrekking, als voogd van den jongen Graaf, aan een »knaap" zou zijn opgedragen, die in de eerste stukken, waarin hij voorkomt, gewoonlijk de rij der edelen sluit als de minste der broederen? Gelijk bekend is, werd een jong edelman gewoonlijk eerst ridder geslagen als hij den leeftijd van 21 jaren bereikt had §): Floris V zelf werd in 1277 door Hertog Jan I van Brabant te 's Hertogenbosch tot ridder geslagen, toen hij dus tusschen 22 en 23 jaren oud was **). Neemt men nu aan, dat Heer Nicolaas omstreeks denzelfden leeftijd ridder is geworden, dan zou hij in 1249 of 1250 geboren zijn, en dus slechts een jaar of vijf ouder zijn geweest dan de jonge Graaf, en meer geschikt voor *compagnon d'armes* van zijnen Heer, dan voor voogd of gouverneur. De geheele overlevering schijnt te

*) *Verh. van de Tweede Kl. Inst.* VI, 46.

†) *T. a.* pl. 53, Aant. 1.

§) *La Curie de Sainte-Palaye, Mém. sur l'anc. Chev.* I, 27, 51.

**) Groebe, *t. a.* pl. 56.

berusten op de verkeerd begrepen woorden van Beka, die in 1276, dus toen Floris 22 jaren was, zegt, dat Heer Nicolaas »noch Joncheer Florens te verwaren hadde *)” *Verwaren* beteekent *bewaken, behoeden, custodire*, en ik kan geen andere verklaring dier woorden geven dan deze: »toen hij nog Jonkheer Florens bewaken of beschermen moest.” Wij komen later nog op deze woorden terug, en vestigen eerst de aandacht er op, dat die overlevering met andere berichten in strijd is. Bij den *Clerc uten l. Landen* 121, lezen wij:

»In corten iaren na desen is ioncher Florijs selfmondich geworden ende tot sinen jaeren gecomen, so dat hi doe bi rade des heren van Voirne, die burchgrave van Zeelant was, ende sommige ander heren van den lande, grave Otte van Gelre wederseide die voechdie ende tregement van den lande, ende berechtete siin heerlichede selve mitten heren, die hi bi him nam.”

Zoo Heer Nicolaas werkelijk zij het dan ook eene gewijzigde voogdij over den jongen Graaf had verkregen, zou zijn naam hier wel vermeld zijn. Maar gelijk wij boven zagen, was Heer Nicolaas waarschijnlijk niet veel ouder dan Floris, nog geen ridder, en alzoo voor zulk eene gewichtige betrekking ongeschikt. Doch er is meer dat onzen twijfel opwekt omtrent de woorden van Beka. Door Wilhelmus Procurator wordt Nicolaus van Cats op het jaar 1282 genoemd als een der aanvoerders in den tocht tegen de Westfriezen. Van dezen wordt gezegd: »qui Comiti ut. nunc praeerat, et cuius ordinatione singula procedebant †).” Dr. Jonckbloet over Beka’s woorden sprekende §), waarin hij de bevestiging van

*) Daar voor de beoefenaars der Mnl. taal de vertaalde Beka meer waarde heeft dan de Latijnsche, wordt deze gemeenlijk door ons geraadpleegd. Zoo verzuimde ik den Latijnschen tekst na te slaan, die mij aanstonds zou hebben doen zien, dat de woorden »adhuc domini Florentii tutelam habens,” zoo duidelijk zijn, dat zij niet verkeerd kunnen begrepen worden. Volgens Beka was de Heer van Cats bepaaldelijk de voogd van den jongen Graaf, doch is en blijft dit aan twijfel onderhevig. Ware ook Heer Nicolaas van Cats een 10tal jaren ouder en eerst laat ridder geworden, dan zoude het nog vreemd zijn, dat zijn naam als voogd nergens in oorkonden voorkomt.

†) *Matthaei Anal.* II, 526.

§) *Gesch. d. Mnl. Dichik.* III, 41.

het voogdijschap meent te zien, haalt ook Wilh. Procurator aan, die »zegt dat hij nog in 1282 »comiti praeerat'', hetgeen wel niet waarschijnlijk is: wellicht moet men voor *comiti* lezen: *exercitui*'' *). Wagenaar heeft het werkelijk zoo opgevat, en vertaalt: »die 't Leger gebodt.'' Maar er staat: »*qui Comiti ut tunc praeerat*,'' en gelijken die woorden niet veel op eene geijkte uitdrukking als men ze vergelijkt met Beka's woorden: »*doe hy noch joncheer Florens te verwaren hadde*''? Beteekenen beide uitdrukkingen misschien volkomen hetzelfde, en zou niet Beka, zoo hij de Latijnsche uitdrukking vertaald had, gezegd hebben: »die als dan den Grave verwaerde'' †)?

Praesse beteekent niet alleen *over iemand of iets gesteld zijn*, maar ook *iemand of iets bewaren of beschermen*. Heer Nicolaas, die in den krijg van 1282 gezegd wordt den Graaf te beschermen, was dan misschien de aanvoerder van de lijfwacht van Floris. Die verklaring der plaats van Procurator is slechts eene gissing, die ik gaarne voor eene betere wil ruilen §).

Na deze uitweiding keeren wij tot den Heer van Cats terug, dien wij in eene oorkonde van 5 September 1278 aantreffen als een der zegsmannen van Floris bij het verdrag van vriendschap met de stad Utrecht aangegaan **). Den 25sten Maart 1280 draagt Heer Herbaren van der Lede ridder de heerlijkheid van Cabau over aan Heer Nicolaas ††), en den 3^{den} Mei van hetzelfde jaar koopt hij de lijftocht af, die vrouwe Afkijn, weduwe van Heer Hugo Botter, op Schoonhoven be-

*) *Gesch. d. Nnl. Dichtk.* III, 19.

†) Nu uit den Latijnschen tekst is gebleken, dat »*te verwaren hebben*'' de vertaling is van »*tutelam habere*'', vervalt deze geheele redeneering, en blijft alleen de plaats van Wilh. Procurator ter beschouwing over.

§) Zoodanige verbetering stelde Mr. Boot voor, die de woorden van Procurator aldus wil lezen: »*qui comitatu tunc praeerat*.'' De verandering van *comiti ut in comitatu* heeft graphisch weinig bezwaar, en levert een uitstekenden zin, daar *comitatus* in middeleeuwsch Latijn ook in den zin van *leger* voorkomt. Zie du Cange II, 466, i. v. *Comitatus* N°. 5.

**) *Oorkb.* II, N°. 370.

††) T. a. pl. II, N°. 389; verg. N°. 417 (24 Maart 1281).

zat, en krijgt Schoonhoven van Graaf Floris in leen *), terwijl de Bisschop van Utrecht hem den 25sten Januari 1281 tolvrijheid voor die van Schoonhoven vergunde †), wegens »plurima servitia, que nobis et ecclesie nostre sepius impendit, et multimoda pericula et labores corporis et rerum, quibus pro nobis et ecclesia nostra Trajectina se submisit.”

Den 3^{den} Februari 1281 verklaart hij van het kapittel van S. Marie te Utrecht in erfpacht gekregen te hebben de ambachten van Lopik en Boenrepas met tienden en cijns §), en den 22sten Augustus schenkt hem Johannes elect van Utrecht al zijn goed binnen Schoonhoven met de wereldlijke rechtspraak **), den 29sten October gevolgd door eene schenking van vijf morgen lands gelegen bij de gracht te Schoonhoven, met de rechtspraak ††). In 1281 wordt hij genoemd onder de zegslieden, door Graaf Floris V en Floris van Henegouwen benoemd om over hunne geschillen uitspraak te doen §§). Den 1sten November 1282 ontvangt hij van Graaf Floris de inkomsten van Nardingerland, Muiden, Diemen, Bendelmerbroek, Weesp en van den lande van Woerden, terwijl hij bovendien verklaart hem schuldig te zijn 5000 pond Hollandsch ***). Nog weten wij uit een brief van vóór Juni 1283, door Graaf Floris aan den Koning van Engeland geschreven, »quod nos anno proximo preterito ad vos dominum Nicholaum de Cats, militem nostrum, misimus ad captandum nostro nomine vestre benivolentie amicitiam †††).” En, gelijk wij reeds vroeger opmerkten, was hij in 1282 aanvoerder tegen de Westfriezen, die bij Schellinkhout na een hevig gevecht op de vlucht werden geslagen. Na de vluchtelingen twee mijlen ver achtervolgd te hebben, trok

*) T. a. pl. II, N°. 392.

†) T. a. pl. II, N°. 415.

§) T. a. pl. II, N°. 64.

**) T. a. pl. II, N°. 430.

††) T. a. pl. II, N°. 436.

§§) T. a. pl. II, N°. 437.

***) T. a. pl. II, N°. 467, waar alleen de korte inhoud van het stuk wordt gegeven.

†††) T. a. pl. II, N°. 481; verg. N°. 482.

het grafelijk leger terug. Deze terugtocht werd toegeschreven aan Heer Nicolaas van Cats, dien men van verraad verdacht hield: »nam de quodam milite, Nicolaus de Cats nomine, reliqui nobiles minus bene praesumebant" *). De Clerc uten lagen Landen noemt Cats' naam niet, en zegt alleen †): »Die Zeelanders deden daer veel manliker daden", en Stoke spreekt geheel in denzelfden geest §):

dat de heren van Zeelant
Selve vochten metter hant,
Dat mens hem groot ere sprac.

Ware de blaam van verraad Heer Nicolaas te recht aangewreven, hij zoude zeker niet van Graaf Floris de schenking der boven vermelde rijke inkomsten verkregen hebben **).

Heer Nicolaas van Cats overleed waarschijnlijk in de eerste maanden van 1283; althans in eene oorkonde van 23 Juni regelde Graaf Floris de rekening van het door Heer Nicolaas ontvangene en uitgegevene met de erfgenamen »domini Nycolai de Cats bone memorie" ††).

Ziet hier wat ons bekend is van den man, die volgens Mr. Van den Bergh »in blakende gunst bij den Graaf stond," en »tot nog toe altijd met zijnen zoon verward is §§)." Is onze gissing juist, dan stierf hij in de kracht zijns levens, op ongeveer 34-jarigen leeftijd. De zoon van Heer Nicolaas, die den naam zijns vaders droeg, komt ook herhaaldelijk in oorkonden tusschen de jaren 1289 en 1297 voor ***). Deze

*) Matthaei *Anal.* II., 526.

†) Ald. 126.

§) B. IV., 403 vlg.

**) Het is waar dat de beschuldiging uitging van de edelen, die misschien hunnen standgenoot daarom geen goed hart toedroegen, omdat hij tot de warmste voorstanders behoorde van de staatkunde van den Graaf, die de Kennemers voor zich wilde winnen, door ze met zachtheid te behandelen. Dit kon niet in den geest der edelen zijn, die gehoopt hadden door aanzienlijke schenkingen in Westfriesland hun macht en aanzien te vergrooten.

††) *Oorkb.* II, N°. 483.

§§) In eene aant. op N°. 451.

***) T. a. pl. II, N°. 666, 667, 706, 718, 722, 723, 732, 845, 902, 999, 1008, 1021, N. 78.

Nicolaas behoorde tot de Zeeuwsche edelen, die in 1289 hulde en manschap beloofden aan Graaf Guy van Vlaanderen, toen Graaf Floris ondanks hunne aanmaning weigerde de inbreuken op 's lands oude costumen te herstellen. Toen Graaf Floris in 1290 met deze edelen de uitspraak hunner geschillen aan Graaf Guy, Hertog Jan van Brabant en Robert van Nevers opdroeg, vinden wij onder hunne namen: »Jehan de Renesse, Walfart de Barsele, Thiery de Brederode, Hue de Cruninghe, Jehan de le Malstiede et Wautier de Cruninghe *chevaliers*, Florent de Barsele, Clai de Catz et Doedin d'Evringhe *escuiers* *)''; en nog in een stuk van 7 Mei 1293 komt hij onder de »knapen'' voor†). Eerst den 5 April 1295 vinden wij van hem als »miles'' melding gemaakt §), terwijl hij in Mei 1297 onder 's Graven »consiliarii'' voorkomt**). Nog in 1297 overleed hij, als blijkt uit een stuk van 8 Augustus van dat jaar, waarin Heer Gijsbrecht van Abcoude, ridder, verklaart door de zeven schepenen van Schoonhoven voldaan te zijn van de erfenis van zijnen zwager, Heer Nicolaas van Cats ††). Daar mijn doel voornamelijk is om aangaande den ouden Heer Nicolaas van Cats nauwkeuriger inlichtingen te krijgen, zal ik mij niet verdiepen in de tegenstrijdigheid, dat nogmaals in een stuk van 16 Februarij 1299 een »Clays van Catse, ridder'', voorkomt §§); maar liever de aandacht vestigen op een Heer Nicolaas van Cats, ridder, die bij Van Mieris en Mr. Van den Bergh in een stuk van 6 Mei 1285 voorkomt***). In deze oorkonde ontslaat Reynerus de Orio, de pauselijke nuntius, den Elect van Utrecht van den ban hem opgelegd wegens het inhouden der pauselijke tienden, mits betalende zekere som, die Graaf Floris hem zou voorschieten. Dit geschiedde »in presentia . . . domini de Arckel, domini de Keppel, do-

*) T. a. pl. II, N°. 722; verg. 723.

†) T. a. pl. II, N°. 845.

§) T. a. pl. II, N°. 902.

**) T. a. pl. II, N°. 999; verg. 1021.

††) T. a. pl. II, N°. 1008; verg. N. N°. 78.

§§) T. a. pl. II, N°. 1055.

***) Mieris I, 449, Oorkb. II, N°. 546.

mini Nicolay de Cats, domini Nicolay de Zouburch, militum," en anderen, »in domo fratrum Minorum, anno Domini M.CC.LXXX." Mr. Van den Bergh teekent hierbij aan: »Volgens v. Mieris te lezen 1285." Begeerig de reden te vernemen, waarom dit stuk 5 jaren later is gesteld, slaan wij Mieris op, en vinden daar de weinig bevredigende aantekening: »Ik meene dees tot het jaar 1285 behoord, gelyk wy hem gesteld hebben."

Het stuk is opgemaakt te Dordrecht, »feria prima post inventionem sancte crucis". Nu valt de Kruisvinding op den 3^{den} Mei, en in het jaar 1285 viel ook juist op dien dag de Hemelvaart in, door welken grooteren feestdag de kleinere verdrongen werd *). Een stuk van 4 Mei 1285 is dan ook gedagteekend »in crastino ascensionis Domini †)". Wegens de dagteekening is er dus zwaarigheid om het stuk in 1285 te plaatsen, in strijd met de opgave van het stuk zelf.

Wij moeten thans eenige oogenblikken terugkeeren tot het gruwelijk wanbeheer van den Elect van Utrecht, Jan van Nassau, een bloedverwant van Graaf Floris, Reinoud van Gelre en Dirk van Kleef, aan wier invloed hij denkelijk zijne verheffing in 1267 te danken had, een kerkvoogd omtrent wien de Hoogleeraar Moll het volgende getuigenis geeft: »Onder alle bisschoppen van Utrecht is er naauwelijks één geweest, die meer dan hij in onze kerkgeschiedenis eene droevige figuur maakt §)."

Op het concilie te Lyon werd, vooral op aansporing van Paus Gregorius X, besloten ten behoeve van de verdrukte geloofsgenooten in het H. Land tienden van alle kerkelijke inkomsten te heffen, en de opbrengst er van voor zes jaren toegestaan, te rekenen van St. Jan 1274. In het najaar van 1275 kwam Reinerus de Orio, *praepositus clavarii collectorum decimarum*, hier in het land, ten einde zich met de invordering dezer schatting te belasten.

Maar welken ijver de busbewaarder ook aan den dag legde,

*) Kulik, *Die Jahresformen*, 35 Jahresform.

†) *Oorkb.* II, N°. 547.

§) *Kerkgesch.* II¹, 120.

de zaak der kruistochten werd er niet door bevorderd. Volgens kerkorde werden de ingekomen gelden in handen gesteld van Jan van Nassau, den Elect van Utrecht, die weinig ingenomenheid met de kruistochten betoonde, en wiens geldmiddelen hoe langer zoo meer in verwarring kwamen. Steeds werd hij afhankelijker van Graaf Floris, tegenover wien hij telkens drukkender verplichtingen moest aangaan. Jaar op jaar werd meer kerkeigendom vervreemd, en in 1281 moest de verarmde kerkvoogd de tienden van alle landen, die onder het bisdom stonden, in leen afstaan aan Floris, die daarover nu de vrije beschikking kreeg. De ontevredenheid werd eindelijk zoo groot, dat men besloot zich tot den metropolitaan van het Sticht, den Aartsbisschop van Keulen, te wenden. Deze, vernomen hebbende dat de Kerkvoogd voornemens was de stad Utrecht en alle castra, villae en sloten van het bisdom aan Graaf Floris over te dragen, tracht den Bisschop en den Graaf van dit voornemen af te brengen, en toen dit niet mocht baten, en zelfs de gezant van den Aartsbisschop, Willem van Amstel, Proost van St. Jan, werd gevangen genomen, belegde de Aartsbisschop het land van Graaf Floris, de stad Utrecht en al de wederrechtelijk ingenomen sterkten of kerkeigendommen met interdict.

De Keulsche Kerkvoogd ging hier stellig zijne macht te buiten, zoowel ten opzichte van den Utrechtschen Bisschop, daar hij de vereischte formaliteiten niet in acht had genomen, als vooral ten opzichte van Graaf Floris, die buiten zijn rechtsgebied stond en geheel onafhankelijk van den Metropolitaan was.

Uit deze wederrechtelijke handeling van den Metropolitaan ontspon zich een langdurig geding, waarop het eerst de aandacht werd gevestigd door Delprat in eene verhandeling: *Het Bisdom Utrecht en het Graafschap Holland onder kerkelijken ban, ten jare 1280—1283 **), naar onuitgegeven bescheiden bewerkt †). Dit geding zelf ligt buiten ons bestek,

*) Kist en Moll, *Kerkhist. Arch.* III, 321—97.

†) De tot dat geding betrekkelijke stukken zijn ook later opgenomen in het *Oorkb.* II, N°. 420.

en kunnen wij dus onaangeroerd laten: alleen halen wij hier de woorden van den schrijver aan, waar hij over het door ons besproken stuk van 1280 handelt *):

»In geen van al die regtshandelingen wordt een woord gerept van den verkozen Utrechtschen bisschop zelven. Tegen hem toch, als tegen een ongehoorzamen, onwettig handelenden suffragaan, had de Keulsche aartsbisschop het in den aanvang voornamelijk geladen, en nu laten de Terouaansche regters hem rusten. Zelfs verdwijnt hij geheel van het tooneel. Ik schrijf dit voor een deel toe aan den staat van volslagen onmagt, waarin Johan van Nassau was vervallen, als geheel afhankelijk geworden van den Graaf van Holland en als bijna van alle bezittingen beroofd. Van hem kon de kerkelijke vierschaar wel veel eischen, maar niets verkrijgen. De Terouaansche regters waren daarenboven wel verplicht, hem ongemoeid te laten, wijl eene andere magt, dan de Keulsche kerkvoogd, hem van ban en excommunicatie-straf had vrijgesproken. De kerktienden toch, welke hij zich eerst wederregtelijk had toegeëigend, waren, dank zij de tusschenkomst van Floris V, weder aan de kerk toegevloeid, waarop dadelijk vrijspraak van den ban was gevolgd onder dagteekening van 5 Mei 1280, door Reinier de Orio, als pauselijk gemagtigde, te Dordrecht uitgesproken †).»

In eene aantekening merkt Delprat op, dat bij Van Mieris deze brief, »in weerwil van de daarop gestelde jaarteekening 1280, vijf jaren later gedagteekend (6 Mei 1285)» is. »Voor die verandering is geene reden. Naar den inhoud van het register, hier boven aangehaald, was R. de Orio in 1280 hier te lande aanwezig.»

Wij zagen boven, dat er zwaarigheid met de dagteekening ontstaat, zoo de brief in 1285 wordt gesteld; wij weten tevens dat Heer Nicolaas van Cats, ridder, reeds in 1283 overleden was, en zijn zoon Nicolaas toen nog geen ridder was. Van Reinier de Orio is het zeker, dat hij in 1280 hier te lande was, en het is zelfs niet waarschijnlijk, dat hij zich

*) Bl. 354.

†) Verg ook Van Wijn, *Nal. op Wagen*. III, 23.

hier nog in 1285 bevond *). Immers de tienden waren toegestaan voor den tijd van 6 jaren, in te gaan met St. Jan 1274, en in het stuk van 5 Mei 1280 zegt de Nuncius, dat de Elect vrijspraak verzocht heeft van den ban, hem opgelegd »super retentione decime sue, *per annos sex integros et continuos* et ablatione denariorum, a collectoribus apud fratres predicatorum depositorum.” Wel blijft het een bezwaar dat de Nuncius den 5^{den} Mei 1280 nog niet volkomen juist kon spreken van »anni sex integri et continui”, daar dit eerst na St. Jan 1280 kon geschieden. Maar er is nog iets, dat eenige zwarigheid oplevert. De brief is den 5^{den} Mei te Dordrecht in tegenwoordigheid van Nicolaas van Cats opgemaakt, terwijl de Graaf den muddepenning aan die van Delft schonk, in tegenwoordigheid van »har Clais van Cats”, en dit geschiedde: »do wi laghen vor Vredelant, in den jare onses Heren dusent twehondert ende thachtich, des sonendaghes na sente Wouburgh †).” De St. Walburgsdag is den 1sten Mei, die in 1280 op een Woensdag viel, en dus de Zondag na dien dag was op 5 Mei, toen, mede in tegenwoordigheid van Heer Nicolaas van Cats te Dordrecht, de Elect van Utrecht van den ban werd vrijgesproken, »illustri viro domino Florentio comite Hollandie, ipsius consanguineo, et multis aliis probis viris . . . presentibus.” Dat de Graaf met zijne mannen zich op denzelfden dag en te Vredeland en te Dordrecht zal hebben bevonden, en b. v. des morgens vroegtijdig na het teekenen van den brief Vreeland heeft verlaten om naar Dordrecht te reizen, waar hij nog dien zelfden avond eene andere zaak afdeed, is zoo niet waarschijnlijk, althans niet onmogelijk. Wel liggen beide plaatsen tamelijk ver van elkander verwijderd, maar wij weten ook dat, ondauks den slechten toestand der wegen, aanzienlijke afstanden werden afgelegd. *De Rekeningen der Grafelijkheid van Holland* zijn daar om het te bewijzen. Graaf Willem op zijne terugreis uit Pruissen in 1343 reist

*) In eene oorkonde van 20 Mei 1285 komt „Jacobus decanus ecclesie S. Johannis Trajectensis” voor als „collector decimarum in subsidium curie sancte,” *Oorkb.* II, N°. 550.

†) *Oorkb.* II, N°. 393.

in eenen dag van Oldenzaal naar Deventer, een afstand van 56,5 kilometers, ruim 10 uur, en den volgenden dag van Deventer naar Amersfoort, 58,8 kilom. of $10\frac{1}{2}$ uur *). In 1344 vertrekt »mijns heren herberghe« des morgens uit Geertruidenberg, eet te Dordrecht en komt des avonds te Rotterdam †), een afstand van 55,1 kilom. of 10 uur. De Graaf vertrekt den 7^{den} Augustus uit Den Haag »ten parlamentwart, dat ghewest soude hebben tot Harke;» hij komt »des selves zaterdaechs ten eten tordrecht», en »des selves zaterdaechs quam mijn here tot sente Gherdenberghe tsavonds§)», en legde hij dus een afstand van 78,8 kilom. af, of van ruim 14 uur. Nu is de afstand van Vreeland over Utrecht naar Dordrecht 74,9 kilom., of $13\frac{1}{2}$ uur, en die reis even goed mogelijk als de laatstvermelde van Graaf Willem van 'sGravenhage naar Geertruidenberg **).

Ziet hier enkele zwarigheden, waarop ik bij mijn onderzoek naar den persoon van Heer Nicolaas van Cats, Maerlant's beschermers, ben gestuit. Zijn we al tot de slotsom gekomen, dat deze edelman, die in stukken van 1270—1283 voorkomt, eerst in 1272 ridder werd, en dus op jeugdigen leeftijd stierf; dat hij eenige jaren ouder was dan Graaf Floris, en alzoo onmogelijk diens voogd kan geweest zijn, en dat zijn zoon Nicolaas, met wien hij dikwijls verward werd, omstreeks 1290 en later nog als knape voorkomt, vooral het laatst besproken stuk van 5 Mei 1280 baart eenige moeilijkheden, die ik niet bij machte ben geheel op te lossen, en welke ik onder de aandacht van de beoefenaars onzer middeleeuwsche geschiedenis breng.

Waar de berichten zoo schaarsch zijn omtrent een persoon als den Heer van Cats, die ongetwijfeld als raadsman en vertrouweling van Graaf Floris eene niet onbelangrijke

*) D. III. 238—59.

†) T. a. pl. 293.

§) T. a. pl. 296.

**) Ik ben hier moeten afgaan op de tegenwoordige afstanden, naar de tegenwoordige wegen, en had als leiddraad de *Afstandstafelen vastgesteld door den Minister van Oorlog, krachtens art. 2 van het besluit des Konings van den 4de Maart 1862* (Staatsblad N°. 27). 's Gravenhage 1870.

rol op het staatkundig tooneel heeft gespeeld, waar wij ons grootendeels moeten tevreden stellen met den schralen oogst uit de oorkonden dier dagen, is niet veel meer dan een dorre opsomming van veelal onbeduidende bijzonderheden mogelijk, die niet in staat zijn ons een helder beeld van den persoon voor oogen te stellen, maar niet veel meer geven dan een dor geraamte. Die dorre opsomming van al de verspreide berichten heeft alleen wat meer helderheid gegeven, en tevens het voordeel opgeleverd ons te wijzen op enkele zwarigheden, die nog overblijven, zwarigheden, misschien zonder meer gegevens moeilijk op te lossen.

GEWONE VERGADERING

DER AFDEELING

TAAL-, LETTER-, GESCHIEDKUNDIGE EN WIJSGEERIGE
WETENSCHAPPEN,

GEHOUDEN DEN 13^{den} MEI 1878.

Tegenwoordig de heeren C. W. OPZOOMER, voorzitter,
M. DE VRIES, W. G. BRILL, L. PH. C. VAN DEN BERGH, W. MOLL,
L. A. J. W. SLOET, J. DE WAL, W. J. KNOOP, G. DE VRIES AZ.,
N. BEETS, B. J. LINTELO DE GEER, D. HARTING, G. MEES AZ.,
J. P. SIX, S. VISSERING, S. A. NABER, H. KERN, J. E. GOUDSMIT,
M. J. DE GOEJE, B. D. H. TELLEGEN, H. VAN HERWERDEN, J. P. N. LAND,
M. F. A. G. CAMPBELL, P. J. COSIJN en J. C. G. BOOT, secretaris.

De heer Leemans heeft zich verontschuldigd wegens het
niet bijwonen der vergadering.

Het Proces-Verbaal der vorige vergadering wordt gelezen
en goedgekeurd.

Wordt gelezen een brief in dato 11 Mei ll. van den Mi-
nister van Binnenlandsche Zaken, met kennisgeving, dat
Z. M. de Koning de benoemingen van de heeren C. W. Op-
zoomer tot voorzitter, W. Moll tot onder-voorzitter, Th. Nöl-
deke te Straatsburg en Dom. Carutti te Rome tot buiten-
landsche leden der afdeeling heeft bekrachtigd.

De secretaris bericht, dat een latijnsch gedicht *de humana
natura* met de woorden van Lucanus: *Longae vitae mors*

media est tot zinspreuk voor den wedstrijd van 't volgend jaar is ingezonden.

De heer Kern leest een levensbericht van het rustend lid der afdeling J. J. Hoffmann, die op 19 Januari van dit jaar overleden is, waarin eene welverdiende hulde wordt gebracht aan de werkzaamheid van Hoffmann, op 't gebied der Oost-Asiatische taalstudie. Het levensbericht zal in het volgend Jaarboek worden opgenomen.

De commissie, in wier handen de stukken over de abdy van Bedbur, aangeboden door den heer Sloet, gesteld zijn, brengt bij monde van den heer De Geer verslag uit. Daarbij wordt gewezen op het belangrijke der geleverde bouwstoffen, maar aan de vergadering overgelaten om te beslissen, of die niet verwerkt tot eene verhandeling, waarbij zij als bijlagen konden gevoegd worden, in de werken der afdeling kunnen opgenomen worden.

Hierover ontstaat eene discussie tusschen de heeren De Wall, Opzoomer, Moll, De Geer, Boot en Sloet, die zich bereid verklaart aan de stukken eene historische inleiding toe te voegen en te zorgen voor eene zorgvuldige correctie der kopie naar de origineelen. Bij meerderheid van stemmen besluit de vergadering op die voorwaarden de aangeboden verhandeling in de werken op te nemen.

De heer Sloet biedt een afdruk aan zijner verbeteringen in het Oorkondenboek van Gelre en Zutphen, en vestigt de aandacht op twee Oorkonden, onlangs uitgegeven in de *Additamenta zum Westfälische Urkundenbuch* van Dr. Wilmans te Munster. De eerste bevat de hofrechten door den abt van het klooster Abdinkhof te Munster in 1152 aan de hoorigen te Renkum en te Putten gegeven, die de oudste rechten van dien aard in ons land schijnen te zijn. De andere is eene verklaring van Dortmund uit de dertiende

eeuw, inhoudende opgaaf der parochiën, welke behooren tot het hansegraafschap van Borken in dergelijk graafschap van Dortmund, waaronder een handelsgerecht te Borken met hooger beroep op Dortmund verstaan moet worden. Onder die parochiën worden Aalten, Groenlo, Neede, Eibergen en Winterswijk genoemd. Ook deze oorkonden is de heer Sloet voornemens in de Bijdragen voor vaderlandsche geschiedenis tot aanvulling van zijn Oorkondenboek mede te deelen.

Op eene vraag van den heer van den Bergh, of het hofrecht van Putten niet hetzelfde is, wat door Bondam is uitgegeven, antwoordt de heer Sloet ontkennend.

Daar niemand verder het woord verlangt, wordt de vergadering gesloten en zal door eene buitengewone gevolgd worden.

V E R S L A G

OVER DE

STUKKEN BETREFFENDE DE ABDY TE BEDBUR,

AANGEBODEN DOOR DEN HEER

L. A. W. J. S L O E T.

De commissie, in wier handen uwe vergadering den bundel stukken, betreffende de abdy te Bedbur nabij Kleef, gesteld heeft, door ons geacht medelid Sloet ter opneming in de werken der Academie aangeboden, heeft haar onderzoek vol-eindigd en is bereid haar bevindingen aan u mede te deelen.

Het is geen verhandeling die de heer Sloet heeft aangeboden, maar bouwstof voor een verhandeling, bescheiden, waaruit een geschiedenis van het adellijke vrouwenklooster, even buiten onze grenzen gelegen, kan worden opgesteld. De bouwstof is grootendeels verzameld en bruikbaar gemaakt door de heeren Van Spaen, den geschiedschrijver van Gelderland en zijn grootvader, den bekenden generaal in Brandenburg-schen dienst, en is door den heer Sloet gedeeltelijk te 's Gravenhage in het Rijksarchief en in het Archief van den hoogen Raad van adel, gedeeltelijk in het Pruisische Staats-archief te Dusseldorp gevonden. Zij bestaat: 1°. uit lijsten van Proosten, Priorinnen, Decanessen en (uit den lateren tijd na 1678) Abdissen, met enkele bewijsstukken uit den inventaris van A. van Spaen. 2°. opgezworen kwartierstaten der nonnen, alphabetisch gerangschikt. 3°. het cartularium. Dit laatste is het lijvigste en tevens het belangrijkste deel

der verzameling. Van niet veel geestelijke stichten, althans niet in en bij ons vaderland, zou men een zoo volledige reeks van bescheiden bijeen kunnen brengen. En sommige gedeelten zijn bijzonder merkwaardig. De heer Sloet heeft in zijn korte inleiding zelf de aandacht gevestigd op de documenten, be treffende de behande goederen, waarvan het goed Buurloo onder Apeldoorn het eenige voorbeeld in ons land is, en op de documenten betreffende de reformatische beweging in de 15^e eeuw, die zich aansluiten aan hetgeen soortgelijks in de kloosters van ons land voorviel. Maar buitendien leeren de bescheiden, in het Cartularium vermeld, velerlei wetenswaardigheden aangaande het leven in het klooster en het bedrijf der kloosterlingen, en over de verhouding van het sticht tot de wereldlijke macht. De kwartierstaten hebben natuurlijk slechts voor de genealogiën belang, en uwe commissie is met de geslachten van Cleef en de aangrenzende vorstendommen te weinig bekend, dan dat zij de waarde van deze staten uit dit oogpunt zou durven schatten. Evenzoo moet zij zich onbevoegd verklaren om te oordeelen, of de bescheiden overal goed gelezen en de hoofdzakelijke inhoud overal juist weergegeven is; maar de namen der beide heeren Van Spaen en Sloet stellen haar op dit punt gerust. Ophelderende aantekeningen zijn aan de bescheiden slechts spaarzaam toegevoegd. De heer Sloet meent dat zij ook wel gemist kunnen worden, maar is niettemin van voornemen, indien het cartularium eens gedrukt is, nog hier en daar aan te teekenen wat hem dan tot verklaring van den tekst dienstig zal voorkomen. Op die wijs voltooid zal zijn arbeid een kostbaren codex diplomaticus leveren voor een geschiedenis eener merkwaardige kerkelijke stichting. Dat hij ten volle verdient door den druk gemeen gemaakt te worden, kan wel niet in twijfel worden getrokken; en zoo oordeelt ook een allezins bevoegd geleerde, op wien zich de heer Sloet te recht beroept, de archivaris van Dusseldorp, Dr. Harless. Uwe commissie vereenigt zich geheel met diens gunstige uitspraak.

Een andere vraag is het evenwel, of het op den weg der Academie ligt voor de uitgaaf te zorgen en aan de bouwstof voor

zulk eene geschiedenis een plaats in te ruimen in hare werken. De commissie acht zich niet geroepen die vraag te beantwoorden. Zij meent door haar advies over den aard en de belangrijkheid der aangeboden stukken, Uwe vergadering in staat te hebben gesteld om in dezen met kennis van zaken te beslissen. Zij wil er alleen nog bijvoegen, dat het haar bijzonder leed zou doen, indien ten gevolge uwer beslissing de arbeid van ons geacht medelid, die blijkbaar met voorliefde is verricht, vruchteloos bleef en voor de wetenschap verloren ging.

J. DE WAL.

B. J. L. DE GEER.

R. FRUIN.

NOG IETS
OVER JOHAN VAN VLIET.

MEDEGEDEELD DOOR

J. C. G. B O O T.

Vier jaren geleden is door mij over het leven en de geschriften van dezen geleerde eene bijdrage geleverd, die in de Verslagen en Mededeelingen der letterkundige afdeling, Deel IV der Tweede reeks, blz. 278—323 te vinden is. Sedert dien tijd zijn herhaaldelijk brieven en zeldzame exemplaren van eenige zijner gedichten in mijne handen geweest, en ik acht het niet ongepast daarop de aandacht te vestigen, en daaruit het vroeger medegedeelde te verbeteren en aan te vullen.

Bij de opgaaf zijner geboorteplaats heb ik mij (blz. 281 vgg.) geschaard aan de zijde van Van Goor, en de baronnie van Breda als zoodanig opgegeven. Ik ben nu geneigd noch een stap verder te gaan, en Prinsenhage bij Breda daarvoor te houden. Ik dwaalde toen ik vroeger schreef, dat men bij *Haganus* in het Album der Leidsche hoogeschool tweemaal achter zijn naam geplaatst, aan woonplaats, niet aan geboorteplaats moest denken. Mogelijk is het dat hij als inwoner van 's Gravenhage aldus is genoemd, maar niet minder is het mogelijk en zelfs waarschijnlijk dat die naam zijn ware geboorteplaats aangeeft. Het tegenwoordige Prinsenhage heeft vroeger en tot in de veertiende eeuw Mertersen geheten, zooals uit oorkonden van 1299 en van 1316 blijkt *),

*) Bij Van Goor, B. IV. n°. 28 en n°. 31.

en later den naam van Hage, de heerlijkheid van den Hage gevoerd *), terwijl de naam Princenhage eerst in de tweede helft der achttiende eeuw in zwang is gekomen. Die dus daar geboren is, is *Haganus*, *Hagenaar*, met hetzelfde of liever met meer recht dan die te 's Gravenhage het daglicht heeft aanschouwd.

In 1652 is J. F. Gronovii *Observationum liber novus* te Deventer uitgekomen, zooals ik blz. 290 t. a. p. reeds vermeld heb. Hier wensch ik de aandacht te vestigen op hoofdstuk XXI van dien bundel, waarin eene menigte plaatsen uit de *Argonautica* van Valerius Flaccus besproken worden, omdat Janus Vlitius daartoe de aanleiding had gegeven. Gronovius wenschte dat zijn vriend het vroegere plan om dat gedicht uit te geven en op te helderen, waartoe hij hem bijzonder in staat achtte, nog zou uitvoeren; mocht hij door andere bezigheden worden verhinderd, dan hoopte de schrijver dat de bijdragen zijn vriend welgevallig zouden zijn.

Door de welwillendheid van Dr. W. N. du Rieu ben ik bekend geworden met drie latijnsche brieven van Vlitius aan David de Wilhem, den zwager van Constantijn Huigens, die onder de papieren van A. Rivet in de boekery der leidsche hoogeschool gevonden zijn. De oudste, geschreven te Breda, 4 October 1651, handelt over den jammerlijken toestand van de baronnie, die van Vliet in den Raad van Brabant te 's Gravenhage, waarin de Wilhem zitting had, weldra mondeling dacht te doen kennen. Hij was opgeroepen om daar binnen tien dagen te verschijnen, maar verzoekt eenig uitstel om de aanstaande komst der prinses (Amalia van Solms) van Turnhout te Breda, daar hij het noodig achtte Hare Hoogheid bekend te maken, wie het zijn »qui rempublicam hanc — malis consiliis suis tam prave gesserint, aerarium exhausserint, magistratum ordinisque nostri auctoritatem dignitatemque detraxerint, iudiciorum et tribunalium severitatem atque ordinem turbaverint". De klachten over de lasten van zijn ambt, reeds vroeger door mij vermeld blz. 294, worden ook hier aangeheven, en daarop vol-

*) Bij Van Goor, aldaar, n°. 50.

gen deze woorden: »Nam, ut saepius iam apud τὸν δεῖνα Affinem tuum, ita et apud te nunc profiteor, me nihil magis in votis habere, quam ut vestro beneficio in Musarum castra, unde non sponte mea profugi, postliminio reducar. Quod te per Genium tuum, iam pridem Illustris Arausiaca tutelarem, obsecro et obtestor, vitae me redde priori”.

De tweede, geschreven te Breda 3 April 1656, geeft antwoord op twee vragen hem onlangs in den Haag door de Wilhem gedaan over de ware beteekenis van *carex* en *viverra*. Hij bewijst uit de Georgica van Vergilius (III, 231, waar een stier geteekend wordt »frondibus hirsutis, et carice pastus acuta”) en uit eene aanteekening van Servius op de Ecl. III v. 20 (*carex herba est acuta et durissima sparto similis*) in verband met de door Lobelius en Clusius aan de helm gegeven naam, dat *carex* onze hellem of helm is. Voor *viverra*, fret, verwijst hij op Plinius H. N. VIII, 55 (218) en op Strabo, die hen (III, 2, 6, p. 144 D. Casaub. γαλᾶς ἀγρίας noemt.

De derde brief van 1 Januari 1657 bewijst, dat van Vliet zich toen reeds druk bezig hield met onderzoekingen over het graafschap Stryen en over de daaruit volgende rechten van den Prins, en dat hij al vroeger een vertoog daarover naar den Haag gezonden had, vooral gericht tegen de beweeringen van Noiroot. Hij dacht er over om zijne Apologie, waarvan hij terugzending vraagt, met een stuk hem door C. Gevart van Antwerpen verstrekt, en de Costumen van Breda in het latijn vertaald en vergeleken met de costumen van andere Brabantsche steden uit te geven, en wenscht daarom toegang tot het naar 's Gravenhage overgebrachte en daar verwaarloosde Archief van Breda. Voor het maken van kopien wil hij goed betalen, en verklaart dat hij in 't vorige jaar minstens vijfhonderd gulden had uitgegeven voor het afteekenen van merkwaardigheden in de Baronnie, die hij met een bekwaam teekenaar en graveur doorgereisd had.

't Verdient opmerking, dat de twee laatste brieven met een adellijk wapen zijn bezegeld, waaronder staat *S(igillum) J(ani) van Woerden van Vliet*. Misschien heeft hij op grond van zijn titel van Joncker of Schildknaap (*Armiger*, zie

blz. 305) dat wapen aangenomen. De dubbele naam is nooit door hem gevoerd.

Het volgende betreft de gedichten van Vlitius en strekt tot aanvulling en verbetering van de Lijst der latijnsche gedichten in Bijlage III (bl. 320 vgg).

Vooreerst noem ik een bijschrift onder het portret van P. Az. van der Werf, dat omstreeks 1660 door P. Philippe gegraveerd is. Hoewel het ook te vinden is in de Levensbijzonderheden van P. A. v. d. Werff, door I. W. te Water in 1814 te Leiden uitgegeven, verdient het hier herhaald te worden :

Infracta cuius virtute propinqua ruinae
 Patria, saeve, tuis restitit, Alba, minis;
 Qui patriam consul toties servaverat urbem,
 Justius ut nulli civica danda foret;
 Dum discerpendum se dedere civibus ultro,
 Quam cives hosti, maluit ipse suis;
 Leida, brevi rediviva lubens agnosce tabella,
 Quae pia devovit Werfius ora tibi.
 Pro meritis a te dudum quod posceret ille,
 Hoc gratae munus posteritatis habe.
 Neu tibi vel Decios iactet vel Roma Camillos,
 Unum quem opponas omnibus, ecce virum.

Een exemplaar van het poema septilingue, dat ik vroeger alleen uit een brief aan N. Heinsius heb vermeld (bl 300), is in den catalogus der boekery van Dr. G. D. J. Schotel, onder N°. 3674 aangewezen en verdient om zijne zeldzaamheid hier beschreven te worden. Het is een dunne bundel in folio, met dezen titel: Parnassus Bredanus, sive Panegyris in solenni Celsiss. Principum in urbem ditionemque Bredanam A. D. IIII. Idus Junias CIO. IOC. LIII Introitu Per Apollinem Novemque Musas variis argumentis, linguis, ac metris repraesentata. Bredae, aere publico, impressum Typis Subbingianis.

Op den titel heeft A. Santvoort een prent gegraveerd.

Na de opdracht aan Princes Maria en Willem Hendrik treden achtereenvolgens op :

APOLLO Prologum agens p. 1—4.

CLIO, Biddeing welcome to her Highnesse the Royal
Princes Mary. p. 5.

EUTERPE gratulabunda. Ad ipsam item Serenissimam
Principem. p. 6.

THALIA, Haer' Hoogheyt insgelyck verwelcomende met
een Galm-dicht. p. 7.

MELPOMEME Eidem Serenissimae Principi gratulatur et pro
restauratione Athenaei Bredani cum caeteris
supplicat. p. 8.

TERPSICHORE, Ragguagliando il canto d'un Rossignuolo,
commenda anch' ella alla Sereniss^a. Sua Altezza
la Schola illustre. p. 9.

ERATO Ruris Bredani numina ad solemnem Principum
ingressum adornandum convocat, iisque
in votivas praeit acclamationes. p. 10.

POLYMNIA en ecstase, n'osant entreprendre de chanter
les loüanges de Son Altesse Royale, se resout
à l'adorer en se taisant, et la donnant seulement
le bienvenu à Breda. p. 11.

URANIA *Τοὺς Κυρίους σεβασμιάζουσα χαιρετίζει.*
p. 12. vg.

CALLIOPE Contejando Su Altezza à una Estrella, que
con sus rayos aluzia à Breda. p. 14.

APOLLO Epilogum agens. p. 15.

Over de Silvae Bredanae, door Hoeufft in den Parnassus
latino-belg p. 173 vermeld, maar niet door hem gezien,
kan ik nu volledig bericht geven, nadat ik een bundel met
Latynsche poëzie, die door den boekverkooper P. L. Folmer
te Groningen op den 5^{den} April van dit jaar geveild is, in
handen heb gehad, waarin onder meer de Quinquatrus, de
Xenia en de Ode gratulatoria ad Christinam gevonden worden.
Daaruit blijkt dat de Silvae, gedrukt in 1648, vijf
jaren later onder den titel van Xenia op nieuw zijn uitge-
geven, zonder eenig ander verschil dan in den titel. Het
boekske in klein 4°. bevat buiten den titel, op welks keer-
zijde eene opdracht in prosa staat aan W. Crommon,

Raad van den Prins (Willem II) en aan Nic. Oudart, Secretaris van de Princes (Maria Stuart) dertien gedrukte bladzijden. Daarop staan *Silvarum Bredanarum prima sive ode βοτανική*, ad Nobiliss. et Ampliss. virum Nic. Oudartium *πολυφιλοβότανον* p. 1—8. *Silvarum Bredanarum altera*, sive epistola *ἑμμετρα*, partim etiam *βοτανική*, ad Ampliss. et Doctiss. virum Guilhelmum Crommonium IC Hagam olim missa p. 9—11. Het onderschrift luidt: »Bredae dabantur e diaetula mea, | Sexto Kalendas Junias. | A^o.

P
X CIOIOCHIL. Op bl. 12 volgt »Ad nob. et cl. v. Nicolaum Oudartum, cum LL. Mechlinienses Christinaei ei mitterem, epigramma” en de laatste bladzijde bevat een italiaansch klinkdicht, met het opschrift: Al gentilissimo Signore, mio Padrone Osservandiss^o. Nicolo Oudart, nella istessa cagione, sonetto.

Van de Ode *προπεμπτική* ad Cl. V. Henricum Bornium, L. A. M. et Philosophiae Professore, cum relicto Athenaeo Bredano Philosophicam Professionem in Lugdunensi Acad. solenniter auspicaretur wordt in denzelfden bundel eene afzonderlijke uitgave in vier bladzijden klein 4°. gevonden, gelijk mede een gedicht vervaardigd voor twee broeders Watervliet, om met hun proefschrift te worden gedrukt. Ziehier het opschrift: *Doctrinae morumque cultu ornatisimo Fratrum geminorum pari Frederico et Emerico Watervlitiis, Clariss. viro Henrico Bornio Praeside, de Justitia disputaturis Audere et bene rem gerere.* Dit gedicht moet vóór 1653 gemaakt zijn.

Ten laatste moet ik mijne bewering, dat de Ode aan Koningin Christina in 1654 gemaakt niet zou zijn uitgegeven, intrekken. Zij is onder den titel: *Ode gratulatoria Christinae Augustae, cum, Suecorum, Gothorum ac Vandalorum regno abdicato, in Brabantiam advenisset, a J. Vlitio J. C. dicta et oblata. Aerae Christianae anno CIO. IOC. LIV, te Antwerpen bij Plantyn gedrukt.* Haar afstand van den troon wordt in negentien Sapphische strophen hemelhoog verheven. Daarna volgen: 1°. dit epigram:

Vicerat, ac totam Virgo pacaverat Arcton,
 Nec quidquam ulterius, quod superaret, erat.
 Non stetit hic Virtus Christinae. Scilicet Una,
 Quam superet, visa est dignior Ipsa sibi.

20. een achtregelig epigram op Alexander den Grooten, die beneden Christina gesteld wordt.

30. eene vergelijking tusschen die beide vorsten, eene navolging van het beroemde epigram van Sannazarius op Venetie. Zij komt mij voor goed geslaagd te zijn, en wel te verdienen nog eens in herinnering gebracht te worden. Daarom vinde het gedichtje hier een plaats:

Viderat Arctois Christinam Pallas in oris
 Et terra et toto ponere iura mari.
 Nunc mihi Pellaeos quantumvis Jupiter ausus
 Obiice, et illa tuae prolis opima, refert.
 Si Gothis Asiam praefers, nunc confer utrumque.
 Illum homines dicas, Hanc superasse Deos.

En hiermede neem ik afscheid van den *elegantissimi ingenii virum*, zooals Broukhusius in een aantekening op Propertius IV, 8, 24 onzen Vlitius noemt; maar neem deze gelegenheid te baat om eene kleine bijzonderheid mede te deelen betreffende zijn vriend, den beroemden Christiaan Huygens. Evenals van Vliet, bevond deze zich in 1661 tijdens de kroning van Karel II te Londen. Hij stelde echter meer belang in de overgang van Mercurius over de zon, die juist op dien tijd plaats greep, dan in de praal van den optocht. »Le jour mesme du couronnement,” schreef hij aan zijn vader, »je fus chez le faiseur de Telescopes observer Mercure dans le soleil, et le vis très bien à une heure et demie, et à deux 3 qu. c'est une observation très remarquable et rare.” Dit is door den vader in een schrijven van 12 Mei 1661 medegedeeld aan Conrard *).

*) In het Handschrift XLIX der Kon. Akad. v. Wetensch. Lettres Françaises T. II. bl. 897.

MEDEDEELING

BETREFFENDE EEN AANTAL TOT HIERTOE ONUITGEGEVEN GEDICHTEN VAN

ANNA ROEMER VISSCHERS.

DOOR

NICOLAAS BEETS.

Van den dichtarbeid van Roemer Visschers begaafde oudste dochter, »de wijze Anna'', waren tot nog toe bekend de tweeregelige versjes, door haar aan den tweeden druk van haars vaders *Zinnepoppen* toegevoegd *); het nogal, misschien *al te*, uitvoerig gedicht de *Roemster van den Aemstel*, zonder jaartal, maar, naar het oordeel van Jacobus Scheltema, waarschijnlijk tusschen 1614 en 1638, te Amsterdam in 't licht gegeven, en op gronden, waarin men sedert berust heeft, door denzelfden geleerde aan haar toegekend †),

*) Zie de verschillende drukken van R. Vs. Zinne- en Minnepoppen opgenoemd bij *Scheltema* in zijn *Anna en Maria Tesselschade, de dochters van Roemer Visscher*. Amat. 1808, bl. 81 en v. De eerste was van 1614. De tweede verscheen zonder jaartal.

†) „Dit zeldzaam boekje is getiteld: *De Roemster van den Aemstel, off Poëtische beschryvinghe van de Riviere Aemstel, met verklaringhe van eenige duystere woorden. T Aemsteldam voor Cornelis Willemsz. Blaulaken, Boek-verkooper in de St. Jansstraat in het guide A. B. C.* Ik vond wel den naam van Anna Roemers alleen op den rug van het bandje gespeld; dan, behalve dat ik veel vertrouwen voed op de kunde van den vorigen zoo wel als den tegenwoordigen bezitter, is bij mij weinig twijfel voor de verzekering, dat dit het werk van onze Dichteres zoude zijn, overgebleven. Het is ontgensprekelijk, hoe zeer zonder jaartal, in de eerste helft der zeventiende eeuw uitgegeven, en waarschijnlijk tusschen de jaren 1614 en 1638, vermits de Zuiderkerks toren op het frase titelprintje is afgebeeld, en die van de Westerkerk niet. — 't Is het werk van een maagd, die Anna heette, blijkens een versje: *Tot Momum*. — De blijken van belangstelling in Hooft en Spiegel, door de Hofstede *Meerhuysen* van den laatsten te gedenken, doen mij te eerder dit werk aan Anna toeschrijven.” Scheltema, 't aangeh. W. bl. 102, 3, 4.

en voorts een paar dozijn losse dichtstukjes in den *Zeeuschen Nachtegael*, *Klioo's Kraem*, enkele Liedeboekjes van haar tijd en dichtbundels van anderen verspreid. Deze laatsten werden, overeenkomstig Scheltema's aanwijzing in het voor nu vijftig jaren door hem uitgegeven boekdeel, door eene ongenoemde, maar mij bekeude hand bijeenverzameld en, met de *Roemster van den Aemstel* en de weinige dichtstukjes, die van »de schoone Tesselschade" aan de vergetelheid ontrukkt zijn, in den jare 1851 te Utrecht gedrukt en uitgegeven in een net bundeltje, onder den titel van *Gedichten van Anna Visscher en Maria Tesselschade Visscher*. Een welgeschreven voorrede is er aan toegevoegd en de beeltenis van Tesselschade versiert het. In het jaar 1854 verrijkte de heer A. D. Schinkel den altijd nog kleinen schat, door voor de vrienden der Nederlandsche letterkunde in honderd exemplaren het keurig handschrift te laten afdrukken, dat hij bezat van Anna's dichterlijke overbrenging der *Cent Emblèmes Chrestiens de Mademoiselle Georgette Montenay*, handschrift hetwelk, na intusschen in andere handen te zijn overgegaan, voor nu weinige weken, in openbare veiling voor een som van tusschen de vier en vijfhonderd gulden voor het vaderland is bewaard gebleven *). De Heer van Vloten voorzag het belangwekkend boekdeeltje van eene belangrijke voorrede, nadat hij ook zelf in een *Toegift* tot zijne in 1852 verschenen *Tesselschade Roemer en hare vrienden in 1632—1649*, benevens een tweetal »briefjes" ook nog een »dichtje" van Anna had aan 't licht gebracht, door zijn loffelijken ijver op het Rijks-archief te Brussel opgespoord en, even

*) Het zeldzaam boekje, hetwelk dit H. S. bevat en achtereenvolgens tot de verzamelingen van de Heeren Ploos van Amstel, Schouten, Schinkel en van Gogh heeft behoord, kwam op den *Catalogue des Livres et Manuscrits composant les collections, des M. C.-M. van Gogh d'Amsterdam et M. N.-J. Kamperdijk d'Utrecht* voor, onder N°. 147. »*Georgiae Montanae nobilis Gallae, Emblematum christianorum centuria cum eorundem Latina interpretatione. Cent emblèmes chrestiens de damoiselle Georgette de Montenay*. Heidelb. 1612, 4°. vieux mar. rouge. dent. intér. doré. s. tr. — Ce qui distingue tout spécialement cet. exemplaire, c'est qu'une autre main féminine, celle de *Anna*, fille de *Roemer Visscher*, a pris soin de l'illustrer. — Les demi-pages laissées en blanc à l'impression, portent la traduction en hollandais de l'original placé en dessous." etc.

als het tweede dezer »briefjes”, door haar aan den President Roose gericht. Nog kwam er in 1868 voor de begunstigden een bruiloftsdichtje bij, door den heer Ridder van Rappard te Harderwijk ontdekt, en door hem opgenomen in een opstel, door zijn zoon ter perse gelegd, maar buiten den handel gehouden *).

Intusschen berustte te Alkmaar, waar Roemer Visscher een drietal jaren gewoond had en in 1620 gestorven was †), Tesselschade haar huwelijksdagen had gesleten en haar woning steeds aangewezen wordt, nog een schat in handschrift, die den tot hertoe ter kennis gebrachten, wat het aantal van dichtstukjes betreft (de bijschriften op de *Zinnepoppen* en de *Honderd Christelijke Zinnebeelden* niet medegerekend), meer dan verdubbelen zou, en was ook onze Academie van Wetenschappen, nog altijd zorgvuldige bewaarder van de dichterlijke handschriften van Constantijn Huygens, in dit opzicht rijker dan zij wist. Want, om daarmee te beginnen, in den eersten van de talrijke omslagen, waarin zij, naar tijdorde, die kostbare Handschriften in een zestal portefeuilles bewaart, omslag die enkel verzen van het jaar 1619 bevat, bevonden zich ook een tweetal dichtjes van Anna's hand, die daar zij bij Huygens een weerklink hadden uitgelokt, met dezen weerklink, door hem op een zelfde blad papiers waren nedergeschreven.

Wat het Alkmaarsche handschrift betreft: het werd op den catalogus der »Uitgebreide en merkwaardige verzameling van handschriften en boekwerken” van den te Alkmaar overleden »WelEdgeb. Heer L. J. A. Scheltus van Kamfer-

*) *Ernst Brinck*, eerst Secretaris van het Nederl. Gezantsch. te Konstantinopel, later Burgemeester te Harderwijk, meerendeels naar onuitgegeven brieven geschetst door Jhr. F. A. Ridder van Rappard, in leven enz. Utrecht 1868. *Niet in den handel*.

†) »Omstreeks 1617 verhuisde Roemer Visscher met zijne dochters van Amsterdam naar Alkmaar. De reden dezer verandering van woonplaats is mij niet bekend. Welligt deed hij het ter wille van zijnen vriend Hendrik Laurensz Spiegel, die zich vroeger te Alkmaar gevestigd had.” *Ged. van Anna V. en M. T. V. Utr.* 1851, bl. 10. Het schoone vers van Huygens aan de beide dochters bij het overlijden haars vaders is bekend. *Korenbloemen* 1672, bl. 449—51

beke", waarvan de verkooping in de Meimaand van 't verleden jaar te Rotterdam heeft plaats gehad, onder N°. 1028 aldus aangekondigd:

»Letter-juweel van *Anna Roemer Visser*. Verzameling van 31" [moest zijn 32] »geheel eigenhandig door haar geschreven geestige en onuitgegeven gedichten van 1620—1643 [moest zijn 1645]. Keurig handschrift van 56 bl. in 12 in perg. omslag. Zeer pretieus. *Tot heden geheel onbekend.*"

»Hierin komen o. a." enz. De opschriften van bijna alle de stukjes werden opgegeven.

Wat aangaat den naam *Letter-Juweel*: het op het uiterlijk zeer onaanzienlijk boekje droeg noch dezen, noch eenigen anderen naam aan het voorhoofd, maar hij was ontleend aan een los daarbij gevoegd blaadje, waarop de hand van een der latere, misschien van den laatsten bezitter *) (de spelling was die van onze eeuw) geschreven had:

Letter-juweel eener beroemde Nederlandsche Vrouw, of eigenhandig van 1620—1645 geschreven gedichten van Anna Roemers, bekend als geboren 1584 en overleden 1651, in haar tijd dochter van den vernuftigen dichter Roemer Visscher, de boezemvriend van Hendrik Laurensz Spiegel, de Ridder Hooft, Joost van Vondel en andere groote geesten zijner tijd. Zuster der vermaarde Maria Tesselschade Visschers, gewoonlijk genoemd Maria Tesschelschade: [echtgeno]ot van Dominicus van Wesel van wie later" — het overige onleesbaar of afgescheurd.

Van dit *Letter-juweel* nu, waarvan de kostbare inhoud zeer goed aan deze benaming beantwoordt, en aan welks echtheid het welbekend voortreffelijk schrift der dichteres en hare evenzeer bekende, hier herhaaldelijk voorkomende naamteekening, zoomin als die inhoud zelf eenige twijfeling toe-

*) De Heer Scheltus van Kamferbeke is in zeer hoogen leeftijd gestorven en had een halve eeuw in Alkmaar gewoond. Indien ik boven op het wonen van de Visschers daar ter stede gedrukt heb, is het geweest omdat ik mij de mogelijkheid voorstelde dat het H. S. in quaestie wellicht voor een der daar ter stede door Anna aangeknochte betrekkingen gemaakt, en sedert daar gebleven zou zijn.

laten, is mijn geachte stadgenoot, de Heer Mr. W. J. Royaards van den Ham (thans ook bezitter van het H.S. der *Honderd Christelijke Zinnebeelden*) door aankoop eigenaar geworden. Hij had de vriendelijkheid het mij onder de oogen te brengen en aarzelde geen oogenblik mij, op mijn verzoek, te vergunnen in deze vergadering eenig verslag te geven van zijn inhoud, en daardoor een denkbeeld van zijne waarde en beteekenis. Vooraf echter wensch ik u bekend te maken met de twee gedichten, onder de handschriften van Huygens gevonden en, met deze, het eigendom der Academie.

Het is bekend dat Roemer Visscher zijne laat verkregene, om alle in- en uitwendige volmaakheden hoog door hem geprezene huisvrouw *) vroeg verloor (1694, en zijn oudste dochter, Anna, toen tien jaren oud, daardoor al vroegtijdig geroepen werd de bezorgster van zijn huishouden, de verzorgster van zijn ouderdom, de opvoedster van haar tien jaar jonger zusje Tesselschade te worden, eene taak waar

*) Roemer Visscher had gezongen:

Van de zes Hollantsche steden (had zij) 't uytghelezen,
Dat 's: een Amsterdamsch aensicht, een Delftsche ganck,
Dordtsche middel, en Leidtsche tong by desen,
Een Goudsche stem, een Haerlems wesen; —
Ick heb 't geraden al zegt gy neen thans,
Dat en is niemant anders dan *Magdaleen Jans*.

Hondertmael denck ick wel op een dagh,
Hoe dat schoonhey, adelhey, en jonge jenght,
Soo perfect in één lichaam plaets hebben magh,
En soo volmaeckt 't samen sijn gevenght;
Daerof ghy Godt wel dancken meught,
En den dagh, dat ghy oyt waert geboren,
En ick den avont aengesien uw deught,
Doe ick u voor mijn lief heb uytverkoren.

Scheltema schreef in 1808, van Anna's moeder sprekende: „wie deze Moeder was, bleef mij eenigzins onzeker. Uit een briefje van Tesselschade aan Hooft bleek het mij, dat de Moeder Magdalena heette. Zij maakte het overlijden van haar Dochtertje in April 1630 bekend, en schreef toen: „*Ick had het soo gaerne behouden, ook om door haer naem aen mijne moeder te denken, die ick niet gekend heb.* In Roemers *Quichen* zijn eenige versjes aan en over eene Magdalena Jans, en dus gis ik, dat dit haar naam zal zijn geweest,” a. w. bl. 90. De gissing is sedert voor zekerheid aangenomen.

zij zich op de voorbeeldigste wijze van gekweten en om welker behartiging zij tot haar vaders dood (1620) menig goed huwelijksuitzicht verloochend heeft. Dat echter daarom de fraaie kunsten niet verwaarloosd werden, is almede zoo wereldkundig als tot nog toe de klacht onbekend was, die zij ten jare 1619, toen Tesselschade, ofschoon mede nog ongehuwd, toch ook reeds vijfentwintig jaren telde *) aan haar geestigen vriend Huygens toezond, die, om dit in 't voorbijgaan op te merken, twaalf jaar jonger was dan zij.

Deze klacht is het, die wij in den vorm van een *Sonnet aan de Sang-Goddinnen*, en onder dit opschrift, onder de handschriften van Huygens gevonden hebben. Gij hebt er te groote betrekking op om ze u niet in haar geheel met den weerslag van Huygens zelven mede te deelen:

SONNET AAN DE SANG-GODDINNEN.

Helaes! vooghdinnen van mijn eerbaer zoete lusten
 Ick moet, Ayme! ick moet gedwongen vanden noot
 U selschap laten, ach! door dien de leyde doot
 Mijn schielyck heeft ontruckt daer hert en sin op rusten.
 U aengenaem gecqueel, dat my zoo lieflyck susten,
 In goet-vernoegens slaep daervoor wert in myn schoot
 De huys-sorch nu gestort, die swaerer weecht als loot,
 Wie had doch dat gedacht doe ick u laestmael custen?
 Maer zoo u goedicheyt melyen heeft met mijn,
 Beveelt dan ernstelyck u brave Constantyn,
 U liefste voetster-kindt, dat hy myn tyng laet weten
 Ten minsten eens ter maent, wat deuntjens dat ghy neurt,
 En wat op Helicon al soets en nieuws gebeurt
 Soo sal ick dencken dat ick noch niet ben vergeten.

Huygens, die hier voluit den naam *Anna Roemers* onder plaatst, laat er, met dezelfde eindrijmen, op volgen:

*) Geb. 1594.

S O N N E T.

DE SANG-GODDINNEN AEN ANNA ROEMERS.

Neen, Anna, dat's gheen deegh; het mocht u beter lusten;
 Wy smaecken u verdriet, wy kennen uwen noot,
 Maer daer en is't niet al: een moeders rijpe doot
 Laet stracx gheen dochter toe in leecheyt luy te rusten.
 Noyt waster druck die tydt en reden niet en susten,
 Soudt ghy u soo terstondt uyt onsen voester-schoot
 Verboeren onder schijn van huyssorghs wichtig loot?
 Dat was de meeningh niet doen wy u laestmael custen.
 Wy gheven u een maent maar langher gheen termijn,
 Dan roepen wy u thuyt: Wat aengaet Constantyn,
 Die was hier noyt bekend; veel min dat hy zou weten
 Wat men op Helicon speelt, veelt, springt, singt of neurt:
 Comt en besiet het self wat datter nieuws gebeurt,
 Die selden wordt gesien wordt lichtelijck vergeten.

Huygens onderteeckende dit Sonnet met zijn *Constanter* en dagteekende het van den 7^{den} Maart 1619; hij voegde er een geleibrief in proza aan toe, waar hij op hetzelfde stuk papier, waar wij deze gedichten op vinden, de »copie" van bewaarde *).

Wij weten dat de destijds drieëntwintigjarige Hagenaar in de daarop volgende maand met den Heer van Sommelsdijk naar Venetië is op reis gegaan. Als hij in Augustus van datzelfde jaar van daar terugkwam, was Huig de Groot tot levenslange gevangenschap veroordeeld en zat sedert twee maanden op Loevesteyn.

Een klaagdicht, door Anna Roemers aan den roemruchtigen gevangene gericht, kwam hem ter hand, en daar dit ook *zijn*en dichtgeest opwekte, heeft hij ook *dit* voor de

*) Zie Bijlage I. — Op de ommezijde schreef hij het Virgiliaansche (Ecl. IX):

— et me fecere Poetam

Pierides: sunt et mihi carmina: me quoque dicunt

Vatem pastores; sed non ego credulus illis.

vergetelheid bewaard, door het, met de versregelen, die het hem in de pen gaf, in zijn geheel uit te schrijven.

Zie hier, voor het eerst, het gedicht van Anna Roemers:

AEN MYN HEER DE GROOT.

Bedeckt u gulden hooft, o Sonne, want dees lien
 Beminnen duysterheyt en willen 't licht niet zien,
 Maer dunckt het u niet goet daer andre me t' ontrijven
 Soo bidd' ik u dat ghy wat in de hoocht wilt blijven,
 Ick vrees' indiense u slech costen comen by,
 Ghy zout gevangen zijn en dapper inde ly.
 Ick waerschouw u, en wilt ghy my noch niet gelooven,
 Zoo siet eens hoe dat hier soo deerlyck is verschoven
 Zoo naeuw bewaert en in peryckel van de doot
 Het licht van onse eew, die brave Huych de Groot.
 Wiens loffelyck gerucht de wereld over dondert,
 Wiens treffelyck verstandt van yeder werdt verwondert.
 Wie zal beletten nu dat haet en onverstandt
 Niet en verdelgen dit cieraet van Nederlandt?
 Ach, ach, was 't in mijn macht, ick waechde graech mijn leven
 Om aen mijn Vaderlandt een sulcken man te geven,
 Een sulcken man segg' ick die niet heeft sijns gelyck,
 Dien smyt het wreet geval zoo clackloos in het slyck.
 Een sulcken man helaas werdt nu geworpen neder
 Daer men om wenschen maar niet licht zal crygen weder.
 En belcht u niet myn heer, indien een slechte maecht
 Die U verheven geest op 't alderhoochste behaecht,
 Haer pen set op 't pampier, wiens hart u meer is gunstich,
 Als wel haer sryven is geleert, geciert. oft kunstich.
 En dat ick van u loff het grootste deel swygh still,
 Gelooft het is van vrees, en geensins door onwill.

Anna Roemer Visschers.

Hoort nu ook het gedicht van Huygens, naar aanleiding van deze verzen nedergeschreven, maar evenmin als de wederklank op het Sonnet aan de Zanggodinnen, ofschoon waar-schijnlijk om andere, voor hem gewichtige, redenen, ooit in druk verschenen.

OPT CLAECHDICHT VAN ANNA ROEMER VISSCHERS AEN
DEN HEER GROTIUS.

Swycht rym-beroemde tongh, still over-vrouw verstandt,
Wacht letter-rycke pen, rust ruste-loose handt,
En ghy medooghend oogh, spaert u geleerde tranen
De rechte schreyens-tijdt zal selver syns vermanen;
Wanneer haer (och! off noyt) een altydt wrede dootd
Zal roemen t' onser spijt den overgrooten Groot
Te hebben doen betreên de veer-schuyt aller zielen.
Wat segh ick, schreiens tydt? Noch zal men dan de wielen
Noch de Victorie-Coets van 's werelts wonder-faem
Zien voeren d'eere-vracht van synen trotsen naem.
Hoe zouden van nu aff dry wallen en dry grachten
Dien meer als Dedal-geest beslyten en versmachten,
Daer van bekennen zal d'oyt onverwonnen dootd
Op sulcken harden stael is myne zeyssen lootd.
Daaronder staat *Constante*, 17° November 1619, en voorts
deze verzen van Ovidius (Met. VIII: 2, 3.):

Terras licet, inquit, et undas

Obstruat, ut certe coelum patet, ibimus illac *).

Anna Roemers' diepe belangstelling in den persoon en het lot van Grotius was ons trouwens bekend door haar schoon dichtstuk op zijne ontkoming in 1621, hetwelk Scheltema in den 5^{den} druk van zijn *Bewijs voor de waarheid van den Christelijken godsdienst* ontdekt, en daaruit in zijn geheel in de Bijvoegsels tot zijn werk over Anna en Tesselschade medegedeeld had, daarbij voegende de Latijnsche vertaling, waardoor de bezongene zelf van zijne groote ingenomenheid met dit gedicht had doen blijken en tot welker openbaarmaking de heer Mr. T. van Limburg, bezitter van het H.S., Scheltema in staat had gesteld. Dit gedicht is in het Utrechtsche bundeltje van 1851 opgenomen en vindt in het *Letter-juweel*, edoch met hier en daar verschil van lezing, zijn plaats; want de catalogus zeide wat veel, die den geheelen inhoud van dit H.S. als tot nog toe onbekend aan-

*) Aldus, en niet zoo als ik in mijne uitgave van Ovidius lees: *at coelum certe patet*.

kondigde en, behalve dit, zijn er nog drie van de 32 daarin voorkomende stukken, van wie dit naar strenge waarheid niet kan worden getuigd.

Kon alzoo het vrij uitgebreide gedicht *Aen den Hoogh-Geleerden Heere Hugo de Groot, nae syn welgeluckte Uutcoomst* A°. 1621 (aldus luidt het opschrift in het *Letterjuweel*), sedert 1625, van algemeene bekendheid zijn, niet alzoo het tienregelig dichtje, dat wij daarin als het zesde aantreffen en dat ten opschrift heeft: *Aen de Cappiteyn op het Huys te Loevesteyn sende Een bouckjen aen de Huysvrouw van Grotius*, waarin de dichteres den »onvermurwden kas-teleyn" van Vondel als een »vrindt haer onbekent" aanspreekt, en hem

soo oyt [hem] heeft behaecht,

De Eerbaer Reyne Jonst van dochter, vrouw of maecht
Heeft oyt [zijn] hert een vonck van Courtosij gekreegen,

bezweert »dit bouckjen" — wij zouden wel gaarne willen weten, welk? — »ongeschent" ter hand te stellen aan

die vrouw

Die door haar groote lief, en vast geknachte trou
Haer Man geselschap hout, die in voorspoedicheeden
En in de droeve staet van bittre tegenheeden

Gaet toonen dat sy is een trouwe megenoot

Haer vaders dochter, en de Huysvrouw van de Groot.

Het behoeft in dezen kring wel geene aanwijzing, welke beteekenis die qualificatie als »haar vaders dochter", nevens die van de »Huysvrouw van de Groot", in dezen krachtig klinkenden slotregel heeft *).

Ik kom nog eens op de betrekkingen tusschen Anna

*) *Jan van Reigersbergh*, artillerist en ammunitiemeester van Zeeland, Schepen, Raad en Burgemeester van Veere, een man, die in den kamp tegen Spanje, het vaderland gewigtige diensten bewees en het eerst de banier der vrijheid in zijne vaderstad ontrold had. Zijne gehechtheid aan het huis van Oranje was oorzaak dat hij onder het bewind van Leicester uit stad en land werd gebannen. Hij begaf zich naar Boulogne, waar zijn tweede vrouw, Maria Nicolai, hem later met zijne pasgeborene dochter Maria volgde.

Roemers en Constantijn Huygens terug. Zij dagteekenen van niet veel vroeger dan dat zelfde jaar 1619, waar de beide gedichten uit zijn, die wij uit den academischen handschriften-schat mededeelden. Dit blijkt uit een ander gedichtje, vroeger dan die beide, namelijk in Februari, aan haar gericht, waar Huygens zich haar »nieuwen vriendt'' in noemt, en dat met deze woorden aanvangt:

Myn ongeluck doet my myn ongelyck verstaen;

hetwelk *wij* wel niet in alle deelen verstaan, omdat wij de bijzonderheden, waar het op slaat, niet kennen, maar dat veel licht ontvangt van een veel uitgebreider dichtstuk, waar het op hetzelfde blad van vergezeld gaat. In dat gedicht toch richt zich de dichter tot den Aemstelstroom, dien biddende om bij haar zijn voorspraak te wezen, om hem een gedicht, waarvan hij haar de voorlezing min of meer schijnt te hebben afgedwongen, nu ook, wat zij hem geweigerd heeft, over te zenden naar den Haag.

Het slot dezer bede luidt aldus:

Stelt u ontsach te werck: geeft u beroemde maecht

Daer Hollandt moet op schept, daar Nederlandt van waecht
Den voorgewenden last: gebruyckt de schoone handen
(Hebt ghy den mondt gebruyckt) die haars gelyck noyt vanden.

't Verschil is cleyn oft gheen, haer pen is waert haer tael,

Haer tongh is waert haer handt: wat maeck ick lang verhael?
Hebt ghy haer voor u tolck uyt duysenden gelesen,
Waerom en sou sy niet u Secretaris wesen?

Hebben wij hier niet een nieuwen en degelijken grond om aan onze dichteres het auteurschap van de *Roemster van den Aemstel* toe te kennen, en dan ook tevens het bewijs, dat dit stuk in 1619 nog niet gedrukt was? Het gedicht, om het afschrift waarvan Huygens vrijt, is blijkbaar geen ander. — Maar waarom mocht, om dit in 't voorbijgaan te vragen, onder de gronden om in *Roemers* oudste dochter de bezingster van den Aemstel, (zyn »tolck'', volgens de verzen van Huy-

gens) te erkennen, tot hiertoe geen gewicht gehecht worden, aan dezen anderszins nog al gezochten naam van *Roemster*, die niets dan een vervrouwelijking van den naam diens vaders was *)?

Ook onder Constantijns handschriften van later dagteekening (1626) vinden wij nog een onuitgegeven *Weerklank* aan *Joffr. Anna Roemer Visschers*, nog altijd zoo genoemd, ofschoon zij nu reeds een paar jaar gehuwd is, en de aanvang ook van »haar man en voesterkyntje'' gewaagt; doch het gedicht, waarop deze weerklank slaat, heeft de dichter wel voorgenomen, maar toch verzuimd daarbij af te schrijven †). En dit laatste is ook het geval geweest met de waarschijnlijk mede in dichtmaat uitgedrukte aanleiding tot een vrij uitvoerig onuitgegeven gedicht, hetwelk wij met het bijchrift »dit niet te drucken'' op hetzelfde blad opgeteekend vonden, waarop de kopij van het in zijne *Ledige uren* en *Korenbloemen* voorkomend lofdicht *Op het Diamantstift van Joffr. Anna Roemers* (Mei 1619) voorafgaat §). Maar een der gedichten, in het *Letter-juweel* voorkomende, geeft mij aanleiding om in herinnering te brengen het stukje, dat in de *Ledige uren* onder het opschrift *Yet boerighs*, in de *Korenbloemen*, onder dat van *Boeren-tael* voorkomt, en in beiden aan den *Vryheer van Asperen* (Wessel van Boetzelaaer, Baron en Vrijheer van A., vertaler van de Scheppingsdagen van de *Bartas*, mede een vriend van Anna) **) wordt toegeëigend. Het behaagde den Haagschen jonker, in die dagen, meermalen in de rol van een boerenzoon of herdersknaap op te treden. In het handschrift, dat wij van dit stukje vinden, luidt de, voor den druk doorgehaalde, titel oorspronkelijk aldus:

*) Zie Bijlage II.

†) Zie Bijlage IV.

§) Zie Bijlage III.

**) Zie haar *Klinckdicht*. *Op de vertalinge van de eerste weeke van G. de Saluste, Heer van Bartas* door *Wessel van Boetseler Vrijheer en Barou tot Asperen* enz. mede opgenomen in de *Gedichten* van A. V. en M. T. V. Utrecht 1851, bl. 110.

Grill oft Haegsche herder-boeren-luyt-liedt
Op het Amsterdamsche Visscher-fluyt-riet
 van Joffr. Anna Roemer Visschers ende daervan het
 besluyt aen den Heere mynheer van Asperen etc.,
 en is gedagteekend 3 Id. Nov. 1619.

Huygens liet zich, als bekend is, tot in hooge jaren op zijn vroegtijdige geoeffendheid in de muziek en vooral op zijn hanteeren van de luit, moeielijk speeltuig, »daar 't altemael voor swicht», voorstaan *), en de strekking van de eerste afdeeling van dit zijn gedicht is om haar zijne erkentelijkheid te toonen voor hetgeen hij haar, na veertien jaren oefenings, op zijn drieentwintigste levensjaar al zoo te danken heeft †); maar in de tweede afdeeling, de toeëigening aan den Vrijheer van Asperen, drukt hij op de stelligste wijze zijne overtuiging uit, dat het voor hem alleszins zaak is, met zijne kunst uit het krijt te wijken (»te verbeenen», zoo als hij het uitdrukt), waar die van Anna Roemers, wel denkelijk op dat oogenblik ten huize van Boetzelaer geloogerd, zich laat hooren. Het schijnt, dat hij zich echter heeft laten verbidden. In het *Letter-juweel* toch vind ik, onder het opschrift: *Aen Constantinus Huijgens, hebbende hem daechs te vooren hooren speelen en singen op sijn Luyt*, een tien-regelig gedicht, dat ik waag tot dezen zelfden tijd te brengen, en waaruit blijkt dat de bewondering althans wederkeerig was. Het begint aldus:

Ten langen lesten ben ick noch aan 't luck geraekt
 Dat u vermaerde luyt mij eensjens heeft vermaeckt
 Die grij met vingers wis, soo net en suiijver roerde
 Dat sij te spreken scheen, en mij de spraeck ontvoerde.

Het stukje, waar het *Letter-juweel* mede opent, behoort tot

*) Zie zijn *Cluyswerck*, bl. 17, 18.

†) *Korenbloemen*, 1672, bl. 468. »Roomsch gespan, Veneetsche berders, Tweede vrijster van ons Herders,” enz.

de vroeger bekende. Het is het heusch en eerzaam antwoord, door onze dichteres gegeven aan »seker voortreffelick man'', die in vloeiende verzen eene, naar onzen tegenwoordigen maatstaf van betamelijkheid, niet zeer kiesche gissing geopperd had ter oplossing van het probleem, dat, als men de aardigheid gehad had zich eens tegen elkander te laten wegen, een »maecht'' als Anna Roemers, korter dan hij, smal van middel,

van leden niet te dick,

Van handen wonder teêr, van aensicht heel besneden,

Die nau het gras en croockt daer op sy comt ghetreden,
Die met haer net gewaet verciert is, niet belaeen,
De schael, daer in een man gheset (was) op (deed) gaen.

Die »sekere voortreffelycke heer'' was de dichter Simon van Beaumont, van wiens gezamenlijken dichtarbeid wij sedert 1843 een uitgaaf bezitten door de zorg van den heer J. Tideman, en die destijds, het was ten jare 1622, sedert een jaar tweede Pensionaris der stad Middelburg was. Welk een ontvangst onze dichteres, toen zij te dien jare, en dus twee jaren na haars vaders overlijden een bezoek aan Zeeland bracht, is te beurt gevallen, welk een geestdrift haar optreden en verblijf aldaar in den kring der geletterden verwekt heeft, is wereldkundig geworden door den *Zeeuschen Nachtegael*, collectieven bundel gedichten, die juist in die dagen in den maak was en waarin ook het vermelde vers van Beaumont met Anna's antwoord en menig ander stukje zoo van dezen dichter *) als van deze dichteres †) geplaatst zijn. Men krijgt, de gloeiende welkomst- en afscheidsverzen, haar te dezer gelegenheid toegezongen en hier opgenomen, lezende, den indruk dat niet alleen de gaven, waarmede de Muzen »de wijze Anna'' hadden toegelust, maar ook die, welke de Gratiën haar in het achtender-

*) Ook onder de letters H. V. D.

†) Scheltema meent daar ook toe te mogen brengen de twee erotische stukjes *Cupido Brillleman* en *Cupido Honichdief* (»hoezeer zonder naam, als staande in ééne afdeeling»). Hierin is hem, zoover ik weet, niemand gevolgd, en ook ik kan ze geenszins aan onze dichteres toeschrijven.

tigste jaar haars levens nog hadden gelaten, in deze geestdrift grootelijks haar aandeel hadden en dat wellicht deze niet onbevallige dochter *) eener schoone moeder, hoewel bij lange niet zoo schoon als de overschoone Tesselschade, tot die vrouwen behoord moet hebben, die zeer lang hare frischheid en jeugdig voorkomen behouden en er wel eens op haar veertigste jaar nog beter uitzien dan op haar twintigste. Maar zeker is het dat Anna Roemers tot die bevoorrechten behoorde, wie het in hare reine, blijhartige beminnelijkheid geen moeite kost zich door iedereen te doen liefhebben, en dat men in Zeeland niet vond dat haar iets ontbrak dan dit, dat zij tot hiertoe onkwetsbaar was gebleven voor de pijlen van de min †). Aan vroolijke plagerijen op dit punt mangelde het niet, noch ook van hare zijde, aan geestig bescheid; evenmin aan hartelijke aanmoediging en doorschermerende voorteekenen, dat het niet altijd zoo blijven zou. Dit alles is uit den *Zeeuschen Nachtegael* op te maken. Maar het *Letter-juweel* brengt ons nog een achttal tot hiertoe niet bekende stukjes, die op het bezoek aan Zeeland betrekking

*) In 1608 (zij was toen 24 jaar oud) zong Hooft haar zijn „Voochdesse der gemoeden”, toe, waarin hij hare bekoorlijkheden „van ’t helder voorhoofd tot het nette voetjen”, verheft; haar schildert als van „een groten hoop minnaren” omringd, en verklaart dat „niemant soo stickziende” is

Van ooghen uiterlyck noch van verstande
Of hij wort wel bespiende
Van verre u schoonheit als een claren brande.

Zie Hooft, Uitg. v. Leendertz, I. 74.

Tien jaren later schrijft Cats, in de opdracht van zijn *Maeghdenplicht*:

Ghy wert ghenaeamt, ’t is waer, de thiende van de Negen.
Die prijs comt u wel toe, maar noch ist niet terdegen;
Ghy wert ghenaeamt, ’t is waer, de vierde van de dry,
’t Waer elders veel geseyt, hier comt het noch niet by.
Brenght al uw gaven ’t saem, ghy driemael vier godinnen, enz.

†) Aldus b. v. in het gedicht, waar Johanna Coomans haar mede verwelkomde:

Sy heeft der Goden gunst, en is bemint van allen,
In al hetgeen sy doet heeft yder goet ghevalen;
Maer noch ontbreeckt er wat aen dees begaefde Maecht,
Dat is dat sy die naem van Maecht te lange draecht.

Zeeusche Nachtegael

hebben of daar een nagalm van zijn. Drie er van betroffen den Pensionaris Beaumont; één van dezen (zes regels lang), grifte haar door Huygens zoo hooggeroemde diamantstift, te zijn huize, *op een* hem behoorend *Glas*; een ander (van vier regels), schreef zij in *zijn boeck-kamer*; het derde is een *Sonnet tot antwoord* op een dito van zijn maaksel, haar na haar vertrek toegezonden. Beaumont was een jaar of tien ouder dan zij, en zij drukt in dit sonnet hare vreugde uit, in het zijne een lief blijk ontvangen te hebben,

Dat (hij) noch niet missaeckt haer, by (hem) aangenomen
 Voor dochter, die nu suft in 't gemelyck gegrol
 Van timmer-dwang daer sy doch niet me weet te leven, enz.

In dit klinkdicht zijn (zij noemt het, *op de manier van C. Huy.*) de *laeste woorden* van dat van Beaumont ook door haar *gehouden*. Voorts vinden wij hier een impromptu door haar, *daer ten eten synde op een Roemer geschreven* van die *Johanna Comans*, huisvrouw van den Rentmeester Vander Meerschen, die haar zulk een hartelijk welkom had toegezongen, mede in den *Zeeuschen Nachtegael* geplaatst, en die, blijkens deze regelen, ook Anna's volkomen achting verworven had. Dat haar vertrek uit Zeeland op den 11^{den} Juli 1622 onverwacht had moeten zijn, wisten wij, ofschoon wij de oorzaak niet weten; hoe overhaast het geweest is en hoe zeer haar dit leed deed, blijkt in het *Letterjuweel* uit een vrij wat langer gedicht, dat zij insgelijks *op een Roemer graveerde*, door haar *in (haar) plaats op een banquet gesonden daer (zij) door (haar) haestich vertreck niet gaen conde*.

»Send u'' — dus eindigt het gracieuse dichtje, met toespeling op haar Anna-Roemer-naam:

Send u hier de helft(e) dan
 Daer men my by noemen can.
 Jammert u myn droeve clachten?
 Coom ic noch in u gedachten?
 Kust hem aen syn gladde mont.
 Een Adieu; en op den gront,
 Laat een druppel wijn niet drijven,
 Op dat ic gesont mach blijven.

Maar langer en belangwekkender dan alle deze stukjes is de Idylle, die zij, onder den naam van *Sylvia* en in het karakter eener herderinne, geruimen tijd na haar vertrek, toezond *Aen* (als het opschrift luidt) *Aen den vrindhouwende Coridon*, dien zij bij den aanvang noemt

Waerden Herder, die voor deesen
My hebt soo veel eer beweesen

en eenige regels verder,

Coridon haar lieve leeven,
Die(n) sy cuysch en heylich mint
Niet als vrijer, maer als vrint.

Wij twijfelen geen oogenblik of deze *Coridon* is niemand anders dan de jonge Middelburgsche Med. Dr. Lenart Peutemans, dien wij meenen te mogen aannemen, dat zich zelve heeft willen aanduiden, toen hij het bevallige lied, waarmede hij Anna's onverwacht vertrek bezong en betreurde, en dat almede in den *Zeeuschen Nachtegael* (bl. 79) te lezen is, aldus besloot:

Hier-en-tusschen is verdwenen
En de *Nymph* niet meer verschenen,
Daar nu *Coridon* om sneeft;
Synen *roem* is nu gheweken
Naer den Amstel en de Beken,
Daer sy hare weyden heeft *).

Coridon Peutemans; de man had zijn geslachtsnaam niet meê; Coridon Peutemans had haar nu onlangs blijk gegeven niet over haar tevreden te zijn en hare goede genegen-

*) Scheltema (bl. 27) heeft een andere min gelukkige lezing:

Hier-en-tusschen is verdwenen,
En de *Nymph* niet meer verschenen,
Daar nu *Coridon* om *beeft*,
Zijne *lust* is nu gheweken
Naer den Amstel en de beken
Daer sy hare weyden heeft.

heid te wantrouwen. Coridon Peutemans was jaloersch van

het dertel vrijen

En de laffe Courtosijen,

die hij onderstelde het werk te zijn van de Haagsche vrienden, in wier midden Anna zich thans weer blijkt bevonden te hebben, en hij schijnt haar dit bij brief of dicht, waarbij hij een geschenk van zijne hand had gevoegd, te kennen te hebben gegeven. Zij stelt hem daaromtrent gerust:

Hoofsche treeken

(Heeft zij) door en door gekeeken,

T' Haechs gesnor dat prachtig bralt

(Haar) in 't minste niet gevalt;

en daarna verhaalt zij hem, in hare rol van herderinne, wat zij —

Als (zij) eens op groene weijden,

Had (haar) beesjes gaen geleyden,

En door hette mat en loom,

In de schaduw van een boom,

Ruste (haar) vermoeide leeden —

op het glas gesueden had, dat zij hem als wedergift toezond.

De woorden, die zij er op grifte, komen wij niet te weten. Zij bestonden in

T' geen (zij) van een hoveling,

Op een briefje corts ontving;

maar tot de versiering gaven de vlinders; — men herinnert zich Hoofts:

Soo 't u, met diamant, lust op een glas te stippen:

't Is in de vlinderteelt — *)

tot de versiering gaven de vlinders, die om haar zweefden,

Dat gewieckte lichte goet

Onbelaen van vlees of bloet

*) Uitgave van Leendertz, I. 188.

en de bloempjes,

Die daer keeken uit het gras,
Daer (zij) bij geseeten was,

haar de stof. Zij had ze gaarne in naturâ saamgevlochten,

Om (ze) op het jeuchdich haer
Van haar Herder-maet te schicken
Saem geknoopt met vrinschapstricken,
Zoo hy hier aen (haren) cant,
Was gekomen uijt sijn lant.

Maar dit het geval niet zijnde, zal zij ze echter

plucken
En op (dezen) Roemer drucken
Om te senden —

zingt zij —

daer ic gis
Dat hy tegenwoordich is.
Wilt dees gift in danck aenvaerden
Groot van gunst, maer kleijn van waerden,
Eedel Herder! opdat gy
Alte met eens denckt aan my.

Wij vreezen dat de gift daartoe voor Coridon Peutemans
maar al te zeer overbodig geweest is, en hooven verder niet
van hem. Met de onderteekening *Silvia* *), draagt dit zau-

*) Wat haar tot de keuze van juist dezen naam aanleiding mag gegeven hebben, heb ik niet kunnen nagaan. Doch in Herderdichten is de samenparing van den naam Sylvia met dien van Coridon niet ongewoon. Ik vind die b. v. ook in Pastorellen, voorkomende in een zeldzaam boekje (*Minneplicht ende Kuysheyt-kamp alsmede verscheyden Aardighe en Geestige Nieuwe Liedekens en Sonnetten. T^e Amsterdam, by Jacob Aertsz Colom, Ao. 1626*), waarmede de heer Dr. W. Pleyte de goedheid gehad heeft mij, sedert deze mijne *Mededeeling* in de Academie, bekend te maken, omdat daarin ook een, mij tot hertoe geheel onbekend, dichtje van Anna Roemer voorkomt. De eene dier Pastorellen vangt aldus aan."

Seght my Sylvia, seght my
Hoe komt, dat ick myn vee hier in de weyden,
Van u kudde moet scheiden

gerig stukje de dagteekening van *den 10 februarij A^o. 1623* waarschijnlijk ouden stijl, en dus, naar den nieuwen, reeds '24), eigenlijk het seizoen niet om, »door hette mat en loom“, met de schaapjes, in de schaduw van een boom uit te rusten en de vlindertjes en bloempjes, die men rondom zich ziet, »op een Roemer te drucken!“ Ernstige waarschuwing aan commentatoren om, bij gebrek van dagteekening, niet met al te veel zelfvertrouwen, uit de atmosfeer, waarin hen de inhoud verplaatst, tot den tijd der vervaardiging te besluiten.

Dr. Peutemans is bekend als een groot bewonderaar van zijn landgenoot Cats, wien wij weten, dat hij een lofgedicht op zijn »Konstrycke Sinnebeelden“ heeft toegezongen. Anna Roemers eerde en achtte Cats boven alle hare andere vrienden. Het dichtstukje is bekend, waarin zij zich gelukkig prijst over het haar door de Voorzienigheid toebeschoren lot, en eindigt met te zeggen :

Dit, jae meer soo derf ik roemen
 Dat ic veel mag vrienden noemen
 Die door haer geswint verstant
 D'eer zijn van ons Vaderlant.

en de laatste strophe luidt aldus :

Sylvia laet u segghen:
 Laet Corydon met lust t' vee van ons beyden,
 Dag'lycks drijven en weyden : || :
 Gaat ghy maer heen, tegens hy weer sal komen,
 Onder de wilge boomen,
 Bloemkens vergaaren en daer so met malkandren
 Onse liefde : || : onse liefde doen offranden.

De tweede begint op deze wijze :

O Sylvia het eenigh wit
 Van Corydons gedachten,
 Ey gunt my 't geen daer om ick bidt,
 Met tranen ende klachten,
 'T is meer dan tijdt,
 Laet Herderin, u koele sin,
 En mindt om strijdt.

Coridon Peutemans kon niet beter wenschen.

Maer ghy! bloeme van de Zeeuwen,
 Overal soo gae ick schreeuwen
 'k Ben doe meest van 't luck ghedient
 Doe 't my *Cats* gaf tot een vrient *).

Met de reis naar Zeeland was het

Om Zeeland versch en groen
 (Haar) in 't minste niet te doen †)

geweest, maar om den Zeeuwschen dichterkring en bovenal om nadere kennismaking met den negen jaar ouderen sedert vele jaren (1605) gehuwden *eersten* Pensionaris van Middelburg, die haar niet minder achtte dan zij hem, gelijk dit onder anderen uit de Opdracht van zijn gedicht over de *Maeghdenplicht* (1618) en den welverdienden lof, haar daarin niet slechts op grond van hare gaven maar ook van hare deugden toegebracht, overvloedig gebleken was §). Welnu, van de hartelijkheid dezer op innige wederzijdsche vereering gegronde vriendschapsbetrekking getuigt ook het *Letter-juweel* door twee gedichten. Beiden zijn van 1623, het jaar, waarin *Cats* onverwacht tot Pensionaris van Dordrecht benoemd was. Het eene is aan hem zelve gericht en getiteld *Ontschuldinge; Aen den Heere Jacob Cats Pencionarus van Dordrecht, dat Ic hem in Zeelant doot geschreven hadde*. Ja, dit had zij, het blijkt niet precies, in welke termen, gedaan; maar het mocht haar worden vergeven; zij had een voorgevoel gehad van zijn ophanden verplaatsing; »een hooger geest" zegt zij

een hooger geest dwong en beroerde my
 Te setten op pampier een waere prophecy.

Gewis; onsterflijk was *Cats* door zijne werken, eeuwig leven zou hij door zijne deugden; en ook in de gedachtenis der Zeeuwen:

*) *Zeeusche Nachtegael*.

†) *Letter-juweel*.

§) »Een uitmuntend vers, hetwelk tot mijne verwondering alleen in den eersten afzonderlijken druk -- gevonden wordt." Scheltema, bl. 36.

Nochtans soo (zou hij) zijn van hun als doot beschreijt
 Berooft van synen raet en tegenwoordicheijt.

Zij hadden echter wat hen troosten kon. Onsterfelijke lof
 zou hun deel zijn, dewijl zij »gequeekt" hadden

Een sulcken wijzen Man tot troost van (hun) gebuiren,
 Die met syn cloeck beleyt het schip (zou) helpen stuiren
 Dat voor een teycken voert verheeven op syn Mast
 De vrye Leeuw die op geen bytend Swyn en past.

Hoe dierbaar werd haar nu dat Dordrecht en hoe ver-
 langde zij het te bezoeken, waar zij vroeger, ondanks zijn
 heerlijke gebouwen, »in een dach reeds uijren te lang was"
 geweest. Immers zal Cats voortaan deze koningin der
 Hollandsche steden een sieraad boven alle andere zijn:

Cats, die in (Anna's) sin oock aengenaem en freij
 Can maken door syn reên, een schrale dorre heij.
 Syt welcoom dan,
 dus besluit zij,

Syt welcoom dan O puyck en hoofstuck van myn weelde
 Wiens tuchtich bysyn mij noyt lang viel noch verveelde
 Syt Hollant wellecoom. Ach! wanneer sal ic weer
 My setten aan u sij of voor u voeten neer?
 En hooren uijt u mont, en gaeren van u lippen
 De lessen van de deucht die haer al staech ontglippen.
 Syt hertelyck gegroet van Hollants Borgerij
 Maer alderhertelyckxst Myn Waerde Cats van mij.

Als nu de *Heeren van Dordrecht* aan haer nieuwe *Pen-*
cionaris een *Wellecom-Maeltyt* bereidden, zond Anna Roe-
 mers daartoe een *gesneden Roemer*, daer dit op stondt:

Sit Cum Felino felicitas Senatui,
 pax Populo Durdrechtano.

Anno 1623.

Zij liet die feestgave van een gedicht van twintig regels

vergezeld gaan, met welks inhoud wij door het *Letter-juweel* bekend worden *).

Een jaar of wat later zou haarzelve in de

Heereycke stadt, die om (haar) schoon gebouwen

Van onse Steeden wert als Coningin gehouwen,

maar naar welke zij tot dusverre niet dan om den wil van haren nieuwen Pensionaris verlangd had, een hartelijk welkom worden toegeroepen, als zij die binnentrad aan de zijde van den man, aan wien zij in het jaar 1624 haar hand en hart verpand had, maar met wien het mij gebleken is, dat zij in de eerste jaren van haar huwelijk elders gewoond of althans van tijd tot tijd vertoefd heeft, daar, volgens het Album der Leidsche Hoogeschool, waarop zij ingeschreven zijn, haar oudste zoon te Alkmaar, de tweede in 's Gravenhage geboren is, gelijk mij uit datzelfde Album almede is gebleken, dat ook haar echtgenoot zelf, althans van geboorte, Hagenaar was †). Hoe dit zij, eenmaal te Dordrecht gevestigd, was zij er met haren Cats het middenpunt van den Dortschen dichterkring, gelijk hare jongere zuster tezelfder tijde de aangebedene van den Amsterdamschen §).

»Om beide Roemers dochters», zegt van Vloten, »groepeert zich genoegzaam al wat, waar ter wereld in Nederland, in de eerste helft der 17^e eeuw in poëzy en fraaie letteren uitblonk; met haar stonden nagenoeg allen in meerder of

*) Is deze Roemer te Dordrecht nog bewaard gebleven?

†) Zie beneden. Scheltema noemt (bl. 29) Mr. Dominicus Booth van Wezel „een man van letteren en van aanzienlijken huize”, maar zegt in de *Aant. en Bijv.* (bl. 135) dat hij „aangaande (hem) niets bijzonders vermeld heeft gevonden.” „Zijn vader” laat hij er op volgen, „was Baljuw van de *Zijp*, en het komt mij derhalve waarschijnlijk voor, dat hij niet tot het Kerkgenootschap der Roomschen, maar tot dat der Hervormden, zal behoord hebben. —” Uit Hoofts *Grafdicht van Anna Roemers van Wesel levend inde Zijp begraven*, waarschijnlijk in het laatst van 1624 gedicht (zie uitg. v. Leendertz I, 235 met de aant. ald.), blijkt dat zij kort na haar trouwen, zich geruimen tijd, in dat gedcelte van Noord-holland, ten huize of in de nabijheid haars schoonvaders, moet hebben opgehouden, zonder haren ouden vrienden veel van zich te laten hooren.

§) Tesselschade woonde na 1642 weder te Amsterdam.

minder verband, die er beiden beoefenden" *). En zoo was het; maar hij had er ook de beoefenaars van menige andere fraaie kunst bij kunnen noemen. Ook hiervan brengt, wat Anna betreft, het *Letter-juweel* blijken bij. Vooreerst treffen wij daarin een vijfregelig stukjen aan, getiteld: *Aen Mijn Heer H. Gout my ver-eert hebbende met verscheyden aerdtige nachtjes, door syn constrycke hant gesneeden*. Dit zal wel niemand anders dan die Hendrik Gout geweest zijn, wiens naam, naar de gewoonte des tijds, ook door hemzelfen op onderscheidene wijs gespeld wordt †), Utrechtsch edelman, schilder en plaatsnijder, leerling en weldoener van den Francforter schilder Adam Elshaimer, dien hij te Rome had leeren kennen, die, volgens Karel van Mander, »veel Nachten, Toorts- of Fakkellichten schilderde», en van wiens werken Gout er te Utrecht onderscheidene in plaat bracht. Indien het werkelijk deze Gout geweest is, dan moet Anna's dankdichtje noodwendig van voor 1624 dagteekenen; daar het te Utrecht in 't koperbrengen van de »opgegaarde konst» van Elshaimer, volgens Houbraken, »Gouts eerste en laatste werk is geweest." »Want», dus luidt zijn verhaal, »een juffrouw, die graag met hem wilde trouwen, gaf hem iets in, dat in steê van hem verliefte te maken, hem 't verstant deed verliezen (dit was in 't jaar 1624) zoo dat hij geen weet van iets had, tenzij men hem over de kunst aansprak, daarvan hij tot zijn dood toe wist te oordeelen." §)

Een ander dichtstuk in het *Letter-juweel* brengt een gewisser dagteekening mede en voert aan het hoofd een indrukmakender naam; immers geen minderen dan dien van den grooten Petrus Paulus Rubens, met wien wij hier vernemen dat Anna Roemers gemeenzaam bekend was en dat zij geenszins schroomde zijne meesterwerken te copiëeren. Het opschrift luidt: *Aen de vermaerde constrycke Petrus Paulus Rubbens doe ic nae syn werck schilderde*. Anno 1621.

*) Van Vloten, Beknopte Geschiedenis der Ned. Letteren bl. 207.

†) Gout, Gaud, Goud, Goudt.

§) Houbraken, Schouburgh, 2. dr. D. I, bl. 55, 56. Zie verder op den naam, de werken van van Mander, Immerzeel, Kramm.

Lachens waert,
zegt zij,

is mijn vermeeten
Dat ic naeboots de Poëten,
Spottens waert is dat ic tast
Nae een Pen, een naelt die past
Beter in myn plompe handen.
Maar ic ding nae meerder schanden
Nu k' mij om te bootsen vlij
T' wonder van u schilderij,
Die gy sonder stem doet spreken
Daerin —

het schijnt eene Madonna met het kind Jezus geweest te zijn —

Daarin dat men lieve treeken
 Van een sóóge moeder vint
 Tot haar uijtvercoren kint,
 Datse voor haer neer siet leggen.
 Daerme! Daerme! gaetse seggen
 Hertje ben je suijgens zat?
 Druckt haer borst noch eens en spat
 Witte melck op 't aengesichje
 Van het soet onnoosel wichje.....

Mij dunkt, deze verzen zijn der schildery waardig, waar ik wel gaarne van zou weten of zij nog in Amsterdam, of zij misschien onder ditzelfde dak te vinden is! Het ging Anna, als zij er naar werkte, als een minnaar, die, ofschoon niet terstond verhoord, den moed nochtans niet kan opgeven, maar er alles voor overheeft om zijn doel te bereiken. Dit is het wat zij behoefte heeft den grooten Meester te zeggen.

Maar mijn vrint —

dus besluit zij eensklaps haar gedicht met eene verrassende wending —

Maar mijn vrint, die mij sijt gunstich
 En niet min beleeft als kunstich
 Soo u niet te seer mishaecht
 T' stout versoecken van een maeght,
 Bid ic mij te willen schrijven
 Waer me gij u wit laet wrijven,
 Dat soo geel niet en besterft
 Noch de tijt so niet bederft.
 Hierdoor sult gij mij verbinden
 Dat ic u en u beminde
 Huysvrouw die door deesen moet
 Oock sijn hertelyck gegroet
 Weesen sal met hert en sinne

Anne Roemers
 U Vrindinne

N°. 14, 15 en 16 van het *Letter-juweel* zijn aan vrienden gericht, door de dichteres niet dan met de voorletters hunner namen aangeduid; N°. 17, aan een ongenoemden en, naar 't schijnt, haar van aangezicht onbekenden jongeling, *die* (haar) *een boeck vereerde dat hy gemaect had.* De I. V. H. van N°. 14, schijnt mij niemand anders dan Jacob van Heemskerk te wezen, van wiens in 1624 verschenen *Minnekunst* het vierregelig dichtje een aanbeveling aan een »verliefden vrijer” is; de G. R. D. van N°. 15, Heemskerks vriend en medestudent aan de Leidsche Hoogeschool George Rathaller Doubleth; van wien ik echter niet begrijpen kan, dat hij door onze dichteres boven anderen »voor haar poëet aangenomen” zou zijn, zoo als uit het vierregelig stukje zou kunnen worden opgemaakt. N°. 16 is *Geschreven in het Colege-boeck van de vier vrinden* I. B.—I. V. H.—I. V. B.—G. R. D.— wier aldus aangegeven namen zij in het opschrift met een looverslinger samenstrengelt, en die zij bij den aanhef als de »vier gestrengde Een” en straks, op grond van hunne *senilis in juvenibus prudentia* als »Gegrijpde Jongelingen” aanspreekt. In I. V. H. en G. R. D.

zie ik ook hier de reeds genoemden (Heemskerk en Doubleth), in I. V. B. Jacob van Brosterhuysen; maar wie is I. B.? — Kan het Justus, of wel Jacob Baek zijn? *)

»Romer, die Visscher, iste Belgicus Martialis, heeft drie dochters †), die alle in seer fraye exercitiën syn opgetoogen, connen seer fray Musyque, schilderen, in glas snijden ofte graveren, refereyn maken, emblemata te inventeren, alderley manufacturen van borduren, oock goet swemmen” — dankte de wijze Anna mede daaraan haar duurzame jeugd? — »en het sich geleert hebben in haer vaders tuyn, alwaer een grachte met water was extra urbem”. De negenentwintig of dertigjarige Ernestus Brinck, die, als hij in 1612, op het punt van naar Constantinopel op reis te gaan, het zoo belangwekkend gezin in het huis aan den IJkant had leeren kennen, deze aantekening neder schreef, en wiens album door den toen vijfeenzestigjarigen huisvader met eenige regelen schrifts vereerd werd; is ons thans in zijne afkomst, verdiensten, betrekkingen en waardigheden, door den voor de vrienden gedrukten arbeid van Jhr. F. A. Ridder van Rappard, welbekend §). Dat de betrekking met de Visschers levendig is gebleven, blijkt ook uit het daarin (bl. 17), naar een te Harderwijk berustend afschrift, medegedeelde *Sonnet aen Apollo en de Musen tot ontschuldiging van mijn traegheyt*, hetwelk ter gelegenheid van het huwelijk, door

*) Ons geacht Medelid de Hoop Scheffer, door het *van* in Jacob *van* Brosterhuysens naam zeer wel ontbeerlijk te achten, wees de gissing van een der Baeken af en stelde voor, Brosterhuysen door I. B. aangeduid te zien, en dan de letters I. V. B. op J. Vander Burgh, toe te passen. Gaarne neem ik dezen voorslag aan.

†) Tusschen Anna in 1584, en Maria Tesselschade in 1594 geboren, nog eene genaamd Geertrui, geb. 1590, vroegtijdig gehuwd met den Amsterdamschen Onderschout Nicolaas van Buyl, ten wiens huize Tesselschade in 1644 ziek lag. Zie de Brieven van Barlaeus.

§) 3 Dec. 1612 schreef Roemer Visscher in zijn Album:

Den bequaemen, edelen, bevaren
(in 't worden) jongeling ERNST
BRINCK, die nu al verder 't ooch
heeft, als hij sien kan;
geluck en behouden reyse.

(Zie ald. bl. 29, 30).

den aanzienlijken Harderwijker den 21sten Oct. 1623 met Joffer Gellia van Keppel gesloten, gediend heeft. Wij vinden het ook in het *Letter-juweel*, waarin 't het derde is van het drietal der vroeger min of meer bekend geworden stukjes van onze dichteres, maar hier, onder het opschrift: *Sonnet op de bruijloft van Erenst Brinckx borgemeester van Herderwyck*, en in eene hier en daar afwijkende lezing. Wat b. v. volgens het Harderwijksche afschrift het gevolg is geweest van een *jonstelijk*, wordt hier, niet zonder woordspeling, als de vrucht van een *seer »ernstelyck*" verzoek vermeld. In elk geval komt dit kunstmatig gedicht mij eerder als een werk van »dwang", dan juist van »harteprang" voor *).

Al de tot hiertoe uit het *Letter-juweel* door mij te berde gebrachte gedichten waren aan personen gericht, en ook met verre de meesten, die wij nog te vermelden hebben, is dit het geval. Metterdaad zijn er in het gansche bundeltje slechts drie, waar dit niet van geldt. Vooreerst het treffend *Gebet op den beedach* A^o. 1622, waarschijnlijk die van 22 Juni †), sedert de uitgave van den *Zeeuschen Nachtegaal* bekend. Ten tweede, onder het opschrift: *Gebet op de Geboort-dach ons Heeren JESVS CHRISTVS*, A^o. 1620, een stukje, dat geheel den geest der reine, eerbiedige, en practische vroomheid ademt, dien wij dezer dichteres uit sedert lang bekende stukken van denzelfden aard kennen; en, als derde, een gedicht *Op de verovering van Grol*, en derhalve naar alle waarschijnlijkheid in het jaar van dat wapenfeit, 1627, geschreven.

»Het is bekend;" schrijft de heer van Vloten, ter inleiding zijner mededeeling van bovenvermelde brief en gedicht door Anna Roemer, Februari 1642 (3?) aan den President

*) De »suuyvere Godinnen, Beminsters van den sang" in het Harderwijksche afschrift, zijn hier »suijvre Sang-Goddinnen, Beminsters van de Deucht." Het *fluytstert* in op een na den laatsten regel, waar de Heer v. R. *fikkert* voor meent te moeten lezen, wordt door de lezing van het *Letter-juweel* gehandhaafd.

†) Zie Kist, Nederl. Biddagbrieven II. 120. N°. 147. (Togt in Brabant onder Maurits en Frederik Hendrik).

Roose te Brussel toegezonden *); »het is bekend hoe » » Roemers outste kint'''' de middelbare opleiding harer beide zonen aan de vaders Jezwyten te Brussel had opgedragen. Het was daarom niet slechts eene letterkundige belangstelling, die haar in het jaar 1642 naar de zuidelijke Nederlanden dreef; toch zou zij de dringende roepstem harer letter- en kunstdrift verzaakt hebben, had zij de reis, haar door hare moederlijke bezorgdheid bevolen, niet tevens aan haar ijver, voor al wat gener ontwikkeling betrof dienstbaar gemaakt. Brieven van Barlaeus en Huygens aan den Leuvenschen hoogleeraar van der Putte (Erycius Puteanus) †) strekten haar tot geleide naar dezès woonplaats''. enz.

Scheltema had die reis op 1640 gesteld §).

Het *Letterjuweel* maakt ons met ettelijke, op elkander volgende gedichten bekend, die op deze reis betrekking hebben, van welke sommige geen, andere het jaartal 1640, andere het jaartal 1643 voeren. Het eerste in deze reeks is geteekend: *Antwerpen*, doch zonder tijdsbepaling en gericht *Aan den Heere Moretus die de Conings Druckerij heeft*. Kan het *Balthazar* Moretus (Moerentorf, behuwdkleinzoon en tweede opvolger van Plantijn) geweest zijn? Was hij het, dan moet het gedicht wel van 1640 zijn, want deze Balthazar, in Juli 1574 geboren, overleed in Juli 1641, zoo immers de opgave van het *Biograph. Woordenboek* juist is. Hoe het zij, de *Heer Moretus, die de Conings druckerij (had)*, straks door haar niet ongepast als de » wijsheyls winckel van het

*) Tesselschade R. en hare vrienden, bl. 88.

†) Erycius Puteanus, Venlouensis geb. 1574, gest. 1646. Dat zijn Nederlandsche geslachtsnaam eigenlijk niet *van der Putte*, maar *de Put* was, heeft de Leuvensche Letterkundige E. van Even in 1829, in het Gentsch Tijdschrift *de Eendragt*, uit een brief van Puteanus zelve, aangetoond. Zie het opstel van ons geacht Medelid Boot: *De Lat. Brieven van C. Huygens*, 4°. Werken der Académie Dl. VIII. 20. Puteanus was als *Linguae Latinae Professor* aan de Leuvensche Universiteit de opvolger van Lipsius. Zie over hem en zijne zeer talrijke geschriften Val. Andreas p. 205—211; Poppens II. p. 264—269. Paquot (die nochtans *Hendrik van der Putten* als zijn waren naam opgeeft) XIII. p. 373—428.

§) »Zij had zich, op het voorbeeld van haren vader, bij de leer der Roomsche Kerk gehouden, en bestelde in 1640, hare beide zonen in de *Leerschool* der Jesuiten, te *Brussel*.'' bl. 32.

gansche Nederlant" geprezen, had onze dichteres *gebeden de sonnetten van den E. Here Hooft en Huygens op den trant van de schoncken uyt te schrijven* *. Het schijnt haar niet genoeg geweest te zijn aan die bede gehoor te geven, maar,

hoewel (zij lag) versoncken

In de vergeeten-beeck, en lang niet (had) gedroncken

Der Musen soete dranck —

voegde zij er nog een nieuw sonnet van hare hand, almede *op den trant van de schoncken*, hetwelk wij hier lezen, bij. Nu volgt zonder dagteekening een stukje *Aen den Godtvruchtigen Heere Hemelaer Canonick van Onse Lieve Vrouwen Kerck tot Antwerpen*. Hemelaer (Johannes Hemelarius) was een Noord-Nederlander van afkomst, immers in den Haag geboren. Hij was een geletterd man, in de classici wel ervaren; latijnsch dichter, die haar bijzonder lief geweest moet zijn om zijne belangstelling in het lot van de Groot, gebleken in zijn *Paraeneticon Angeli custodis ad Hugonem Grotium super nupero ejus carcere*, in 1621 te Antwerpen in 't licht verschenen †); maar het is de verheven deugd, het is de godvrucht van dezen »rechten Hemelaer," geweest, die haar bij zijne ontmoeting bovenal getroffen hebben, en het zestienregelig gedicht wil hem danken voor den gezegenden indruk van een onderhoud,

Waerdich (zijn) Ampt en zijn Eerwaarde grijze haaren §).

Ook het derde dezer Zuid-Nederlandsche stukjes is aan een eerwaardigen Geestelijke gericht. Het heeft tot opschrift *aan den E. Pater Johanni Mantellio Licentiaet in Theologie van de Ordre van S. Augustijn, op zijn sprueck Pax in Virtute*, en is gedagteekend *Antwerpen A^o 1640*. Mantellius,

*) Zie de vier bedoelde klinkdichten van Hooft en Huygens met de vier andere van Brosterhuysen, Doubleth, Tesselschade, en Anna zelve, allen op dezelfde eindwoorden, waarvan *schoncken* het eerste is, in Huygens *Korenbloemen* (1672) bl. 471 en in Leendertz Uitg. v. Hoofts *Gedichten* I. 181, 2, 384—7.

†) Zie *Peerlkamp*: De Vita &c Neerlandorum, qui carmina Latina scripserunt, p. 376.

§) Hemelaer mag toen een goede zestiger geweest zijn; geb. omstreeks 1580, overl. 1655.

prior te Hasselt, was destijds visitator zijner, behalve een deel van Duitschland, al de Nederlanden omvattende provincie en misschien in die hoedanigheid te Antwerpen tegenwoordig, waar ook in dat zelfde jaar zijn *Ars Artium* het licht zag *). Ook het volgende stukje draagt dezelfde ondertekening. Het bestaat uit drie zangerige strophen *Aen den E. Heere Duarte hebbende de eer gehat hem met sijne dochters te horen singen en speelen*. Was een van die dochters diezelfde Francisca, op het Muyderslot zoo welkom en door Hooft als »de Fransche nachtegaal” geprezen, dan moet zij hare schoone stem lang geconserveerd hebben; of hebben wij hier te doen met andere leden eener blijkbaar zeer muzikale familie (ik denk aan Caspar Duarte, »Brabantschen Amphion,” door Huygens in ’t Latijn en in ’t Hollandsch bezongen), omtrent welke het mij niet gelukt is iets zekers te weten te komen? Nu volgt een, als de dichteres het noemt, *Epigramma*, hetwelk ons van den duur van haar verblijf in de Scheldestad eenig denkbeeld geeft. Het is geheel in den rijmtrant haars vaders en luidt aldus:

Die van Antwerpen die beleefde naci
 Vaerdichde mij strack af met brieven van Recommandaci
 Aan die van Brussel, en seyden mits dien
 Dat sij de Hollanders niet wel en mochten sien.
 Vindt het recht anders want na vijftien weeken tijt
 Houden my noch gaende, om niet te worden quijt.

Waren de bevallige coupletten, die nu, onder het opschrift *Aan den Edele Heere den President Roose*, in het *Letter-juweel* volgen en, volgens deze hunne plaatsing, almede te Antwerpen schijnen geschreven te zijn, bestemd geweest om een dezer »brieven van Recommandacy, aen die van Brussel”, en wel aan den daar invloedrijksten man †) te

*) Jan Mantels, geb. te Hasselt 1599, ald. overl. 1676, werd om zijne welsprekendheid in de kerken zijner Orde te Antwerpen en Brussel, en ook in de groote kerk te Brussel, met groote toejuiching gehoord. Hij heeft veel geschreven.

†) Pieter Roose geb. 1586, overl. 1678; Hoofd en Voorzitter van den Geheimen Raad, en in die hoedanigheid de eerste man na den Gouverneur-Generaal. Zie over dezen voortreffelijken, later (1653) op hoogen leeftijd door de intrigues der Jezuiten in ongenade gevallen, staatsdienaar: BORGNET, *Vingt-quatre lettres inédites de Stockmans*, 1650 à 1652, in *Compte Rendu des Séances de la Comm. Roy. d'Histoire*. 2 Ser. T. X. Bruxelles, 1858.

vergezellen, gelijk het vers van 28 Febr. 1642 (3?), door den Heer van Vloten aan den dag gebracht, den brief van dankbetuiging voor welwillend onthaal en uitnemende bewezen vriendschap? Het komt mij hoogstwaarschijnlijk voor. Zie hier, niet zonder woordspeling, het slotcouplet:

O ghij Roosa! die daer staet
 Tot den grooten Hofs cieraet,
 Laet u doorens mij niet raken,
 Ach! of ic het so cost maken
 Dat ic maer een Roose-bladt
 Van u goede gunst en hadt.

In het nu volgend gedicht, wederom onderteekend *Antwerpen*, voert de dichteres *Het Peerle-snoer van de Eerbaere minnelijcke Vrouwe Me Vrouwe Edelheer Pencionaris van Antwerpen*, op gracieuse wijze, tot lof van die edele dame, sprekende in (*), en daarop wordt het achttal Antwerpsche gedichten waardiglijk besloten met het aangenaam bewijs dat de nu bijna zestigjarige Anna Roemers »het diamantstift" nog aandurft, om welks meesterlijke hanteering haar de eerste dichters van het land voor twintig en meer jaren zoo hoog verheven hebben, gelijk daarvan tot op den huidigen dag nog altijd schoone bewijzen, althans in afbeelding, aanwezig zijn †). Is wellicht in de *heerlijcke wijdt-be-roemde stad Antwerpen* de *Roemer* nog bewaard gebleven, waarop haar begaafde hand *een plantje Camillen geschreven (had)*, en *daer bij de statsspreuck Attrita Resurget?* §) Wij

*) Jacob Edelheer (ook geschreven Edeler), geb. 1599 overl. 1657; sedert 1624 Pensiqnaris v. Antw. Zie over hem F. Goethals, *Hist. des lettres, des Scienc. et des arts en Belg.* t. III. p. 131, als ook *Compte Rendu de la Commiss. Roy. d'Hist.* 4e Ser. T. II. IVe. Bull. Brux. 1874.

†) In de *Oudheidkundige Bijdragen: Beschrijving van merkwaardige drinkglazen, onder welke uitmuntende*, door den Heer A. D. Schinkel; in 100 Ex. gedrukt en uitgedeeld. Een vollediger opgaaf van Anna's kunstwerk in dezen meenen wij van de bevoegde hand van Dr. W. Pleite te gemoet te mogen zien.

§) De z. g. *trap-kamille*, een gewas,
 Dat hoe men 't meer met voeten treet
 Dan wast het weelich wijd en breed,

weten dat haar daarvoor de plechtige dankbetuiging der stad, evenmin als vroeger die van de »Coninginne van Hollands steden'', ontgaan is; *) maar hier hebben wij de verzen, die aan het kostelijk geschenk ten geleide hebben gestrekt. Zij zijn geteekend *Anna Roemers* 1643.

Tot *Lewen*, in de »hooge wooning'' †) van den *Geleerden Ericius Puteanus* verplaatst ons het volgend gedicht. Als de met hart en ziel Noord-Nederlandsche, maar ook den Zuidelijken Nederlanden niet ongenegene dichteres aldaar gesproken had *den seer beleefden Heere Cantelmo*, dien

seer geduchte(n) Helt

Vrint van Geleertheijt: en ontsichelijc in 't velt,

daer doe oock quam een Ambassadeur, die na Munster ging,

Een out eerwaardich man, die in sijn hant gevat
t' bedietsel van de Peys een groen Olijftack had §),

is onzer dichteres een gemeenzaam beeld. Vg. haar gedicht op de Groots Welgelukte Uitkomst:

En de kamille geeit of weinigh geurs, of geen,

Todt se met den voet van iemandt wordt vertreen.

*) »Geschenken van glazen, met aardig schrift behaald, had zij zelfs van zulke aanzienlijke steden als Dordrecht en Antwerpen met papieren en zilveren dankzeggingen vergolden gezien. (Zie Vollenhovens Brieven achter het Leven van G. Brandt door J. de Haes, bl. 194).» Scheltema, a. w. bl. 30,

†) Het antwoord van Puteanus op den brief van Barlaeus, ter aanbeveling van Anna Roemer is gedateerd: *Lovanii in Arce* III Kal. Sept. 1642. Ons geacht Medelid Acquoy maakt mij opmerkzaam op EDWARD VAN EVEN's *Louvain Monumental* (Louv. 1860), waarin van p. 117—127 over deze *Arx Lovaniensis* gehandeld en ook tegenover bl. 124, een kleine afbeelding van »*Le chateau*'' (zoo noemt hij de *Arx*) »en 1630'' en dus zoo als het waarschijnlijk nog door Anna zal betreden zijn, gevonden wordt. Puteanus, van 1614 tot 1646 kastelein der *Arx*, richtte er »une société littéraire'' op, »qui portait la dénomination de *Palestra bonae mentis*, et qui se composait d'étudiants de l'université (p. 124) »Les membres de cette association se réunissaient le jeudi de chaque semaine pour lire les travaux de leur composition''. p. 125.

§) Ons geacht Medelid Brill ziet in dezen eerwaardigen niemand anders dan den lateren Aartsbisschop van Kamerik, Bergague. Wat *den Heere Cantelmo* betreft: Don Andrea Cantelmo was een der leden van het Algemeen Bestuur in de Spaansche Nederlanden in 1641, na den dood van den Kardinaal-Infant. Zie L. van Aitzema, *Saken van Staat en Oorlogh*, D. V. ('s Graveh. 1660) 21ste B. fol. 275 en Gachard, *Lettres écrites par les Souverains des Pays-Bas* etc. (1559—1794); Bruxelles et Leipzig 1851. p. 111.

drukte zij in een twintigtal versregels, die zij aan Putteanus richtte, de in haar opgewekte hoop en het profetisch gevoel uit van dien Vrede, welken zij, welken ook hare zuster Tesselschade, ofschoon haar in den dood voorgegaan (1649), nog heeft mogen beleven, en van welken men gemeend heeft te mogen aannemen, dat hij door deze laatste zelfs nog bezongen is *).

Over het *waar* van het nu nog in de laatste plaats in het *Letter-juweel* voorkomend gedicht durf ik niets verzekeren, maar omtrent het *wanneer* heb ik volkomen zekerheid, want Anno 1645 staat er duidelijk onder met Anna Roemers eigene, in dat jaar eenenzestigjarige hand. Het brengt ons het bewijs dat deze zoo door en door naar lichaam en ziel gezonde natuur, ook wel eens op het ziekbed kon worden nedergeworpen, en dan de geneeskunst niet versmaadde. Immers is het een dankdicht *aan den hoogh Geleerden wel Eervaren Docktor Nonnius*, die het geluk heeft mogen hebben haar uit een ernstige krankte te kunnen oprichten. Was het die Ludovicus Nonnius, van wien ik in het *Biographisch Woordenboek* lees, dat hij zoon van een Antwerpschen geneesheer uit Portugal, in Antwerpen geboren, in 't begin der 17de eeuw bloeide en niet alleen als geneesheer, maar ook als geschied- en letterkundige en Latijnsch dichter uitmuntte, in welke laatste hoedanigheid ik hem bij Peerlkamp vermeld zie †), doch van wien

*) „Dat zij den vrede van *Munster* bezong, blijkt onder meerdere, uit de *Gedichten van JAN Vos* bl. 121,” die in zijnen *Vredezang* meldt:

De schrandre TESSELSCHA, die Salems sterke schansen
Met GODEFROY, om de eer van heilige lauwerkransen,
Langs TASSOS spoor bestormt, verlaat Jernsalem,
En zingt aan de Aemstelstroom, maar met een scheller stem.”

Scheltema, a. w. bl. 215, 6.

†) PEERLKAMP (De Vita &c. Neerlandorum qui carmina Latina scripserunt) zegt o. a. „*Hispaniam* illius valde laudabat Josephus Scaliger.” Die *Hispania* was echter geen dicht- maar een aardrijkskundig werk — (*de oppidis, fluminibusque Hisp.* Antv. 1607), en zijne gedichten weinige. „Lusit quoque Epicedium J. Lipsio et alia quaedam carmina, sparsim edita, ac parata habet editioni *Elogia Hispanorum armis illustrium*”, schrijft Val. Andreas. Zie *Bibl. Belg. Lov.* 1643. 2e Edit. p. 636. sq.

ik nergens heb kunnen lezen of hij even als zijn vader te Antwerpen, of waar ter wereld elders de medische practijk uitgeoefend heeft? *)

De twee eenige gedichten, die van na 1622, dat is van na haar trouwen, van Anna Roemers bekend waren, voordat de heer van Rappard er het bruiloftsdicht voor Burgem. Brinck (1623) en de heer van Vloten er het vers van 1642 (3 ?) aan den President Roose aan had toegevoegd, waren die, waaruit bleek dat zij zich met hare twee zonen en om dier studiën wil, in het laatst van haar leven, dat op den 6^{den} December 1651 met haar 67ste jaar een einde nam, te Leiden was gaan vestigen; het eene: *Aan de vermaerde stad Leiden, gezonden aan Mijn Heer, Myn Heer Baarsdorp, als oudste Burgemeester*, het ander: *Aen den Hooggeleerden Heere, Myn Heere Ewaldus Schrevelius*, in het academiejaar 1646—47, voor de tweede maal, Rector der Hoogeschool †). Men heeft gezien hoe het *Letter-juweel*, met verzen van 1623, '25, '27, '40, '43, '45 meê te deelen, de gaping aanvult. Het vroeger en later mannelijk optreden der moeder met betrekking tot de wetenschappelijke opvoeding harer kinderen, ofschoon toch ook haar echtgenoot als man van letteren bekend stond, heeft tot de niet onnatuurlijke onderstelling geleid, dat zij er alleen voor stond, en haren echtgenoot, wellicht reeds voor 1642, door den dood had verloren. Deze onderstelling is van lieverlede met historische zekerheid gelijk gesteld, en Mr. Dominicus Boot van Weesel metterdaad door de geleerden »dood geschreven.” Maar wie is de Dominicus Boot van Wesel dan, dien ik, met vermelding van zijn 60ste levensjaar, in Augustus 1646 op het Album der Leidsche Hoogeschool als student in de letteren ingeschreven vind, door dienzelfden Rector Ewaldus Schrevelius, die, in Mei van dat zelfde jaar, Romanus (Roemer) Boot van Weesel, voor de studie der rechten, Johannes Boot van Weesel, voor die der

*) Wel waarschijnlijk te Antwerpen, waar al de door hem uitgegeven werken gedrukt zijn. Zie de opgave er van bij Val. Andreas.

†) Zie *Gedichten* van Anna V. en Maria Tesselschade V. Utr. 1851.

Philosophie ingeschreven had? Dat men zich destijds niet altijd uit dorst naar de professorale onderwijzingen, maar ook somwijlen uit huishoudelijke overwegingen als student liet inschrijven, is bekend *).

Johannes Boot van Wesel is jong gestorven, Romanus, (Roemer, naar zijn moeders vader) reeds vroeg als dichter, naar de mate zijner gaven, bekend geworden, gelijk dit ook eenigermate het geval geweest is met zijn zoon Dominicus. De kenners der vaderlandsche letterkunde weten dit †). Doch dat ook zijn moeders oude, alle de anderen overleefd hebbende, altijd nog dichtende, altijd nog geestige vriend, Constantijn Huygens, een levendig en hartelijk verkeer met dezen Romanus onderhouden heeft, en ook, voor de belangen van diens kroost, bij zijnen vorstelijken meester het zijne gedaan heeft, dat zal eerst dan op verblijdende wijze blijken, als de dichterlijke handschriften van Huygens laatste levensjaren uit het heilig donker onzer Academische Boekerij in het volle licht der openbaarheid zullen zijn overgebracht §).

*) Zie hier wat het Album vermeldt:

Rectore Ewaldo Schrevelio. II. 1646.

Maii. Romanus Boot van Weesel Alcmarianus. 21, J.

Johannes Boot van Weesel Haghiensis. 21, P.

Aug. Dominicus Boot van Wesel Haghae-Comitanus. 60, L.

Men ziet dat *Johannes* na *Romanus* ingeschreven is, schoon hij als de oudste bekend staat (Zie Scheltema bl. 148). Beide *Johannes* en *Romanus* worden vermeld als 21 jaar oud. Bij een van beiden moet het een drukfont, of reeds schrijffout van Rector Schrevelius zijn. Tweelingen waren zij niet.

†) »Onder de sprekende leuzen *Candide*, *Perambages*, en *Calide* schreven Johan de Wit, Govert van Slingelandt, en Johan van Someren met anderen, waaronder ook Anna Roemers zoon, Roemer van Wezel (*Romane*) in de Dordtsche Kraam (omstreeks 1646).» Van Vloten, Bekn. Gesch. der N. L. L. bl. 254. Zie voorts over Romanus en diens zoon Dominicus als poëten, Scheltema. a. w. bl. 146.

§) Zie Bijlage V.

B I J L A G E I.

Copie

Me Joffre. Dat volckjen singt zoo 't gebeckt is. Het is goed zien dat zyluyden in 't geberchte verre boven 't waterpas van de werelt woonen. T' is niet mogelyck dat zy den handel van hier beneden uyt zoo grooten hooghte anders dan in 't vercleynen connen aensien. Waer uyt ick dan mede ghisse, dat spruyt dese importune cleyn-achtinghe van U. E. droevich verlies, 't welck ick mijnen 'thalven altydt gestelt hebbe op den tweeden trap van de twee hoofswaricheyden die ons in dit leven mogen overcomen. Wist ick dat ghy in tminste aen mijn metlijden twijffelde, ick zouder U. E. alle mogelycke versekering soecken van te geven. Docht ick dat U. E. troosters ende moetgevers in dese gelegentheynt ontbraecken, ick soude myn maghere wysheyt zoo verre trachten uyt te reken datter U. E. immers eenighe verlichtinge door zoude genieten. Maer 't eene en can ick niet te weghe brengen sonder myn eygen vriendtschap ende goet herte, nochte het andere sonder U. E. eygen wyse oordeel ofte te cort te doen, oft in twijfel te trecken. Dus swyghe ick voorsichtich stil blijvende niet te min

Me Joffre

UE. goede vrint ende Dienaer
Huygens.

B I J L A G E II.

AEN ANNA VISSCHER.

Mijn ongeluck doet my mijn ongelyck verstaen
Ick come my van selfs voor u te rechte stellen.
Hebb' ick een onwaerdjt rijm u waerde naem doen spellen
De wel- verdiende straff behoort ick niet t'ontgaen.

Ick zie waer 't henen wil; de wraecke staet u aen
 Om uwen nieuwen vriendt al lachende te quellen.
 Ghij weygart hem u mondt met u pen te versellen.
 Ghij laet hem 't halver vreucht, ter halver weldaet staen.

Doch Anna, hoort mijn raedt, geeft mij u soete seggen
 In schrifte, dat ick mach met sinnen over-leggen
 'T oneyndelijck verschil van u geest byde mijn,

Ghy sult my 't uwer eer tot myner schandt doen smaecken,
 Wat son myn wasche wieck getracht heeft te genaecken
 Verdubbelt zal u wraeck, myn vreucht verdubbelt zyn.

14 feb. CIOIOCCIX.

Oudt-vader Amstel-stroom eerwaerde gryse hooft,
 Zoo u een coude corst het oore niet en dooft,
 Zoo u de vriesche vorst in u huys laet met vreden
 Zoo uwen ouden ruggh' beseylt wordt niet betreden,
 Gheeft mijn verloff en tijdt om clagen mynen noot
 Die ick gedwonghen stort in uwen blauwen schoot.

'T beleefde wellemcom dat my voor weynig weken
 Een werelts-wonder mont uyt uwen naem quam spreken,
 Dat suycker-soete rijm, dat honich-dauwich dicht
 Wordt my versaect, onkent, verloochent in 't gesicht.

Zoo haest en hadd' ick niet u crystallyne stroomen
 Verloren uyt het ooggh, hadd' niet zoo haest vernomen
 De dorre schorre heij, het hooghe drooghe sandt
 Daer my den hemel geeft myn aerdsche vaderlandt
 Onnoosel onbedacht beghon ick my te stellen
 U minnelijck onthael een yeder te vertellen.

De reden leerde my, cost ick niet metterdaet
 Ten minsten danckbaer zyn met woorden en gelaet,
 Wat comt my hier te voor? Een pronckaert hooch vermeten
 (Sij noemen 't courtizaen die beter niet en weten)

Een van dat licht gespuys des werelts ydel caff
 Dat allesins van spreekt en weet doch nerghens aff.
 Arm, slecht-goetdunkend knecht (dus gaet de vent beghinnen)
 Wat meynt ghy dat wy zijn, off menschen sonder sinnen,
 Oft kieckens zonder hooft, dat wy van stonden aen
 Gelooven recht oft crom wat ghy ons voor comt slaen?

Ey lieve wane-waer! men can wel haest bedencken
 Wat wellemcomen u den Amstel lust te schencken,
 Den Amstel hier en daer, die dit cost, die dat mocht
 (Ick weet niet wat hy daer niet overhoop en brocht)

Den Amstel in een woordt, die spyt syn stroom-geburen
Schoon Hollandts schoonste stadt zijn eyghen naem doet vueren.

Men maeckt ons dat niet wys: te hooff en looft men niet
(Dat weet ghy emmers wel) dan dat men tast en siet.

Ten minsten hadt ghy ons tot styven van u seggen,
Wat schriftelijk bescheets voor de neus connen leggen
Dat waer wat meer geseijt. Wy mochten ons beraen
Hoe verre men daerop sou mogen achte slaen.

Dat trapt en op myn seer: daer stondt ick zonder spreken
Niet wetende myn leedt noch hoe noch waer te wreken.

O vingerbreedt pampier (sejide ick (in) mijn gemoet)
Ist dan om uwent wil dat ick dit lyden moet?

Zal ick om uwent wil des' spytighe gesellen
Te schimpe staen, en my ter weer niet derven stellen?

'T en baette gheen suer sien, daer was gheen helpen aen,
De licht- hooff lachten eens, ginck deur en liet my staen.

Out-vader Amstelstroom hier doen ick u een bede.
Gij cont hier in versien, doet zoo veel, wilt het mede

'T en is niet onverwachts hetghene my geschiet,

'T en is van gisteren noch daer te voren niet,

Dat ick mijn beste doe om sulcx te mogen wijcken,
U Anna uwen roem zal lichtelijk doen blijcken

Wat moeijte, wat versoeck ick niet en hebb' gedaen
Om eenen reghel schrifts uyt uwen naem 't ontfaen.

'T was als verloren praet; de redelijcxte rede

Het minnelijcxte woordt, d'ootmoedelijckxte bede

En hadden gheen gewicht om haer hartneckicheyt

(Sy gaft den naem van Trouw) te brenghen tot bescheyt.

Wat ick songh wat ick peep, zij hadd' uyt last gesproken
(Stracx hadd' sij mij het woordt met desen slach gebroken)

Zoo wilde zij dan oock uyt laste schrijven noch

Cost ick haer desen last vercrijgen 't was genoech.

Dit's haer, ja mynen last die my belast en pranghet,

Ondt-Vader Amstelstroom ghy siet nu waer 't aen hanghet.

Zoo zy u groote naem de werelt door bekend

Zoo moet ghy altijd vlien, en nimmer sien u endt,

Zoo moet ghy dagelijcx menich beseylde waghen

Naer uwen rycken Dam hoochnoedich helpen drsghen,

Zoo moeten noyt by u te vergelijken zijn

Noch Ty', noch Leck, noch Scheld, noch Maes, noch Wael, noch Ryn.
Ghunt my een gunstich woordt, helpt my myn schande myden
Stopt de mondt aen die ghen' die my u gunst benyden

Stelt u ontsach te werck: geeft u beroemde maecht
 Daer Hollandt moet op schept, daer Nederlandt van waecht,
 Den voorgewenden last: gebruyckt de schoone handen
 (Hebt ghy den mondt gebruyckt) die haers gelijk noyt vanden.

'T verschil is cleyn off gheen, haer pen is waert haer tael,

Haer tongh is waert haer handt: Wat maeck ick langh verhael:
 Hebt ghy haer voor u tolck uyt duysenden gelesen,
 Waerom en sou sy niet u secretaris wesen?

Constantin Huygens
 wenscht den Amstelstroom
 geluck, welvaert en veel vaert.

Constanter.
 19 febr, CLOLXCIX
 Hag.

NB. Bij het uitschrijven van het geheele gedicht voor deze
 Bijlage en het herlezen in de proefdrukken, kom ik tot de over-
 tuiging dat mijn beweren in den tekst: »Het gedicht, om het afschrift
 waarvan H. vrijt, is blijkbaar geen ander (dan de R. v. d. A.)'',
 wel wat vermetel geweest is.

B I J L A G E III.

Dit niet te drucken.

Als ick emmers moet gelooven
 Dat de penne can verdooven,
 Diens gelijke noyt en wierdt
 Door een vrouwen handt gestiert.
 Dat het roesten can versuffen
 Dat den schimmel can vermuffen
 Dat verstandt end dat papier,
 Die onsterfelijke lier,
 Anna, (dats genoch gepresen)
 Noch can ick daeruijt niet lesen,
 Wat de reden wesen mach
 Van u weelderigh beclach.
 Zoo de mugghen en de motten
 Comen u papier verrotten
 Is het anders als het was,
 Op een crystallynen glas

Op de rynsche roemer vaten
 Weet ghy u verlies te baten :
 Daer laveert ghy over heen
 Met veel wonderlycker schreên,
 Met veel wonderlycker slagen
 Dan oyt amstel heeft gedragen,
 Als hij van den wintervorst
 Was besloten en vercorst.
 Wil u pen niet langher schryven,
 Wil sij schroocken off verstyven
 Dat verachttert u niet zeer,
 Alsser pen, noch schacht, noch veer
 In Europa waer te vinden,
 Noch zal dat u handt niet binden,
 Noch zal u een Indiaen
 Met syn steenen gade slaen,
 Zal u inde vinghers planten
 Louter Ooster diamanten ;
 Is den ruyler niet beleeft,
 Die voor veeren steenen geeft?
 Maer 't en can doch al niet helpen
 Om u vreemde lust te stelpen ;
 't Schynt den ouden swarten int
 Hebt ghy alderbest besint.
 Die is blyven staen verschroeyen,
 Wil niet loopen, wil niet vloeyen,
 'k Weet niet wat hem niet en schort
 Water comt hy veel te cort.
 Water, water loopt ghy roepen
 Over straten, over stoepen,
 't Schijnt daer groote droochte zy,
 Juyst gevalt u oogh op my
 Als off ghy my waerdich kenden
 Om ick weet niet waer te zenden
 Naer een hoogen heuvel top,
 Daermen seyt dat boven op
 Neghen susters, neghen singsters,
 Neghen dansters, neghen springsters,
 Neghen meyajes sonder vaer,
 Neghen vrijsters sonder paer,
 Heele daghen sonder rusten
 Met een soet geluyt verlusten

Haren ongetrouden heer
 Haren meester hoofd en eer,
 Haren leyder, haren herder
 Haren vryer en niet verder,
 't Moet er fraey zijn, ick bekend,
 Dan ick diender niet omtrent.

Wilt ghy my om water sturen
 Daer men staech hoort tureluren?

'Kquam mijn leven niet beneen,
 Suleken sang-sot ben ick een.
 'Ksou daer even eens staen kycken
 (Waer zal ick het by gelycken?)

Als het uytgesonden kindt,
 Dat de moeder gapen vindt,
 Hier op 't hof naer schilderyen,
 Daer op straet naer loteryen,
 Sorgeloos en onbedacht
 Wie het sendt en wie het wacht.

Maer het gaeter noch al grover,
 Anna, helpt mij hier eens over,
 Die mij dese bootschap verght
 Hoe geraeck ick op 't geberght?

'Kheb my somtydts laten zeggen
 Datter diepe steylten leggen,
 Daerder dickmaels meer dan een
 Heeft gebroken hals en been.
 Dat syn schrickelycke dinghen,
 Daer ick lichtelyck het singen
 Van dat maechedelyck gedrocht
 Uyt den hoofd' om stellen mocht.

Sou niet al de werelt seggen
 Die my in het sandt sach leggen,
 En gerolt van boven neer,
 Noch verdient syn sotheyt meer?

Seker Anna, sonder mallen,
 Laet ons daer niet meer af kallen,
 Alles in de redlycheyt,
 Stopt u water giericheyt,
 Mooght ghy op papier niet schrijven,
 Laet u handt in glasen drijven,
 Is 't niet swert zoo is het wit,
 Soeckt niet meer dan ghy besit.

Waerom wilt ghy my beladen
Met ws hertten overvloet?
Ghy cont missen sonder schaden
Dat my schande kosten moet.

Constanter.

5° Id. May: CIOIOCXIX.

Hag. Com.

B I J L A G E IV.

Hier het gedicht van Anna Roemers in te voegen.

WEERKLANCK

AAN JOFF. ANNA ROEMER VISSCHERS.

Veel gelucks van Constantijntje
Met uw' mann en voesterkijntje,
Altyd lust, en altyd jeughd,
Altyd vred', en altyd vreughd,
Altyd min bekommeringen
Dan mij van Parnasso dringen
En doen suchten nae den tijd
Doen ick was gelijk ghij sijt,
Doen ick verre van verdrieten
Als het carmosij van 't schieten
Somtijds tegen onsen Zeew,
Ick een schaep en hij de Leew,
Met een dichtjen hebb gekrabbelt,
En na 't nieuwe Rijm gegrabbelt,
Daer de Reden wat om leed,
Dat mij nu al schoon vergeet,
En blijft hangen in de kropp, en
Aen uw deur verbiet te kloppen.
Dan soo nu als doen ter tijd
Wie het lief is, wie het spijt,
Ben en blijv ick u slavoen
Hebb ick veel of niet te doen.

Constanter.

Hag. 18. Jan. 26.

B I J L A G E V.

AEN DEN HEER ADVOCAET ROMANUS VAN WESEL

is het opschrift van een uitvoerig dichtstuk, volgens de dagteekening, in Maart 1682 en dus op 86jarigen leeftijd, door Huygens geschreven, waarvan de aanhef aldus luidt:

Romane, vriend van ouds; wij hebben veel gedachten
Gewisseld onder ons, daerom wij t'samen lachten,
En scheijender niet uijt, soo 't God gevalt, en u:
Eens laet ons, niet suer sien, maar eens, niet lachen, nu.
Ik draeghe wat in 't hoofd; daer moet ick af leggen:
Schriekt voor het baeren niet, mijn baeren sal maer seggen,
En zedigh seggen zijn, en vragen hier en daer
Na wie, wat, en waerom, en sints wanneer, en waer.

Getrouw aan deze inleiding, en geheel in den hoogernstigen, maar milden en liefderijk welmeenenden geest van het

Komt Tessel uit de Mis- of uit het misverstand,

is het gedicht een poging om dezen verstandigen en geachten zoon van Anna (wellicht, dank zij het onderwijs op de Jezuïtenschool te Brussel genoten, niet zoo Erasmiaansch als zijn moeder en peetvader) de, naar Huygens overtuiging, zwakke zijden van het Roomsche kerkgeloof te doen inzien.

Zie hier het plechtig en aandoenlijk slot:

De ziel die 't scheiden uit haer vlees-huis voelt genaken,
(Lang heeft de mijn' geleert die rekening te maken)
Scheidt noode spraeckeloos, soo lang de tonghe leeft,
En onbelemmerde geluiden van haer geeft,
Om anderen met haer ten hemel te verwecken,
Maar 't lukt niet ijeder een soo stévig te vertrecken.
Of 't mij misluchte, vriend, hier hebt ghij, voor uw deel,
Wat voorraeds uijt mijn penn, in plaats van uijt mijn keel
En machteloose long. Als ik, eer lang niet wesen,
Dat 's bij God wesen sal, zoo ghij den dooden lesen
En hooren spreken wilt van onder uyt sijn graf,
Gedenckt 'er sijner bij, die 't u van herten gaf.

Zie hier een drietal gedichtjes, waaruit blijkt, hoe de hartelijke grijsaard zich voor de kinderen van Van Weesel bij zijn vorstelijken Meester in de bres stelde :

VOOR VAN WESEL.

AEN S. EX.

Uit onverdiende gunst, als ick werd onderrecht,
 Hebt ghij mij onverdiend een weldaet toegeseght:
 Doorluchtigh Heer en Vorst, ô brave Willem Henrick,
 Maeckt van een woord een werck, ick sie mijn soon een Vendrigh.
 'k Ben wat te haestigen vervolger inder daed;
 Want ghy hebt tydt genoeg (God gun 't ons) te beleven;
 Om noch veel duisenden van Vendelen te geven;
 Maer by u heb ick niet als een oud advocaet;
 En sonder hulp te Hoof, men weet wel hoe dat gaet.

1682.

Aen zijn Hooght.

VOOR R. VAN WESEL.

Voor zijn soon te water uyt.

Bij de genade Gods, zijt Ghij genadigh Heer,
 Dat Ghij lang wezen moet: bij die genade, en weer
 Bij d'uwe, zijn mijn soon en ick uw' gunstgenooten.
 Ick derve dat geluck met woorden niet begrooten.
 't Souw maar verkleinen zijn all wat ick seggen dorst,
 Dit derve ick nu alleen: *Lof en danck, groote Vorst.*
 Ick hoop, mijn vendrigh sal, magh hij 't de zee ontleggen,
 Sijn eeuwigh' eighen danck ootmoedigh komen seggen,
 En quyten sich te land, als 't aenden man sal gaen,
 Soo 'k wensche dat hij reeds te water hebb' gedaen.

7 Jan. 1682.

VOOR VAN WESEL.

Soo grooten schuldenaer staet mij niet toe te manen,
 Lijdt maer, doorluchtigh Vorst, dat ick u mogh' vermanen,
 Dat eens Renswoude *) leefd', en ick lev' en mijn soon,
 Die op u gunste hoopt: meer heb ick hem verboon.

11 Mart. 83.

*) De bedoelde is sonder eenigen twijfel Heer Johan Baron van Reede van Renswoude, krachtig Oranje-man, sedert 1674 weder Voorzitter van de Staten.

Gewis, tot zijn laatsten ademtocht is hij zichzelven gelijk gebleven die eenmaal aan »Roemers oudste kind" schreef:

Sijn voornaem is een C; zijn toenaem is een H,
Sijn bijnaem Eeuwich Vriend van Anne en Tesselscha,

en tot het derde geslacht heeft reden gehad zich over de waarachtigheid te verheugen van dat *Constanter*, met hetwelk zoo veel dichts en ondichts gedurende drierivenden eener eeuw voor het zijne gewaarmerkt is geweest.

Generaal, en in Febr. 1682 in zeer hoogen ouderdom overleden (geb. 1593). Ook aan hem en op zijn dood bevinden zich gedichten van Huygens in de portefeuilles der Academie, en geen ander dan hij is de »oud advocaet" in het eerste der hier medegedeelde stukjes.

GEWONE VERGADERING

DER AFDEELING

TAAL-, LETTER-, GESCHIEDKUNDIGE EN WIJSGEERIGE
WETENSCHAPPEN,

GEHOUDEN DEN 17den JUNI 1878.

Tegenwoordig de heeren C. W. OPZOOMER, voorzitter,
C. LEEMANS, W. G. BRILL, W. MOLL, J. DIRKS, W. J. KNOOP,
W. C. MEES, N. BEETS, B. J. LINTELO DE GEEB, A. KUENEN,
J. P. SIX, S. A. NABER, TH. BORRET, C. M. FRANCKEN, J. A. FRUIN,
M. J. DE GOEJE, C. VOSMAER, J. P. N. LAND, J. G. R. ACQUOY,
J. G. DE HOOP SCHEFFER, M. F. A. G. CAMPBELL, P. DE JONG,
P. J. COSIJN, A. A. DE PINTO EN J. C. G. BOOT, secretaris.

De heer de Wal zendt bericht, dat hij door ongesteldheid
verhinderd wordt de vergadering bij te wonen.

De voorzitter leest een Latijnschen brief voor van den heer
D. Carutti te Rome, inhoudende dankbetuiging voor zijne
benoeming tot buitenlandsch lid, en de secretaris een gelijk-
soortigen brief van den heer Th. Nöldeke te Straatsburg.

Door den heer J. A. C. van Heusde te 's Gravenhage is
zijn geschrift *L'améthyste signée Dalion*, la Haye 1878 en
door den heer D. Carutti zijn toespraak, getiteld *Dies IX
mensis Januarii met de Italiaansche vertaling van A. Fiorini*,
Livorno 1878 en eene ode *Liberi voti*, Roma 1878 voor de
boekery aangeboden.

De voorzitter deelt mede, dat het bestuur der afdeeling besloten heeft aan de zusterafdeeling op het schrijven van haren secretaris van 14 April ll. te antwoorden, dat deze afdeeling geene uitbreiding van het aantal der buitenland-sche leden verlangt, en ongaarne zoude zien dat in dit op-zicht de gelijkheid tusschen de beide afdeelingen der Aka-demie werd opgeheven. Zijn voorstel om in dien geest aan de zusterafdeeling te antwoorden wordt goedgekeurd.

Hierop voert de heer Beets het woord over gedichten van Anna Roemer Visschers. Het aantal van hare uitgegeven gedichten is niet groot, maar kan vermeerderd worden door twee gedichten, die met den weerklink van Constantijn Huygens, onder diens gedichten van 1619 in handschrift XL dezer Akademie door den spreker gevonden zijn, en met een dertigtal in een handschrift van hare hand, dat uit Alk-maar afkomstig, thans het eigendom is van den heer Mr. W. J. Royaards van den Ham, die het ten gebruike gaf aan den spreker. De heer Beets vestigt de aandacht op die onuitgegeven gedichten, deelt er eenige van mede, en geeft inlichtingen over vele anderen.

Het medegedeelde geeft aan de heeren de Hoop Scheffer, Brill, Leemans en Dirks aanleiding tot enkele opmerkingen en zal in de Verslagen en Mededeelingen worden opgenomen.

Vervolgens schetst de heer Borret den toestand den Chris-tenslavin in het heidensch huisgezin gedurende de eerste drie eeuwen. Hoewel zij somtijds b. v. als nutrix veel invloed kon verkrijgen en zelfs haren jeugdigen meester of meesteres kon bekeeren, was haar toestand doorgaans beklagenswaardig. Zij stond bloot aan mishandeling en werd menigmaal ont-eerd. In de kerk kon zij hooger staan dan hare meesteres, als die Christin was. De spreker deed opmerken, dat de namen servus, ancilla, libertus en liberta zelden op graven van Christenen voorkomen.

Aan de daarop gevolgde discussie wordt door de heeren

Moll, Francken, Land, Acquoy en den spreker deel genomen, en onder anderen de beweeing van prof Laurent, dat de vrijheid niet door het Christendom maar door het Germanisme bevorderd is, ter sprake gebracht en wederlegd. De spreker verklaart zich bereid deze bijdrage, met eene teekening voorzien, later voor de Verslagen en Mededeelingen aan te bieden.

De heer Boot biedt eene tweede bijdrage over Johan van Vliet aan voor de Verslagen en Mededeelingen. Zij zal aan de kommissie van redactie verzonden worden.

Daar niemand verder het woord verlangt, sluit de voorzitter de vergadering.

GEWONE VERGADERING

DER AFDEELING

TAAL-, LETTER-, GESCHIEDKUNDIGE EN WIJSGEERIGE
WETENSCHAPPEN,

GEHOUDEN DEN 9^{den} SEPTEMBER 1878.

Tegenwoordig de heeren: M. DE VRIES, W. G. BRILL, J. DE WAL,
W. J. KNOOP, W. C. MEES, S. A. NABER, G. MEES AZ., H. KERN,
E. VERWIJS, J. P. N. LAND, J. G. DE HOOP SCHEFFER, J. G. R. ACQUOY,
M. F. A. G. CAMPBELL, en J. C. G. BOOT, secretaris.

Door de heeren Opzoomer, Leemans en Borret is bericht
gezonden, dat zij verhinderd worden de vergadering bij te
wonen.

Het oudste lid de heer M. de Vries belast zich met de
leiding der vergadering.

Het Proces Verbaal der vorige vergadering wordt gelezen
en vastgesteld.

De secretaris bericht, dat voor de boekerij zijn ontvan-
gen een exemplaar van het woordenboek op de dichtwerken
van Bilderdijk door Mr. A. Bogaers, geschenk van diens

dochter, en eenige brieven van geleerden uit de zeventiende eeuw, die vroeger aan het koninklijk Nederlandsch Instituut geschonken, tot heden aan de handschriften der Akademie ontbraken. Het zijn zes latijnsche en fransche brieven van André Rivet (1620—1638) aan Hendrik Reyneri, hoogleeraar te Deventer en te Utrecht, één van J. G. Graevius aan Lamb. Velthuisius (1663), één van Is. Gruterus aan denzelfden (1663), één van Gosewyn Hogers aan Graevius (1666), en twee getuigschriften van Graevius voor Frans Lentfring (1694 en 1695). Hierbij is gevoegd eene nota van een lid van het Instituut. Naar het oordeel van den secretaris is de waarde der teruggevonden brieven zeer gering.

De heer Kern biedt namens den heer Dr. S. Warren, conrector aan 't Gymnasium te Zwolle, een stuk aan voor de werken der afdeeling. Het is eene Upanga der Jaina met inleiding, aantekeningen en glossarium. De verhandeling wordt in handen gesteld van de heeren Kern en Naber, om de afdeeling voor te lichten over hare waarde.

De secretaris deelt twee latijnsche brieven mede van H. C. Cras en van B. Voorda, die behooren tot eene verzameling van brieven van onderscheiden geleerde landgenoten aan Daniel Wjittenbach, welke vroeger eigendom waren van den hoogleeraar W. L. Mahne, daarna van Mr. L. C. Lusac, nu aan den spreker toebehooren. Bavius Voorda dankzeggend voor een present exemplaar der *Selecta principum historicorum*, deelt in een schrijven van 14 Nov. 1795 zijne gedachten mede over de methode der studie van het Grieksch voor hen, die geene literatoren zijn. Cras schreef zijn brief 14 Mei 1798, nadat de regeering van Amsterdam hem als hoogleeraar in de rechten had ontslagen.

Beide brieven worden met belangstelling aangehoord, vooral de laatste, en op voorstel van den voorzitter wordt

de heer Boot uitgenoodigd dien brief van Cras met een woord van inleiding te voorzien en in de Verslagen en Mededeelingen openbaar te maken. Hij belooft daaraan te zullen voldoen.

De heer Brill spreekt over een tweetal traktaten, die, in den leeftijd van Graaf Floris V gesloten, aan ernstige bedenkingen onderhevig zijn. Het eene is dat van 1256 tuschen Floris den Voogd, broeder van den Roomsche koning Willem II van Holland en oom van den nog niet tweejarigen Floris, en Margaretha van Vlaanderen gesloten.

Dit traktaat wordt als zeer ongunstig voor de belangen van het Grafelijk huis van Holland, en voor Holland met Zeeland zelf, door Kluit en te Water afgekeurd, en Bilderdijk noemt het een gruwelstuk, waarmede weinig misdaden in atrociteit gelijkgesteld kunnen worden. Intusschen om het juist te beoordeelen, moeten wij ons den toestand van Holland in dit tijdsgewricht naar waarheid voorstellen. De dood van Willem II, geen rechtstreekschen erfgenaam dan een jong kind nalatend, liet Holland aan de genade van Vlaanderen over, met de Gravin van welk gewest een onverzoenlijke oorlog gevoerd was. De edelen konden zich niets meer beloven van de gehoopte landaanwinnings van den gesneuvelden Vorst, en de steden waren licht met te verleenen handelsvoorrechten door Vlaanderen te winnen. Het eenige middel om Holland en Zeeland voor de aanmatiging van Gravin Margaretha van Vlaanderen en haren thans alles vermogenden invloed en daarmede Hollands en Zeelands zelfstandigheid te bewaren, was blijkbaar dit, dat het Vlaamsche huis in het behoud van die zelfstandigheid zijn belang en voordeel zien kon. Dit doel nu werd inderdaad bereikt door dat traktaat, hetwelk huwelijken beraamde van Floris den Voogd en van het grafelijke kind, elk met eene Vlaamsche prinses. Zodoende zou Vlaanderen in de heerschers van Holland en Zeeland tierende loten zien van het grafelijk Huis en den bloei onzer Graafschappen niet

willen benadeelen om geene schade te doen aan den roem en de belangen van naverwante Vorstinnen en Vorsten. Ten einde deze voor Holland en Zeeland wenschelijke uitkomst te verkrijgen, moest Vlaanderens voornaamste eisch, met name de erkenning van Vlaanderens opperleenheerschapp over Zeeland, worden toegestaan. Dit geschiedde dan ook; zelfs over Zeeland Beoosterschelde werd Vlaanderens leenheerschapp erkend, en Floris de Voogd werd met Zeeland Bewesterschelde beleend. Bij die erkenning echter behield de Graaf van Zeeland natuurlijk in allen deele de vrije hand, en leed de onafhankelijkheid van den landzaat geene schade. Alles wel overwogen, komt het traktaat zelfs zoo voordeelig voor, dat men een machtigen invloed vermoedt, die de zaak dus voor Holland deed uitvallen, en naar dien invloed behoeven wij niet lang te zoeken. Het was die van den koning van Frankrijk, Lodewijk IX. Deze was als bemiddelaar opgetreden, en daar de koning van Frankrijk belang had bij het bezit van een bondgenoot in den rug der Zuid-Nederlandsche Vorsten, die hem licht te machtig waren, zoo liet het zich verwachten, dat hij Hollands zelfstandigheid en onafhankelijkheid gehandhaafd wilde zien.

Het andere traktaat is dat van 1281, door Floris V met Eduard I van Engeland gesloten. Bij dat traktaat wordt een huwelijk beraamd tusschen het jonge dochtertje van den Graaf van Holland en Zeeland en den Engelschen kroonprins Alfonsus. Deze zou in het Graafschap opvolgen niet alleen, maar dadelijk na zijn huwelijk zou hij in de helft van Holland, ter keuze van den koning van Engeland, als Graaf gehuldigd worden, trouwens behoudens de wetten en gewoonten des lands. Toen kort na het aangaan dezer overeenkomst den Graaf een zoon was geboren, werd het traktaat gewijzigd. Maar de verplichting, door welke Floris zich aan den koning van Engeland verbond, bleef even nauw: immers beloofde hij, met verpanding van al zijn goed en dat zijner onderdanen, ja, van zijn eigen deelgenootschap aan de genademiddelen der kerk, dat hij zijnen zoon, zeven jaren oud geworden, naar Engeland aan Eduards

hof zou zenden. Dus gaf hij zijn eigen kind als gijzelaar zijner trouw in de hand van een vreemd koning. — Wat mag hem daartoe bewogen hebben? Zijne staatkunde, de resultaten van zijn regeeringsbeleid, zijn leven en het lot der zijnen werden onophoudelijk bedreigd door de edelen, met welke hij zijn leven lang in min of meer openlijken staat van onmin en oorlog verkeerd heeft. Dus kwam het er op aan, zoodanige bepalingen te treffen, dat de edelen inzagen, dat er met 's Graven dood en met den ondergang van zijn huis niets gewonnen zou worden; want dat het lot der zijnen en de voortzetting zijner staatkunde na zijnen dood onmiddellijk door een machtig koning zoude worden verzekerd en gehandhaafd. Voor een Vorst, die het werk van zijn leven lief had en het hoogst belang der maatschappij zijner staten beoogde, en die de vrucht van dat zijn werk tegen alle vijandelijke aanslagen en ongunstige kansen verzekerd wilde zien, was die enge aansluiting aan Engeland voor dien tijd de eenige weg, en gerust kon Floris zich tot alles verbinden en beloven zich zelfs het ergste te laten welgevalen, daar hij immers geen ander voornemen had dan beloften te houden, van wier vervulling alles wat hij bedoelde en wenschte, afhing.

De heer de Vries voert ter verdediging van het traktaat van 1256 ook de werking van het leenrecht aan. Zeeland Beoosten-schelde won er bij een machtig leenheer te verkrijgen. Het was een wettig en meermalen gebezigd middel.

De heer Brill acht het door zijn geacht medelid gezegde volkomen juist. Hij zegt nader, dat zijn bedunkens de vasal in de belangen zijner onderdanen en in de vervulling der taak, die ieder Christenvorst zich opgedragen zag, een hooger plicht kende, dan dien het leenverbond hem voorschreef. In allen gevalle het Godsoordeel, dat is hier het oorlogsrecht, mocht hij tegen zijnen leenheer inroepen. Zulks mocht zelfs de gewone edelman tegen een machtig Vorst. Zoo zien wij den Heer van Kuik, wiens voorzaten anderhalve eeuw vroeger vasallen van den graaf van Holland geworden waren, graaf Floris den oorlog verklaren, daar hij

met open vizier tegen hem wilde optreden, en niet als de andere edelen verraderlijk tegen hem samenspannen.

Door den heer E. Verwijs wordt een exemplaar zijner uitgaaf van Jacob van Maerlant's Naturen bloeme, Groningen 1878 en door den heer Acquoy worden drie boekwerken voor de boekerij aangeboden. Nadat hen daarvoor dank gezegd is, wordt, daar niemand verder het woord verlangt, de vergadering gesloten.

HENRICI CONSTANTINI CRAS

EPISTOLA AD

DANIELEM WYTTENBACHIUM.

CUM PRAEFATIONE

IOANNIS CORNELII GERARDI BOOTII.

Plures epistolae latinae doctorum Batavorum ad Dan. Wytttenbachium ab eius uxore superstite donatae sunt Guilielmo Leonardo Mahnio, defuncti discipulo amantissimo. Hoc vita functo triginta sex pervenerunt ad Lud. Casp. Lusacium, ex cuius libris MSS. eas mihi comparavi. In iis sunt tres, quas Mahnius editione dignas iudicavit et edidit in Supplementis ad epistolas D. Ruhnkenii et D. Wytttenbachii, L. B. 1847, p. 58—63, p. 72 sq., p. 111—114. Bene factum; hoc unum dolemus, quod editoris culpa epistolae Crassi et Boschii, maxime vero longiores et graviores litterae Meinardi Tydemanni mendose typis descriptae sunt.

Reliquae sunt ineditae. Quas quum nuper relegerem, e duabus Crassi epistolis alteram in meo scrinio non diutius continendam existimavi. Itaque inde deprompsi eamque in conventu Ordinis litterarii Academiae disciplinarum recitavi.

Socii attente et libenter audiverunt meque rogarunt ut illam epistolam ad eius, qui scripsit, famam apud posteros augendam in Actis Academiae ederem addita narratione eius rei, quae causa fuit cur scriberetur. Utrique petitioni non invitus satisfaciam.

Henricum Constantinum Crassum, universae iurisprudentiae in illustri Athenaeo Amstelodamensi magistrum praestantissimum, quum XXVII annos cum summa omnium bonorum et prudentium approbatione docuisset, decreto Senatus municipalis muneribus remotum brevique post inducto priore decreto in integrum restitutum fuisse omnes sciunt, qui eius Orationem funebrem a Kempero habitam, vel Memoriam Crassi ab eodem scriptam et iussu tertiae classis Instituti Regii editam legerunt. Sed quae Kemperus pro instituti sui ratione breviter attigit, plenius cognosci possunt ex Actis diurnis senatus urbani anni MDCCXCVIII, quae prodierunt hoc titulo: *Dagblad der vergaderingen van de administratieve municipaliteit van Amsterdam. Eerste stuk. Van den 15^{den} Maart tot den 6^{den} Junij 1798*, ubi videantur p. 92 sq., 131, 135 seqq., 163, 229, 268, 271 sq. Ex hoc fonte mea manabit narratio. Nam quid in conventibus Ordinis Professorum ill. Athenaei ea de re actum sit ignoramus, quum acta illius temporis intercidissee videantur.

Ultimi anni superioris saeculi in nostra patria turbis civilibus et perpetuis rerum conversionibus agitati sunt. Post discessum Gubernatoris septem regionum nihil stabile, omnia fluxa. Pleraque nutu vel iussu Gallorum, qui libertatem et aequalitatem populis pollicebantur, agebantur. Reipublicae Batavae, ut tunc vocabatur, statum inconstantem imitabantur singularum urbium regimina.

Post alias res novas die XXII m. Ianuarii conventus nationalis, qui rei publicae praeerat, sublatus est. In eius locum nova rerum administratio venit, cui praeerant quinque viri. Horum iussu medio mense Martio Amstelodami res curandas novi homines receperunt. Hi statim quatuor viris sui ordinis mandarunt ut, quam primum fieri posset, omnium qui aliquo publico munere vel officio fungerentur, censum agerent

et de indignis loco movendis ad senatum referrent. Prima relatio facta est die III m. Aprilis. Nomina triginta et unius civium, qui partibus Arausiaticis vel factioni aristocraticae addicti erant vel favere putabantur, in indicem erant relata. Primo loco scriptum erat nomen Henrici Constantini Cras, professoris iuris et bibliothecae urbis praefecti. Sequuntur nomina hominum inferioris conditionis, in quibus aeditui, nautae, viatores, praecones, quos socios habere malorum exiguum Crasso solatium esse debuit. Indicta causa omnes sine mora muneribus moti sunt.

Hoc decretum vix innotuerat, quum vir amplissimus, qui tunc institutioni in republica Batava praefectus erat, Theodorus van Kooten, se ei opponeret negans Crassum ab alio quam a se munere moveri posse, itaque postulans ut quod illegitime decretum in eum esset rescinderetur. Cuius rei Crassus certior factus decretum senatui remisit eo se teneri negans. At senatus mansit in sua sententia, recteque, ut nobis videtur, apud quinque viros et apud Kootenium nihil a se in hac re factum esse defendit, quo fines suae potestatis egrederetur. Intercessio Kootenii non impedivit Crassi condemnationem. Atque die XIX eiusdem mensis lectae sunt in curia decem epistolae, quibus plus quam trecenti cives nomina sua subscripserant, ut id quod actum erat in causa Crassi laudarent. Postremo in senatu recitatum est decretum quinque virorum, Hagae comitum die XXIV m. Aprilis factum, quo confirmabatur Crassi remotio, etsi negabant esse factam a quo fieri debuisset.

Quum sic iudicium senatus ratum esset habitum, Crasso qui succederet erat quaerendus. Sed ex iis, qui iuris docendi provinciam suscipere potuissent, nemo inventus est, qui eam petere vellet; Kemperus nobis auctor est unum petiisse, cuius nulla ratio haberi posset (vid. Lijkrede op Cras p. 16). Quis fuerit non traditur, neque operae pretium est obscuri hominis nomen e tenebris eruere.

Quanto animo Crassus suam calamitatem tulerit quum aliunde novimus, tum apparet ex epistola ad Wyttenbachium, quam editurus sum. Erant per plures annos familiaritate

iuncti, collegae, amici. Docet epistola Wytttenbachii ad Hieron. Boschium penultima^e Parti Bibliothecae Criticae praefixa, in qua Crassi mentio fit honorifica quantusque vir sit luculenter declaratur p. XXII. Qui liber quum iam a paucis in manibus sumatur, iuvat illum locum hic apponere: »Henr. Const. Cras eodem, quo ego, tempore privatus item »Leida Amstelodamum ad ornandam cathedram vocatus — »quae fortunae communio primo notitia nos, tum consuetudine et amicitia conciliavit — ad Iurisprudentiam docendam duo magna afferebat, quibus eam et firmaret et orna- »ret, adiumenta; alterum, usum Ciceronis indeque ductam »latinae orationis bonitatem, alterum, Philosophiae cognitio- »nem, ut inter principes Iurisprudentiae et ad eius laudis »similitudinem pervenerit, quam Servio Sulpicio tribuit Cicero, »et eloquentiae assumeret tantum ut Iurisprudentiam facile »tueretur, et artem adhibuerit omnium artium maximam, »quae doceret rem universam tribuere in partes, latentem »explicare interpretando, ambigua primum videre, deinde »distinguere, postremo habere regulam, quo vera et falsa »diiudicarentur, et quae quibus positae essent, quaeque non »essent consequentia. Huc accedebat comitas blanda et ser- »mocinatrix, ut et vulgo libenter audiretur, et perspicue in- »telligenterque docendo in discentium animos facile influe- »ret; unde factum est ut cum sua ipse fama, tum discipu- »lorum habitis editisque disputationibus, Athenaeum nostrum »celebraret."

Illuc, unde abii, redeo. Quamdiu iidem viri ad clavum rei publicae sedebant et non diversi generis homines res urbanas moderabantur, nulla spes erat fore ut decretum rescinderetur. Quum autem die XII m. Junii quinquev- ratus esset sublatus et rei publicae administratio aliis ho- minibus commissa, facile poterat praevideri non diu Cras- sum privatum hominem esse futurum. Die ultimo eius mensis decretum summotionis rescissum est, tanquam illegi- time et sine iusta causa factum, et Crassus muneri suo redditus; idque in curia urbis die III m. Julii lectum et nullo refragante comprobatum est. (cf. Dagblad der ver-

gaderingen van de municipaliteit van Amsterdam. Eerste Stuk. Van den 13^{den} Junij tot den 28sten September 1798, p. 102).

Explicata epistolae scribendae occasione, ipsa proferatur:

Henricus Constantinus Cras,
in Athenaeo illustri quondam Professor juris,
S. P. D.

Danieli Wijttenbachio, Viro Cl.
in eodem Athenaeo litterarum Graecarum Latinarumque
cum maxime Professori.

Equidem non dubito, praeclare Wijttenbachi, quin nuper-
rimus meus casus tam tibi molestus, quam omnibus inopi-
natus acciderit. Omnes enim ut iniuria munere meo me
deiectum, ita continuo communibus discipulis nostris atque
Athenaeo restitutum putabant. Quod vero ad molestiam
attinet, quam amanter ad me scriptis litteris declaras meam
tibi calamitatem afferre, profecto a multis inde annis tua
erga me voluntas atque amicitia satis mihi cognita perspec-
taque est. Verum tu quoque Athenaei caussa te dolere
scribis: quod quidem tuum tanti viri iudicium sanequam
mihi honorificum duco. Omnino in hoc toto incommodo me
maxime scilicet consolatur, quod perspicio apud eximios
juvenes, communes discipulos nostros, apud collegas meos,
apud urbis huius amplissimae cives honestissimos nonnul-
lum mei me desiderium relictum esse. Ac discipuli qui-
dem nostri, quantam exspectare maximam potui, tantam
mihi in me tuendo voluntatem, suumque in me amo-
rem haud vulgarem probarunt: quorum certe, ingenue fa-
teor, gratiora multo mihi studia, quam inimicorum odia
acerba accidisse. Quod vero Tu quoque, Vir eximie, in hisce
rebus aut peculiarem mihi operam tuam, aut conjunctam colle-
garum offers, facis Tu quidem quam liberalissime, et ex abun-
dantia quadam amoris ac benigno de mea diligentia, insti-
tutione, omnique disciplina iudicio; neque ego novi quem-

quam, cui me magis officiis in hac re devinctum velim. Omnino nisi mihi, qui patriae amantissimus et esse et numerari volo, ereptum meum munus esset, in communi cura erudendae juventutis tradendisque disciplinis, quod fecimus, porro floreremus. At, quantum video, haec tota spes debilitata nunc fractaque est. Nam primum, si quos inimicos legum, judiciorum, libertatis, patriae, bonorum omnium ob eam rem amplexari, fovere atque osculari debeam, tali pretio afflictam fortunam meam redimere ego nolim. Deinde, an respublica nunc maxime teneatur ab iis civibus, qui hanc potentiam, et auctoritatem suis summis meritis praestantissimisque rebus gestis sint consecuti, equidem non dijudico. Qui tamen rerum potiti sunt, hi si quidquam mea causa voluissent aut munere omnino meo non essem dejectus, aut ei quantocius restitutus. Itaque, ut verum fatear, circumspectis rebus omnibus rationibusque subductis vix video, quomodo huic incommodo meo possit subveniri. Neque enim tantummodo ea videntur parari atque impendere, quae cum universe omnem bonarum artium disciplinarumque rationem tum Athenaei nostri conditionem valde dubiam incertamque reddant, sed quod contra me ausus est magistratus municipalis, id non tam attulisse meum mihi casum, quam maturasse potius videtur. Certe quidem et salutem mihi et dignitatem quam maxime utramque servatam cupiebam: at non minus certum erat, si opus esset delectu, salutem officio ac dignitati postponere. Non quod libenter careo munere meo, praesertim jam provector aetate, qua uti penitus otuari nondum licet, ita cetera tamen vitae degendae sustinendaeque praesidia defluerunt; sed quod minor honeste amittendi dolor est, quam retinendi inhoneste. Itaque ego, qui propemodum 27 annos Athenaei nostri famae et decori, ac juventutis commodis omni modo inservii quam potui diligenter, qui semel in Trajectina, bis in Leidensi schola, atque anno etiamnum 1796, docendi amplissima munera recusavi, nunc hanc injuriam reique familiaris naufragia patienter feram, meamque posthac felicitatem in recte factorum conscientia, in consiliorum meorum honestate, in

recordatione officii, in litterarum studiis, in virtute denique omnem unice positam existimabo. Tu vero, Wijttenbachi excellentissime, quod facis, constanter me ama, tuaque opera, labore, doctrina, ingenio praestantium litterarum decus et splendorem amplificare resque tuas feliciter omnes agere perge. Vale. Dabam die 14 Maji 1798.

DE CHRISTEN SLAVIN

IN DIENST BIJ HEIDENSCH E MEESTERS GEDURENDE DE EERSTE DRIE EEUWEN.

BIJDRAGE VAN

TH. B O R R E T.

Het is nu juist vijfzig jaar geleden, dat de Deensche Ordensbisschop Friedrich Münter, onder den titel van *Die Christin im heidnischen Hause vor den Zeiten Constantins des Grossen* *), eene verhandeling in het licht gaf, welke hij vroeger aan de Akademie van Wetenschappen te Kopenhagen in de landstaal had voorgedragen †). Münter telde destijds onder de ijverigste en bekwaamste oudheidkenners in het noorden van Europa, en was daarbij een der weinigen, welke aan de beoefening der klassieke archaeologie ook die der christelijke paarden. Op dit laatste gebied van wetenschap bewoog hij zich zelfs met voorliefde, en had hij, behalve door zijne kerkhistorische werken §), ook door eenige monographiën in de *Miscellanea Hafniensia* of in de Handelingen der Kopenhaagsche Akademie, en niet het minst door zijne *Sinnbilder und Kunstvorstellungen der alten Christen* **),

*) Kopenhagen, 1828.

†) *Christinden i det Hedenske hus för Constantin den Stores tider*, in het derde Deel van de *Sel. hist. og phil. Skr.* p. 355—412.

§) *Primordia ecclesiae Africanae*. Hafn. 1829. 4. — *Gesch. der Einführung des Christenthums in Dänemark u. Norwegen*. Leipz. 1823. — *Kirchengesch. von Dän. u. Norw.* 3 thl. Kopenh. 1826.

**) Altona, 1825. 4.

een welverdienden naam verworven. Ter uitbreiding en volmaking zijner oudheidkundige studiën onderhield Münter voortdurend wetenschappelijke betrekkingen met eenige geleerden in Italië, en vooral met Romeinsche archaeologen, waaronder ik hier slechts als de twee beroemdsten, Gaetano Marini, den bekenden uitgever der *Papiri diplomatici*, en den Augustijner pater Agostino Antonio Georgi, wil noemen. Wat meer bijzonder dezen laatsten betreft, aan wien de studie der kerkelijke Oudheid en de kennis der Coptische taal zooveel verschuldigd zijn. herinner ik mij, tijdens mijn vierjarig verblijf in Italië, menig spoor der wederzijdsche briefwisseling tusschen den Romeinschen kloosterling en den Seelandschen kerkvorst *), zoowel in de *Vaticana* als in de *Angelica*, te hebben aangetroffen. Wat mij in de Brieven dezer elkander waardige mannen, buiten hunne hooge wetenschappelijke verdienste, vooral aantrok, was de toon van vertrouwelijke toenadering, die er bestendig in heerschte, en niet minder de urbaniteit en kieschheid van vormen, waarmee deze twee studievrienden, door godsdienstige overtuiging en maatschappelijken stand zoo ver van elkander verwijderd, zich op het vreedzaam gebied der letteren de hand toereikten. Hetgeen mij vroeger menigmaal door mijn onvergetelijken Mentor op klasieken bodem, Hofman Peerlkamp, als het ideaal van wetenschappelijk verkeer tusschen geleerden van verschillende gezindte was voorgespiegeld en aangeprezen, zou ik hier in het voorbeeld dezer twee roemwaardige vertegenwoordigers der wetenschap veraanschouwelijkt vinden.

Tot een opzettelijk onderzoek over het leven der Christen vrouw in de omgeving van een nog Heidensch gezin gedurende het tijdperk vóór Constantijn den Groote, had Münter zich opgewekt gevoeld door de eigenaardige belangstelling in een onderwerp, dat vóór hem weinig of niet de aandacht der oudheidkundigen had getrokken, en toch alleziens verdiende beter te worden gekend, wijl het op eene zeer belangrijke zijde van het huiselijk leven der eerste Christenen een ge-

*) Münter was Bisschop van Seeland, Danebrogger Ridder-Grootkruis en Ordeus. bisschop, alsmede Kanselier der Universiteit van Kopenhagen.

wenscht licht kon afwerpen. Wel is waar ontveinsde zich de geleerde kerkvoogd de bezwaren niet, waarmede eene grondige navorsching hier zou gepaard gaan. Immers het huiselijk leven der Ouden verschilde in menig opzigt van het onze; en ofschoon de vrouwen, zoowel bij de Grieken als bij de Romeinen, niet zóo volstrekt afgezonderd van de mannen leefden als in het Oosten, ja zelfs, in de groote steden vooral, bij plegtige gelegenheden in het openbaar mogten verschijnen: was toch haar omgang en verkeer in huis grootendeels tot het familieleven beperkt, met eenige uitzonderingen nu en dan in de gezinnen der aanzienlijksten of rijksten. Maar daarin ligt juist de reden, waarom de christelijke schrijvers uit het tijdperk, wanneer het heidendom nog staatsgodsdienst was, slechts zelden aanleiding vonden, om de bedoelde toestanden te bespreken; terwijl ook hier niet mag worden voorbijgezien, dat het getal der geschriften van christelijke auteurs uit genoemd tijdvak betrekkelijk gering is, en deze daarenboven zich doorgaans meer met dogmatische of apologetische vraagstukken inlaten, dan wel met de toepassing van de christelijke zedeleer op het dagelijksch leven. De schier eenig vertrouwbare berigten, merkt Münter op, welke op dit veld van onderzoek ter onzer beschikking staan, zijn behalve eenige plaatsen in het Nieuw Testament, de niet zeer talrijke wenken en berigten van kerkvaders, vooral van Clemens van Alexandrië, Tertulliaan, Origenes en Cyprianus, alsmede eenige der oudste martelaarsakten; terwijl daarenboven hetgeen ons in het algemeen over het leven en de zeden der heidensche maatschappij uit bedoeld tijdperk bekend is, ook in menig opzigt op het huiselijk verkeer der christenen eenig licht kan verspreiden *).

De bezwaren, waarover Münter zich in zijn tijd beklaagde, zien wij gelukkig in onze dagen, althans ten deele, verminderd of opgeheven. Nieuwe hulpbronnen hebben zich ook hier voor het onderzoek geopend, en de reeds vroeger bestaande zijn vlijtiger opgespoord en doelmatiger aangewend

*) Cf. Münter, *Die Christin*, etc. S. 2.

geworden. Vooral heeft onze kennis van een dier toestanden in de heidensche maatschappij, welke meer bepaaldelijk het door mij bedoelde onderzoek raakt, de Slavernij namelijk in hare betrekking tot het Christendom, zeer veel gewonnen door de historische nasporingen van Wallon, Möhler, De Broglie, Von Hefele, Ed. Biot, Paul Allard, en anderen. Niet minder komt ook hier de Epigraphiek, vooral de christelijke — wier meer systematische studie in de laatste dertig jaren door de werken van De Rossi, Le Blant, Renier, Garucci, Henzen, enz. zooveel is vooruitgegaan — de uitnemendste diensten bewijzen. Ik wil trachten mij dezen wetenschappelijken vooruitgang der christelijke archaeologie ten nutte te maken bij de behandeling van het door mij gekozen onderwerp, dat in de hoofdzaak met Münter's voor zijn tijd zóo uitmuntend bewerkte verhandeling overeenkomt, doch hier door mij tot een veel minder uitgebreid veld van onderzoek zal worden beperkt. Münter immers had zich voorgenomen om de Christen vrouw uit het tijdperk vóór Constantijn den Groote, voor te stellen in al de verschillende toestanden, waarin zij in het heidensch gezin harer omgeving kon voorkomen: als Maagd, als Verloofde of Bruid, als Echtgenootte of Huismoeder, en eindelijk als Dienstbare of Slavin. Daarentegen is mijne bedoeling in deze kleine studie slechts de laatste dier levensfasen van de Christen vrouw te bespreken: het lijden en strijden der Christen Slavin nog in dienst bij heidensche moesters, gedurende het tijdvak der vervolgingen. En hoewel ik mij niet mag vleijen, hier een betrekkelijk volledig overzicht van deze belangwekkende episode uit het leven der eerste christenen te zullen geven, wil ik toch de poging wagen, om een weinig den sluier op te ligten, waarachter de Christen *ancilla* in haar nederig en vergeten, meestal bitter en beproefd, maar aan God en hare pligten toegewijd leven, voor het oog der onverschillige of vijandige menigte bleef verborgen; indien althans, wat vaak gebeurde, zij niet geroepen werd, om in het openbare strijdperk op te treden, en dan, als heldin des geloofs en vrijgemaakte in Christus, de getrouwe belijdenis van het Christendom met haar bloed te bezegelen.

De Slavernij, gelijk ons de geschiedenis van al de oude volken, met uitzondering der Joden, leert, had haren oorsprong en voortbestaan te danken aan de overtuiging, zelfs door groote wijsgeeren gedeeld *), dat de Slaaf, van natuurswege een wezen is van lager orde, en ten gevolge zijner onedele en meer stoffelijke afkomst, door den Schepper of het Fatum tot die vernedering en dienstbaarheid werd bestemd †). Tegen zoodanig specifiek onderscheid in het menschdom verzette zich het Christendom reeds bij zijnen oorsprong, en trad ook in dit opzicht met eene geheel nieuwe leer in de wereld. Het verwierp uitdrukkelijk, als dwaling, de bewering, dat de slavernij van sommigen eene eeuwige natuurwet zou zijn, en verkondigde onbewimpeld, dat God de vader van alle menschen, zonder onderscheid van nationaliteit, van rang of kaste, is. In Christus, leerde Paulus, bestaat er geen verschil meer tusschen Griek of Jood, tusschen Heiden of Barbaar, tusschen slaven en vrijen; maar allen zijn in het Christendom één geworden en hebben gelijke regten verkregen, wijl bij God geen aanzien des persoons gelden kan §). Daarom was dan ook elk geloovige verplicht den tot Christus bekeerden Slaaf als een broeder te erkennen en te behandelen **); — eene vroeger ongehoorde leer, door den Apostel herhaaldelijk in zijne brieven verkondigd, en die ten gevolge hebben moest, dat al bleef, óók onder de christenen, de burgerlijke verhouding tusschen vrijen en slaven nog voortbestaan, toch het karakter der wederzijdsche betrekkingen een geheel ander, een veel menschelijker, was geworden. Daarom vermaanden dan ook de eerste christenleeraars, wijl een volkomen opheffing der slavernij nog niet mogelijk was, de reeds geloovige Heeren, om hunne slaven te behandelen, als waren zij geen slaven: der rekenschap indachtig, welke zij zouden moeten afleggen aan een Heer, bij wien er geen

*) Cf. Krug, *De Aristotele servitutis defensore*. Lips. 1818.

†) Cf. Ritter, *Gesch. d. Philos.* II, 450.

§) *Coloss.* 3, 11. *Galat.* 3, 28.

**) *Philem.* 16. Cf. *1 Cor.* 7, 21, 22.

aanneming des persoons bestaat *). En niet minder drukten zij den Christen slaven den pligt op het hart, om aan hunne meesters te gehoorzamen: aan de hardvochtigen niet minder dan aan de welwillenden †). Ofschoon derhalve door het Christendom geen regtstreeksche afschaffing der slavernij werd gepredikt, waren toch de hervormende beginselen verkondigd geworden, waaruit de opheffing der slavernij noodzakelijk voortvloeijen zou. De erkende gelijkheid van allen voor God moest zich immers vroeg of laat in de gelijkheid van allen voor het Regt afspiegelen §).

Aldus had de Christelijke Kerk aan de slavernij haren theoretischen grondslag ontnomen, en haar, althans in beginsel, opgeheven in de geestelijke maatschappij, die zij kwam vormen. Ja wat meer is, in haar geheel organisme en inwendige tucht werd de Kerk zelve eene baanbrekende en ten voorbeeld strekkende inrigting voor de toekomstige vrijheid in het burgerlijk leven. Trouwens op haar eigen gebied liet zij voortdurend blijken, dat het haar ernst was met de zedelijke hervorming, die zij predikte, door de volledige en ware gelijkheid van regten voor allen te begunstigen. Met de leer te verkondigen en te handhaven dat in alle vraagstukken des gewetens geen andere wil, dan de wil Gods, moet worden gevolgd, had zij een geheel nieuw vrijheids-idee in het leven geroepen, en zich een uitgestrekt gebied voorbehouden, aan de magt des Staats zoowel als aan den volkswil ontoegankelijk, waarop de proletariër, de weerlooze vrouw, de slaaf zelfs, zich vrij en onafhankelijk gevoelde: aldus was de vrijheid des gewetens, en het vroeger zoo miskende regt der individualiteit door haar leer en voorbeeld in de maatschappelijke orde opgenomen geworden. Meer vermogt de Kerk bij haar eerste optreden en ontwikkeling niet te doen, wilde zij niet in de sfeer der toenmalige burgerlijke maatschappij met geweld ingrijpen. Wel

*) *Ephes.* 6, 9.

†) *Ephes.* 6, 5; *Coloss.* 3, 22—25; *Petr.* 2, 18.

§) Cf. Hefele, *Beiträge zur Kirchengesch.*, *Archäologie u. Liturgik*, 1, 212 fg.

begunstigde zij, waar zij slechts kon, vooral bij hare ledematen, de vrijlating der slaven en prees die als een werk van godsdienstige piëteit aan *); maar verder meende zij in dat eerste tijdperk niet te mogen gaan, en vermaande daarom tot geduld en onderwerping, zoo lang het haar niet mogelijk scheen, om, zonder aanranding of gewelddadige bestrijding der toenmalige maatschappelijke orde, een toestand te verbeteren, dien zij onverholen beklaagde en afkeurde. Bij dat alles ging de Kerk met veel omzigtige wijsheid en onuitputtelijke langmoedigheid te werk, zonder de bestaande orde in hare grondvesten te schokken of geweld en openbaar verzet in de hand te werken, en zij vergat nooit, dat het doel, wat zij beoogde, minder door een opzettelijk streven der christenen en hunne bisschoppen, dan wel door de langzame natuurlijke werking der in de heidensche maatschappij ingedrongen christelijke beginselen, moest worden bereikt. »Het Christendom — zegt te regt een onzer uitmuntendste beoefenaars van kerkgeschiedenis — leerde wel nadrukkelijk dat slaven geenzins verwerpelijk waren voor God of de broederen, daar zij evenzeer voorwerpen der goddelijke genade waren als de overigen, en

*) Onder de grafschriften door Boldetti in zijne bekende *Osservazioni sopra i cimiteri* bewaard, vond ik er een van een kind, bij welks ter aardebestelling de ouders, uit liefde (*ob caritatem*) voor hun dochtertje, zeven slaven vrij maakten: NOS. VII. MNOMISIMUS (*sic*), p. 356. Op een sarkofaag, vermoedelijk uit het tijdperk vóór Constantijn, eenige jaren geleden te Saloue ontdekt, staat in hoog-relief de Goede Herder afgebeeld, aan wiens zijde twee echtgenooten zijn geplaatst, omringd door een aantal mannen en vrouwen, van kleiner afmeting, die smeekend naar hen opzien. Edmond Le Blant, de geleerde uitgever van de *Inscriptions chrét. de la Gaule antér. au VIIIe siècle*, ziet in deze smeekenden «les esclaves que chacun des deux époux avait affranchis en mourant, et qui semblent assister leurs âmes comparissant devant Dieu». (Cf. *Revue archéol.* févr. 1874). Dezelfde nitstekende epigraphist heeft in zijne genoemde *Inscriptions de la Gaule* eene menigte voorbeelden van grafschriften aangehaald, waarop de vrijlating van slaven voorkomt (Cf. II, 284—299), en o. a. een gedateerd epitaphium (*Avieno Vero clarissimo console*), waarop zekere *Arensberga* een slaaf vrijlaat *pro redemptionem* (*sic*) *animae suae* (II, num. 374). Dezelfde beweegreden van christelijke piëteit, waarvan deze opschriften getuigen, vindt men nog in onze dagen terug in het verzoek dat eenige Russische officieren te Sebastopol aan hunne ouders deden, om, ingeval zij sneuvelden, eenige door hen aangeduide lijfeigenen te ontslaan. Cf. *Revue des D. M.* 1 Avril 1874, p. 523.

hernieuwd naar zijn beeld, geen dienstknechten of vrijen waren maar christenen — doch hetzelfde Christendom mogt de maatschappelijke orde niet verbreken; het moest haar schragen en heiligen, en dit zou de Kerk niet gedaan hebben, indien zij niet zorgvuldig ware geweest" *). Immers, gelijk Channing scherpzinnig heeft opgemerkt, indien het Evangelie hier het kwaad had verboden in plaats van het beginsel er van weg te nemen, indien het de onwettigheid der slavernij had verkondigd en den slaven had geleerd, om zich tegen de verdrukking met geweld te verzetten, dan ware op hetzelfde oogenblik de beschaafde wereld in twee kampen van onverzoenbare vijanden verdeeld geworden, en de prediking des Evangelies zou het signaal van den burgeroorlog geweest zijn †). Ongetwijfeld zou de Kerk dien weg hebben ingeslagen, als zij een werktuig geweest ware niet van bekeering en hervorming, maar van revolutie. Doch zij begreep beter haren pligt en hare roeping; en terwijl zij nooit het lot der in Christus vrijgemaakten uit het oog verloor, verkoos zij toch liever om allengs en trapsgewijze door haren zedelijken invloed de maatschappij te reinigen en te verbeteren, dan de grondslagen der toenmalige wereldorde met geweld te vernietigen: *disponens omnia suaviter, et fortiter attingens a fine usque ad finem* §).

Intusschen was voor de slaven op godsdienstig en zedelijk gebied door het Christendom als eene nieuwe levensbron geopend. Wat wonder, dat deze door de heidensche beschaving en wetten zoo diep verongelijkte klasse van menschen, welke Plinius niet ten onrechte die der *desperantes* noemde **), met hoop en geestdrift in de christelijke leerstellingen en beloften het afgebeden redmiddel zocht, om zich uit hare naamlooze ellende en zedelijk verval te

*) W. Moll, *Gesch. van het kerkelijk leven der eerste Christenen gedurende de zes eerste eeuwen*. I, 305.

†) Channing, *De l'Esclavage, etc.* p. 109.

§) *Cf. Sap.* 8, 1.

**) Plin. *Hist. nat.* XVIII, 7, 36.

verlossen en te verheffen? De geschiedenis van de vroegste verbreiding des Christendoms levert dan ook hiervan het onmiskenbaar bewijs. Want hoewel de jongste ontdekkingen op het gebied der christelijke archaeologie, vooral te Rome, het getal der aanzienlijken en vermogenden, die in het tijdvak vóór Constantijn zich tot het Christendom bekeerden, als veel grooter hebben doen kennen, dan wel vroeger vrij algemeen, en zelfs nog in onze dagen door sommigen is beweerd *); toch kan het niet worden geloofend, dat de Kerk, bij hare eerste ontwikkeling en verspreiding ook onder den nederigen slavenstand eene menigte van getrouwe aanhangers vond. Wat meer is; zóo ernstig was het der Kerk gemeend met de zedelijke rehabilitatie, die zij op haar gebied ook aan dezen onder hare leden waarborgde, dat zij menigmaal niet schroomde, om uit die verworpelingen der toenmalige beschaving en wereldwijsheid, de bedienaren van haar heiligdom, ja zelfs de hoogste gezagvoerders in hare geestelijke hiërarchie — men denke slechts aan Paus Callistus (217—222) — te gaan kiezen. Elk tot Christus bekeerde slaaf was dus zeker, dat hij, in de gemeenschap der Kerk opgenomen, onmiddellijk in alle voorregten en weldaden zou deelen van die zedelijke verheffing en broederlijke gelijkstelling, welke in de welsprekende ge-

*) De jongste ontdekkingen in de Catacomben te Rome, door De Rossi in zijne *Roma sotterranea* of in het *Bullettino di archeologia cristiana* beschreven, hebben met monumentale zekerheid de waarheid bevestigd van hetgeen Eusebius verhaalt (*H. E. V*, 21), hoe ten tijde van Commodus (180—192) het Christendom te Rome dermate in bloei toenam, dat een aantal der edelste familiën met al hare leden tot de Kerk overgingen; aan welk bericht zich de verzekering van Tertulliaan aansluit, dat vooral sedert de regering van Septimius Severus (193—211) Christenen uit senatorische geslachten niet zeldzaam meer waren, zoodat de Heidenen begonnen te klagen: *Omnem dignitatem transgredi ad nomen christianum*, en hijzelf aan den Africaanschen proconsul Scapula (omtrent 207) kon schrijven, dat de Christenen de *pars pene maior civitatis cuiusque* uitmaakten (Cf. Tert. *Ad Scap.* 2 et 4). Teregt zegt hierover De Rossi: *Le iscrizioni dei nostri cemeteri, nelle quali sono venuto e vengo riconoscendo nomi e genealogie delle più illustri famiglie della romana aristocrazia, segnalamenta tra il secolo secondo ed il terzo, non ci rivelano un fatto inespettato, ma pongono il suggello della testimonianza monumentale alle notizie furniteci dagli scrittori cristiani contemporanei e dagli storici.* Cf. *Bull.* IV, 24. Ik hoop later gelegenheid te vinden om deze voor de oude kerkgeschiedenis zoo belangrijke resultaten der christelijke archaeologie nader toe te lichten.

tuigenis van Lactantius hare uitdrukking vond: *Nemo Deo pauper est, nisi qui iustitia indiget; nemo apud nos clarissimus, nisi qui opera misericordiae largiter fecerit; inter servos et dominos interest nihil: nec alia causa est cur nobis invicem fratrum nomen impertiamus, nisi quia pares esse nos credimus* *).

Gelijk bekend is, was in de oude wereld, vooral te Rome, het getal slaven in de huizen der aanzienlijken of rijken, zoo groot, dat men zich in onze moderne toestanden naauwlijks daarvan een juist denkbeeld kan vormen. Het kon wel niet uitblijven of onder zulk een uitgebreid dienstpersoneel moesten zich meerdere tot het Christendom bekeerde slaven bevinden. En ofschoon te Rome het getal der mannelijke dienstboden met een vijfde deel dat der vrouwelijke overtrof, zullen toch ook Christen slavinnen in dienst bij heidensche meesters geene zeldzaamheid geweest zijn. Immers, dat onder deze nederige vrouwen een groot aantal het Evangelie omhelsden, blijkt niet alleen uit de getuigenissen daaromtrent der kerkelijke schrijvers, maar ook uit het telkens bij de toenmalige bestrijders van het Christendom terugkeerend verwijt: dat het eene leer verkondigde, die alleen geschikt was voor onbeschaafd gepeupel of voor de zwakke en ligtgeloovige sekse: *mulieribus credulis sexus sui facilitate labentibus*, gelijk de heiden Caecilius bij Minutius Felix zich uitdrukt †); waarom de Epicurist Celsus het Christendom een godsdienst voor *ἀγεννεῖς, ἀνδράποδα, γυναῖκες* en *παιδάκια* noemde §). Ook laat het zich denken, dat bij den voortdurenden aanvoer van slaven uit het Oosten, vooral uit Syrië en Klein-Azië, zich menigmaal daaronder slavinnen bevonden, die zich reeds in haar vaderland tot het Christendom hadden bekeerd, of daar uit Christen ouders

*) Lact. *Divin. Instit.* V, 14.

†) Minut. Felix, *in Octav* 9.

§) Cf. Origen. *c. Cels.* III, 6.

waren geboren. Deze konden op hare beurt onder hare huisgenooten nieuwe ledematen voor de Kerk aanwinnen, of althans het verlangen in hen opwekken om het Christendom te leeren kennen, gelijk we straks zullen kunnen op merken. Doch ook buiten 's huis vond de nog heidensche *ancilla* menigmaal gelegenheid om zonder veel argwaan op te wekken — de tijden van groote vervolging uitgezonderd — aan haar verlangen te voldoen, om in persoon met de Christenen en hunnen godsdienst in aanraking te komen. Zij kon b. v., gelijk de *ancillae*, van welke Plinius in zijn beroemden brief aan Trajanus spreekt *), reeds in de vroegste ochtenduren, *ante lucem*, de bijeenkomsten der Christenen bezoeken, en daar met Christen vrouwen of leeraars godsdienstige betrekkingen aanknoopen. En was haar dit niet, door bijzondere hinderpalen, veroorloofd, dan stond haar nog de toegang open tot de gynaeceën †), waar zich niet alleen priesteressen van Isis (langen tijd de lievelingsgodin der romeinsche dames), of joodsche vrouwen en egyptische modemaaksters lieten vinden, maar waar zij ook gedoopte jodinnen, Christelijke diakonessen of andere Christen vrouwen kon aantreffen. Zelfs was het niet onmogelijk, gelijk Münter heeft opgemerkt §), dat eene aanvankelijk onvolmaakte en onreine voorstelling der Christelijke leer de nieuwsgierigheid der naar zielenvrede zoekende Slavin op-

*) *Epist. Plin. et Traj.* 96, ed. Keil. De echtheid van den Brief van Plinius is onlangs op nieuw betwijfeld door Aubé, in zijne *Hist. des persécutions de l'Eglise jusqu'à la fin des Antonins*, maar door den geleerden oudheidkundige Gaston Boissier in de *Revue archéol.* (févr. 1876) en in de *Revue des D. M.* (15 avril 1876) met nadruk verdedigd geworden. In dit jaar heeft de *Revue des Questions histor.* (1 juillet) daarover een uitvoerig opstel van Joseph Variot geleverd, dat ook na Boissier verdient gelezen te worden. Mommsen heeft in zijne bekende Studie over Plinius de vraag der authenticiteit van den Brief aan Trajanus onaangeroerd gelaten, wat mijns bedunkens een bewijs is, dat ook hij aan de echtheid niet twijfelde.

†) *Gynaeceum* beteekende niet, gelijk bekend is, bij de Romeinen hetzelfde als γυναικείον bij de Grieken, die aldus het voor de vrouwen alleen bestemde gedeelte des huizes noemden. Te Rome was het *Gynaeceum* de zaal of het kwartier, waar de slavinnen of vrouwen sponnen of weefden, enz.

§) Münter, *l. c.* S. 12.

wekte, en haar bij voortgezet onderzoek en beter onderrigting tot de ware Kerk bragt. Zoo konden b. v. de Gnostische vrouwen, die zich veelal met astrologische en magische praktijken afgaven, en te Rome bij alle standen wisten in te dringen, in hare aanraking met het dienstpersoneel der aanzienlijke huizen, die zij bij voorkeur bezochten, ook voor menige *ancilla* de onbewuste wegbereidsters tot de waarheid worden.

Was nu eenmaal de leer des Christendoms in het hart der Slavin doorgedrongen, en had zij aan de stem der genade gehoor gegeven, dan werd het ook menigmaal hare roeping, om voor hare huiselijke omgeving een werktuig van bekeering te worden, gelijk maar al te vaak hare heidensche dienstgezellinnen een werktuig van zedenbederf waren. In dit opzigt mag hare medewerking en invloed, als een in 't verborgen werkende agent ter uitbreiding des Christendoms onder hare heidensche omgeving, niet gering worden geschat. Immers ook zij, de nederige en verachte dienstmaagd, was een dier *ἀγενῆ τοῦ κόσμου*, een dier *ἐξουθενημένα*, van welke Paulus verzekert dat God ze verkooren had, om de magt en wereldwijsheid des heidendoms te beschamen en te vernietigen *). Hoe vaak zal zij er in geslaagd zijn om aan het hart en de overtuiging van hare medeslavinne, ja zelfs van hare meesteres of van de dochters des huizes, den weg tot het Christendom te banen! Hetgeen daaromtrent de oude martelaars-akten van Ravenna verhalen over eene nog jeugdige maagd van edelen geslachte, Fusca genaamd, die door hare slavin Maura tot Christus gebragt, later met hare leermeesteres in het geloof den marteldood stierf †), zal zich uit den aard der zaak in de bekeeringsgeschiedenis dier tijden meermalen hebben herhaald.

Over den aard en de wijze waarop dit huiselijk apostolaat door de Christen slavin ter verspreiding van de kennis

*) 1 Cor. 1, 26—28.

†) Cf. *Acta SS.*, Febr. II, 654.

der Christelijke geloofs- en zedenleer onder hare heidensche omgeving kon worden uitgeoefend, bezitten wij een allermerkwaardigst berigt, ons door Origenes bewaard in zijn derde Boek tegen den Epicuristischen wijsgeer Celsus, den vinnigsten bestrijder en bespotter des Christendoms, dien de Oudheid kan aanwijzen. Daarin ligt deze Voltaire der tweede eeuw, — met een vijandig doel, en niet zonder overdrijving, maar toch zeker, wijl Origenes hem niet tegenspreekt, in de hoofdzaak overeenkomstig de waarheid, — een weinig den sluier op, waarachter die nederige verkondigsters van het Evangelie en hare discipelen verborgen bleven.

Men vindt, zeide Celsus, in een aantal huizen, wolkamers, schoenmakers, wevers of vollers, het grofste en domste slag van menschen ter wereld, die geen mond durven te openen, zoolang zij in de tegenwoordigheid zijn van verstandige lieden of huisvaders; maar oogenblikkelijk welsprekend worden en wonderbaarlijk kunnen zwetsen, wanneer zij alleen zijn met de kinderen des huizes, of niemand als vrouwtjes, niet wijzer dan zij zelve, rondom zich hebben. Dan heet het: »Gij moet ons meer gelooven dan uwe ouders en leermeesters; want deze hebben zich het hoofd met allerlei valsche denkbeelden en grillen gevuld. Van ons zult ge vernemen hoe gij leven en u gedragen moet; en als gij naar ons wilt luisteren, zult ge met al de uwen gelukkig worden." Gebeurt het nu, dat onder dit gesnap een of ander verstandig mensch, een paedagoog of de vader zelf zich laat zien, dan krijgen die heldhaftige praters kipevel en zwijgen oogenblikkelijk. Eenigen echter onder hen, die wat meer mans zijn, hitsen de kinderen aan om het juk hunner ouders af te werpen en blazen hun in 't oor, dat zij hun niets goeds of nuttigs konden leeren zoolang de vader of de leermeesters er bij waren, wijl zij vreesden door die ondeugende en dwaze menschen gestraft te worden. Verlangen zij dus wat uitmuntends te weten, dan moeten zij maar hunne ouders en paedagogen hun gang laten gaan, en met de andere kinderen, hunne speelgenooten en de vrouwen, in de meidenkamer of in de schoenmakers- of vollers-werkplaats bijeen komen: dáar zullen ze

dan de volmaakte wijsheid hooren *). Door zulke propoosten, zegt Celsus, verleiden zij het jonge volkje.

Op eene andere plaats spreekt dezelfde bestrijder des Christendoms met evenveel bijtenden spot van jonge dienstmaagden, die zich rondom eene bejaarde slavin verdringen, om zich van haar de verborgen geneugten der maagdelijke reinheid te hooren openbaren. Tevens noodigt hij zijne lezers uit, om de rijk-gestoffeerde gordijnen, welke de ver trekken der matrone van het slavinnen-kwartier afsluiten, een weinig op te ligten, en dan te begluren, welke rol daar achter gespeeld wordt door de Christen *nutrix* bij de nog jonge kinderen of de reeds aankomende dochter des huizes †).

Wat Celsus hier in zijn haat tegen het Christendom te lezen geeft, is ons op een voor 't minst gelijktijdig overblijfsel der oude Glyptiek, eene fraai gesneden Gemme, veraanschouwelijkt gebleven. Ofschoon reeds in 1646 deel uitmakend van de beroemde verzameling van Pietro Stefanoni te Vicenza §), schijnt zij weinig de aandacht der oudheidkundigen te hebben getrokken — hoewel Lucas Holstein er in een brief aan Peiresc van had gewaagd **) — en werd voor 't eerst, zoo veel ik weet, door Münter op hare belangrijkheid voor de christelijke archaeologie gewezen ††). Deze Gemme biedt, mijns inziens, in hare beeldspraak zulk eene treffende illustratie van Celsus' satire, dat ik haar

*) Cf. Origen. *b. Cels.*, III, 50. 55.

†) Cf. Origen. *l. c.* §. 63.

§) *Gemmae antiquitus sculptae, a Petro Stephanonio Vicentino collectae et declarationibus illustratae*. Venet. 1646. Tab. 30.

**) Cf. *Lucas Holstenii epistolae ad diversos*. Ed. Io. Fr. Boissonade Paris 1817. p. 173. Holstein schijnt destijds niet te hebben vermoed, dat Stefanoni's Gemme voor de christelijke archaeologie van veel nut kon zijn. Zooveel te juister zag hij in, dat hier de *asinus palliatus* geen voorstelling van L. Apuleius is, gelijk de uitgever beweerde, maar wel eene bespottung. in beeldspraak, van het Christendom. Hij was de eerste, meen ik, die ter verklaring der Gemme naar Tertulliaan's *Apologeticus* verwees, waarin deze werkelijk te vinden is, gelijk hieronder uit onze aanmerkingen zal blijken.

††) Münter, *l. c.* S. 15.

waardig acht, ook wijl zij minder algemeen bekend schijnt, om hier in eene getrouwe kopie onder het oog der lezers te worden gebragt.

Gelijk men ziet, is de hoofdfiguur op dit tafereeltje een met het *pallium* omhangen Ezel, die den kop en regterpoot vooruitstekend, door houding en gebaar iemand nabootst, welke preekt of les geeft. Vlak vóór dien zonderlingen leermeester zijn twee vrouwen geplaatst, in het gewone Romeinsche ochtendgewaad gekleed, van welke de *zittende*, met ietwat aristocratischer uiterlijk dan de andere, de dochter des huizes of misschien de nog jeugdige matrone zelve zal moeten voorstellen, terwijl de achter haar *staande*, de *nutrix* of eene der *ancillae* kan vertegenwoordigen. Beide schijnen met gespannen aandacht naar den spreker te luisteren.

De sleutel voor de verklaring dezer blijkbaar symbolische voorstelling moet ongetwijfeld in den hoofdpersoon, den *asinus palliatus*, worden gezocht. Wat kan de kunstenaar, of zijn lastgever, met die zonderlinge caricatuur van dien Ezel-paedagoog toch hebben bedoeld?

Om deze vraag naar eisch te beantwoorden, vinden wij de gewenschte voorlichting in een merkwaardig berigt van Tertulliaan. Deze toch verhaalt in zijn *Apologeticus*, dat te zijner tijd en te Carthago zelf, een berucht deugniet, die het Christendom zeer vijandig was, de stad met een schilderij rondliep, waarop met het bijschrift: *DEVS CHRISTIANORVM*

ONOKOITIS *), de God der Christenen was afgebeeld met ezelssooren, een boek in een zijner hoeven vasthoudend, en met eene toga gekleed. Tertulliaan voegt er bij, dat hij den draak stak met de spotprent en haar legende: *Risimus et nomen*

*) In de handschriften van Tertulliaan's *Apologeticus* wordt ONOKOITIS op verschillende wijzen gelezen. Oehler heeft daarvan in zijne groote uitgave van dit Boek eene gansche varianten-literatuur verzameld. (Cf. I, 181). Onder de talrijke lezingen, zoo als b. v. *onochoisitis*, *ononychites*, *onocorites*, *onochotes*, *onochotes*, *onokoetes* of *onokoitis*, heeft deze laatste de meeste verdedigers gevonden. Havercamp citeert ten haren gunste de HSS. van Leiden en Fulda, en den uitmuntenden *Codex Agobard*. (Cf. *Apolog.* p. 169, not. 164). Volgens Passow zou dit *ὄνοκοίτης* den zin hebben van „in de ezelskrib liggend”; waaruit sommigen aanleiding nemen, om den oorsprong der fabel van den Ezels-cultus der Christenen in verband te brengen met het verhaal der Evangelien over den Ezel bij den intogt in Jeruzalem, en vooral met den legendarischen Os en Ezel bij de kribbe te Bethlehem, gelijk o. a. in navolging van Buonaroti (*Osservaz.* p. 73), door De Linas in de *Revue de l'art. chrét.* (XIV, 122) is beweerd. Doch wijl hier de bedoeling op den voorgrond stond, om het Christendom op de smadelijkste wijze te verguizen en te hoonen, schijnt mij de verklaring van *ὄνοκοίτης* door Rigaltius en Havercamp vroeger gegeven (*quasi ex asino et homine conceptus*) de voorkeur te verdienen; te meer wijl bij de Ouden de *coitus cum asino* als het niterste der zedelijke verworpenheid werd gekenmerkt (Juvenal. *Sat.* 6,334). Cf. Kraus, *Das Spottcrucifix vom Palatin*, S. 22, waar deze geleerde met verwijzing op Tertulliaan's woorden: *is erat auribus asininis, altero pede ungalatus*, aan de variant *ὄνόχηλος*, met ezels-hoef, de voorkeur geeft. Maar hoe aannemelijk hier ook de afleiding op zich zelf zij, schijnt mij toch *ὄνόχηλος*, als *schimpwoord* op de schilderij van Carthago, minder doeltreffend dan *ὄνοκοίτης*. De lezing eindelijk van ONOKOIHTHΣ of ONOCOIETES door Oehler aangenomen, en met *asinarius sacerdos* vertaald, (door afleiding van *ὄνος* en van *κοιάσθαι*?), zou zeker met het oog op de Stcfanonische Gemme 'een zeer gevoeglijken zin geven, maar is taalkundig slecht te verdedigen. Toen ik ter beter inlichting hieromtrent de altoos bereidvaardige hulp van mijn geacht Medelid en vriend, Prof. Naber, inriep, werd ik door hem gewezen op den *Thesaurus* van Stephanus, waarin men o. a. leest: *κοιάται* Hesychius *affert pro ispatai, forsas a κοίης*. *Idem κοιώτατο, ἀπιερώσατο, καθιερώσατο*. *Eodem enim auctore κοίης s. κόης dictur ispevς καβσίρων ὁ καθαιρών φονεία, pro quo etiam κοίολης*. *Ab Hebr. Cohen: Sacerdos, ut plures jam nolarunt. Vide Bochart, Canaan I, 12*. Waaruit blijkt, dat *κοιάσθαι* nooit een Grieksch woord geweest, maar (welligt door afleiding van het Hebr. *Kohen*), door een of ander Jood verzonnen is. Hetgeen ook Havercamp heeft ingezien, toen hij in zijne aantekeningen op den *Apolog.* l. c. schreef: *Verbum ὄνοκοίτης, quod Latinis literis [ONOKOITIS], ut mos olim descriptoribus, repraesentabatur, nusquam illo sensu apud Graecos scriptores invenias ut foetum ex asino et alio animali conceptum notet, sed quidem concubentem asino; . . . sed invenitur tamen apud LXX Interpretes, qui voce κοίτης pro prole saepius usi sunt; unde explicat Grotius locum Pauli ad Romanos IX, 10 . . . Hunc itaque Deum fictum ex habitu corporis*

et formam; doch merkt er tevens snedig bij aan, dat de heidenen, die toch reeds hunne godheden bezitten met honden- en leeuwenkoppen, met bokkenhoorns, met vleugels en staarten, nu zeker wel storm zullen loopen, om ook dit *numen biforme* te komen aanbidden *).

In een ander zijner werken, het boek *Ad Nationes* komt Tertulliaan andermaal op den *Onokoitis* terug, en noemt daar als den auteur der godslasterlijke spotprent een ter kwade faam staanden Jood †) van Carthago, die zijn eigen

quasi ὄνοχοίτῃν denotavit scurra Judaeus, turpi quasi moecha prognatum. In de hier aangegeven beteekenis had dus *ὄνοχοίτης* in den mond van den Carthaagschen Jood een allezins verklaarbaren zin en toepassing, waarom, gelijk gezegd is, mij hier de lezing *ὄνοχοίτης* boven *ὀνόχῃλος* of *ὀνόκωλης* (Cf. L. Urlichs, *Philologus* XVII, p. 350) verkieslijk schijnt. In allen gevalle kan *καὶ ἄπασι*, dunkt mij, zelfs volgens Hesychius, den eenigen zegsman, dien Stephanus aanhaalt, nooit *verehren* beteekenen, gelijk door Oehler is beweerd, tenzij dit woord in 't algemeen van elke *priesterlijke* functie worde verstaan.

Onder het afdrucken van deze bladz. vond ik, dat ook De Rossi aan de lezing ONOKOITIS — hij schrijft echter met sommigen ONOKOETES — de voorkeur geeft om dezelfde reden, die mij haar als de waarschijnlijkste in loco deed voorkomen. *Nell' edizione dell' Oehler*, zegt hij, *si legge ONOKOITHES: ma i codici tutti scrivono il satirico vocabolo con lettere latine; e la relazione sua con la pittura descritta da Tertulliano mi fanno preferire l'Onokoetes (asini coitus genitus).* Cf. *Roma Sott.* III, 353.

*) *Nova iam Dei nostri in ista proxima civitate editio publicata est, ex quo quidam frustrandis bestiis mercenarius noxius picturam proposuit cum eiusmodi inscriptione: DEVS CHRISTIANORVM ONOKOITIS. Is erat auribus asininis, altero pede librum gestans et togatus. Risimus et nomen et formam. Sed illi debebant adorare statim biforme numen, quia et canino et leonino capite commistos et de capro et de ariete cornutos, et a lumbis hircos et a cruribus serpentes et a planta vel tergo alites deos receperunt..... Hoc forsitan improbamus, quod inter cultores omnium pecudum bestiarumque asinari tantum sumus!* *Apol.* c. 16. — Oehler heeft in zijne aanmerkingen op Tertulliaan de juistheid aangetoond van diens zinspeling op de verschillende diergestalten der heidense godheden. Zoo had b. v. Anubis een honden-, en Mithras een leeuwenkop. Horens droegen Ammon, Pan en de Satyren, welke laatsten ook nog bokkenpooten hadden. Gevlengeld waren Mercurius en de Dea Victoria. Serapis' gestalte eindigde als een slang. Ofschoon nu deze godheden niet alle oorspronkelijk Romeinsche waren, werden ze toch in Tertulliaan's tijd in het gansche Romeinsche rijk en zelfs bijzonder te Rome vereerd. Daaruit blijkt hoe treffend Tertulliaan's repliek was. Cf. Becker, *Das Spott-Crucifix*, etc. S. 24, en Oehler, *l. c.* Bd. I. 181.

†) Zoowel de H. Justinus Mart. (*Dial. cum Tryph.* passim), als Origenes (*c. Celsum* 1, 6) en Tertullianus (*Ad nation.* l. c.) getuigen, dat de Joden de eerste verspreiders van lasterlijke aantijgingen en beschuldigingen tegen de Christenen waren. Met het doel om den nieuwen goddienst hatelijk en bespot-

godsdienst ontrouw was geworden: *solo detrimento cutis Judaeus* *). Dat wij echter hier met geen oorspronkelijke vinding van dien boosaardigen spotter te doen hebben, blijkt uit Tertulliaan's eigen woorden, waarin hij bij den aanvang van hetzelfde hoofdstuk zijns *Apologeticus* de fabel van den Ezelskop als een vrij algemeenen volkswaan doet kennen, waaraan de Carthaagsche Jood slechts eene plastische uitdrukking had gegeven. Immers hij verwijt daar aan de heidenen: *Somniastis caput asinum esse Deum nostrum*; welke woorden hunne bevestiging vinden in hetgeen een tijdgenoot van Tertulliaan, Minutius Felix in zijn Dialoog *Octavius* aan den nog ongeloovigen Caecilius tegen de Christenen laat inbrengen: *Audio eos turpissimae pecudis caput asini consecratum ineptu nescio qua persuasione venerari. Digna et nata religio talibus moribus* †). Daarna geeft Tertullianus den oorsprong van het onolatrische sprookje aan, en noemt den geschiedschrijver Tacitus als eersten uitvinder of verspreider van die dwaasheid. Deze namelijk, in het vijfde boek zijner Historiën over de Joden sprekend, verhaalt, dat zij uit Egypte verdreven, en de dorre steppen van Arabië

telijk te maken hadden zij naar alle provinciën van het Romeinsche rijk mannen afgezonden, die geschikt waren om hunne boosaardige inzigten te dienen en overal den christelijken naam aan de openbare verachting prijs te geven. Voor Syrië vindt men daaromtrent menige bijzonderheid bij Justinus (*Dial. cum Tryph.* n. 17), voor Klein-Azië in den brief der Smyrnensers over de martelieg van den H. Polycarpus (n. 9), voor Griekenland bij Athenagoras (*Legat.* n. 13) voor Italië bij Dio (*l.* 67), voor Egypte bij Clemens van Alexandrië (*Strom.* VII, 1), en voor eenige streken van Afrika bij Arnobius (*l.* 16). Cf. Mamachi, *Orig. et antiq. christ.* I. 2. sq., en voor een kort maar zakelijk overzicht: Martigny, *Dict. des Antiq. chrét.* 2 ed. art. *Calomnies*.

*) *Nec adeo nuper quidam perditissimus in ista civitate, etiam suae religionis desertor solo detrimento cutis Judaeus..... picturam in nos proposuit sub ista proscriptiōne: ONOKOETES. Is erat auribus canteriorum et in toga cum libro, altero pede unguato. Et credidit vulgus Judaeo..... itaque in tota civitate Onocoetes praedicatur.* Tertullianus stoorde zich echter weinig, gelijk reeds bleek, aan den oogenblikkelijken bijval, dien de spotprent bij het Carthaagsch gepeupel vond, maar werpt ook hier de beschimping aan de Heidenen terug: *Sed et hoc, quamquam hesternum et auctoritate temporis destitutum et qualitate auctoris infirmum, libenter excipiam studio retorquendi. Sunt penes vos et canino capite et leonino et de bove et de ariete et hirco cornuti dii..... plures Onocoetae penes vos deprehenduntur.* Tertull. *Ad nat.* I. 14.

†) Minut. Felix, *Octav.* c. 9.

doorreizend, vreeselijk door dorst werden gekweld. Door wilde ezels, die zij volgden, ontdekten zij gelukkig eene bron. Uit dankbaarheid hadden toen de Joden het beeld van dit dier voor heilig verklaard *). En wijl de christelijke godsdienst, in het oog der Heidenen zoo naauw verwant is aan dien der Joden, lag het voor de hand, meent Tertulliaan, dat ook aan de Christenen de vereering van zoodanig beeld werd toegeschreven †). Vervolgens toont hij aan hoe Tacitus, dien hij *mendaciorum loquacissimus* noemt, zich tegenspreekt, wijl hij in hetzelfde boek zijner Historiën, van de inneming van Jerusalem door Cn. Pompejus gewagend, verhaalt hoe deze veldheer in het bezoek dat hij aan den Tempel bracht, geen enkel beeld daarin had aangetroffen. In zijn geschrift *Ad nationes* komt Tertulliaan andermaal hierop terug en vraagt: *Ubi ergo is deus fuerit? Utique nusquam magis quam in templo*, etc. §). Hieromtrent is door Becker opgemerkt **), dat Tertulliaan nog sterker Tacitus met zich zelve in tegenspraak zou hebben gebragt, indien hij hem gewezen had op zijne eigen getuigenis *Hist. V, 5: Aegyptii pleraque animalia effigiesque compositas venerantur, Judaei mente sola unumque numen intelligunt*; welke woorden onmiddellijk volgen op het bericht over de aanbidding van den Ezels-kop. — Maar, vragen wij, zou Tacitus welligt aldus hebben geschreven, om te toonen, dat hijzelf aan het onolatriscbe sprookje geen geloof sloeg? Wat hiervan zij, zeker is het, dat Tertulliaan zich vergist met Tacitus als den eersten auteur of verspreider van dien laster aan te geven. Immers reeds vóór Tacitus had Apion van Alexandrië, onder de regering van Caligula, de Joden van *ὀνολατρεία* be-

*) De H. Epiphanius verhaalt dat de Gnostieken aan den God der Joden, den Sabaoth, een ezelskop gaven: *ἀνθρωπινὸν ἐστῶτα ὄνου μορφήν ἔχοντα*. *Haeres.* 26.

†) *Hanc Cornelius Tacitus suspicionem eiusmodi inseruit. Is enim, etc ... Atque ita inde praesumptum opinor, nos quoque ut Judaicae religionis propinquos eidem simulacro initiari. Apolog.* c. 16.

§) Tertull. *Ad nat.* c. 11.

**) Becker, *l. c.* S. 28.

schuldigd, gelijk hij bij Flavius Josephus *) kon hebben gelezen.

Ik mag hier niet onopgemerkt laten voorbijgaan, hoe de straks besprokene berigten van eenige oude schrijvers over den rol, dien de Ezel in de spot-symboliek der Heidenen speelde, allertreffendst zijn bevestigd en toegelicht, zoowel door eene voor weinige jaren te Rome ontdekte voorstelling van dergelijken aard, als door eenige opschriften te Pompei gevonden †). Ik bedoel vooreerst het beroemd geworden *Graffito* uit een der benedenvertrekken van het *paedagogium* der keizerlijke pages in het paleis der Caesars op den Palatijn, later in het Museum Kircherianum overgebracht. Daarop staat met ruwe hand het beeld geteekend van een man, wiens lichaam in een ezelskop eindigt en die aan een kruis is gehecht. Naast of

*) Cf. Flav. Jos., *Contra Apion*. II, 7; en Suidas, *Leric.* in *v. Δαμόκριτος*, waar hij van dezen geschiedschrijver een Boek vermeldt: *Περὶ Ἰουδαίων ἐν ᾧ φησιν ὅτι χρυσὴν ὄνου κεφαλὴν προσεχύνουσιν.* κ. τ. λ.

†) Onder deze oude schrijvers mist men Celsus, die nergens van de zoogenaamde Onolatrie der Christenen gewaagt. Hij was er denkelijk te verstandig toe. Welligt had ook in Celsus' dagen het boosaardige sprookje reeds uitgediend. Althans na Tertulliaan's afstraffing van den Carthaagschen Jood, hoort men nergens meer gewagen van den *Onokoitis*; terwijl ook voor 't laatst de aanbidding van het *caput asininum* door de Christenen, in den *Octavius* van Minutius Felix voorkomt, die geschreven werd in het tijdperk der Gordiani, d. i. in de eerste helft der derde eeuw. Opvallend is hierbij, dat zoowel het Palatijnsche *graffito* als de Carthaagsehe caricatuur, beide ons in de regering verplaatsen van Septimius Severus; aan welk tijdperk derhalve deze bespotting-symboliek tegen het Christendom eigenaardig zou geweest zijn. Niet lang geleden is een derde overblijfsel van den onolatrischen laster door De Rossi in een der galerijen van het *Coemeterium Callisti* ontdekt, waardoor dit vermoeden bijna zekerheid wordt. Hij vond namelijk op een Grabschrift de volgende *aclamatio*, wier stijl en formulering ons terugbrengt tot het tijdvak vóór den vrede der Kerk:

IANVARIABENEREFRIGERAETROGAP
RONOS.

Ianuarie bene refrigera et roga pro nos (sic).

Boven deze woorden stond op den grafsteen met ruwe trekken tusschen twee vaasjes — vermoedelijk hier, met het volgend symbool, eene toespeling op de olievazen en lampen der wijze maagden van de evangelische parabel — eene brandende *lucerna* afgebeeld, wier bovenstuk eindigt in een menschenhoofd met *ezelsooren*. De Rossi ziet in deze voorstelling, synchronistisch met het *Palatijnsche graffito* en den *Onokoitis* van Tertulliaan, eene nieuwe proeve van de eigenaardige wijze om het Christendom te parodieeren, waarvan tot hertoe slechts in of omstreeks het tijdvak van keizer Septimius Severus sporen werden aangetroffen. Cf. *Roma Sotter*. III, 354, en tav. XXVIII, 22.

vóór hem ziet men een persoon van kleiner gestalte, met de gewone huiselijke *tunica* bekleed, in de houding der bij de Romeinen gebruikelijke *adoratio*, en daaronder het veelbe- teekenend bijschrift :

ΑΑΕ
ΣΑΜΕΝΟC
CΕΒΕΤΕ
ΘΕΟΝ

(*Ἀλεξάμενος σέβεται †) θεόν*).

Alle geleerden van eenigen naam §) op het gebied der

*) Op den muurwand van eene gang, waarin het hier bedoelde vertrek uit- komt, werd later het opschrift gevonden :

CORINTHVS EXIT DE PAEDAGOGIO

waaruit de Fransche oudheidkundige Fr. Lenormant meende te mogen besluiten, dat het gebouw zelf het *paedagogium* was der aldaar opgevoede keizerlijke pages, en dat de *graffiti* hun werk waren. Dit vermoeden wordt bijna in zekerheid veranderd door andere ontdekte opschriften, waarin na eigennamen, zoo als *Eutyches*, *Marianus Afer*, etc. telkens *exit de paedagogio* gelezen wordt. Wat nog opmerkelijker is: op denzelfden muur vond men onder den naam LIBANVS met eene andere hand gekrast: EPISCOPVS, en daaronder nog eens: LIBANVS EPI: waarin De Rossi eene scherts of bespottig ziet op den Christen knaap Libanus, die in gemeld graffito door zijne kameraden gekescheerd voor *episcopus* wordt uitgemaakt; welke verklaring nog meer waarschijnlijkheid verkrijgt, wijl deze spottende zinspeling op het christelijk priesterschap in de onmiddellijke nabijheid van het blasphemisch Ezels-graffito is gevonden. Cf. De Rossi, *Bull.* 1863, p. 72, en 1864, p. 69, 92.

†) CEBETE staat hier voor σέβεται. De verwisseling van AI in E vindt men reeds vroeg op Megarensische inscriptiën. Cf. Franz, *Elem. epigr. Graecae*, p. 249. Voor Rome zijn in dit opzigt merkwaardig de Grieksche grafschriften door Garrucci in eene Joodsche catacombe nabij de *Via Appia* ontdekt, waarvan een aantal te lezen geven: ΕΝΘΑΔΕ ΚΕΙΤΕ of KITE, en slechts één: KEITAI. Cf. *Ci- villà Catt.* 1862, fasc. 295; en *Versl. en Med. der K. Akad. v. W.*, Dl. XII, bl. 89.

§) Ik noem hier slechts De Rossi, Visconti, Garrucci, Le Blant, Vict. de Buck, Piper, Kraus, Fr. Becker, etc. Uitzondering maakt alleen zeker Weener schrijver, Joseph Haupt, die in de Oostenrijksche *Mittheilungen der K. K. Centralcom- mission* etc. Bd. XIII, S. 150 fg., onder voorbehoud der redactie, een opstel ten beste gaf, waarin hij beweert, dat op het Palatijnsche graffito niet eene bespot- ting des Christendoms, maar Anubis of de Egyptische Toth is voorgesteld. Prof. Kraus heeft hem in zijne verhandeling eene welverdiende kastijding bezorgd. Meer bijval schijnt echter Haupt's paradoxale archaeologie in Amerika te hebben gevonden. In een onlangs te New-York uitgekomen en sierlijk geïllustreerd werk, met den veelbelovenden titel: *Monumental Christianity, or the Art and Symbolism of the Primitive Church, as witnesses and teachers of the one Ca- tholic faith and practice*, by John P. Lundy, presbyter, wordt onder meer zon-

christelijke archeologie verklaarden eenparig het Palatijnsche graffiti voor eene bespotting des Christendoms, in welke niet alleen de oude blasphemische voorstelling van den God der Christenen (met den ezelskop) werd hernieuwd, maar ook regtstreeks en specifiek het Christelijk geloof in een gekruisten Messias — die groote dwaasheid in het oog der Heidenen *) — op de smadelijkste wijze werd gehoond en gelasterd. Het spotbeeld, zóo geteekend, sprak duidelijk genoeg, om het bijschrift *DEVS CHRISTIANORVM*, gelijk Tertulliaan er een op het Carthaagsche schilderij las, hier overbodig te maken.

Een nieuwe ontdekking in hetzelfde paleis, maar in een ander vertrek van het paedagogium gedaan, kwam over den persoon van den genoemden Alexamenos eene verrassende inlichting brengen. Cav. Carlo Visconti †) las daar in Februari 1870 onder aan een muur het opschrift:

AAEΞAMENOS
FIDELIS

waardoor de Alexamenos, in het graffiti bespot, als een Christen bekend wordt; wíl het epitheton *fidelis*, gelijk Kraus teregt opmerkt, uitsluitend door de oude Christenen als de *terminus technicus* ter aanduiding hunner godsdienstige belijdenis gebruikt werd §). Visconti meent echter dat ook hier *fidelis* door een der kameraden van Alexamenos met eene spottende bedoeling op de Christenen zou zijn gebezigd.

derlingheden, op pag. 59 het Palatijnsche spotbeeld ook voor den Gnostischen Anubis uitgegeven. Ik vrees echter, dat zaakkundigen, die van Lundy's werk kennis nemen, zich weldra zullen overtuigen, dat er de wetenschappelijke waarde niet in gelijke verhouding staat met de breedsprakigheid en den apodiktischen toon van den schrijver.

*) *Cor. 1,23: Nos autem praedicamus Christum crucifixum, Judaeis quidem scandalum, Gentibus autem stultitiam.*

†) Neef van den Baron P. E. Visconti, onder wiens leiding in de laatste jaren der pauselijke Regering de opgravingen aan de noordwestelijke zijde van den Palatijn zijn geschied.

§) Cf Kraus, *Das Spottercifix vom Palatin*, S. 13. Men vindt daar onderscheidene opschriften uit Fabretti, Boldetti, Marini, Le Blant, etc. aangehaald, waarin *Fidelis* bij eigennamen voorkomt.

Maar hij zal moeilijk, dunkt mij, kunnen bewijzen dat dit woord in den mond van een heiden deze beteekenis kon hebben. Liever zou ik daarom met De Rossi aannemen, dat de knaap Alexamenos hier in stilte lucht gaf aan zijn christelijk gemoed, en tevens tegen den het Christendom aangedanen hoon protesteerde; hetgeen nog veel waarschijnlijker wordt, indien wij aannemen, wat P. Victor de Buck beweerde, dat hier *fidelis* zoo veel als *neophytus* beteekent *). Wat ook hiervan zij, zeker blijft het, dat het Palatijnsche graffito ons een merkwaardige proeve levert van den meer huiselijken en intiemen strijd des Heidendoms tegen het Christendom in het tijdperk ongeveer van Septimius Severus of een weinig later, en wel op dezelfde plaats, waar de geschiedenis ons leert, dat eens keizer Caracalla *lacte christiano educatus*, gelijk Tertulliaan van hem zegt, in zijne jeugd een zijner speelgenooten, die Christen was, wegens diens godsdienst op bevel van zijn vader met weerszin had zien tuchtigen †).

Maar eene welligt nog verrassender illustratie der Stefanonische Gemme, dan ons door de Palatijnsche muurbekrasingen werden geleverd, zullen wij onder de talrijke *graffiti* ontmoeten, welke in de laatste dertig jaren overal op de uitgegraven bouwvallen van Pompei ontdekt zijn. De hier door mij bedoelde werden in 1862 gevonden in de gangen en vertrekken van een uitgestrekte huizing, die vroeger tot herberg of *caupona* had gediend. In het *atrium* van dit gebouw vond Fiorelli §) eenige met vluchtige hand op den muur met houtskool geschreven en gedeeltelijk uitgewischte woorden, die ook, zoo veel 't kon, door Kiessling werden afgeschreven **), doch waarvan gelukkig, vóór dat zij geheel verdwenen, door Minervini een getrouw *facsimile* was afgeno-

*) Cf. V. de Buck, *Précis histor.* 1854, p. 478; en *Acta SS.* Octobr. IX, p. 169.

†) Cf. Spartian., *Carac.* c. 1.

§) De Senator Gius. Fiorelli, die sinds jaren de uitgravingen van Pompei bestuurt, en daarvan verslag gaf in zijne *Descrizione di Pompei*. Napoli 1875.

**) Cf. *Bull. dell' Istituto di corrisp. archeol.* 1862, p. 92.

men *). Onder meer waren nog de volgende woorden duidelijk zichtbaar:

AVDI CHRISTIANOS
SIIVOS O ORIIS †).

Welke ook de beteekenis moge zijn, die aan dezen volzin kan worden gegeven, hetgeen waarop hier alles aankomt is het woord CHRISTIANOS, omtrent welks lezing het in de hoofdzaak allen eens zijn §). Wij hebben dus hier voor ons liggen de eerste en oudste vermelding van Christenen door de Heidenen: wijl Tacitus en Plinius, hoewel tijdgenooten van Pompei's verwoesting in 79, toch veel later hebben geschreven. En de waarschijnlijkheid, dat in bovengenoemde *caupona*, Christenen soms bijeenkwamen, wordt nog verhoogd door de aanwezigheid van het volgend opschrift aan den buitenmuur:

OTIOSIS LOCVS HIC · NON EST DISCEDE
MORATOR **)

hetgeen schijnt aan te duiden, dat hier bijeenkomsten van ernstigen aard plaats vonden, en aan de Rossi doet vermoee-

*) Men vindt dit *facsimile* bij De Rossi, *Bull.* 1864, p. 72.

†) De Rossi en anderen lazen en suppleerden in den tweeden regel: SIIVOS (*sevos* voor *saevos*, II gelijk zijnde aan E) OLORES (*Audi Christianos saevos olores*), met eene voor ons weinig duidelijke zinspeling. Zou hier OSORES geen beteren zin geven, vooral ook wijl. met het oog op het *facsimile* van het graffiti, de weggevallen letter beter door eene lange, schuine S, gelijk er nog twee dergelijke voorkomen, dan door een L kan worden aangevuld?

§) De geleerde uitgever der *Inscriptiones parietariae Pompeianae* in het vierde Deel van het *Corpus Inscript. Latin.*, Dr. Car. Zangemeister, volgt daar op bl. 41, num. 679 (Cf. *tab.* XVI 2) eene gewijzigde lezing van dit graffiti, de voorkeur gevend aan een afschrift (*apographum*) van Kiessling boven het *facsimile* van Minervini, die vóór K. het graffiti las en op den muur aftrok (Cf. De Rossi, *l. c.*), en wiens oorspronkelijke teekening terstond na de ontdekking vervaardigd, door De Rossi werd gezien en gecopieerd. Belangrijk echter is het, dat Zangemeister toch erkent: *Hoc unum non improbabile esse largiemur, fuisse in pariete . CHRISTIAN . . , hoc vero, quod viz aliter restitui possit quam CHRISTIAN . . , non cognomen esse Christianus i. e. Chrestianus, sed ad fidem Christianam pertinere.* Van dit laatste hangt de gansche beteekenis van het graffiti voor ons onderwerp af, en komt hier ook alles op aan.

**) Fiorelli, *l. c.* p. 280. Zangemeister, *Inscr. Pariet.* n. 813.

den, dat de zaal, waarin zich het *graffito* AVDI CHRISTIANOS bevond, werkelijk eene vergaderplaats der Christenen van Pompei geweest zou zijn, die toentertijd nog ongehinderd mogten bijeenkomen, gelijk te Rome de hoorders van Paulus (*Hand.* XXVIII, 30, 31), terwijl zij later, onder de vervolging van Nero, het vertrek der *caupona* hebben moeten ontruimen: waardoor er voor heidensche bezoekers gelegenheid kwam, om aan hunne spotzucht bot te vieren. Wat ook hiervan zij, opmerkenswaardig blijft het toch zeker, dat in het *atrium* van hetzelfde gebouw en in de nabijheid van het vertrek, waarin het AVDI CHRISTIANOS werd geschreven, een ander *graffito* voorkomt, hetgeen ik hier vooral op het oog heb, waarin zich dezelfde spotlust der bezoekers lucht geeft op eene wijze, die allertreffendst herinnert aan het verwijt, zóo menigmaal door Celsus en zijns gelijken aan de Christenen gedaan, dat hunne leeraars en evangeliepredikers zich bij voorkeur tot vrouwtjes en gepeupel wendden, om volgelingen voor hunne leer aan te winnen. Datzelfde verwijt klinkt ons hier uit den mond der Pompejaansche heidenen tegen. Zij schreven het bij den ingang der door de Christenen vroeger bezochte vergaderzaal met den volgenden schimpscheut op den muur:

MVLVS · HIC · MVSCIILLAS DOCVIT *).

Voor niemand, die bekend was met de spotsymboliek der heidenen en hare scheldnamen, kon de beteekenis en strekking dezer beeldspraak een geheim zijn. Wie hier door den

*) Fiorelli, *l. c.* p. 279. Zangemeister, *l. c.* n. 2016. *Muscella* is, meen ik, niet bekend in de Latijnsche lexicographie, maar zal waarschijnlijk moeten afgeleid worden van *muscula*, het diminutief van *musca*. Of zou dit Pompejaansch idiotisme ook in verband staan met *muscellarium*, dat volgens het *Glossarium Philoxeni* gelijk staat met *muscipula*? Zoo ja, dan zou hier, in den mond van den spotter, *Mulus hic muscellas docuit* zooveel beteekenen als: Hier krijgt de *keel* (in den aangegeven overdragtelijken zin) de *muisjes* in de val. Het is niet onmogelijk, dat ook dit *graffito* eene dier obscoene zinspelingen bevat, gelijk er meer op de muren van Pompei zijn te vinden. Maar De Rossi heeft teregt opgemerkt, dat in verband met het *audi christianos*, hier eene toespeling op de Christenen vrij wat waarschijnlijker is. Ter meerdere bevestiging wijst hij nog

Mulus werd bedoeld en wie de *Muscellae* waren, zal ieder proletariër van Pompei wel hebben begrepen. Vooral bij het gepeupel vinden immers dergelijke *sobriquets* gereeden bijval. Maar voor de Ezels-caricatuur van het *intaglio* op bl. 111 afgebeeld, wordt het Pompejaansch graffito een uit het leven gegrepen commentaar. Zou men inderdaad niet wanen, dat hier ons een randschrift wordt geleverd voor de Gemme van Stefanoni? Kon trouwens voor dien Ezel-prediker met zijne twee vrouwelijke discipelen, welke daar in de bedoeling des kunstenaars, met bijtende satire, een Christen-leeraar en zijne hoorders moest voorstellen, wel een passender legende worden uitgedacht, dan: *Mulus hic muscellas docuit?* Doch laat ons niet vergeten, dat deze beide herinneringen uit het Heidendom, in beeldspraak en in schrift, ons ook getuigen van den aard en de wijze waarop menigmaal de kennis van het Evangelie door het huiselijk apostolaat der geloovige vrouw, met name der Christen geworden Slavin, in die vroege tijden werd verspreid. Zelve welligt eerst door een harer gezellen tot een leeraar des Evangelies geleid, werd de *ancilla* tot Christus bekeerd, later het gezegende werktuig, om onder hare heidensche omgeving in menig heilbegeerig hart den weg tot het Christendom te banen.

Na deze, misschien te lange uitweiding over oudchristelijke toestanden, zoo naauw aan ons onderwerp verwant, keer ik tot de hoofdpersoon dezer studie terug, en zal de

op twee andere, in slordig cursiefschrift op denzelfden muur gekraste *graffiti* waarvan hij het *facsimile* geeft, en waarop men leest:

IIIIHINDAX VIIRA CI VBIQVII SALVTII

IIIIHINDAX VIIRA CI SALVTII

Mendax Veraci ubique salute (m)

Mendax Veraci salutem,

waarin de tegenstelling van *mendax* en *verax* zoo in 't oog springend is, dat er aan geen *eigennamen* kan worden gedacht. Daarom was hier ook vermoedelijk de bedoeling om het Christendom te beschimpen, dat aan zijne volgelingen de absolute *waarheid* predikte tegen den *leugen* des Heidendoms. In dezen zin was de toepassing der woorden niet ver te zoeken.

Christen Slavin trachten te volgen in de verschillende fasen van haar godsdienstig en maatschappelijk leven.

Bij het aannemen van bekeerlingen uit den slavenstand wist de oude Kerk steeds wijze voorzigtigheid met liefdevolle toegevendheid te paren. Zij wees niemand af, die zich aanbood: doch zich als »deurbewaarster" van het Godsrijk beschouwend, zette zij den vrijen toegang voor ieder open *). Maar daarom zag zij niet af van haren pligt en haar recht om zich, vóór de toediening van het Doopsel, van de reinheid der zich aanbiedenden te overtuigen, bij de mogelijkheid dat ook minder zuivere bedoelingen den bekeerling tot het Christendom konden brengen †). Wat meer bijzonder de slaven betreft, geven de oude *Διατάξεις περὶ μυστικῆς λατρείας*, die zeker vóór den vrede der Kerk opgesteld werden, het voorschrift, dat vóór hunne aanneming tot het Doopsel, van hunne heeren getuigenis over hen moest worden ingewonnen wegens hun gedrag, bij gebreke waarvan het Doopsel werd verdaagd, tot dat de slaaf zich des waardig betoonde. Opmerkelijk is het echter, dat dit voorschrift slechts gold voor slaven, die bij Christen heeren dienden. Met degenen, die heidensche meesters hadden, gebruikte de Kerk meer toegevendheid en eischte dan slechts dat zij ernstig zouden worden vermaand »om aan hunne meesters welgevallig te zijn, opdat het woord niet gelasterd worde" §). Van onze Slavin zal dus een dergelijk

*) Ἡμεῖς μὲν γε, οἱ διάκονοι Χριστοῦ, δεδέγμεθα ἕκαστον, καὶ θυρωρῶν ὥσπερ τάξιν ἐπέχοντες, ἀνετὴν ἀρήκαμεν τὴν θύραν. S. Cyrilli Hieros. *Pro-cateches.* § 4.

†) Cf. Cyrill. Hieros. *l. c.* § 5, waar hij o. a. in dit opzigt van de slaven zegt: δούλος πολλὰκις δεσπότην ἀρέσαι ἐθέλησε: wat echter slechts bij Christen meesters kon plaats hebben.

§) Ἐάν πιστοῦ δούλος ᾖ, ἐρωτάσθω ὁ κύριος αὐτοῦ εἰ μαρτυρεῖ αὐτῷ. εἰ δὲ μὴ, ἀποβαλλέσθω, ἕως ἂν ἐαυτὸν ἄξιον ἐπιδείξῃ τῷ δεσπότη. Εἰ δὲ ἐθνικοῦ ᾖ οἰκέτης, διδασκέσθω εὐαρεστεῖν τῷ δεσπότη, ἵνα μὴ βλασφημῇται ὁ λόγος. Ap. Pitra, *Iuris eccles. Graecorum hist. et monum.* I, 64.

getuigenis harer meesters, voordat zij door de diakonessen aan den Bisschop of het presbyterium als bekeerlinge werd voorgesteld *), niet afgevraagd zijn geworden.

Was eenmaal de Christen *ancilla* na de voorbereiding van het Catechumenaat, door het Doopsel in de Kerk ingelijfd, dan werd het haar pligt en haar voorregt, om geregeld zooveel zij vermogt, de vergaderingen der geloovigen bij te wonen. De gelegenheid en vrijheid daartoe zal in den regel veel hebben afgehangen van de meerder of minder toegevendheid of oogluiking harer meesters. Doch in 't algemeen waren dezen — de tijden van openbare vervolging tegen de Christenen uitgenomen — vrij onverschillig omtrent het godsdienstig gedrag hunner ondergeschikten, indien zij al niet meenden, gelijk Cassius onder Nero in den Senaat beweerde, dat de slaven geen godsdienst hadden, of althans enkel vreemde godheden vereerden †). Dit laatste was werkelijk met velen het geval, en de zoogenaamde *collegia tenuiorum* §) gaven hun daartoe de gelegenheid; terwijl wat de vrouwen meer bijzonder betreft, de Egyptische Isis-cultus met zijne afzonderlijke kapellen, zijne geheimenissen, wijdingen en plegtige optogten niet alleen onder de hoogere standen maar ook onder de slavinnen veel bijval had gevonden. Maar diezelfde onverschilligheid der meesters en betrekkelijk onbepaalde vrijheid der ondergeschikten bij de Heidensche bevolking kwamen ook dikwijls den Christen slaven te stade, om voor de vervulling hunner godsdienstige pligten minder hindernissen te ontmoeten; te meer wijl zij zonder veel opzien te wekken, althans in de Stad, de kerkelijke bijeenkomsten konden bezoeken, wijl deze gewoonlijk op den zeer laten avond **) of in de vroegste morgenuren werden gehouden.

*) Cf. Pitra, *l. c.*

†) Tacitus, *Annal.* XIV, 44.

§) Over deze *collegia* zal later spraak zijn bij de *Begraffenis* der Christen Slavin. Zij telden ook een groot getal *Liberti* in hun midden.

**) Van daar het verwijt der Heidenen, dat de Christenen eene *latebrosa et lucifugax natio* waren, gelijk hen Caecilius in den *Octavius* van Minutius Felix (cap. 8) noemt.

In de vergadering der geloovigen vond zich de Christen Slavin als in eene nieuwe zedelijke wereld en omgeving verplaatst. De bejegening, die zij er ondervond, leverde haar het bewijs, dat het der Kerk ernst was met de erkenning en handhaving der gelijkstelling van allen voor God, die zij met de woorden van Paulus predikte: »In éenen Geest zijn wij allen tot één ligchaam gedoopt, hetzij Joden hetzij Heidenen, hetzij dienstknechten hetzij vrijen" *). Immers reeds bij het intreden in het heiligdom werd haar eene der nog beschikbare plaatsen aangewezen door eene der diakonessen, welke zonder onderscheid te maken tusschen rijken of armen, en zonder kwetsing of achterstelling van iemand, zich van haren pligt als van een godgevallig werk moest kwijten †). Zoo kwam niet zelden de nederige *ancilla* aan de zijde eener *clarissima* of eener vrijgeborene matrone, als naast hare gelijken, te zitten! Onder het aanhooren der prediking behoefde zij zich niet te bekommeren over hare mindere beschaving en geleerdheid; want zij wist dat de voorganger der gemeente nooit zou vergeten om, gelijk Chrysostomus van zich getuigde, bij de verklaring der christelijke leer, zijne taal ook bevattelijk te maken voor den slaaf en de dienstmaagd §). En wanneer dan de Bisschop, van zijn in 't midden geplaatsten troonzetel **), omringd door de priesters en diakenen, de vergadering toesprak, dan werd het oor der Slavin menigmaal gestreeld en haar hart getroost door de bemoedigende woorden, waarvan ons de H. Cyrillus van Jerusalem in zijne Katechesen den naklank heeft be-

*) 1 Cor. 12, 13.

†) Εἰ δὲ πτωχὸς ἡ ἀγενὴς ἐπιέλθοι, καὶ τόπος οὐκ ὑπάρχει, καὶ τοῦτοι τόπον ποιήσιν ἐξ ὅλης τῆς καρδίας αὐτοῦ ὁ διάκονος, ἵνα μὴ πρὸς ἀνθρώπον αὐτοῦ γίνηται ἡ προσωπώληψις, ἀλλὰ πρὸς θεὸν ἡ διακονία εὐάρεστος. Τὸ δ' αὐτὸ ποιεῖτω καὶ ἡ διάκονος ταῖς ἐπερχομέναις γυναῖξι, πτωχαῖς ἢ τοι πλουσῖαις. *Constit. apost.* II, 28. ap. Pitra, l. c. I, 208.

§) Chrysost. *Contra Jud.* 1.

**) *Troonzetel*: Κεῖσθω δὲ μέσος ὁ τοῦ ἐπισκόπου θρόνος. *Constit. apost.* II, 57. ap. Pitra, l. c. p. 204. Bosio zag in een *cubiculum* van het *Coemeterium Cyriacae* het altaar en den bisschoppelijken zetel in den tufsteen zelven uit, gehouwen. Cf. *Roma Sott.* III, p. 410.

waard. »Heb vertrouwen in God, — zoo werd haar gezegd — bij Hem is geen aanzien des persoons. Hij, die de gestalte van een dienstknecht aannam, zal ook de slaven niet verachten. Al waart ge als dienstmaagd, ook verplicht in den bakkerstrog te trappen of den handmolen rond te wentelen, Hij die eens Joseph *) uit de slavernij en den kerker op den troon bragt, zal u ook uit uwe ellende vrijgekocht in zijn Rijk overbrengen" †). Werd daarna de heilige handeling voortgezet, dan was de Slavin getuige en ondervond hoe bij het zingen der psalmen en hymnen ook aan de stem der dienstbare het stilzwijgen niet werd opgelegd; maar hoe allen, in 't genot derzelfde eer en gelijk in waardigheid, als met dezelfde stem uit verschillende monden den Schepper prezen in hetzelfde heiligdom, waar aan éene tafel de slaaf met den vrije aanzat, en éene gemeenzame gave aan allen werd uitgereikt §). Wat meer is: er kon zich het geval voordoen, dat aan de Slavin op kerkelijk gebied boven eene Vrije de voorrang werd ingeruimd. Het zal trouwens niet tot de zeldzaamheden hebben behoord, dat de meesteres nog niet tot het Doopsel aangenomen, maar slechts eene catechumene was, terwijl hare slavin reeds het doopsel had ontvangen. In deze verhouding moest volgens de toenmaals gebruikelijke tucht de Vrije de vergadering der geloovigen verlaten na de prediking en vóór de offerande: de Slavin mogt blijven om deel te nemen aan de heilige geheimen. De kerkvader Chrysostomus heeft in een zijner Homiliën op deze nog in zijn tijd voorkomende toestanden gewezen. »Dikwijls — zegt hij — staan in dezelfde kerk de rijke en de arme naast elkander. Het uur der ontzagge-lijke mysteriën nadert. Aan den rijke wordt het langer

*) De geschiedenis van Joseph wordt door de Kerkvaders der eerste eeuwen in hunne toespraken tot het volk met zekere voorliefde behandeld. Dikwijls nemen zij er aanleiding uit, om aan te toonen, dat de Slavernij geen beltsel is voor de deugd, en dat ook een slaaf het regt en den plicht heeft om aan zondige bevelen zijns meesters weerstand te bieden. Cf. Ambros. *De Joseph patr.* V, 23. Chrysost. *Hom. in I Cor.* XIX, 4. *Expl. in Ps.* 43, etc.

†) Cyril. Hieros. *Catech.* XV, 23.

§) Cf. Chrysost. *Hom. in Pascha.* III, 4.

vertoeven, als aan een nog oningewijden, ontzegd; terwijl de arme zijne plaats niet behoeft te verlaten. Ziet maar: de geloovige dienstknecht treedt tot het altaar, terwijl zijn heer de kerk moet ontruimen, de aanzienlijke matrone vertrekt, en hare slavin mag blijven! Wat wonder? Bij God is geen aanzien des persoons, en in zijne Kerk zijn er noch slaven noch vrijen" *).

Als een gevolg dezer gelijkstelling van allen op godsdienstig gebied, kon ook aan de Christen slavin, naar de destijds gebruikelijke kerkucht, eene zekeren rang in de hiërarchie worden aangewezen. In den Brief van Plinius aan keizer Trajanus, waaraan we hierboven herinnerden †), gewaagt de Romeinsche landvoogd van *ancillae*, die bij de Christenen van Bythinië als Diakonessen, *ministrae*, fungeerden §): waaruit blijkt, dat ook slavinnen tot die kerkelijke bediening werden toegelaten. In die hoedanigheid kon de Christen *ancilla* in de kerkelijke bijeenkomsten boven andere vrouwen, van meer aanzien en hooger afkomst dan zij, een zekeren voorrang genieten: ja zelfs, bij uitstekende verdiensten en deugd, den eerezetel innemen, dien de jongste ontdekkingen in de Catacomben als de plaats der *voorzittende diakones* **) hebben doen kennen ††). En wanneer haar jeugdige leeftijd haar verhinderde, of andere redenen het minder raadzaam maakten zich onder de diakonessen te laten opnemen, dan was toch hare lagere afkomst of dienstbare stand geen beletsel, om als *virgo Deo sacrata* eene verhevener roeping te volgen en hare kuischheid aan God toe te wijden. Dan behoorde zij, gelijk Cyprianus het noemt, tot de *illustrior portio gregis Christi* §§), en ontving uit de handen des bisschops het purperen *flam-*

*) Chrysost., *Hom. de Resurrect.* 3.

†) Cf. bladz. 107.

§) *Quo magis necessarium credidi ex duabus ancillis, quae ministrae dicebantur, quid esset veri et per tormenta quaerere. Sed nihil aliud inveni, quam superstitionem pravam et inmodicam, etc.*

**) In den elfden Kanon van het *Concil. Laodicenum* worden diakonessen *προκαθήμεναι* genoemd. Ap. Pitra, *l. c.* I, 496.

††) De Rossi, *Roma Sott.* III, 170.

§§) Cyprian. *De habitu virg.* cap. 1.

meum virginale of de *mitella*, het symbool van hare toewijding: gelijk een voor weinige jaren ontdekt *fresco* in de Catacombe van Priscilla *), uit de eerste helft der tweede eeuw, voorstelt; waarop de oudheidkundigen het beeld van de H. Praxedes of Pudentiana hebben gemeend te herkennen, die van Paus Pius I (143—157) den maagdelijken sluier ontvangt. Aldus aan God toegewijd droeg de Christen slavinnen den door het Christendom veredelden eere naam van *ancilla Dei*, en werd misschien bij haar afsterven met een grafschrift vereerd, gelijk wij er een op dat voor de *sacra Domino puella* Eusebia lezen †):

INSTAR SAPIENTIVM PVELLARVM SPONSVM
EMERVIT HABERE XPM (*Christum*).

Wanneer men hierbij bedenkt hoe algemeen de oudste kerkelijke schrijvers, Clemens Romanus, Ignatius, Tertulliaan, enz., van den lof der Christelijke maagden, en de verhevenheid harer roeping gewagen, en men zich tevens herinnert, wat de kerkvader Ambrosius over de Christen slavinnen zegt, die uit Afrika naar Italië gevoerd, daar verlangden hare kuischeid aan God toe te wijden §): dan is men tot het vermoeden geregtigd, dat bij het groot getal slavinnen, hetgeen niet alleen uit Afrika maar ook uit Klein-Azië naar de groote slaven-markten van Europa werd gebragt, zich ook menige Christen *ancilla* zal hebben bevonden, die haar verlangen om *ancilla Christi* te worden zal hebben kunnen bevredigen.

Maar ook zelfs buiten het heiligdom ondervond de Christen slavinnen niet minder de gevolgen dezer broederlijke gelijkstelling en onderlinge waardeering van de ledematen der Kerk,

*) Cf. De Rossi, *Roma Sott.* III, 281. Garrucci, *Storia della Arte Crist. nei primi otto secoli della Chiesa*. I, 83, tav. LXXVIII.

†) Cf. Muratori, *Thes. inscript.* I, 130. De Rossi, *Bull.* 1864, p. 78.

§) *Ex ultimis infra utraque Mauritaniae partibus deductas virgines hic sacrari gestiunt: et quum sint omnis familiae, in vinculis pudicitia tamen nescit esse captiva. Profitetur regnum aeternitatis, quae moeret iniuriam servitutis.* S. Ambros. *De Virg.* I, 3.

in hare deelneming aan de zoogenaamde *agapen* *) of liefdemalen, waarvan Tertulliaan in het 39^e Hoofdstuk van zijn *Apologeticus* met zooveel ingenomenheid het heerlijke beeld heeft geschilderd. Op de gedenkdagen der martelaren, bij uitvaarten of andere kerkelijke plegtigheden gevierd, werden deze agapen, vooral in tijden van vervolging, in of nabij de Catacomben gehouden, in daartoe bestemde vertrekken, waarvan het in onze dagen te Rome ontdekte *triclinium* van de crypte der H. Domitilla †) een voorbeeld oplevert. Vóór dat deze bijeenkomsten door ingeslopen misbruiken ontaardden, en reden gaven tot de klagten, die wij bij Gregorius van Nazianze, Ambrosius, Augustinus en andere kerkvaders lezen, waren zij in de drie eerste eeuwen een middel, om door deelneming aan een broederlijken disch, de ledematen der Kerk, zonder onderscheid van rang of geboorte te verzamelen, en de reeds door de eenheid des geloofs verbondenen ook door de eenheid der liefde naauwer aan elkander te verplichten. Ook dáár werd de Slavin niet afgewezen; ja mogt zelfs de door de kinderen der Romeinsche wereld zoo diep versmade *ancilla* zonder schroom hare plaats innemen naast eene kleindochter der *Caecilii* of *Fabii*, en misschien eene verwante uit het Huis der Caesars, aan hare zijde gezeten, als hare *zuster* begroeten!

Welk zelfverheffenden invloed, welk zoet en veredelend gevoel van eigenwaarde, zoo diepzinnig uitgedrukt in het beroemde woord van Ambrosius: *Nos animae sumus* §), moest niet zulke behandeling en waardeering van wege de Kerk in het gemoed dier in de burgerlijke maatschappij zoo diep verongelijkten wekken? Zoo levendig schijnt soms die indruk geweest te zijn, dat hij voor eenigen een zedelijk gevaar werd, en door den christelijken ootmoed moest worden getemperd; gelijk dan ook reeds de H. Ignatius van Antiochië het raadzaam vond, om de slaven en dienstmaagden tegen

*) *Coena nostra*, zegt Tertullianus, *de nomine rationem suam ostendit; id vocatur, quod dilectio penes Graecos est. Apolog. c. 39.*

†) Door De Rossi beschreven in zijne *Roma Sotterranea*, III, 248.

§) Ambros., *De Isaac et anima*, VIII, 79.

hoogmoed en opgeblazenheid te waarschuwen *), en later eene kerkvergadering van het begin der vierde eeuw den-
gene met het anathema bedreigde, die onder voorwendsel
van godsdienstigheid, *προφάσει θεοσεβείας*, aan een
slaaf zou leeren om zijne meesters te verachten †). *Tel*
avait été le progrès, zegt Franz de Champagny in zijne ge-
schiedenis der Antonijnen, *tel avait été le progrès, que les*
esclaves avaient besoin de recevoir des leçons de modestie §).

Doch, na zedelijke kracht en opwekking voor hart en
geest in de bijeenkomsten der geloovigen te hebben geput,
moest de Christen slavin wederom naar hare heidensche om-
geving, naar haar gewoon leven en huiselijken arbeid terug-
keeren. Ook dáar willen wij haar in haar lijden en be-
proevingen volgen.

Bij de schier ongelooflijke verbroekeling van het dienst-
betoon en den arbeid in de huizen der aanzienlijken, waar
zij een natuurlijk gevolg was van het overgroot getal slaven,
die weelde en praalzucht er op nahield, kon het lot der
Christen slavin — hier vooral van zijne meer stoffelijke zijde
beschouwd — ook zeer verschillend wezen. Naar gelang
haar, hetzij door de luimen harer meesters, hetzij wegens
eene haar eigen bekwaamheid of geschiktheid, hetzij om
haar te straffen, in een der veelsoortige departementen der
huishouding eene plaats werd aangewezen, zou ook de be-
handeling, welke zij ondervond, of de arbeid, dien zij moest

*) Μηδὲ αὐτοὶ [δοῦλοι καὶ δοῦλαι] φυσιοῦσθωσαν, ἀλλ' εἰς δόξαν θεοῦ
πλέον δουλευέτωσαν, ἵνα κρείττονος ἐλευθερίας ἀπὸ θεοῦ τύχωσιν. En hij
voegt er zelfs bij: Μὴ ἐράττωσαν ἀπο τοῦ κοινοῦ ἐλευθεροῦσθαι, ἵνα μὴ
δοῦλοι εὐριθῶσιν ἐπιθυμίας. Ignat., *Ep. ad Polycarp.*, 4.

†) Εἴ τις δοῦλον προφάσει θεοσεβείας διδάσκει καταρροεῖν δεσπότη, καὶ
ἀνχωρεῖν τῆς ὑπηρεσίας, καὶ μὴ μετ' εὐνοίας καὶ πάσης τιμῆς τῷ ἑαυτοῦ
δεσπότη ἐξυπηρετεῖσθαι, ἀνάθεμα ἔστω. *Concil. Gangrensis Can.* (325—346)
ap. Pitra, *l. c.* p. 489.

§) Fr. de Champagny, *Les Antonins*, II, 33. Cf. Paul Allard, *Les esclaves*
chrétiens. ch. 2.

verrigten, minder of meer dragelijk zijn: gelijk uit hetgeen hier volgt nader zal blijken.

Doorgaans toch bezaten de aanzienlijke of rijkgeworden familiën te Rome en in Italië, vooral in het tijdvak der Keizers, uitgestrekte landgoederen, *latifundia*, waarop zij, onder het toezigt van een *vilicus*, een soms zeer groot getal slaven onderhielden, welke de *familia rustica* uitmaakten. Zoodanig eene *familia* telde meestal ook eenige vrouwen, waaronder de Romeinsche schrijvers over landbouw de slavinnen noemen, die in de bakkerij behulpzaam waren: *mulieres quae panem coquunt*; ook de *focaria*, die vooral in de keuken werkzaam was, en de vrouwen belast met het weven en vervaardigen van de kleeding der slaven: *lanificae, quae familiam rusticam vestiunt* *). Behalve dit voor het gewoon beheer gebruikte dienstpersoneel, welks lot ver van benijdenswaardig was, bevonden zich gewoonlijk op eene landhoeve nog andere slaven, voor wie, in de bedoeling hunner heeren, het verblijf aldaar eene zware straf moest zijn. Deze ongelukkigen werden in de wandeling *compediti* en *vincti* genoemd †), omdat zij doorgaans met ketenen, ijzers of blokken beladen, hun werk moesten verrigten. Hen schijnt Plinius de Oude op het oog te hebben gehad, waar hij welsprekend schreef: dat »de aarde, die van vreugde opsprong toen zij door de hand van een Consul werd beploegd, nu van verontwaardiging zamenkromp onder de geketende voeten die haar betraden, en de geboeide handen die haar beroerden" §). Hoewel minder talrijk, waren er toch onder deze categorie van slaven ook eenige vrouwen, die gewoonlijk niet op den akker of in de bosschen en mijnen,

*) Ulpianus geeft eene lijst van al de slaven, die op eene landhoeve werkzaam waren, met hunne verschillende tituluur. Cf. *Dig. XXXIII, vii, 12, 5*.

†) *Vincti pedes, damnatae manus, inscriptique vultus*, zegt Plinius. Dit laatste, wijl die slaven op hun voorhoofd of aangezicht werden gebrandmerkt, en daarvan ook *literati* werden genoemd. Plautus geeft *Asin.* III, 2, eene gansche nomenclatuur van strafwerktuigen voor de slaven: *stimulos, laminas, crucesque compedesque, nervos, catenas, numellas, pedicas, boas*. Later zullen wij zien dat de brandmerking ook voor *ontvolgte* slaven werd aangewend.

§) Plin. *Hist. nat.* XVIII, 4.

maar in de spinnerijen en bij de weefgetouwen, of elders op de landhoeve, voor harden arbeid werden gebruikt, en dáar, aan een zwaren blok gebonden, dien zij dag en nacht moesten voort-slepen, blootgesteld aan de snoodste bejegeningen, hare taak moesten afwerken. Trof nu de Christen *ancilla* het ongeluk, dat zij naar een dezer landelijke tuchthuizen, misschien op aandrang van hare meesteres *), werd verwezen, dan behoeft niets meer gezegd, om te begrijpen, hoe deerniswaardig dan haar lot, onder zoo ontzettende beproevingen en zulk naamloos lijden zal geweest zijn.

Maar in de meeste gevallen zal de Christen Slavin wel in de stad hare dagen hebben moeten slijten, en tot de *familia urbana* blijven behooren. Ook dan kon hare lotsbestemming zeer verschillend zijn. Immers wanneer hare tegenwoordigheid niet in de onmiddellijke omgeving van hare *domina* of dier dochters werd gevergd, of zij geen onderdeel uitmaakte van het honderdvoudig raderwerk der huishouding ten dienste van weelde of gemakzucht uitgedacht, kon zij ook binnen 's huis tot zwaren arbeid worden geroepen. Was dit het geval, dan vinden wij haar werkzaam in den achtervleugel der woning harer meesters, waarin behalve de slaven-vertrekken, *cellae familiaricae*, ook de ruime keuken, *culina*, en de bakkerij, *pistrinum*, met de spin- en weefzalen, *textrina*, en hare verwerij, *baphium* †), waren aangebragt. In al deze lokalen werden vrouwelijke slaven, dikwijls tot straf, met het werk belast. Het meest waren zij wel te beklagen, die den ganschen dag, tot uitputting toe, den deeg in de meeltrog der bakkerij moesten trappen of den handmolen rondwentelen. En al was ook de arbeid in het

*) Uit een der satiren van Juvenalis weten wij dat vooral pas gehuwde matronen zich door deze onmenselijke kwellingen plagten te wreken op de jonge slavinnen, die zij verdachten van vroeger aan haren Heer te hebben behaagd, of op welke zij jaloersch waren. Cf. Juv., *Sat.* II, 5.

†) Het is bekend dat de aanzienlijke of rijke Romeinen zulke weverijen enz. niet alleen aanhielden voor eigen gebruik, maar ook als winstgevende industrie. Martialis zegt in een zijner Epigrammen (II, 46) aan een rijkwaard, dat hij in zijne kleerkasten genoeg feestgewaden en witte toga's bezat, om eene gansche *tribus* te kleeden (d. i. ongeveer het 35e der Romeinsche burgers).

textrinum of *baphium* niet zóo afmattend, toch hadden de daar werkzame slavinnen veel te lijden en te verduren, vooral indien zij onder de zoogenaamde *quasillariae* werden gerangschikt, aan welke de stuitendste en laagste werkzaamheden waren opgedragen. Dikwijls werden zij dáar ook met eene dubbele of drievoudige taak, *pensum*, belast *), en waren er voortdurend de speelbal van de booze luimen der *lanipendia*, die haar bij de minste overtreding of nalatigheid door den *lanarius* liet geeselen.

Ik heb straks verondersteld, dat de Christen Slavin ook tot meer persoonlijke betrekkingen jegens de *Domina* des huizes, in den zwerm van dienstbare geesten, die haar gewoonlijk omringden †), kon worden geroepen. Naar gelang van hare bekwaamheden of de grillen harer meesteres zal zij in dat leger van dienstvaardige geesten een of andere rol hebben te vervullen. In menig opzigt zal dan haar lot dragelijker kunnen heeten, hoewel toch grootendeels afhankelijk van het karakter der *domina*; en inaar al te dikwijls zal de stoffelijke verbetering die zij geniet, meer dan opgewogen worden door de smadelijke bejegeningen, die zij moet ondergaan, en de vernederende diensten, die haar zullen worden afgevergd. Wat toch eene ongelukkige *ancilla* van de hooghartige, wispelturige en soms wreedaardige vrouw, die zij moest dienen, al te lijden had, heeft Böttiger in zijne bekende *Sabina* §) met de eigen getuigenissen der klassieke schrijvers meesterlijk beschreven. Doch laten wij voor een oogenblik de Christen Slavin ook in deze omgeving gade-

*) Op een der *graffiti* van Pompei vindt men eene lijst van werkverdeling in een *textrinum* voor elf aldaar arbeidende slavinnen, onder welke er twee zijn die een drievoudig *pensum* (hier geschreven in de volkstaal *pesum*), en drie, welke een dubbel *pensum* af te werken hebben: FLORIINTINA. PIISA III — LALAGII. P. II, etc. Cf. Garrucci, *Graffiti de Pompéi*, p. 82, pl. XX, 1. en Zangemeister, *Inscr. pariet.* n. 1507.

†) Eene aanzienlijke vrouw te Rome had meermalen tot tweehonderd slaven voor hare dagelijksche bediening.

§) Cf. Böttiger, *Sabina oder Morgenscenen im Putzzimmer einer reichen Römerin*. Ik heb bij voorkeur de laatste, verkorte, uitgave van Karl Fischer (Gladbach 1878) gebruikt, waarin de bewerker wijselijk achterliet de „*Seitenhiebe auf Kult und Einrichtungen der katholischen Kirche*“, die hem teregt bij Böttiger „*ungehörig*“ schenen, en zeker met de Toilet-kamer eener Romeinsche dame niets te maken hadden,

slaan; en volgen wij daartoe den raad van den wijsgeer Celsus, door een weinig het purperen gordijn weg te schuiven, dat het slavenkwartier van de vertrekken der *Domina* afsluit.

Tot de onmiddellijke omgeving van de vrouw des huizes of van hare volwassen dochters, behoorden een aantal slavinnen, wier uitsluitende bezigheid was, om voor het toilet harer meesteres of andere behoeften van weelde te zorgen. Ook hiervoor was het dienstpersoneel bijna in het oneindige versnipperd. Elke specialiteit van het toilet had hare eigen beamten, wier titulatuur men bij de oude schrijvers van dien tijd, zoowel kerkelijke als klassieke, terugvindt, en ook op menig opschrift der profane Epigraphiek is bewaard gebleven *). Indien de Christen slavin onder die tientallen van kameniers en *suivantes* eene plaats erlangt, dan kunnen wij haar in de nabijheid der *domina* in verschillende betrekkingen aantreffen. Als verzorgster der *garderobe* van hare meesteres draagt zij, naar gelang harer bezigheden, de ambts titels van *sarcinatrix*, van *vestiaria*, *vestifica* of *vestiplica*, *a veste matutina* of *a veste magna*, van *sericaria* of *a purpura* †), welligt dien van *vestiaria tenuiaria* §), als zij belast is met de bewaring dier fijne, doorzigtige stoffaadjen, welke men *ventus textilis* noemde, en waaraan Seneca, niet zonder reden, zich zoo ergerde **). Zij kan ook geroepen worden tot meer persoonlijk dienstbetoon, om b. v. hare meesteres met ezelinmelk het aangezicht te wasschen, of met allerlei kostbare *smegmata*, in ivooren of kristallen *narthekia* bewaard, de wangen te blanketten en met het *kalliblepharon* ††) de wenkbrauwen

*) In het bekende werk van Orelli: *Inscriptionum Latinarum selectarum amplissima collectio* komen een aantal grafschriften met soortgelijke benamingen voor. Cf. cap. IX, *Servi*, etc. Ik citeer hier deze verzameling, waarvan de twee eerste deelen door Orelli zelf, en het derde, 28 jaar later, door Henzen werden uitgegeven onder de rubriek *Orelli* met de doorlopende Nummers van het werk.

†) Orelli, 2974, 3815, 2437, 6297, 2897, 41, 2985, 2952, 2970, 4397.

§) Orelli, 2970, 7285.

**) *Infelices ancillarum greges laborant, ut adultera in tenui veste perspicua sit*, etc. Seneca, *Controv.* XI. Cf. Clem. Alex., *Paedag.* II, 10.

††) Bij de Romeinsche *lionnes*, vooral onder de Keizers, behoorde het tot den goeden toon, om aan de voorwerpen van weelde of smaak *Grieksche* namen te geven — men noemde dat *furor Graecus* — gelijk men ze in onze dagen meestal in het *Fransch* pleegt te noemen.

bij te penseelen. Munt onze Slavin uit in eene specialiteit van het toilet, waaraan de Romeinsche vrouwen zooveel zorg flagten te besteden, dan neemt zij plaats onder de *structores capillaturae*, gelijk ze Tertullianus niet onaardig noemt *). In die betrekking zal zij als *unctrix* of *unguentaria* †) de haarvlechten harer meesteres met *spuma Batava* §) moeten blond verwen, of als kapster van beroep, hare kunstvaardigheid als *ornatrix*, en vooral als *a tutulo ornatrix* **) kunnen toonen. Wordt haar daarentegen de zorg opgedragen voor de sieraden der *domina* of andere kostbaarheden, dan heet zij beurtelings: *ab ornamento*, *ad margarita*, *a Corinthiis* (bronzen vazen), *ab auro potorio*, *ab argento escario*, etc. ††). Zelfs kan het gebeuren, dat haar eenige roeping zal zijn, om hare meesteres als *pedisequa* §§) den waaijer van pauweveëren en de *umbella* na te dragen, en met den ambts-titel van *a cura catellae* ***), voor het geliefd schoothondje der matrone te zorgen, of hare favorietslangen †††) te bewaren, en de ivooren vogelkooitjes van het *aviarium* schoon te houden.

Alligt zou men vermoeden, dat de Christen slavin in deze kleine wereld van ijdelheid en weelde een ietwat dragelijker lot en heuscher behandeling zal vinden. Doch ook deze verademing in haar beproefd leven zal haar slechts zelden worden gegund. Dikwijls toch zal zij eene meesteres moeten dienen van hetzelfde karakter als de matrone, welke de vorst der hekeldichters in zijne zesde Satire, waar hij het toilet eener Romeinsche dame beschrijft, zoo aanschouwelijk heeft geschilderd. Is zij aan zulk eene huisfurie overgeleverd, dan

*) Tertull. *De cultu foemin.* c. 7.

†) Orelli, 4301, 4991.

§) Aldus letterlijk bij Martialis, VIII, 33.

**) Orelli, 2974, 6288. De *tutulus* was een soort van hoog kapsel.

††) Orelli, 763, 2828, 2974, 6285, 6308, 6445, 2897.

§§) Orelli, 6327.

***) Orelli, 2910.

†††) Zeker soort van tamme en onschadelijke slangen, in de wandeling *Epidaurische draken* genoemd, die eene aangename koelte van zich afgaven, wanneer zij in de handen of aan de borst werden gelegd. Cf. Plin. *Hist. nat.* XXIX, 22. Büttiger *Sabina*, S. 135.

loopt zij telkens gevaar om, gelijk de beklagenswaardige Psecas van Juvenalis, bij de minste onhandigheid, wegens elk beuzelachtig verzuim, op de gruwzaamste wijze te worden gekweld. Immers, drukt zij b. v. als *ornatrix* harer meesters, bij ongeluk wat te hard met het *calamistrum* op een haarvlecht, en brengt zij een *cincinnus* wat te hoog aan, of misplaatst zij bij vergissing eene *vitta*, en kreukt zij onder 't kappen een rozenblaadje der *philyra* *): dan zal haar de verbolgen matrone, in een aanval van ongetemde drift, den zilveren handspiegel naar 't hoofd werpen †), haar met de nagels het aangezicht openkrabben, of met de gouden haarnaald in den ontblooten arm of boezem steken §); indien zij al niet gebiedt de onbeholpen *ancilla* met leederen riemen te geeselen :

*Disponit crinem laceratis ipsa capillis
Nuda humero Psecas, nudisque mamillis.
Altior hic quare cincinnus? Taurea punit
Continuo flexi crimen facinusque capilli **).*

Misschien is er toch éene plaats in de aanzienlijke woning harer meesters, die aan de Christen slavin eenige veiligheid aanbiedt tegen zoo grievende mishandeling en verguizing. Ver van het woelige gedeelte des gebouws zijn, in het sla-

*) Cf. Seneca. *De ira*. II, 25. — Men noemde *Philyra* een krans van enkel rozenblaadjes, schubbenvormig over elkander gelegd.

†) Bij Martialis (III, 58) werpt de *Domina* Lalage hare *ornatrix* Plecusa met den handspiegel naar het hoofd:

*Unus de toto peccaverat orbe comarum
Annulus, incerta non bene fixus acu:
Hoc facinus Lalage speculo quo viderat ulla est,
Et cecidit sectis icta Plecusa comis.*

§) Cf. Ovid. *Ars am.* III, 239:

*Tuta sit Ornatrix: odi quae sauciat ora
Unguibus, et raptâ brachia figit acu.*

**) Juvenal. *Sat.* VI. Ook bij Chrysostomus vindt men eene proeve dezer wreedaardigheden. — De *Domina* ontsteekt in woede. De voorbijgangers hooren haar razen, en tevens de jammerkreten der jonge slavin, die geheel ontkleed en aan een sofa vastgebonden, wordt gegeeseld. Hierna gaat de *Domina* naar het bad, begeleid door hare deerniswaardige *ancilla*, die haar bebloeden rug in 't openbaar ten schouw draagt. Cf. Chrysost. *Hom.* 15 in *Ephes.* § 8.

venkwartier, ook de vertrekken voor de kinderen des huizes aangebragt. Dáar kan onze Slavin worden aangesteld als *nutrix* der kleinen, of zelfs als leermeesteres van de jongere dochters der *Domina* *). In het gezelschap dier jeugdige bevolking zal zij zich betrekkelijk gelukkig gevoelen, al moet zij ook als *sphaerista* †) met de *follis* of de *pila picta* spelen, en zich voortdurend klein maken met de kleinen. Trouwens in deze omgeving heeft zij welligt de beste gelegenheid, om ook voor hooger doeleinden werkzaam te zijn. Hoeveel leed en miskennen zal haar niet worden verzoet, indien zij er in slagen mag, om in die nog onbedorven harten de liefde tot God en de christelijke waarheid te doen ontkiemen! Aan welke straffen zou zij zich niet blijmoedig willen blootstellen, welk offer zou zij niet volgaarne brengen, al ware het ook haar leven, indien zij tegen dien prijs het welslagen van haar huiselijk apostolaat mogt koopen! Dat hare pogingen dikwijls met een gunstig gevolg werden bekroond, getuigt ons de geschiedenis der oude Kerk, waar zij eenige dier nederige verbreidsters van het Christendom en hare bekeerlingen met name vermeldt. Doch meestal zullen wel de vreedzame overwinningen, welke de Christen *nutrix* of *ancilla* op het Heidendom behaalde, verborgen zijn gebleven binnen de afsluitings-gordijnen van het slavenkwartier, waar achter de wijsgeer Celsus ze wilde gaan bespieden. Vaak toch zal de nood der tijden, vooral wanneer het meer aanzienlijken gold, de geheimhouding van hun overgang tot het Christendom hebben gevergd. Maar uiterst zelden, wellicht nooit, zal het der Christen slavin gegund zijn geworden den sluijer der verborgenheid in de bekeeringsgeschiedenis harer meesters op te ligten: gelijk het, blijkens een nog bestaand opschrift van het jaar 217, door den vrijgelaten slaaf Ampelius, ten opzichte van zijn vorigen heer Prosenes, kon geschieden. Aan dezen Prosenes, die vroeger zelf een *libertus* der keizers Marcus Aurelius en Verus geweest was, en later

*) Het is bekend dat, te Rome vooral, de opvoeding der jongere kinderen bijna geheel aan de slaven werd overgelaten.

†) Orelli, 2974. 6445.

aan het hof van keizer Commodus *) de hoogste ambten had bekleed, was bij zijn overlijden door zijne slaven uit dankbaarheid een grafteeken opgericht, bestaande in een fraai gebeitelden Sarkofaag, met geniën en hippogryphen, die nog te Rome in de Villa Borghese bewaard blijft. Het volgend opschrift dat er aan de voorzijde op geplaatst is, bewijst dat de oprichters in den waan verkeerden, dat hun meester bij zijn afsterven nog een Heiden was:

M • AVRELIO • AVGG • LIB • PROSENETI

A CVBICVLO • AVG •

PROC • THESA VROR VM

PROC • PATRIMONI • PROC •

MVNERYM • PROC • VINORVM

ORDINATO ADIVO COMMODO

IN KASTRENSE PATRONOPISSIMO

LIBERTI • BENEMERENTI

SARCOPHAGVM DE SVO

ADORNAVERVNT •

Maar één was er onder de slaven van Prosenes, Ampelius genaamd en zelf Christen, die het vertrouwen had bezeten van zijnen meester, en in het geheim van diens overgang tot het Christendom was geweest. Afwezig bij zijns Heeren overlijden, voelde hij zich, *in de stad teruggekeerd*, gedrongen om aan zijn meester den eernaam van Christen, althans voor de nakomelingschap, te verzekeren. Hij waagde het dus om op den achterkant van den sarkofaag, op den rug en

*) In de omgeving van keizer Commodus en aan zijn hof schijnen destijds meer Christenen geweest te zijn. In de voor eenige jaren ontdekte, en reeds zoo beroemd geworden, *Φιλοσοφούμενα* wordt het vroeger door sommigen, o. a. door Fabricius betwijfeld bericht van den geschiedschrijver Dio omtrent Marcia (de concubine van Commodus) welke den Christenen zeer genegen, en welligt zelve eene Christin was, bevestigd. De schrijver der *Φιλολ.* noemt haar *φιλόθεος*, en verhaalt hoe door hare bemiddeling Paus Victor van Keizer Commodus de bevrijding verkreeg van een aantal Christenen, die *ad metalla* in Sardinië veroordeeld waren, en o. a. van Callistus, die naderhand paus werd. — Paus Victor beschouwde hier blijkbaar de verhouding van Marcia tot Commodus als een huwelijk, een *inaequale coniugium*, gelijk het Concubinaat ook nog later in het Romeinsche Regt genoemd werd. Commodus' vroegere gemalin Crispina was reeds in 183 wegens echtbreuk verstooten en ter dood gebracht. Cf. *Φιλολ.* ed. Duncker, p. 456, en Döllinger, *Hippol. u. Kallistus*, S. 188.

tusschen de vleugels van een der hippogryphen, met kleine letters, en als ter sluiks, dit bijschrift te beitelen, waarvan thans een gedeelte onleesbaar is geworden *,:

PROSENES RECEPTVS ADDEVM · V · NON · IIS · NIA · PRESENTE · ET · EXTRICATO · II ·
REGREDIENS VRBE AB EXPEDITI ORIBVS SCRIPSITAMPELIVS LIB

De aandrang van het geloovig en dankbaar gemoed, waaraan hier de Christen slaaf Ampelius gehoorzaamde uit liefde voor zijn heer Prosenes, *receptus ad Deum*, die hem had vrijgemaakt, laat zich allezins verklaren, — maar, wat den welligt onafhankelijk geworden *libertus* doenlijk was, zal wel nooit aan eene arme *ancilla*, ten opzichte van hare tot Christus bekeerde *domina*, mogelijk geweest zijn.

Er waren nog andere beproevingen dan de hierboven geschetste, welke de Christen Slavin in de woning harer heidensche meesters voortdurend het leven kwamen verbitteren, en die nog smartelijker voor haar waren, dan alle stoffelijke mishandelingen en ontberingen. Ik bedoel de gevaren, die hare kuischheid bedreigden, en de feitelijke aanrandingen, waaraan zij blootstond. Niet alleen wanneer zij door hare meesters in de werkplaatsen van het *gynaeceum*, vooral in het *pistrinum* of de *baphia*, werd gezonden, waar ook mannelijke slaven, meestal van de laagste klasse, arbeidden, was hare eer in gevaar; maar ook van den heer des huizes zelf, van zijne zonen of vrienden stond haar in dit opzicht het ergste te wachten. Men behoeft zich slechts te herinneren welke denkbeelden de Ouden over de zedelijkheid en kuischheid hadden; hoe weinig zij die deugden, vooral in een slaaf, achtten en ontzagen, en hoe wreedelijk toegevend daarbij de Romeinsche wetgeving op dat punt was: om te begrijpen, welke afmattende strijd van ieder oogenblik de weerlooze Christen Slavin te midden van hare heidensche omgeving had te voeren. Niets beschermde haar tegen verleiding of geweld. De eer der slavinnen was het eigendom des mees-

*) Cf. De Rossi, *Inscript. christ. urbis Romae septimo saec. antiquiores*, p. 9, num. 5. — Fea, *Bullet. dell' Istit. di Corrisp. archeol.* an. 1830, p. 123.

ters; en de wet liet toe, gelijk Seneca getuigt, dat ook aan de reinste maagden geweld wierd aangedaan: *invitas pati stuprum* *); wijl een slaaf — voegt er de wijsgeer bij — het regt niet heeft van *neen* te zeggen †). Wat aan den Heer was geoorloofd, kon deze ook aan zijne vrienden toestaan; en indien wij Plautus mogen gelooven, was het schandelijkst verkrachten der maagdelijke onschuld en eer een bewijs van elegante zeden, en een middel om jegens zijne vrienden de gastvrijheid *hilare atque ampliter* te oefenen §). Wulpschheid en geldzucht reikten zich hier de hand. Bij de steeds toenemende weelde zochten zelfs »zeer achtingswaardige lieden,» *honestissimi viri*, gelijk zij bij Ulpianus heeten **), van het verhuren hunner huizen tot bordeelen, voordeel te trekken. Door tusschenkomst van die afschuwelijke *lenae*, welke Plautus zoo schilderachtig *feles virginariae* noemt ††), werd er jacht gemaakt op elke jeugdige schoonheid; wijl eene slavin, die voor de prostitutie kon worden gebruikt, ruim dertigmaal meer waarde had, dan eene gewone *ancilla*. Ja, zelfs Romeinsche consuls, gelijk Cicero van Gabinius verhaalt §§), ontzagen zich niet, om door het prijsgeven van slavinnen in hun eigen huis, *domestico lenocinio*, het evenwicht hunner geschokte financiën te herstellen.

De Christen Slavin had geen andere beveiliging of bescherming tegen de hinderlagen, welke aan hare deugd werden gelegd, dan de zedelijke kracht, die zij in den godsdienst en haar geweten kon putten. En zóo algemeen bekend bij de heidenen was de standvastigheid en ongekreukte trouw, waarmede in het Christendom de kuischheid plagt bewaard en verdedigd te worden, dat meermalen de Ro-

*) Seneca, *Controv.* V, 33.

†) Id., *De Benef.* III, 19.

§) Plaut., *Mercator.* I, I, 100.

**) Ulpian., *Dig.* V, III, 27. 1.

††) Plaut. *Persa*, IV, 9, 14. Wel verbood Keizer Hadrianus (118—138) om slaven aan een *leno* of *lena* te verkoopen zonder *iusta causa*; maar de meester van den slaaf was geheel vrij gelaten in het aangeven dier *iusta causa*; hetgeen natuurlijk de wet geheel verijdelde. Cf. Paul Allard, *Les escl. chrét.* p. 174 suiv.

§§) Cic., *Post red. in Sen. orat.*, 5.

meinsche regters uit de reinheid der zeden van een aangeklaagde afleidden, dat hij een Christen moest zijn *); terwijl daarentegen een losbandig leven door hen als onvereinigbaar werd aangezien met de hoedanigheid van Christen: gelijk o. a. de regter Gaius aan de H. Afra van Augsburg (an. 303), die vóór hare bekeering eene *lupanaria* geweest was, verweet †). De oudste martelaars-akten, zoowel in Ruinart's *Acta sincera* als bij de Bollandisten, leveren een menigte voorbeelden van die heldhaftige verdedigsters harer ongeschonden eer, welke liever allerlei mishandelingen, en zelfs den dood, verkozen te ondergaan, dan door ontucht bezoeeld te worden: *potius mori quam foedari*. Ik kies hier, uit het tijdperk waarin zich deze studie beweegt, slechts een tweetal, die ik bij voorkeur opneem, wijl beide tevens eene proeve zijn van het dikwijls terugkeerend feit in de geschiedenis der vervolgingen: dat namelijk de teleurgestelde harts-togt zich wreekte door het belaagde slagtoffer als Christen aan te klagen en te doen veroordeelen. Zoodanig was althans het lot, dat haar meester, een heidensch soldaat, aan de H. Dula, eene slavin van Nicomedië, onder de vervolging van Diocletiaan, bezorgde, omdat zij op zijn telkens dringende aanzoek om haar tot zijne bijzit te maken, het weigerend antwoord had gegeven: »De wet van Christus verbiedt het overspel". Uit die besliste afwijzing werd het den wellusteling zeker, dat zijne *ancilla* eene Christin was. Zij werd door hem aangeklaagd, en stierf den marteldood voor het geloof en voor de kuischheid: *pro fide et castitate occisa est* §). — Van eene andere Christen slavin, wier glorievolle *ἁθλησις* door gansch

*) In de Akten van den *hortulanus* Serenus, die onder de vervolging van Galerius Maximianus, omtrent 307, in Pannonië werd gemarteld, zegt de *Praeses*, bij wien de aangeklaagde zich voldoende had geregtvaardigd wegens eene hem ten laste geleide misdraging jegens eene aanzienlijke matrone: *Hic homo Christianus est, cui indecenti hora displicuit mulierem videre in horto suo*. Bij Ruinart, *Acta sinc.* p. 498. Cf. *Acta SS.* Bolland. Febr. III, 71. Ed. Autv

†) *Judex Gaius dixit: Ut audio meretrix es; sacrificia, quia aliena es a deo christianorum... Meretrix enim quae est, dici christiana non potest*. Ruinart, *l. c.* p. 455.

§) Cf. *Acta SS.* Bolland., Mart. III, 554. In sommige HSS. zoo als in den *Cod. Usuardi* van Parijs en dien der Maria-kerk te Utrecht lezen de Bollandisten den naam: *Theola*.

Egypte beroemd werd, de H. Potamiaena van Alexandrië, spreken Eusebius in zijne Kerkgeschiedenis en Palladius in zijne *Historia Lausiaca*. Zij was van zeldzame schoonheid, en diende bij een heiden, die niet ophield hare kuischheid te belagen. Maar wat hij ook beproefde, het gelukte hem niet de reine *ancilla* te verleiden, welke reeds ter verdediging harer maagdelijke eer ontelbare aanvallen had afgeslagen *). Toen klaagde hij haar als Christin bij de overheid aan. De stadhouder Aquila — het was onder de vervolging van keizer Septimius Severus, omtrent het jaar 207 — gebod haar om aan haren heer te gehoorzamen. »Als gij het weigert, sprak hij haar toe, zal ik u in een ketel met kokend pik doen werpen.” — »’t Zij verre, antwoordde de maagd, dat een regter zoo onbillijk zou zijn, om mij te bevelen aan ontucht en losbandigheid te gehoorzamen”. Zulk een antwoord verdiende den dood. Potamiaena werd veroordeeld. Bij hare terechtstelling bezwoer zij echter den landvoogd »bij het hoofd des Keizers, dien gij vreest”, om haar, zonder ontkleed te worden, in het ziedend pik langzaam te doen nederzakken, »opdat het u blijken moge — sprak zij — hoe veel lijdzaamheid mij geschonken wordt door Christus, dien gij niet kent” †). *Voilà* — zegt Paul Allard, na van deze heldhaftige slavin te hebben gewaagd — *voilà comment la pudeur chrétienne relevait l’esclave. Quand une religion pouvoit mettre dans la bouche d’une fille sans défense de telles paroles, il faut reconnaître que l’apparence seule de l’esclavage subsistait encore: sa vraie force était brisée §).*

Men zou hier de vraag kunnen opperen, of de Christen

*) Μυρία μὲν ὑπὲρ τῆς τοῦ σώματος ἀγνείας τε καὶ παρθενίας, ἐν ἣ δίστρεψε, πρὸς ἐραστάς ἀγωνισαμένης· καὶ γὰρ οὖν αὐτῇ ἀκμαῖον πρὸς τῇ ψυχῇ καὶ τὸ τοῦ σώματος ὠραῖον ἐπηνόησε· κ. τ. λ. Euseb. H. E. VI, 5. Ed. Migne, II, 532.

†) *Per caput imperatoris quem tu times, si statuisti sic me supplicio officere, ne iusseris me exui, sed iube me paullatim in picem ferventem demitti, ut videas quantam mihi largitus est patientiam Christus, quem tu ignoras.* Cf. Ruinart, *Acta sinc.* p. 123.

§) Paul Allard, *l. c.* p. 267.

ancilla nooit eene poging waagde, om zich door de vlugt aan zulke gruwzame mishandelingen te onttrekken? Vermoedelijk koos zij menigmaal dit uiterste redmiddel om hare eer te beveiligen: gelijk o. a. van de slavin Sabina wordt verhaald, die omtrent het jaar 250 te Smyrna, op het jaargetij van Polycarpus' overlijden, den marteldood onderging*). Bij eene heidensche meesteres in dienst, welke haar tot afval van het Christendom wilde dwingen, vlugtte zij naar de bergen; doch werd kort daarop aangehouden, als Christin aangeklaagd en veroordeeld. Wat aan deze Sabina gebeurde, zal wel het lot geweest zijn van de meeste slavinnen, die zich door de vlugt poogden te redden. Immers de Christen *ancilla* mocht niet, gelijk hare heidensche gezellen, eene schuilplaats gaan zoeken in een of anderen tempel of bij een afgodisch altaar, waar zelfs de lijfeigene soms veiligheid vond; maar kon enkel op goed geluk de woning harer meesters ontloopen. Werd zij daarna gevat, dan wachtte haar in tijden van vervolging gewoonlijk een geweldige dood, en anders de gewone straf der voortvlugtige slaven, de brandmerking op het voorhoofd of aangezigt en de veroordeeling tot zwaren arbeid. Waarschijnlijk zal derhalve menige voortvlugtige slavin, wier leven gespaard bleef, hare straf niet zijn ontgaan, maar als *stigmatias* †) het onuitwischbaar bewijs van hare gewaagde ontsnapping — de ingebrande F — op haar voorhoofd hebben rondgedragen. Dit althans moeten wij aannemen voor de *fugitivi* of *fugitivarii* der eerste drie eeuwen. Want eerst later, na Constantijn, kwamen de ijzeren halsbanden of *collaria* §) in zwang, waarvan er in verschillende

*) In de Akten van den H. martelaar Pionius, bij Ruinart, *l. c.* p. 140—152. Cf. Enseb. *H. E.* IV, 15.

†) Zeker van *στιγματίας*. Aldus noemt o. a. Cicero (*Offic.* II, 7) een gebrandmerkten slaaf. De *liberti* zochten het *stigma* door pleisters te bedekken, of op andere wijzen minder zichtbaar te maken.

§) De Grieken noemden ze *περιτραχήλια* en *περιδέρια*. In de *Ἀθλησις* van den H. Basiliscus, die in de Grieksche Menacën op den 22 Mei voorkomt, wordt deze martelaar met een *περιτραχήλιον* om den hals teregtgesteld, wijl hij ontvlugt was. Cf. Mazochi, *Comment, in vet. marmor. s. eccles. Neapol. Kalendarium*, II, 418.

verzamelingen nog een twintigtal *) zijn bewaard gebleven, en die op een daaraan vastgeklonken plaatje, dat men *bullā* of *lamina* noemde, den drager als *voortvlugtige* aanduidde, en tevens den naam, soms ook de woonplaats van den eigenaar bevatte, gelijk in dit opschrift:

IANVARIVS DIC
OR SERVVS · SVM · DEX
TRI EXCEPTORIS · SENA
TVS · QVI MANET IN RE
GIONE QVINTA IN A
REA MACARI

Op slechts één der nog bestaande exemplaren — thans bewaard in het *Museum Kircherianum* — wordt eene belooning beloofd aan den aanhouder:

FVGI TENE ME
CVM REVOCV (*sic*)
VERIS ME · DM ·
ZONINO ACCIPIS
SOLIDVM

Fugi; tene me; cum revocaveris me domino meo Zonino, accipis solidum †).

Deze *collaria* met hunne aangeklonken *bullae* schijnen eerst in zwang te zijn gekomen, nadat Keizer Constantijn bij eene wet §) had verboden, om voortaan slaven te brandmerken, uit eerbied — zegt het rescript — voor de hemel-

*) Cf. De Rossi, *Bullet.* 1874, p. 41—67.

†) Dit opschrift wordt ook gevonden bij Orelli, onder *num.* 4819, met de aanmerking: in *collari argenteo canis*, en verwijzing naar Maffei, *Mus. Veron.* p. 262. *num.* 4. Maar bij Maffei *l. c.* staat alleen als bijschrift: *In collari aeneo*. Vermoedelijk heeft Orelli hier aan de eenige inscriptie van een zilveren honden-halsband gedacht, die bij Ferrari (*Inscr.* p. 202) voorkomt:

MILLVM · ARGENTVM
LISAE · CATELLAE
CLVSI · MEIS · MANIBVS
LVCILLA

of heeft de twee *tabellae canum, hortos custodientium*, die werkelijk in Maffei's werk p. 361 n. 1 zijn te vinden, met het hierboven bedoelde verward. Cf. Morcelli, *De stilo inscript. Latin.* p. 408.

§) *Cod. Theodos.* IV, 40, 2. *Cod. Justin.* IX, 47, 17.

sche schoonheid, waarvan hun aangezigt het beeld draagt *). Aan deze verzachting der straf voor ontvlugte slaven hebben zeker eenige Christen heeren willen herinneren, toen zij op de *bullae*, voor hunne *fugitivi* bestemd, het christelijk Monogram lieten plaatsen †), dat werkelijk op vijf dier plaatjes of *laminae* gevonden wordt, waarvan het volgende er een is:

✠ TENEME ✠
ETREVOCAMEIN
FOROMARTISAD
MAXIMIANVM
ANTIQVARI
VM

In het opschrift dezer *lamina* wordt evenmin als in de vorige de naam van den voortvlugtigen slaaf vermeld. Maar overal waar dit wel het geval is op de *collaria* in De Rossi's verzameling, leest men een *mannen*-naam. Zouden welligt, dacht ik, die halsbanden nooit voor *vrouwen* in gebruik geweest zijn? Een nader onderzoek bij Fabretti, die reeds in 1702 elf destijds bekend geworden opschriften van slaven-*collaria* in zijne epigraphische verzameling §) opnam, gaf mij hier-

*) Pignorius in zijn bekend werk *De Servis eorumque ministeriis* (Patav. 1613) en vooral Spon hebben den oorsprong en bestemming dezer *bullae* het best verklaard. *Antiquis Romanis*, zegt de laatste, *mos erat servos a fuga recuperatos stigmatē notare, hoc est literis aut notis quibusdam frontem inurere. Cum vero Constantinus id vetuisset, quod dedecet faciem, quae ad similitudinem coelestis pulchritudinis est figurata, maculari, contumeliam frontis ad collaria quae fugiivis aptabantur, transtulerunt; in quibus inscriptum domini nomen aut saltem in laminis iis appensis legebatur.* Cf. Spon, *Miscell. erud. antig.* p. 300.

†) De Rossi houdt de *collaria* met opschriften, doch zonder aangehechte *lamina* of *bulia*, voor de oudsten, reeds vóór Constantijn gebruikelijk. De *bullae* waren, volgens hem, een gevolg van de wet tegen de brandmerking der slaven. *Ciò posto*, zegt hij terecht, *non dee far maraviglia che il monogramma di Cristo sia stato talvolta segnato su quelle bulle; il cui uso era una mitigazione del castigo e delle cautele contro i servi fugitivi suggerita da cristiano rispetto alla umana dignità e fronte, sulla quale splende un raggio di luce celeste.* Cf. *Bullel.* 1874, p. 61.

§) Raph. Fabretti, *Inscript. antig.* p. 522, n. 366.

omtrent de noodige opheldering. Ik vond daar het volgende opschrift met een *vrouwen*-naam:

̄PTRONIA TENE ME QVIA FVGI BIS ET
REVOCA ME AD DOMV (*sic*) ATHEODOTENIS
AD DOMINVM MEVM VITALIONE (*sic*).

Het lijdt dus geen twijfel, dat ook voor ontvlugte slavinnen de vroeger besprokene *bullae* gebruikt zijn geworden, doch omtrent het tijdperk van Arcadius en Honorius geheel zijn afgeschaft. In het tijdvak daarentegen vóór den vrede der Kerk was de brandmerking op het aangezicht de gewone straf der voortvlugtige slaven, en deze werd eerst bij de wet van Constantijn den Groote door de *collaria* met aangeklonken *bullae* of *laminae* vervangen.

Behalve de vlugt, die maar zelden gelukte *), bestond er voor de Christen slavin nog een ander middel van uitreding: de vrijlating. Deze kon zij met toestemming der meesters, welke de som bepaalden, door langdurige spaarzaamheid, tot zelfs op hare voeding — *ventre fraudato* plagt men te zeggen — afkopen; of ook wel door eene welwillende beschikking van haren heer, soms bij zijn leven, gewoonlijk bij testament, verkrijgen. Dan werd de *ancilla* of *serva*, ofschoon altoos nog in zekere ondergeschiktheid aan hare vroegere meesters blijvend, eene *liberta* of *libertina*. Het is zeker, dat onder het groot aantal der aldus vrijgelatenen, vooral in het tijdvak der Keizers, waarvan er zelfs eenigen tot groot aanzien en rijkdom stegen, ook menigmaal Christenen zullen geweest zijn. Zoo hebben b. v. de meeste exegeten, waaronder ook Grotius, in de *sancti, qui de Caesaris domo sunt*, wier groet Paulus in zijn Brief aan de Philippensen IV, 23 verzendt, niet alleen slaven, maar ook *liberti* gezien. Insgelijks verzekert Tertulliaan, in de beroemde plaats van zijn *Apologeticus*, waar hij over de toenmalige verspreiding des Christendoms

*) Een eigenlijk toevlugtsoord, *asylum*, gelijk er te Athene voor de slaven bestond, was er te Rome niet. Daarentegen vormde het opsporen en aanhouden van voortvlugtigen een eigenaardig bedrijf, dat der *fugitivarii*.

spreekt, dat zelfs in de *paleizen* der Caesars de Christenen niet ontbraken *): hetgeen op goeden grond ook de aanwezigheid van *liberti* onder hen kan doen onderstellen, wijl de dienende hofhouding der keizers, gelijk Pignorius in zijn werk *De servis* heeft bewezen, grootendeels uit vrijgelatenen bestond †). Maar nog beslissender is het getuigenis van Eusebius, die in zijne Kerkgeschiedenis verhaalt, dat onder de *familia* van keizer Alexander Severus de Christenen de meerderheid uitmaakten, en dat zij in het paleis van keizer Valerianus zóo talrijk waren, dat zij op zich zelven als eene »kerk» vormden §). Het verdient echter alleziens opmerking, hoe ook ten aanzien der *liberti* de christelijke Epigraphiek een even stelselmatig stilzwijgen bewaart, als zij, op zeer weinige uitzonderingen na, gelijk wij later zien zullen, ten opzichte der slaven doet. Terwijl immers op honderden van heidensche inscriptiën Vrijgelatenen van beider geslacht in al hunne verschillende categoriën en benamingen voorkomen, leveren al de christelijke opschriften, welke tot hiertoe zijn bekend geworden, er slechts eenige zeer weinige van *liberti* **. Onder dezen hebben wij reeds vroeger, op bladz. 139, kennis gemaakt met den Christen *libertus* Ampelius, die het daar vermelde *postscriptum* op den Sarkofaag van zijn vroegeren

*) *Hesterni sumus et vestra omnia implevimus, urbes, insulas, castella, municipia, conciliabula, castra ipsa, tribus, decurias, palatium, senatum, forum. Sola vobis reliquimus templa.* Tertull. *Apolog.* c. 37.

†) Cf. Pignor. *De servis*, c. 26. De Florentijner oudheidkundige, Jo. Lami, heeft in zijn geleerd werk *De eruditione apostolorum* aangetoond, dat onder de bekeerden tot het Christendom te Rome een groot getal *liberti* waren. Cf. *l. c.* p. 216 sq.

§) Ὁς [Keizer Maximinus] ὃν κατὰ λόγον τὸν πρὸς Ἀλεξάνδρου [K. Alex. Severus] οἶκον ἐκ πλείονων πιστῶν συνεστῶτα, διαγμὸν ἐγείρας, κ. τ. λ. Euseb. *H. E.* VI, 28. ed. Migne II, 588. — Παῖς ὁ οἶκος αὐτοῦ [K. Valerianus] θεοσεβῶν πεπλήρωτο, καὶ ἦν ἐκκλησία Θεοῦ. Euseb. *l. c.* VII, 10. ed. Migne, p. 858.

**) De Rossi geeft de verhouding aldus aan: *Ex ingenti tredecim saltem millium christianarum inscriptionum multitudine (Urbis enim et provinciarum inscriptiones computavi) pauca acgre colligi potuerunt earum appellationum exempla, quae in ethnicis adeo frequenter occurrunt, ut si titulos omnes, in quibus servi vel liberti nominantur, exscribere pergas, tota fere tibi veterum inscriptionum volumina sint exscribenda.* Cf. Pitru, *Spicil. Solesm.* IV. p. 538.

heer aanbragt. Behalve dit grafschrift aan De Rossi's *Inscriptiones christ. urbis Romae* door mij ontleend, heb ik in de drie lijvige deelen der *Roma Sotterranea* van denzelfden Geleerde, slechts drie inscriptiën van *liberti* aangetroffen *). Deze, vereenigd met twee of drie in andere verzamelingen vermeld †), met nog vier of vijf (echter van later dagteekening) door Le Blant in zijne *Inscript. chrét. de la Gaule* medegedeeld §), en met enkele weinige, door De Rossi, als vrucht zijner laatste navorschingen in de Catacomben in zijn *Bullettino* opgenomen **), maken allen te zamen een zeer onbeduidend getal uit, tegenover de meer dan dertien duizend opschriften, welke de christelijke Oudheid kan aanwijzen. De zeldzaamheid van eene formule, tot hiertoe zonder voorbeeld in de christelijke Epigraphiek, welke op een der laatst ontdekte opschriften van *liberti* voorkomt, doet mij hier aan dit *unicum* eene plaats inruimen. Gelijk men opmerken zal, stelt er de stichter dezer begraafplaats als voorwaarde voor de opneming daarin van zijne *liberti* en *libertae*, dat deze AD RELIGIONEM PERTINENTES MEAM zullen zijn: welke formule in den aangegeven zin, gelijk De Rossi uitvoerig betoogt, volgens het toenmalig spraakgebruik, alleen door een Christen kon worden gebezigd. Van deze voorwaarde zelve vindt men echter, met eene gewijzigde formuleering, een tegenhanger in den klassieken *titulus* van Marcus Antonius Restitutus, uit het *Coemeterium* van Domitilla, waarop deze zijn *hypo-*

*) Cf. De Rossi, *l. c.* I, 334, tav. XX, 3; en III, 139. 318, tav. XXII, 3.

†) Cf. Pitra, *Spicil. Solesm.* IV, 537. Behalve zestien christelijke opschriften van Carthago, in het Rijks Museum van Oudheden te Leiden, welke door De Rossi in zijn Brief aan Dom Pitra (thans Kardinaal) toegelicht en verklaard zijn, vond laatstgenoemde in de niet altoos betrouwbare *Schedae Borgianae* van hetzelfde Museum, de copie van een grafschrift uit Tunis afkomstig (en door sommigen wegens een daarop zichtbaar kruisteeken, voor christelijk gehouden), waarop zeker Felicissimus *dulcis vernaculus* wordt genoemd. Ware deze grafsteen inderdaad van christelijken oorsprong, dan zouden we hier het eerste voorbeeld van een *verna* of *vernaculus* op een christelijk epitaphium voor ons hebben: iets wat De Rossi getuigt nog nooit te hebben aangetroffen. Doch dezelfde Geleerde heeft *l. c.* overtuigend bewezen, dat het grafschrift van Felicissimus niet tot de christelijke kan worden gerekend. Cf. Pitra, *l. c.* p. 506 sq.

§) Cf. Le Blant, *l. c.* I, 118 sv.

**) Cf. *Bull.* 1865, p. 53 en 1875, p. 59.

geum zegt te stichten SIBI ET SVIS, maar met de beperking: FIDENTIBVS IN DOMINO *). Zie hier overigens het bedoelde opschrift, dat in 1865 te Rome in de Villa Patrizi werd gevonden †):

MONVMENTVM	VALERI	M
ERCVRI	ET IVLITES	IVLIAN
I ET QVINTILIES	VERECVNDES	LI
BERTIS	LIBERTABVSQVE	POSTE
RISQVE	EORVM	AT RELIGIONE
M PERTINENTES	MEAM	HOC A
MPLIVS	IN CIRCVITVM	CIRCA
MONVMENTVM	LATI	LONGI
PER PEDES	BINOS	QVOD PERTIN
ET	AT	IPSVM MONVMENT

Tot hiertoe is in onze levensschets der Christen Slavin een toestand onaangeroerd gebleven, die in menig opzigt een overwegenden invloed op haar leven kon uitoefenen. Ik bedoel de mogelijkheid, dat zij vóór hare bekeering reeds door een *contubernium* — zoo noemde men in het Romeinsche Regt de echtelijke vereeniging van slaven — met een Heiden verbonden was; of dat zij, na haren overgang tot het Christendom, een huwelijk aanging. Beide hypothesen verdienen, mijns inziens, opzettelijke toelichting §), zoowel om de naauwkeuriger kennis, die wij hier kunnen opdoen van menige eigenaardigheid uit het leven der eerste Christenen, als wegens het licht, dat hare verklaring kan afwer-

*) Cf. De Rossi, *Roma Sott.* I, 109.

†) Cf. De Rossi, *Bull.* 1865, p. 54.

§) Münter heeft in zijne *Christin im heidnischen Hause* wel eenige bladzijden aan de *Christliche Sklavin* gewijd (S. 64—79), maar over het *contubernium* eener *ancilla* — dat toch voor eene Christin ook een waar huwelijk kon zijn — geheel gezwezen.

pen op de verhouding, waarin zich, ten aanzien dier gewigtige aangelegenheid, de Kerk in die dagen tegenover de burgerlijke maatschappij en de toenmalige wetgeving bevond. Ik meen het logisch verband tusschen de beide onderdeelen van ons onderzoek het best te bewaren, wanneer ik hier aan het laatstgenoemde de eerste plaats geef.

Het huwelijk van een slaaf was in de Romeinsche wetgeving geen *matrimonium*, maar slechts eene feitelijke zamenleving, waarop het regtsbeginsel *Servile caput nullum ius habet* *) in den volsten zin toepasselijk was. Als tolken der publieke opinie in dat opzigt roepen in de *Casina* van Plautus †) eenige omstanders met verbazing nit: »Bij Hercules! het huwelijk van een slaaf! wie heeft dat ooit gehoord: een slaaf die huwt? dat is in strijd met de zeden van alle volken"! En inderdaad, het huwelijk der slaven was in de heidensche maatschappij eene bloot physische verhouding, eene fictie, waarvan de verwezenlijking van de welwillendheid of oogluiking der Heeren afhing. Daarenboven, wjl te Rome het getal mannelijke slaven beduidend grooter was dan dat der vrouwelijke, werd het, alleen daardoor, aan velen onmogelijk om eene vereeniging van eenige duurzaamheid te sluiten, ook dan, wanneer de Heeren zulks toelieten, en het niet verkieslijker achtten, gelijk o. a. Plutarchus van Cato, dat toonbeeld van Romeinsche deugd, verhaalt §), om aan hunne slaven het huwelijk te verbieden, of anders hun de onregelmatige bevrediging der geslachtsdrift tegen geld te verkoopen. Gelukte het echter den slaaf eene levensgezellin te vinden, dan noemde de Wet, gelijk wij reeds opmerkten, zulk eene vereeniging *contubernium* (in tegenstelling tot *matrimonium*) en de aldus zamenlevenden *contubernales*. Wat meer is: om zelfs allen schijn van een Huwelijk aan dit

*) Cf Paul., *Dig.* IV. v. 3.

†) Plaut., *l. c. Prol.* 68—70.

§) Cf. Plutarch., *Cato maior*, c. 21. Ook Tertullianus spreekt van strenge heeren, die aan hunne slaven slechts zamenleving met de vrouwen in hun eigen huis toelieten, en vereenigiugen met vreemde slaviinnen geheel verboden. Cf. *Ad uxor.*

contubernium te ontnemen, had de Romeinsche wet uitdrukkelijk verklaard, dat tusschen slaaf en slavin nooit overspel plaats greep, en het dus aan iedereen vrijstond, om het *contubernium* van zijn medeslaaf ongestraft te schenden *); hetgeen Plautus in zijne *Captivi* †) doet vragen: »Is men ooit vader als men slaaf is”: *quem patrem, qui servus est?* Regtens werden dan ook de kinderen uit deze vereenigingen gesproten slechts aangezien als elk ander nijverheids-product — *partus ancillarum* gelijkgesteld met *foetus pecorum* §) — waarvan de eigendom en vrije beschikking aan den Heer verbleef, die, wanneer het getal der geboorten te groot werd, zich door het te vondeling leggen der kinderen, van den last hunner opvoeding ontsloeg **). Wel is waar bragt in sommige gevallen het utiliteits-beginsel, in welks praktische toepassing de Romeinen meesters waren, eenige Heeren er toe, om op de vruchtbaarheid hunner slavinnen oeconomische speculatiën te bouwen, — gelijk o. a. Varro aanraadt, om tot voordeel van het landelijk bedrijf, aan elken *villicus* eene vrouw te geven ††) — weshalve het vele grondeigenaars in finantieel opzicht doelmatig oordeelden, om — volgens het onbeschaamde woord van Marcianus in de Digesten — er *ventres cum liberis* op na te houden §§). Maar in den regel, vooral te Rome, werden een aantal der pas geboren kinderen, niet alleen van slaven, maar zelfs ook van aanzienlijken, te vondeling gelegd of gedood ***). Tertulliaan heeft met de koenste vrijmoedigheid deze barbaarschheid der Romeinsche

*) Cf. *Dig.* XLVIII, v. 6.

†) Plaut., *Capt.* III, 4, 508.

§) Cf. *Dig.* IV, ii, 12 en XX, i, 15. Gaius noemt daar onder de voorwerpen, die, hoewel nog niet beschikbaar, toch vatbaar zijn voor hypotheek, zoowel het kind eener zwangere slavin, als de lammeren, die eene ooi zal werpen, of de nog aan den boom hangende vruchten.

**) Clemens van Alexandrië spreekt van Romeinsche matronen, die met de allerteederste zorg hare kuikens opvoedden, maar de kinderen harer slavinnen te vondeling lieten leggen. Cf. *Paedag.* III, 4.

††) Cf. *Varro, De Re rust.* I, 17; II, i.

§§) *Dig.* XXX, i. 21.

***) De Romeinsche Jurist Paulus kent aan den vader het onbepaalde regt toe, om zijn kind terstond na de geboorte te dooden. Cf. *Dig.* XXVIII, ii, 11.

zeden aan zijne tijdgenooten verweten *), en doet daarbij uitkomen, hoe de christelijke liefdadigheid zich vaak die ongelukkige verstootelingen der heidensche maatschappij aantrok †). *Filios exponitis*, zegt hij hun, *suscipiendos ab aliqua praetereunte misericordia*; en het waren de Christenen vooral die zich door die barmhartigheid onderscheidden: *plus nostra misericordia insumit vicatim, quam vestra religio templatim* §). Het is als of de christelijke Epigraphiek dit laatste woord van den onverschrokken apologeet op het marmer heeft willen vereeuwigen. Trouwens een zeer karakteristiek verschil doet zich ten opzichte der *alumni* tusschen de heidensche en christelijke grafchriften voor. Op de eersten is de vermelding van een *alumnus* eene groote zeldzaamheid, gelijk Orelli reeds heeft opgemerkt **). Onder duizenden van opschriften vindt men er naauwlijks meer dan twintig ††). Het tegendeel is het geval met de christelijke epitaphiën. Daarop is het getal der *alumni* betrekkelijk groot. In Le Blant's *In-*

*) *Quot vultis ex ipsis etiam . . . severissimis apud conscientias pulsem in nos praesidiis qui natos sibi liberos enecent? . . . aut frigori, et fami, et canibus exponitis? Apolog. c. 9.* Lactantius getuigt hetzelfde: *Natos ex se pueros strangulant aut si nimium pii fuerint, exponunt. Div. inst. V, 1.*

†) Wanneer een Heiden zich over een vondeling erbarmde, was het lot van den ongelukkige nog ellendiger. *Si contingat ut alatur [alumnus]*, zegt Lactantius, *certo addixit [pater] sanguinem suum ad servitum vel ad lupanar* (*Div. inst. VI, 20*). Zelfs voor den paederastischen gruwel werden zij misbruikt. (Cf. Clem. Alex. *Paedag. III, 3*). Een priester van Mithra draagt er roem op (Orelli, 6042), dat hij: *BASIA · VOLVPTATEM · IOCVM ALVMNIS · SVIS · DEDIT*. Cf. Garrucci, *Les mystères du Syncretisme Phrygien*, ap. Cahier et Martin, *Mélanges d'archéol.*, IV, 50 sv.

§) Cf. Tertull., *Apolog. c. 9* en 42.

**) Orelli, 4147.

††) Cf. Orelli, 2795 sq. Behalve de hier en bij Henzen vermelde, vond ik in Marini's *Inscr. Alb.* p. 100 het volgend epitaphium van een heidenschen *alumnus*, merkwaardig om den bijna christelijken geest, die er in ademt:

D. M.
HIC · IACET · DVLGIS
ANIMA · SAGITTIA
CVM · SVO · ALVMNO
EVENTIO · NON · SIC
MERVIT PONI · SET
ABSSENTIA · FECIT
MARITI · ET · FILII

scriptions chrétiennes de la Gaule worden er meer genoemd, dan al de heidensche grafschriften opleveren, en De Rossi heeft alleen uit de Romeinsche Coemeteriën er vijf-en-zestig verzameld *). De reden van dit in 't oog vallend onderscheid moet worden gezocht in de voor het christelijk gemoed aangename herinneringen, welke in dien bijnaam lagen opgesloten. Zóo stelselmatig toch als de Christenen het gebruik van *servus* of *libertus* op hunne grafschriften vermeden, zóo weinig bezwaar vonden zij tegen het praedicaat *alumnus*, hoewel dit ook op slaafsche verhoudingen zinspeelde. Zij bezigden zelfs deze benaming met zekere voorliefde: omdat zij daarin een getuigenis zagen van een dier daden van barmhartigheid en broederliefde, waardoor aan den armen vondeling een lot was bereid, dat hij in de heidensche maatschappij niet zou hebben kunnen hopen †).

Maar ook dan wanneer de welwillendheid of het belang der Heeren aan een slaaf vergunde in sexueele gemeenschap met eene vrouw te leven en een *contubernium* toeliet, waren toch deze vereenigingen uit haren aard onbestendig en onzeker, en aan alle wisselvalligheden blootgesteld, die de wil des meesters of omstandigheden buiten hem — zijn overlijden b. v., de verdeeling eener erfenis, een gedwongen verkoop, enz. — konden doen ontstaan. Wel is waar zochten de regtsgeleerden der derde eeuw voor de hardheid der Romeinsche wetten eene humaner uitlegging te vinden, om scheidingen van gehuwde slaven te voorkomen, en noemt o. a. Ulpianus zelfs de scheiding van *contubernio sibi coniuncti* eene goddeloos misdrijf: *ad rationem pietatis offensam* §). Edel, bijna christelijk woord, bewonderenswaardig in den staatsdienaar en raadgever van keizer Alexander Severus. Doch meestal leden deze welmeenende pogingen schipbreuk,

*) Cf. De Rossi, *Bull.* 1865, p. 24. Le Blant, *l. c.* I, 117. 409.

†) Cf. Paul Allard, *l. c.* p. 353—378, waar de invloed door het Christendom geoefend op de verbetering van het lot der *alumni* welsprekend wordt beschreven. Ook vindt men bij dezelfden geleerden schrijver op p. 158—162 een aantal gevallen genoemd, waarin volgens het Romeinsche Regt scheiding der *contubernales* van elkander of van hunne kinderen kon voorkomen.

§) *Dig.* XXI, l. 35.

of vonden slechts nu en dan toepassing in bijzondere gevallen. De wetten en de tijdgeest bleven voortdurend vijandig aan de echtelijke vereeniging der slaven.

Er bestond dus, volgens de Romeinsche wetgeving en volkszedes, geen eigenlijk gezin voor den slaaf. Bij zoo grievende miskennis van de heiligste en onvervreemdbare regten der menschheid, is het aandoenlijk om te zien, hoe de nog niet gansch bedorven en ontzedelijken onder die verworpelingen der heidensche maatschappij, alle middelen aanwendden, die binnen hun bereik lagen, om aan hunne vereenigingen den schijn althans van een wettig huwelijk te geven. Men denke slechts aan de *quasi dos*, welke de slavinnen uit hare zuur verdiende spaarpenningen medebragten *); en vooral aan het groot aantal grafschriften van slaven, waarop de servile naam van *contubernales* met den achting gebiedenden van *coniuges* wordt verwisseld. Meer dan zes honderd opschriften, gelijk Orelli heeft aangemerkt †), getuigen bij de slaven van dat edele verlangen, om de eer van hunne vereeniging, al zij 't ook door eene fictie, te redden.

Doch meer dan deze slechts ideale rehabilitatie huns huwelijks werd aan de Christen slaven door de Kerk, waarin zij waren opgenomen, geschonken. Het Christendom gaf den slaaf in deze gewigtige aangelegenheid des levens gelijke regten met den vrijgeborene, en de echtvereeniging eener *ancilla* was derhalve even heilig en onverbreekbaar als die eener *clarissima*. In het gezin, ook van den slaaf, beschermde de Kerk zoowel de wederzijdsche pligten der echtgenooten jegens elkander, als zij het gezag eerbiedigde der ouders over hunne kinderen; terwijl de Romeinsche wetgevers, daarin gelijk aan onze moderne socialisten, het kind aan het gezag des slafelijken vaders onttrokken en het onder de uitsluitende voogdij des alvermogenden Staats plaatsten. De Kerk handhaafde dus, in tegenstelling met de Romeinsche wetgeving, de heiligheid en de onverbreekbaarheid van den echt ook voor slaven, en verhief, op haar gebied en voor de oogen der ge-

*) *Si serva servo quasi dotem dederit, etc.* Ulpiau. *Dig.* XXVIII, III, 39.

†) Orelli. 2846.

loovigen, hun wettelijk *contubernium* tot de waardigheid van een christelijk Huwelijk. De slaven mochten dus hopen in de geestelijke maatschappij, die hen als broeders begroette, voor hunne echtvereeniging al de regten en waarborgen te vinden, welke de heidensche en hare wetgevers hun weigerden. Wat wonder, dat zij ter bescherming hunner miskende belangen en ter herkrijging hunner dierbaarste regten, zich ook hier tot het Christendom voelden aangetrokken?

Inderdaad vonden de slaven in het Christendom die bescherming en verdediging, welke zij zochten voor hunne echtelijke vereenigingen. Reeds van haren aanvang achtte de Kerk het haren pligt, om ook ten opzichte van het Huwelijk aan hunne zedelijk-godsdienstige opvoeding te arbeiden. Zij rekende zich geroepen, zegt Döllinger, om de plaats van moeder te vervullen jegens eene klasse van menschen, voor welke de heidensche Staat niet eens een stiefvader was *). En zoo ingrijpend en welslagend was de zedelijke omwenteling geweest, welke de Kerk — vervolgt dezelfde geschiedvorschcr — door de haar inwonende hervormingskracht had veroorzaakt, nog wel in een tijdperk, wanneer door het vreeselijkst zedenbederf en de menigvuldigheid der echtscheidingen †), alle banden des huiselijken levens dreigden uiteen te spatten: dat in het begin der derde eeuw een Christen slaaf gemiddeld een edeler, beter, en ter vervulling der hoogere standsplichten van het huwelijk, degelijker wezen was, dan menig senator en patriciër, gelijk zij ons uit de geschiedenis dier tijden bekend zijn. Daarom lag het in de roeping en ook in het belang des Christendoms, om de echtverbindtenissen van slaven, zelfs met vrijgeborenen, niet alleen toetelaten, maar ook in menig geval te bevorderen.

Er bestond dus, gelijk reeds gezegd is, in het oog der

*) Cf. Döllinger, *Hippolytus und Kallistus, oder die Römische Kirche in den ersten Hälfte des dritten Jahrhunderts*, S. 180.

†) Ten tijde van Keizer Augustus klaagde Seneca: *Numquid iam ulla repudia erubescit, postquam illustres quaedam feminae non consulum numero sed maritorum annos computant* (*De benef.* III, 16)? Dat onder de volgende Keizers die toestand niet beter werd blijkt uit Tertulliaan's woorden: *Repudium vero iam et votum est, quasi matrimonii fructus*. *Apolog.* c. 6.

Kerk geen principieel onderscheid tusschen het christelijk huwelijk van een Vrije en dat van een Slaaf. Beiden waren haar even heilig en onverbreekbaar. Aan beiden schreef zij dezelfde pligten voor en schonk zij dezelfde regten. Het huwelijk der nederige *ancilla*, ten wier opzigte volgens het Romeinsche regt geen overspel kon worden gepleegd, genoot bij haar dezelfde bescherming als het huwelijk der *clarissima* of der vrije matrone. Door deze gelijkstelling van achting en regten geraakte de Kerk menigmaal in regtstreeksche oppositie tegen de toenmalige wetgeving en volkszedes. In vele gevallen immers erkende zij als een onverbreekbaar christelijk huwelijk, bezegeld door een sacrament, eene vereeniging, welke in het Romeinsche regt niet alleen onwettig, maar ook soms strafbaar *) werd geacht. Zóo b. v. handhaafde zij de indissolubilitet van den christelijken echt, en verbood aan hare geloovigen, om van de bevoegheid tot scheiding, welke destijds de Romeinsche wet zóo gemakkelijk toeliet, gebruik te maken. Zóo verhief zij in hare sfeer, tot de waardigheid van een waar en wettig huwelijk het *contubernium* van slaven, die in hun stand bleven, hoewel deze echtelijke vereeniging door de wetgeving van die dagen niet als wettig huwelijk werd erkend en zelfs als niet bestaande werd geacht †). Niet minder was hare leer en tucht in strijd met de bepalingen der civiele wet over het zoogenaamd *concubinaat*, hetgeen destijds in het Romeinsche rijk zoo algemeen in zwang geraakt was. Immers de echtelijke vereeniging van een vrijgeborene met eene slavin §) werd toenmaals in de

*) Indien b. v. eene *femina clarissima* — eene senators-dochter — zich met een vrijgelatene vereenigde, was haar huwelijk niet geldig en verloor zij al de voorregten van haren stand.

†) Daar de slaaf in de Romeinsche wet geen *persoon* was, kon hij noch met eene slavin, noch met een vrije, een wettig huwelijk aangaan en werd zijne echtelijke zamenleving een *contubernium* genoemd. De Christen slaaf mogt zoodanig *contubernium* niet aangaan in den zin der Romeinsche wetten — want bij deze was het eene uit zijn aard verbreekbare vereeniging — maar het was hem wel vergund om voor zijn christelijk huwelijk gebruik te maken van de bescherming of toelating der wetgeving.

§) Een rescript van Keizer Alex. Severus van het jaar 226 verklaarde het huwelijk (*concubinatus*) van een vrije met eene slavin, zelfs tegen den wil van haren meester aangegaan, als niet strafbaar voor de wet. C¹. *Just.* VII, xvi, 3.

burgerlijke wetgeving opgevat als *concubinatus* *), d. i. als eene vereeniging, die verbroken kon worden en al de regten van het *matrimonium iustum* ontbeerde. Met die opvatting had de Kerk geen vrede. Zij erkende integendeel die echtelijke verbindtenis, mits hare wetten bleven geërbiedigd, als een waarachtig en onverbreekbaar huwelijk en bekreunde zich niet om de benaming der burgerlijke wetgeving. Bij haar was dan het verschil tusschen *uxor* en *concubina*, slechts van civiele beteekenis. De Kerk handhaafde dus de onverbreekbaarheid der verbindtenis, en eischte van de gedoopte *concubina*, dat zij zich als wettig gehuwd bleef beschouwen, ook zelfs in het geval, dat zij werd weggezonden. Insgelijks beval zij aan de slavin, die zich wilde bekeeren, en bij hare aanvraag om het Doopsel reeds de *concubina* was van een heidenschen meester, dat zij voortdurend diens trouwe echtgenootte zou blijven, en kende haar geen bevoegdheid toe om uit zich zelve tot eene nieuwe verbindtenis over te gaan †).

In denzelfden geest werd in het begin der derde eeuw door het hoogste gezag in de Kerk beslist — in strijd met de toenmalige wetgeving, maar uitgaande van het christelijk standpunt — dat geen wezenlijk beletsel in den weg stond aan het huwelijk tusschen aanzienlijke vrijen met burgers of zelfs slaven, wat althans het wezen en karakter van eene christelijke echt-

*) Hefele heeft terecht opgemerkt, dat de uitdrukking *concubinatus* toentertijd in een betrekkelijk veel ruimeren zin werd gebezigd dan thans, en dikwijls zoodanige huwelijken beteekende, die men in onze dagen „beneden zijn stand” zou noemen. De verbindtenis b. v. van een Senator (en diens zoon of dochter) met eene *liberta* (of *libertus*); die van een Burger met eene tooneelspeelster, danseres enz.; die van een *patronus* met eene vrijgelatene: dat alles viel onder de benaming van *concubinatus*, zelfs ook wanneer de *animus maritalis* volkomen aanwezig bleef. De reden hiervan was, dat zulke vereenigingen beneden den stand der betrokkene personen, in het oog der Romeinsche wetgeving, geen ware huwelijken konden zijn. Hoewel de Kerk deze verhoudingen onmogelijk als met een tooverslag kon veranderen, streefde zij er toch voortdurend naar, om in dit opzicht het christelijk element te doen zegevieren. Cf. Hefele, *Beiträge zur Kirchengesch., Archäologie u. Liturgik*, II, 368.

†) Op dit geval schijnt mij de *Canon der Constitut. apost.* XV, 10 te wijzen, waarin gezegd wordt dat de *concubina* (in den zin der Rom. wet) van een ongeloofige, die met hem alleen samenleeft, mag gedoopt worden; maar indien zij ook met anderen zich afgeeft, moet afgewezen worden: Παλλακή τινος ἀπίστου δοῦλη, ἐκείνη μόνον σχολάζουσα, προστεχίσθω· εἰ δὲ πρὸς ἄλλους ὁσεργαίνει, ἀποβαλλέσθω. Cf. Pitra, *Iuris eccl. l. c.* I, p. 66.

vereeniging betrof. Paus Callistus verklaarde, gelijk de schrijver der *Philosophumena* verhaalt, omtrent het jaar 220, dat ongehuwde Christen vrouwen van hoogen rang, indien zij hare waardigheid niet wilden verliezen en nog in den bloei des levens waren, zich naar vrije keuze iemand van lager stand en zelfs een slaaf, tot echtgenoot mogten kiezen, en een voor de Kerk wettig huwelijk sluiten *). Juist weinige jaren vóór het pontificaat van paus Zephyrinus, Callistus' voorganger, was bij senatusconsult beslist dat de weduwen en dochters van senators hare waardigheid van *clarissima femina* of *puella* verloren door het aangaan van een huwelijk met iemand van lager stand dan van senator, hoewel de wettigheid dezer vereenigingen niet werd ontkend. Daarentegen bleef ongeldig en onwettig verklaard de echtverbintenis eener *clarissima* met een *libertus* of een slaaf, welke door de wet als *niet bestaande* werd beschouwd, en juist dáárom het verlies der waardigheid voor de vrouw die haar aanging, niet ten gevolge had. In dit opzigt was het dus voor eene *clarissima* verkieslijker, ter bewaring van hare stands-privilegiën, om een *libertus* of slaaf te huwen, dan een ridder of een vrijen plebejer. De Christen vrouwen van edele afkomst, de *clarissimae feminae* of *puellae* gaven daarom de voorkeur aan het huwelijk met een *libertus* of slaaf, dewijl zij de voorregten van haren stand bleven behouden, hoewel hare echtvereeniging door de wet niet als huwelijk erkend werd, en zij toch voor haar geweten genoegzame bevrediging vonden in de erkenning van de wettigheid en geoorloofdheid van

*) Καὶ γὰρ καὶ γυναῖδες ἐπέτρεχον, εἰ ἄνδρες εἶεν καὶ ἡλικία δὲ ἑκαίοντο, τὴν αὐτῶν ἀξίαν ἦν μὴ βούλονται καθαιρεῖν διὰ τὸ νομίμως γαμηθῆναι, ἔχειν ἓνα ὃν ἂν αἰρήσωνται σύγκοιτον, εἴτε οἰκέτην, εἴτε ἐλεύθερον, καὶ τοῦτον χρῖσθαι ἀντὶ ἀνδρὸς μὴ νόμῳ γεγαμημένῃν. *Philosophumena*, IX, 11, ed. Dunccker p. 460, met de *var. lect.* van Le Hir. Cf. *Philosoph.* ed. Cruice, p. 445. De uitdrukking *ἄνδρες*, gelijk P. Armellini juist heeft opgemerkt, slaat hier zoowel op weduwen als op jonkvrouwen. Onder de nog jeugdige weduwen van Senators zullen er vele geweest zijn, die ten wille van hare kinderen haren rang niet gaarne verloren. Aan deze vooral was dienstig het verlof van paus Callistus om een, voor de Kerk wettig en geoorloofd, huwelijk te kunnen aangaan met een *libertus* of slaaf. Cf. Armellini, *De libro Philosophum.* p. 131.

haar huwelijk door de Kerk. In dien zin was de maatregel van Paus Callistus eene handhaving van het natuurrecht ten gunste der slaven, en tevens voor de Christen *clarissimae* een middel om een huwelijk te sluiten met een Christen naar vrije keuze, liever dan zich met een heiden te moeten verbinden. Maar tegelijk was het ook de leer verkondigen, dat een volkomen en onverbreekbare echtverbindtenis bestaanbaar was, de kerkelijke namelijk, tegenover de heidensch-burgerlijke, en dat de Kerk zich hierin niet gebonden achtte door voorwaarden, welke de Romeinsche wetgeving ten opzichte van het aangaan van een volkomen legaal huwelijk (*nuptiae iustae*) had gesteld. Merkwaardig voorbeeld en allertreffendst bewijs, zeggen wij met De Rossi*), van de beginselen en de praktijk der oorspronkelijke Kerk in zóo vroege tijden, aangaande de wettigheid en validiteit van een christelijk huwelijk, onafhankelijk van de civiele wetten en de regtsmagt des Staats. Een grafschrift in 1858 te Rome gevonden †) in een der gangen van het *Coemeterium Callisti*, welks graven van de derde eeuw dagteekenen, levert vermoedelijk een voorbeeld van deze huwelijken van ongelijken stand, gelijk ze paus Callistus aan de Christen *clarissimae* veroorloofde. Zeker Aelius Saturninus, die zelf geen titel hoegenaamd aanneemt, wijdt daar aan zijne vrouw Cassia Faretria, eene *femina clarissima*, het volgend epitaphium, dat ik hier met al de fouten van den *lapicida* afschrijf:

AFLIVS SATVRNINVS
 CASSIE FARETRIAE CLARISSIME
 EEMINE CONIVGE BENEME
 RENTI DEPOSTIO TERTV NO
 NAS EEBRARIAS
 (vogel bij een olijfboompje).

Maar tot het nemen van zulk een ingrijpenden maatregel

*) *Il fatto è importantissimo; imperochè è documento solenne del matrimonio cristiano fino da sì antica età riconosciuto valido indipendentemente dalle leggi civili.* Cf. De Rossi, *Bull.* 1866, p. 24. In denzelfden jaargang van het *Bullettino* komt de zoo leelijke verhandeling over de *Philosophumena* voor.

†) Cf. De Rossi, *Bull.* 1866, p. 53.

ten gunste van het huwelijksregt der slaven werd de Kerk slechts allengs en tragsgewijze gebragt *). Gelijk voor de af-

*) Te weinig kennis van de ware verhoudingen in de oude Kerk en te veel aprioristische exegese van het berigt der *Philosophumena* over Callistus, hebben eenige schrijvers verleid, om van de door dezen pans uitgevaardigde huwelijks-wet eene zeer onjuiste voorstelling te geven. Zoo zijn b. v. de klagten, of liever, de beschuldigingen, welke Dr. Albert Réville in de *Revue des Deux Mondes* (15 Juni 1865) tegen Callistus inbrengt, op zijn zachtst genomen, hoogst onnaauwkeurig te noemen. *N'allait-il pas [Calliste] — schrijft daar ons geacht Medelid — jusqu'à permettre aux patriciennes de vivre en concubinage avec des esclaves ou des hommes de condition inférieure, si, restées dans le célibat et ne voulant pas perdre leur rang par une mésalliance, elles ne pouvaient donner un autre cours à leurs impudiques ardeurs! ... L'indulgence accordée aux unions illicites est un fait bien précis et a, malheureusement pour la mémoire du trop complaisant évêque un rapport étroit avec ce que nous savons par d'autres sources sur les mœurs de la société romaine à cette époque.* p. 919. Ik begrijp niet hoe de geleerde Schrijver, met den tekst der *Philosophumena* in de hand, en na Döl-linger's meesterlijke verklaring daarvan (*l. c.* S. 161—189) — die hij aanhaalt — te hebben gelezen, zulk eene averegtsche voorstelling van de zaak kon geven. Wat hier toch Paus Callistus alléén deed, was verlof te geven aan christelijke vrouwen, die nog in den bloei der jeugd waren, en anders ongehuwd zouden hebben moeten blijven, om een wettig huwelijk te sluiten, geldig in het oog der Kerk en voor het geweten (*νομιμῶς γαμνηθῆναι*), al was zoodanig huwelijk ook niet als wettig erkend door de Romeinsche wet (*μὴ νόμῳ γεγαμνημένον*). Was Callistus, dit toestaande, niet veeleer een handhaver der zedelijkheid, dan een *trop complaisant évêque*? En waren dan inderdaad en in het oog der Christenen, de bedoelde huwelijken een *concubinage* — in de hedendaagsche opvatting van dat woord — en eene *union illicite* voor het geweten? Niemand, ook de geachte schrijver niet, zal dit bevestigend durven beantwoorden. Of sloten die edele vrouwen zulke *mésalliances* alleen, omdat zij anders geen uitweg wisten te vinden voor hare *ardeurs impudiques*? De heidensche *clarissimae* keuden dien uitweg maar al te wel. Moesten de Christen jonkvrouwen en weduwen haar voorbeeld navolgen? Of weten we niet, uit hetgeen ons bekend is *sur les mœurs de la société romaine à cette époque*, dat bij het schier algemeen zedenbederf onder de hoogere klassen te Rome, de Christen vrouw, die zich tot het huwelijk geroepen voelde, meer kans had een trouwen echtgenoot te vinden in een geloovigen slaaf, dan in een senators-zoon van die dagen? Waarlijk, de geleerde Schrijver heeft hier aan zijne historische kritiek het stilzwijgen opgelegd. Een zijner landgenooten, de en overleden Sulpician Le Hir, heeft bescheiden, naar ons dunkt, maar toch afdoende de gedachtenis van den miskenden Paus verdedigd. *Calliste avait appris de l'Evangile*, schrijft hij, *que tous les hommes sont frères, que le droit au mariage est fondé sur la nature, et qu'il en est peu d'aussi sacrés; qu'il ne peut être entravé par des lois arbitraires mais seulement pour de graves motifs d'ordre public, dont l'appréciation, dans la société chrétienne, appartient à l'Eglise. Il a pesé ces motifs, il a vu quels inconvénients pouvaient découler de ces unions, que l'Etat ne sanctionnait pas, mais qu'il ne proscrivait pas non plus absolument et sans réserve. Ces inconvénients étaient assez graves; mais ils s'effaçaient devant des considérations d'un ordre plus élevé. Il fallait respecter le droit de ces nobles dames chrétiennes, et ne pas leur imposer la virginité qui n'est la vocation que du petit nombre.*

schaffing der Slavernij zelve zou geschieden, kon ook hier slechts langzamerhand de invloed der christelijke beginselen zich in de maatschappij doen gelden. Wel handhaafde de Kerk reeds bij den aanvang de leer van de heiligheid en onverbreekbaarheid des christelijken huwelijks voor allen; doch was voorzigtig genoeg om, ter vermindering van onnoodige conflicten, bij hare aanraking met den heidenschen Staat en diens wetten, met wijze behoedzaamheid te werk te gaan. In tijdperken van vervolging, vooral in die van Marcus Aurelius en Severus — gelijk Döllinger scherpzinnig heeft opgemerkt — moest alles wat den argwaan van het heidensch staatsgezag kon opwekken, zoo veel mogelijk worden vermeden; en niets voorzeker zou meer den afkeer tegen het Christendom hebben gevoed, dan indien de Romeinsche juristen hadden ontdekt, dat de Christenen hun eigen huwelijksregt hadden, en een bijzonderen, van dien der civiele wet afwijkenden vorm voor het sluiten eener echtverbintenis er op nahielden. Eerst toen sedert de regering van Caracalla eenige rust en betrekkelijke veiligheid aan de Christenen werd gegund, kon de Kerk het wagen, om met hare beginselen over de geldigheid des huwelijks in het openbaar leven op te treden; en het mag niet onopgemerkt blijven, dat zulks geschiedde, en dat het regt der slaven op de eer van hunnen echt werd gehandhaafd, toen een man — Paus Callistus — den Stoel van Petrus had beklommen, die zelf den bitteren kelk der slavernij tot den bodem toe had geleden *).

Het ligt niet binnen het bestek dezer studie, welke zich slechts in het tijdperk der eerste drie eeuwen beweegt, om aan te toonen, in hoeverre de huwelijkswet van den H. Callistus in zich de kiem bevatte van de latere ontwikkeling der kerkelijke wetgeving en tucht ten opzichte van de chris-

Elles étaient dans la dure alternative ou d'accepter la main d'un infidèle, peut-être d'un ennemi juré du nom chrétien, ou de s'unir à un époux inférieur par le rang. Un pape pouvait-il les blâmer de préférer à tous les avantages humains l'intérêt supérieur de la conscience et du salut? Cf. Le Hir, Etudes bibliques, II, p. 360.

*) Cf. Döllinger, *l. c.* S. 151.

telijke echtverbindtenis. Maar in verband met ons onderwerp zal toch de opmerking niet overbodig zijn, dat op den dag, waarop de opvolger van paus Zephyrinus het besluit nam, hetgeen wij uit de *Philosophumena* hebben leeren kennen, eene diepe wond werd geslagen aan de heidensche instelling der slavernij. Wel is waar vermogt ook later de Kerk niet altoos, zelfs onder de Christen vorsten, haren invloed op de burgerlijke huwelijks wetten te doen gelden, en moest zij menigmaal dulden, wat zij in 't oogenblik niet kon verbeteren *), wanneer, gelijk de Kerkvader Ambrosius zeide, »de menschelijke wetgeving toeliet, wat de goddelijke verbood †)». Doch zij bleef steeds de regten van het geweten en die der christelijke vrijheid handhaven, en trachtte, zonder geweldige schokken te veroorzaken, allengs ook in de burgerlijke wetgeving den geest des Christendoms te doen doordringen. *L'église*, zegt een reeds hier met lof aangehaald schrijver, *ne déclama pas dans ses chaires contre les restrictions antisociales, anti-chrétiennes, apportées par l'orgueil romain à la liberté des mariages; mais quand les consciences émues, quand les cœurs troublés viennent lui demander de consacrer l'union de la patricienne et de l'esclave, elle ouvre sa main pleine de bénédictions, sans s'inquiéter de ce que permet ou défend le droit romain. Telle est la condition de la vraie force: elle est modérée, elle est douce, elle parle peu, mais ses paroles sont des actes, et ses actes changent le monde §).*

Na deze korte uiteenzetting van de beginselen, die in de oude Kerk de echtvereeningen der Christenen beheerschten, zal hetgeen nog over het huwelijk der Christen slavin, in de beide door mij gestelde hypothesen, moet worden gezegd, beter worden verstaan en alle misverstand geweerd blijven.

*) Ik bedoel hier vooral de wetten van Constantijn den Gr., die in 314 het Claudiaansche senatusconsult hernieuwde, en in 326 strenge straffen uitvaardigde tegen de matronen, die zich met hare slaven afgaven. Cf. *Cod. Theodos.* IV, XI, 1; IX, IX, 1.

†) *Lex humana non prohibet, sed divina prohibet.* Ambros. *Comm. in Ev. Luc.* 16.

§) Cf. Paul Allard, *l. c.* p. 297.

Vooreerst onderstelden we dat de Christen *ancilla*, reeds vóór hare bekeering, met een heiden, hetzij vrije of slaaf, door een *concubinatus* of *contubernium* was verbonden, en dat haar ongeloofige man in echtelijke samenleving met haar wilde blijven volharden. In dat geval mogt het verschil van godsdienst voor de bekeerde vrouw geene aanleiding worden om haren nog ongeloofigen echtgenoot te verlaten. Zij moest zich integendeel gebonden achten door het voorschrift des Apostels om met haren man te blijven samenleven, in de hoop dat zij hem, door hare vroomheid tot het Christendom zal brengen *); wíjl ook degenen, »die aan het Woord niet gelooven, zonder dat woord door den wandel der vrouwen gewonnen worden, als zij haren kuischen wandel in de vreeze des Heeren zien" †).

Reeds uit het feit, dat de ongeloofige echtgenoot in huiselijken vrede met zijne bekeerde vrouw blijft wonen, mag men de gevolgtrekking afleiden, dat hij haar ook in het bijwonen der godsdienstige bijeenkomsten — althans in gewone omstandigheden — niet zal bemoeijelijken. Onder de heidenen trouwens, vooral te Rome, was men er aan gewoon geraakt, dat de vrouwen eene bijzondere voorliefde voor de vereering en de plegtigheden van vreemde godheden hadden §); zoodat er velen waren, die uit welwillendheid of onverschilligheid — de dagen van openbare vervolging altoos uitgezonderd — de christelijke mysteriën met deze buitenlandsche godsdiensten op eene lijn plaatsten. Doch wanneer de tijden veranderden, was het in vele gevallen verklaarbaar, dat ook de welgezinde heidensche echtgenoot aan zijne vrouw, die hij lief had, het bijwonen der christelijke vergaderingen veiligheidshalve verbood of beperkte. Vermoedelijk echter vond de Christen vrouw het minst toegevendheid bij haren echtgenoot, waar het nachtelijke bijeenkomsten der geloovigen gold, en de daarmede

*) 1 Cor. VII, 13—16.

†) 1 Petri III, 1. 2. *Erant iam* — schrijft Grotius ter dezer plaats — *exempla huius rei, ut videmus 1 Cor. VII, 16. Nam ipsis tacentibus castitas, modestia, obedientia, cura rei familiaris, aliaeque virtutes commendabant maritis non ipsorum uxores tantum, sed et philosophiam vero divinam in qua erant institutae. Dicebant, quod dicebat Libanius: Proh. quales feminas habent Christiani!*

§) Cf. bl. 123.

soms verbondene liefdemalen of *agapen* *). Deze toch stonden in zeer kwaden reuk bij de Romeinsche politie, en gaven aanleiding tot de boosaardigste geruchten, waaronder men het slagten en nuttigen van kinderen, en het bedrijven van allerlei ontucht noemde †). Het laat zich niet denken, dat de ongeloofige echtgenoot ten deze de publieke opinie zal hebben durven trotseeren. En waagde het de Christen vrouw om buiten weten van haar man de kerkelijke bijeenkomsten te bezoeken, dan stond haar denklijk te wachten, wat Apuleius in zijne *Metamorphosen* van eene Christen bakkersvrouw verhaalt, die hij met de zwartste kleuren schildert. »Deze *nequissima femina*, — zegt hij — verachtte en bespotte de goden, en stelde in de plaats van de ware *religio* een leugen-god, dien zij voor den eenigen waren uitgaf. Zij bedroog daarbij haren armen man met zinledige ceremoniën, en gaf zich reeds in den vroegen ochtend aan den wijn en bestendige ontucht over” §). Vooral dat wijn drinken 's morgens is hier opvallend, en kan, ook volgens Münter en Jablonski **), niet anders dan van het nuttigen der Eucharistie verstaan worden. Immers deze beschuldiging vond hare aanleiding en grond in de toenmalige zeden en gewoonten, vooral onder den burgerstand, die het als hoogst onvoegzaam, zoo al niet strafbaar, deden beschouwen, dat eene vrouw, althans in den vroegen ochtend, wijn had gedronken ††). Tertulliaan o. a. verhaalt in zijn *Apologeticus* dat eerbare vrouwen daarom hare naaste verwanten 's morgens moesten kussen, om door haren adem te bewijzen, dat zij geen wijn gebruikt hadden §§); en bij den

*) Cf. bl. 129.

†) Dat de laster der zoogenaamde *coenae thyesteae* en der *promiscui concubitus* niet alleen bij het gepeupel, maar ook onder de hogere standen ingang vond, blijkt o. a. uit het feit, dat een man, als M. Cornelius Fronto, die leermeester van Marcus Aurelius en Consul geweest was, en voor een der beroemdste redenaars van zijn tijd doorging, dergelijke sprookjes gelooven kon en als argument gebruiken in een strijdschrift tegen de Christenen, gelijk Minutius Felix in zijn *Octavius* c. 9. van hem verhaalt. Cf. Martigny, *l. c.* art. *Calomnies*, en Münter, *l. c.* S. 45.

§) Cf. Apuleius, *Metamorph.* IX, p. 223, ed. Elmenb.

**) Cf. Münter, *l. c.* S. 47, en Jablonski, *Opuscula*, ed. te Water IV, 46.

††) Het drinken van wijn door vrouwen, uitgezonderd bij eenige godsdienstplegtigheden, waarbij het geoorloofd was, kon eene reden worden van echtscheiding. Cf. Münter, *l. c.* S. 46, die daarvoor Valer. Max. II, 1 aanhaalt.

§§) *Idcirco [feminis] oscula propinquis offerre necessitas erat, ut spiritu indicarentur.* Tertull. *Apolog.* c. 6.

H. Cyprianus vinden wij als een reden aangegeven om zich in sommige gevallen van het deelnemen aan het eucharistische Offer te onthouden, de vrees, dat de nasmaak en de geur van den wijn den communicant zou verraden *). De Christen vrouw zal dus wel moeilijk buiten weten van haren heiden-schen man de godsdienstige bijeenkomsten harer geloofsge-nooten hebben kunnen bezoeken. Doch indien zij ook meende zulks te mogen wagen, en naderhand door haren echtgenoot werd ontdekt, zonder dat, wegens de goede gezindheid van den heiden, de huiselijke vrede werd verbroken, dan herhaalde zich misschien het geval, waarop de bekende wijsgeer Por-phyrius zinspeelt, in een fragment van zijne geschriften tegen het Christendom, dat ons de H. Augustinus heeft bewaard. Daarin verhaalt Porphyrius dat een Heiden, die zijne Christen vrouw innig lief had, het orakel van Apollo ging raadplegen, ten einde te weten aan welke godheid hij zich moest wenden, om zijne vrouw tot afval van het Christendom te brengen. Apollo antwoordde hem in verzen: dat hij eerder op water zou kunnen schrijven of als een vogel door de lucht vliegen, dan de gezindheid zijner eenmaal bevlekte en goddelooze vrouw veranderen. Hij moest ze dus maar haren gang laten gaan met hare bedriegelijke weeklagten en treurzangen, waarin zij dan haren regtvaardig veroordeelden en een schandelijken dood gestorven god des noods mogt blijven beweenen †).

*) *Nisi si quis in sacrificiis matutinis hoc veretur, ne per saporem vini redoleat sanguinem Christi.* Cyprian. *Ep.* 63. Eenige schrijvers, waaronder ook Münter (*l. c.* S. 48) hebben gemeend, dat sommige Christen vrouwen, vooral in Afrika, tot de ketterij overgingen der zoogenaamde *Aquarii* of *Ὑδροπαράσταται* (wjl deze voor de Eucharistie *water* in plaats van wijn gebruikten), omdat zij vreesden door den reuk, die van den eucharistischen wijn achterbleef, den argwaan hunner mannen op te wekken. Cf. Münter, *Primordia ecclesiae Africanae*, p. 127.

†) Het thans verloren Boek van Porphyrius *περὶ τῆς ἐκ λόγιων φιλοσοφίας*, dat nog in de 15e eeuw door Ficinus in eene bibliotheek van Florence werd gelezen, is door den H. Augustinus in zijn werk *De civ. Dei* XIX, 23 onder den titel: *Libri θεολογιων φιλοσοφίας* aangehaald, en daaruit het hier bedoelde fragment vertaald opgenomen. „*Interroganti quem Deum placando revocare possit uxorem suam a Christianismo, haec ait versibus Apollo: Forte magis poteris in aqua impressis literis scribere, aut inflans pennas leves per aëra ut avis volare, quam semel pollutae revoces impiae uxoris sensum. Pergat, quomodo vult, inanibus fallaciis perseverans et lamentationibus fallacissimis mortuum deum cantans, quem iudicibus recta sentientibus perditum pessima mors interfecit.*”

Dat evenwel, zeker bij zeldzame uitzondering, het toch gebeuren kon dat de christelijke geloofswandel eener vrouw voor haren heidenschen man en zijne omgeving voortdurend verborgen bleef, schijnt te mogen worden opgemaakt uit een in 't vorig jaar te Rome gevonden grafschrift, dat zeer de aandacht der oudheidkundigen heeft getrokken. Bij het afbreken der torens van de *Porta Flaminia* werd op een brokstuk travertijnssteen (*lapis tiburtinus*) het volgend, hier en daar uitgeteerd en afgebrokkeld en soms zeer moeielijk leesbaar, grafschrift ontdekt, hetgeen slechts een gedeelte scheen te zijn van een veel uitvoeriger, op den voorkant van het oorspronkelijke monument aangebragt:

=IVSALIQVITVOIVERITFACEREINSE
QVODFILIA MEA INTERFEDELESFIDELISFVITINTERA-
NOSPAQANAFVITQVODSIQVISVOL RITOSSAMEA
VEX ARE

Behalve de bekende verbods-formule: *si quis alius aliquit voluerit facere*, en *si quis voluerit ossa mea vexare*, welke herhaaldelijk op oude grafsteenen voorkomen, meende Mommsen, die met De Rossi het opschrift naauwkeurig had onderzocht, de volgende, ietwat zonderling klinkende woorden te kunnen ezen: FILIA MEA INTER FEDELES FIDELIS FVIT INTER . . . NOS PAGANA FVIT, waarin hij de ontbrekende letters zóo aanvulde, dat hij den volzin verkreeg: INTER *paganos* PAGANA FVIT. De Vader der overledene scheen dus hier van haar te zeggen, dat zij, al naar omstandigheden, christen bij de christenen en heiden bij de heidenen geweest was. Maar schreef die vader dan op het graf zijner dochter eene satire op hare godsdienstige onbestendigheid of veinzerij? Dit liet zich naauwelijks denken. Daarom achtte het De Rossi noodzakelijk den steen andermaal te onderzoeken, en ontdekte toen achter het woordje INTER de sporen van eene A en daarnevens, meende hij, nog de basis van eene L. Hij las toen: INTER *alienos* PAGANA FVIT; wat, op zich zelf genomen, den zin wel niet veranderde, maar toch in zamenhang met de voorafgaande verbods-formule, den raadselachtigen oorsprong van het grafschrift genoegzaam verklaarde. Het bleek immers daaruit, dat de opsteller een Christen geweest was, wjl een Heiden zijne godsdienstgenooten niet *alieni* zou genoemd hebben. Daarentegen vindt

men ditzelfde woord gebruikt bij Tertullianus, waar hij van eene Christen vrouw met een heiden gehuwd zegt: *moratur ancilla Dei cum laribus alienis* *). In zaamenhang derhalve met de *lex monumenti* en met het *causale* quod dat de bedoelde woorden voorafgaat, kunnen deze geen anderen zin hebben dan den volgenden: [*quod si quis*, b. v. de heidensche echtgenoot, *contra voluntatem*] *eius aliquit voluerit facere in se* [*pulcro, sciat*] *quod filia mea inter fideles fidelis fuit, inter alienos pagana*. Door dit verbod wilde de Christen vader op zijn graf en dat zijner dochter alle afgodische offeranden en *ritus* beletten, wijl de overledene, van harte en overtuiging eene *fidelis inter fideles* geweest was, hoewel zij in 't gezin van haren heidenschen echtgenoot, die van haren overgang tot het christendom niets had geweten, *inter alienos*, voor den schijn als eene Heidin had geleefd †).

Doch de huiselijke verhoudingen, waarop bovengenoemd grafschrift zinspeelde, zullen wel tot de zeldzame uitzonderingen hebben behoord. In de meer gewone toestanden van een gemengd huwelijk zal het daarentegen dikwijls zijn voorgekomen, dat de nog heidensche echtgenoot, bij minder goede gezindheid en door anderen welligt tegen het christendom ingenomen, zijn vrouw wegens haren godsdienst bemoeijelijkte. Menige bijzonderheid dienaangaande vernemen wij van Tertulliaan, waar hij den toestand bespreekt van eene Christen vrouw, *habens in latere diaboli servum, procuratorem domini sui ad impedienda fidelium studia et officia*. En al mogen ook hier en daar zijne tafereelen wat sterk gekleurd zijn en niet in alles op een gezin van slaven passen, toch maken zij ons in menig opzicht bekend met de moeilijkheden en gevaren, die ook eene gehuwde Christen slavin van de zijde eens ongelooovigen en dikwijls ruwen *contubernalis* konden bedreigen. Zonder zelfs hier te gewagen van buitengewone liefde-

*) In dezelfde beteekenis, die het *alienus* heeft bij Tertulliaan, gebruikt Flavius Josephus ἀλλόφυλος *Ant. Jud.* XII, 4, 1 sq., waar hij spreekt van een Joodsch gezin, dat onder de ἀλλόφυλοι heiden was geworden; terwijl ook in 2 *Macc.* IV, 13 ἀλλοφυλισμὸς met *alienigenarum ritus* gelijkstaat. In *Act.* X, 28 beteekent ἀλλόφυλος zooveel als: ἀκάθαρτος en κοινός.

†) Cf. De Rossi, *Bull.* 1877, p. 118 sq. en *Bull. della Comm. arch. comunale di Roma*, 1877, p. 241.

werken of godsdienstige handelingen, — zoo als het verplegen van arme broeders buiten'shuis, het onthalen van Christen reizigers, of het bezoeken der gevangenen, om de ketenen der martelaars te kussen *) — waarvan zich de Christen vrouw des noods kon onthouden, deden zich, volgens Tertulliaan, in het gewone huiselijke leven een aantal omstandigheden voor, waarin het verschil van godsdienst bij den heidenschen echtgenoot argwaan of ontevredenheid kon opwekken. Meermalen toch gebeurt het — zegt deze in zijn tweede Boek *ad uxorem* — dat op den eigen dag, waarin de vrouw hare *statio* wil houden †), de man haar gelast hem naar de baden te vergezellen; of dat, wanneer zij vasten wil, hij een feestmaal aanrigt, en als zij ter kerk verlangt te gaan, hij juist dán de grootste drukten in het huishouden voorwendt. En hoe meer — vervolgt Tertulliaan, het woord aan de Christenvrouw rigtend — gij uwe godsdienstige handelingen zult pogen te verbergen, hoe meer gij u verdacht zult maken, en u voor de heidensche nieuwsgierigheid zult moeten hoeden. Of meent ge verborgen te zullen blijven, als gij uw bed of uzelve met het Kruis teekent of des nachts opstaat om te bidden? Zal uw man dat alles niet voor een soort van tooverij aanzien? En zal hij niet willen weten wat het is, dat gij heimelijk nuttigt vóór dat gij eenig ander voedsel gebruikt §)? En als hij merkt dat het brood is, zal hij dan gelooven, dat het werkelijk is hetgeen waarvoor het wordt uitgegeven **)?

*) *Quis enim sinat coniugem suam visitandorum fratrum gratia, vicatim aliena et quidem pauperiora quaque tuguria circuire? Quis nocturnis convocationibus, si ita oportuerit, a latere suo eximi libenter ferat? . . . Quis in carcerem ad osculanda vincula martyris reptare patietur?* Tertull. l. c. c. 6.

†) *Statio* beteekent hier: zekeren bepaalden vastendag, b.v. de Vigiliën, houden. *Stationes vocantur ieiunia*, zegt de H. Ambrosius, *Serm.* 36.

§) Tertullianus bedoelt hier de Heilige Eucharistie, welke de Christenen, gelijk bekend is, vooral in tijden van vervolging, met zich naar huis namen.

**) *Certe non potest [uxor christiana] pro disciplina satisfacere, habens in latere diaboli servum, procuratorem domini sui ad impedienda fidelium studia et officia; ut si statio facienda est, maritus de die condicat ad balneas: si ieiunia observanda sunt, maritus eadem die convivium exerceat: si procedendum erit, nunquam magis familiae occupatio obveniat. . . Quanto curaveris ea occultare [cotidianae conversationis insignia], tanto suspectiora feceris, et magis cavenda gentili curiositati. Latebiscne tu, cum lectulum, cum corpusculum tuum signas, cum etiam per noctem exurgis oratum, et non magiae aliquid videberis operari? Non sciet maritus quid secreto ante omnem cibum gustas, et si sciverit panem, num illum credet esse qui dicitur?* Tertull. *Ad uxorem*, II, c. 6.

De huiselijke oneenigheden, waarop Tertulliaan in deze vragen zinspeelt, waren echter het eerste niet, wat der gehuwde Christen Slavin van een ongeloofigen en tegen het Christendom ingenomen man stond te wachten. Wijn immers de Romeinsche wet het huwelijk der slaven niet beschermde, kon haar echtgenoot elk oogenblik, uit afkeer tegen haren godsdienst, het *contubernium* met haar verbreken en haar zonder mededooën, gelijk andere leden des gezins, verstooten: eene behandeling van Christen vrouwen, die volgens het getuigenis van Tertulliaan, althans te Carthago, geene zeldzaamheid was *). Doch ook zelfs haar leven bleef, vooral wanneer er eene vervolging uitbrak, dikwerf niet in veiligheid. Indien trouwens de man het voor zichzelf gevaarlijk achtte dat zijne *contubernalis* eene Christin was, of wegens andere redenen op haar werd verbitterd, dan kon zij in gevaar komen van door hemzelf bij den regter als Christin te worden aangeklaagd: gelijk die vrouw uit de omstreken van Alexandrië, welker geschiedenis Eusebius uit de Apologie van den H. Justinus heeft overgenomen †); of gelijk zekere Bona, te Carthago, door den H. Cyprianus in een zijner Brieven genoemd §), die door haar eigen man naar de heidensche altaren werd gesleept, om daar gedwongen te worden te offeren, of hare getrouwheid aan het Christendom met het verlies van haar leven te boeten **).

Voor de beproevingen, bitterheden en gevaren, welke de geloovige Slavin niet zelden in een gemengd huwelijk bezochten, zal zij meestal in den huiselijken kring gespaard zijn gebleven, indien zij na hare bekeering zich geroepen achtte om eene echtverbintenis met een Christen te sluiten. Met

*) *Uxorem iam pudicam maritus iam non zelotypus eiecit; filium subiectum pater retropatiens abdicavit; servum iam fidelem dominus olim mitis ab oculis relegavit; ut quisque hoc nomine emendatur, offendit. Tanti non est bonum; quanti est odium Christianorum.* Tertull. *Apolog.* c. 3.

†) Cf. Euseb. *H. E.* IV, 17.

§) Cf. Cyprian. *Ep.* 24.

**) In de Akten van de HH. Agape, Chionia en Irene, die te Thessalonica onder Keizer Galerius Maximianus werden gemarteld, zegt deze laatste: *Nostros homines inimicis peiores duximus, ne forte nos deferrent.* Cf. Ruinart, *l. c.* p. 392.

een Christen: want de onderstelling dat zij, ook na haren overgang tot het Christendom, er nog aan zou kunnen denken om een huwelijk met een heiden aan te gaan, ligt zeker binnen de grens der mogelijkheden, maar zal zich toch vermoedelijk in die eeuwen van grooten geloofsijver en pligtgetrouwheid bij de Christen vrouwen slechts zelden hebben verwezenlijkt. De Kerk had gewigtige redenen om zoodanige echtverbindtenissen aan hare ledematen te ontraden, zoowel om de nadeelige gevolgen en gevaren, welke daaruit voor hen voortvloeiden, als in het belang van haren eigen vrede en veiligheid. Want niet alleen was het in een gemengd huwelijk met een heiden aan de geloovige partij uiterst moeilijk, somtijds geheel onmogelijk, om zich van alle bezoedeling der afgoderij te bewaren en hare godsdienstige pligten onbelemmerd te vervullen, gelijk wij hierboven gezien hebben; maar in tijdperken van vervolging kon de kennis, welke de Heidenen zich door hunne vrouwen wisten te verschaffen van de plaats en het uur der godsdienstige bijeenkomsten, van de priesters of ledematen der gemeente, van de kerkelijke bezittingen, enz., somtijds schromelijk ten nadeele der Kerk door hen worden misbruikt *). In de woorden van Tertulliaan: *Ideo non nubemus ethnicis, ne nos ad idololatriam usque deducant* †), in verband genomen met zijne ernstige vermaning: *nubant tantum in Domino, id est christiano*, §) en zijne onvoorwaardelijks afkeuring van elk huwelijk met een heiden, dat hij met een *stuprum* gelijkstelt **), spiegelen zich de kerke-

*) Tertulliaan zegt hierover een gemengd huwelijk bedoelend: *Hoc est igitur delictum, quod gentiles nostra noverunt, quod sub conscientia iniustorum sumus, etc. Ad uxorem. c. 5. Cf. Döllinger, Hipp. u. Kall. S. 185.*

†) Cf. Tertull., *De Corona*, c. 13.

§) Cf. Tertull., *Ad uxorem*. II, c. 2. Men herinnere zich hier dat Tertulliaan zijn werk *Ad uxorem* schreef, toen hij nog Katholiek was. In een ander geschrift *De monogamia*, na zijn overgang tot de Montanisten uitgegeven, verwijt hij aan de Katholieke Kerk dat zij in het punt der gemengde huwelijken van de ware tucht was afgeweken. Hij schijnt daarbij vooral de toestanden in Afrika op het oog te hebben gehad, die werkelijk in dat tijdperk, wat de mannen althans aangaat, reden tot gegronde klagten in dit opzigt hadden gegeven. Immers de H. Cyprianns beschouwt in zijn Boek *De lapsis* de menigvuldige huwelijken van Christenen met heidensche vrouwen als eene der oorzaken van de vervolging onder Keizer Decius. Cf. Cyprian. *l. c. c. 3.*

**) *Fideles gentilium matrimonia subeuntes stupri reos esse constat et arcendos ab omni communicatione fraternitatis.* Tertull. *Ad uxorem*. II, c. 3.

lijke tucht en de algemeene denkwijze der geloovigen van zijnen tijd vrij getrouwelijk af. Het laat zich vermoeden dat de Christen slavin meestal ook in dit opzigt haar geloof niet in haren levenswandel zal hebben verloochend, maar afkeerig zal zijn gebleven van het sluiten eener echtverbindtenis, aan welke de Kerk hare inzegening weigerde, en die haar daarenboven ten opzichte van hare bestendigheid en onverbreekbaarheid, en de godsdienstige gezindheid van haren echtgenoot geen den minsten waarborg opleverde. En wijl het getal der mannelijke slaven, gelijk wij reeds hebben opgemerkt, in de meeste steden van Italië, maar vooral te Rome, dat der vrouwelijke aanmerkelijk overtrof, was zij van het vooruitzicht om met een geloofsgenoot van haren stand een *contubernium* — maar in de christelijke opvatting een onverbreekbaar huwelijk — te sluiten, niet geheel verstoken. Gelukte het haar daarin hare bestemming te verkrijgen, dan kon zij misschien de hoop koesteren van in de stille verborgenheid van een nederig gezin nog eenig geluk en tevredenheid te genieten. Want de onderstelling dat de Christen Slavin van stand veranderde, en door een Vrije ten huwelijk werd gevraagd, of dat zij zich uit hare spaarpenningen vrijkocht, of bij testament door haren Heer werd ontslagen, en dan aan een Christen vrijgeborene, misschien zelfs van hoogen stand, werd uitgehuwd, ligt buiten den kring dezer studie, waarin wij haar voortdurend in dienst bij heidensche meesters denken.

Nog eene andere der levensphasen onzer Christen *ancilla* moet hier besproken worden, waardoor zij in de oude Kerk haren grootsten roem verwierf, en als geloofsheldin in de bewondering van het nageslacht blijft voortleven. Niet zelden toch gebeurde het dat zij geroepen werd om ten koste van haar bloed getuigenis te geven van de Waarheid, die haar had vrijgemaakt, en met een moed der fierste Vrije waardig, haar leven voor de belijdenis des Christendoms ten offer te brengen. Want ook de Christen Slavin heeft hare eereplaats in de geschiedenis van dat gedenkwaardige tijdvak der Kerk, waarin de *ἄφθοροι μαρτύρων πηγαί*, gelijk ze Clemens van

Alexandrie noemt *), begonnen te vloeijen en het woord van Tertullianus waarheid werd : *Semen est sanguis Christianorum* †). Toen nam die bloedige strijd een aanvang, waarin het Heidendom na drie eeuwen van hardnekkige worsteling zou worden overwonnen, en waarvan een hedendaagsch schrijver, die zeker niet verlangt een apologist des Christendoms te heeten, toch met zooveel waarheid gezegd heeft, na de vervolging van het jaar 64 te hebben verhaald: *Ainsi s'ouvrait ce poëme extraordinaire du martyre chrétien, cette épopée de l'amphithéâtre, qui va durer deux cent cinquante ans, et d'ou sortiront l'ennoblissement de la femme, la rehabilitation de l'esclave* §). Hoeveel bloedige strophen heeft dat langdurig martelaarspoëem niet geteld, en hoe menigmaal heeft ook de Christen Slavin in dat treurspel der oude Kerk eene rol vervuld! Wanneer men zich alleen herinnert wat Eusebius **) verhaalt van de vervolging der Christenen onder Keizer Diocletiaan, toen alle slaven werden gedwongen om aan de goden te offeren, ten bewijze van de gehechtheid hunner meesters aan den godsdienst des Staats; dan kan men zich, althans bij aannadering, eenig denkbeeld vormen van het getal slagtoffers, dat alleen in genoemd tijdperk, de gruwzame vervolgzucht der Heidensche magthebbenden ook onder den slavenstand heeft geëischt.

Tot den bloedigen kampstrijd van de christelijke waarheid tegen de heidensche dwaling, dien de Grieksche martelaarsakten de *ἁθλησις* bij uitnemendheid noemen ††), riep de vervolgde Kerk al hare ledematen op, zonder onderscheid van kunne, rang of stand. »Het voorregt om voor het christelijk geloof te sterven — schreef Clemens van Alexandrië — wordt aan niemand onthouden: ook de vrouw en de slaaf zijn geroepen om hunne getrouwheid aan Gods wet met hun bloed te bezegelen: dat wil zeggen: om door den dood zich den

*) Cf. Clem. Alex. *Strom.* II, 3.

†) Cf. Tertull. *Apolog.* c. 50.

§) Cf. Ern. Renan, *l'Antéchrist*, p. 175.

**) Cf. Euseb. *De marty. Palaest.* c. 9.

††) Ook de H. Clemens Rom. noemt *Epist. ad Corinth.* I, 5 de apostelen in de hoedanigheid van martelaars *ἁθληταί*, en de vervolging der Christenen *ἀγών*.

weg te banen tot het ware leven" *). Niet zelden stond in dien strijd de slaaf aan de zijde van zijnen meester, om getuigenis te geven aan den Heer van beiden, die ook den dienstknecht door de waarheid had vrijgemaakt. Ieder maatschappelijk verschil van stand en geboorte verdween, wanneer ter belijdenis van het gemeenschappelijk geloof, zich het bloed der vrijen met het bloed der dienstbaren mengde; ja soms de Slaaf de voorganger en het toonbeeld werd van zijnen Heer — *passio servi*, zegt Ambrosius, *domini disciplina est* — als of deze door zijne onverwinnbare standvastigheid zijnen meester moest bemoedigen, en hem de hoop geven, dat ook voor hem eene plaats in de heerlijkheid was bereid †).

Bij de oude schrijvers en vooral in de martelaars-akten — welke grootendeels geput zijn uit de proconsularische bescheiden, en dikwijls den inhoud er van letterlijk teruggeven — worden vaak de onmenselijke folteringën vermeld, welke de vindingrijke wreedheid der Heidenen tegen de Christenen had uitgedacht. Beter nog zouden wij misschien, wat althans de Romeinsche regtspleging betreft, dienaangaande zijn onderrigt, indien wij het thans verloren boek van Ulpianus *De officio proconsulis* nog bezaten, waarin hij ook de crimineel-procedure tegen de Christenen had opgenomen. Onder de reeds bekende schanddaden en wreedheden bij hunne teregtstelling gepleegd, is er echter eene, welke in verband met het onderwerp dezer studie, hier in 't bijzonder vermelding vordert. Ik bedoel de allergruwzaamste zedelijke marteling, die men ten dood veroordeelde maagden deed ondergaan, door haar vooraf geheel naakt ten toon te stellen of rond te voeren §), en door den

*) Cf. Clem. Alex. *Strom.* IV, 8.

†) Cf. Ambros. *De hortat. ad virgin.* c. 1. In den aanvang van dit Tractaat houdt de H. Ambrosius eene lofrede op den martelaar Agricola, wiens slaaf Vitalis eenige oogenblikken vóór hem den marteldood onderging: *Martyri nomen Agricola est, cui Vitalis servus fuit ante, nunc consors et collega martyrii. Praecessit servus, ut provideret locum: secutus est dominus, securus quod fide servuli iam inveniret paratum. Passio enim servi, domini disciplina est . . . Nul-lum ergo ad commendationem hominis conditio affert impedimentum: nec dignitas prosapiae meritum, sed fides affert.*

§) Eusebius verhaalt (*De marty. Palast.* c. 9) dat de Christin Ennathas te Seythopolis, geheel naakt door een beruchten boosdoener werd gegeeseld en door de stad gesleept, nog met de *mitella* der maagden versierd: *παρθενίας στέμματα κεκοσμημένη.*

scherpreghter of een der gladiatoren te doen verkrachten. Eene mishandeling, zegt Münter terecht, des te afschuwelijker en onmenschelijker, naarmate het den heidenen algemeen bekend was, dat het Christendom aan zijne belijders op het punt van zedelijkheid en kuischheid de strengste eischen stelde *). Wat in dit opzigt door Suetonius, Dio en Tacitus †) van de terechtstelling van maagden, hetzij met den strop — hetgeen men *triumvirale supplicium* noemde — hetzij met het zwaard of op andere wijze, wordt berigt, vond menigmaal bij de veroordeeling van Christen maagden, volgens de getuigenis der kerkelijke schrijvers van dien tijd, zijne toepassing. Zóo verhaalt o. a. Tertulliaan, dat omtrent het jaar 199, de Afrikaansche overheden eene Christen maagd *ad lenonem* in plaats van *ad leonem* hadden veroordeeld, en daardoor erkend — voegt hij er veelbeteekenend aan toe — dat het verlies der kuischheid door de Christenen zelfs smartelijker werd geacht dan het verlies des levens: *Ad lenonem damnando christianam potius quam ad leonem confessi estis, labem pudicitiae apud nos atrociorem omni poena et omni morte reputari* §). Meestal werd aan de veroordeelden slechts de keuze gelaten tusschen het offeren aan de goden of het prijs geven harer eer **); terwijl de regters of landvoogden, vooral in de provinciën, bij het plegen dezer gruwelen zich op de bevelen der Keizers — *propter iussionem imperatorum* — beriepen ††). De oude martelaars-akten leveren een aantal voorbeelden van deze

§) Cf. Münter, *Die Christin*, S. 68; en hetgeen op bladz. 141 dezer Studie over de H. Afra van Augsburg wordt medegedeeld.

**) *Immaturae puellae, quia more tradito nefas esset virgines strangulari, vitatae prius a carnifice, dein strangulatae*. Sueton. in *Tib.* c. 91. Over de dochter van Sejanus, op last van Tiberius omgebracht, schrijft Dio *Hist.* l. 58: *Puella quam Claudii filio desponsaverat, corrupta prius a carnifice, quod virginem aliquam in carcere perimi nefas sit*. Cf. Tacit. *Annal.* V, 9, waar hij van dezelfde verhaalt: *Tradunt temporis eius auctores, quia triumvirali supplicio affici virginem inauditum habebatur, a carnifice, laqueum iuxta, compressam; etc.*

§) Tertull. *Apolog.* c. 50.

**) *Aut sacrificare virginem, aut lupanari prostitui iubent*. Cf. Ambros. *De virgin.* c. 2.

††) *Iudex dixit: Iusserunt imperatores, vos quae estis virgines, aut diis sacrificare, aut iniuria meritorii provocari* (in het oorspronkelijke Grieksch las Ducange: *πορνεύειν*). Cf. Ruinart, *Acta Ss. Didymi et Theodorae*, p. 397.

onmenschenlijke mishandeling, zoowel aan vrijen als slavinnen gepleegd; zeker wel niet het minst aan deze laatsten, wyl de Romeinsche wet haar zelfs niet het regt van een *persoon* te zijn toekende. Eusebius verhaalt, dat te Alexandrië al de teregtgestelde maagden, behalve éene, de edelste en aanzienlijkste van allen, die gebannen werd, door den verachtelijken wreedaard Maximus werden verkracht; en gewaagt terzelfder plaats van ontelbare (*μυρίαι*) Christen jonkvrouwen, die door de gewestelijke landvoogden met onteering waren bedreigd *). Geen wonder dus dat de H. Cyprianus, toen hij zijn beroemd Boek *de mortalitate* schreef, nadat in het jaar 252 eene vreeselijke pest gansch Afrika had ontvolkt, de Christen maagden en vrouwen geluk wenschte, dat zij, door als een offer te vallen van de besmetting, aan nog ontzettender rampen, aan de aanranding harer eer of de mishandeling door beulshanden, ongerept waren ontkomen: *Excedunt ecce in pace tutae cum gloria sua virgines, venientis antichristi minas, et corruptelas, et lupanaria non timentes! . . . Tormenta iam non timet delicata matrona, metum persecutionis, et manus cruciatusque carnificis moriendi celeritate lucrata †).* Doch niet alleen in Afrika, waarvan hier Cyprianus spreekt, maar ook in de gansche uitgestrektheid van het Romeinsche rijk, werd in de eerste drie eeuwen deze afschuwelijke onteering der Christen maagden door de wetten en overheden toegelaten of bevolen. De meening van Baronius §), dat dit schandelijk misbruik der Romeinsche regtspleging reeds op het einde der tweede eeuw had opgehouden, en die van Mamachi **), dat de Christen maagden wel bedreigd en mishandeld, maar nooit geschonden werden, zijn vóór eenige jaren grondig wederlegd door wijlen den geleerden Bollandist P. Victor De Buck, die de gegrondheid van beider beweringen op nieuw aan een naauwgezet onderzoek heeft ge-

*) Τῶν ἄλλων ὑπο τοῦ τυράννου μεμοιχεύμενων, κ. τ. λ. . . Μυρίαι δ' ἄλλαι πρὸς τῶν κατ' ἔθνος ἀρχόντων πορνείας ἀπειλὴν μηδ' ἀκούσαι δεδυνημένοι, κ. τ. λ. Cf. Euseb. *H. E.* VIII, 14, ed. Migne, p. 785.

†) Cyprian. *Lib. de mortal.* c. 15.

§) Cf. Baron. *Martyrolog. Rom. ad 3 Sept.* not. c.

**) Cf. Mamachi, *Orig. et antiq. christ.* III, 367.

toetst, en als slotsom zijner nasporingen aangeeft, dat onder al de Keizers, die het Christendom hebben vervolgd, en wel bijzonder onder Diocletiaan, de wegens hare christelijke bejdenis aangeklaagde en veroordeelde maagden, hetzij vrije of slavinnen, allen in den regel vóór hare teregtstelling aan de scherpregters of gladiatoren werden prijs gegeven *). Slechts weinige bleven van die gewelddadige onteering verschoond. Onder dezen werden sommige op wonderbare wijze beschermd en gevrijwaard, gelijk de martelaars-akten b. v. van de H. Agnes, Dionysia, en Theodora vermelden †); anderen stelden zich met opzet tijdens hare teregtstelling aan mishandelingen bloot, om daardoor alle behagelijkheid voor de hartstogt harer aanranders te verliezen: zoo als de kerkvader Ambrosius van eene door hare schoonheid uitmuntende martelares, de H. Soteris, verhaalt §).

De gruwelen, waarvan we straks gewaagden, waren meestal voor de Christen maagden de onmiddellijke voorbereiding tot den laatsten strijd des geloofs, waartoe zij werden geroepen. Gewoonlijk hadden zij vóór hare teregtstelling reeds eenigen tijd in de gevangenis doorgebracht en dáar vermoedelijk het voorregt genoten, om tot hare ἀθλησις voorbereid en be-

*) Het door mij hier bedoelde betoog van P. De Buck maakt deel uit van het allerzeldzaamst, slechts in twintig exempl. gedrukt en niet in den handel gebragte, werk: *De Phialis rubricatis, quibus martyrum romanorum sepulcra dignosci dicuntur, observationes* v. D. B. [Victoris De Buck], waarvan ik een exemplaar aan de welwillendheid van een hoogzeacht vriend in België te danken heb. Daarin zegt de Schrijver: *Universum id ego argumentum, quanta diligentia potui scrutatus, in hanc deveni sententiam, initio illicitum fuisse omnino impuberes seu virgines sive laqueo, quod supplicium triumvirale appellabant, sive gladio aliove cruciatu mortis poena plectere: postea paulatim usu receptum ut fraus legi fieret, et puellas vitiatas prius et virginitatem corruptam, quam extremo supplicio afficerentur; quin etiam iussum fuisse ab imperatoribus ut ne ulla virgo christiana prius morti traderetur quam violata esset; id tamen aliquando non factum, vel quod miraculo illam contumeliam averteret Deus, vel quod virgines, aliis exantlatis tormentis maderent sanguine et horrorem nedum voluptatem iniicerent libidinosis; et demum uaque ad Constantini aevum illa in more fuisse posita.* Cf. *De phialis*, etc. p. 83—98.

†) Cf. Ruinart, *l. c.* p. 457, 126, 396.

§) *Quae [Soteris] cum esset decora valde immolare iussa non acquievit: quam persecutor inmanis palmis caedi praecepit, ut tenera virgo dolori cedere, aut pudori. At illa ubi audivit hanc vocem, vultum aperuit, soli invelata atque intacta martyrio; et volens iniuriae occurrat, vultum offerens, ut ibi martyris fieret sacrificium, ubi solet esse tentamentum pudoris.* Cf. Ambros. *De exhort. virgin.* c. 12.

moedigd te worden door het ontvangen der Eucharistie, welke in de gevangenissen door presbyters en diakens aan de ge-gijzelde Christenen werd bediend: hetzij dezen daartoe de kerkers bij geregelde beurten *) bezochten, hetzij er de *stationes* hielden †), welke altoos, gelijk Tertullianus getuigt, met het eucharistische offer werden besloten §). Soms zelfs kon een der priesters, met oogluiking of toelating der suppoosten, wier welwillendheid men zich door geschenken verzekerde, ook des nachts met de gevangen broeders in den kerker overblijven om hen in hunne laatste uren bijtestaan **). Een treffend voorbeeld van de zorg der kerkoversten, om vooral in tijden van vervolging, de laatste troost- en hulpmiddelen van den godsdienst voor allen toegankelijk te maken, levert ons de Brief door den H. Cyprianus, ook namens 37 Afrikaansche bisschoppen aan Paus Cornelius geschreven, waarin hij de intrekking mededeelt van een decreet van het concilie van Carthago, waarbij was voorgeschreven dat aan de vroeger, onder de vervolging van Keizer Decius (249—251), van het geloof afgevallenen, eene levenslange boete moest

*) *Presbyteri, qui illic [in carceribus] apud confessores offerunt, singuli cum singulis diaconis per vices alternent.* Cf. Cyprian. *epist.* 4, ed. Venet. p. 31. Dit beurtelings bezoeken der gevangenissen werd door den H. Cyprianus bevolen als maatregel van voorzigtigheid, om de ontevredenheid der heidensche overheden niet onnoodig op te wekken: *Esi fratres pro dilectione sua cupidi sunt ad visitandum confessores bonos . . . tamen caute hoc, et non glomeratim nec per multitudinem simul iunctam puto esse faciendum: ne ex hoc ipso invidia concitetur, et introeundi aditus denegetur, ne dum insatiabiles totum volumus totum perdamus.*

†) In de Akten van den H. Fructuosus, bisschop van Tarragona, in het jaar 259 gemarteld, wordt verhaald, dat hij daags voor zijnen dood *in carcere quarta feria stationem solemniter celebraverat.* Cf. Ruinart, *l. c.* p. 219 sq.

§) Tertullianus wederlegt in zijn boek *de Oratione* c. 19 de dwaling van sommigen, die meenden dat de Vaste der *Stationes* door het deelnemen aan de Eucharistie werd verbroken, en daarom vóór de Communie weggingen: *quod statio solvenda sit accepto corpore Domini. Ergo, vraagt hij, devotum Deo obsequium Eucharistia resolvit? aut magis Deo obligat? nonne solemnior erit statio tua, si ad aram Dei steteris? Accepto corpore Domini et reservato utrumque salvum est, et participatio sacrificii et executio officii.*

**) *Quin et ii qui apud eos [christianos] in muneribus erant (namelijk de priesters en diakens) cum illo intus [in carceribus] corruptis custodibus dormiebant.* Cf. Lucian. *Ep. de morte Peregrini.*

worden opgelegd, en slechts hun bij hun sterven de Heilige Eucharistie mogt worden verstrekt. Bij het naderen eener nieuwe vervolging — het was onder de Keizers Gallus en Volusianus — meende Cyprianus deze boetvaardige *lapsi* met meer toegevendheid te moeten behandelen, opdat zij, onder de beproeving die hen met andere geloofsgenooten wachtte, door de »bescherming van het Bloed en het Ligchaam des Heeren” *) zouden worden gesterkt, wyl niemand zonder deze wapenrusting den bloedigen kampstrijd des geloofs met goed gevolg kan doorstaan: *idoneus esse non potest ad martyrium, qui ab ecclesia non armatur ad proelium, et mens deficit, quam non recepta eucharistia erigit et accendit* †).

Aldus door de Eucharistie gesterkt en tot den strijd gewapend, toonden de Christen martelaars van allen stand en leeftijd, voor de regtbanken der heidensche overheden en onder de gruwzaamste wreedheden en mishandelingen, in het aangezicht des doods dien bewonderenswaardigen, bijna bovenmenschenlijken moed, waarvan de berigten der oudste kerkelijke schrijvers en martelaars-akten zoo vele voorbeelden opleveren. In verband met ons onderwerp kies ik hier bij voorkeur uit die bloedige annalen van den aanvang des Christendoms een tweetal tafereelen, waarin de Christen Slavin op den voorgrond treedt.

Bij de eerste episode uit de geschiedenis der vervolgingen vinden wij ons verplaatst in het zuiden van Gallië, te Lyon, omtrent het jaar 177, onder de Keizers Marcus Aurelius en Antoninus Verus, juist dertig jaren vóór den marteldood van den H. Irenaeus, door wien toen in bijna het gansche gebied der Rhône het Christendom was gepredikt. Eene bloedige vervolging was er destijds tegen de Christenen uitgebroken naar aanleiding van lasterlijke beschuldigingen door

*) *At vero nunc non infirmis sed fortibus pax necessaria est, nec morientibus, sed viventibus communicatio a nobis danda, ut quos excitamus et hortamur ad praelium non inermes et nudos relinquamus, sed protectione sanguinis et corporis Christi muniamus, et cum ad hoc fiat eucharistia ut possit accipientibus esse tutela,* etc. Cf. Cyprian. *Epist.* 54. ed. Venet. p. 171.

*) Cf. Cyprian. *l. c.*

heidensche slaven tegen hunne Christen meesters bij de overheden ingediend, die in hooge mate de openbare verontwaardiging hadden opgewekt *). Een aantal Christenen met den Bisschop der stad aan hun hoofd waren als slagtoffers der volkswroede omgebracht. Daarna schreven de overgeblevene leden der Gemeente over het gebeurde een Brief aan de kerken van Klein-Azië, welke door Eusebius in zijne Kerkgeschiedenis is opgenomen †), en waarvan in de oudste der tot ons gekomen Latijnsche Liturgiën, de *Missa Gallicana*, een naklank is bewaard gebleven §).

In dit merkwaardig verhaal van den laatsten geloofstrijd der Lyonsche martelaars geven de opstellers van den Brief eene eereplaats aan eene jeugdige Christen Slavin, Blandina geheeten, die met andere Christenen, waaronder zich ook de *centurio* Vettius Epagathus bevond, rondom den negentigjarigen bisschop Pothinus geschaard, in het amphitheater

*) De hieronder aangehaalde Brief geeft de aanleiding tot de vervolging aldus aan: *Συνελαμβάνοντο δὲ καὶ ἔθνη καὶ τινες οἰκέται τῶν ἡμετέρων, . . . οἱ καὶ κατ' ἐνέδραν τοῦ Σατανᾶ, φοβηθέντες τὰς βασάνους ἃς τοὺς ἁγίους ἔβλεπον πάσχοντας, . . . κατεψεύσαντο ἡμῶν Θυέστεια δεῖπνα, καὶ Οἰδιποδείους μίξεις . . . Τούτων δὲ φημισθέντων πάντες ἀπεθριώθησαν εἰς ἡμᾶς, κ. τ. λ.* Cf. Euseb. *H. E.* V, 1. ed. Migne II. 413. Gelijk men ziet gold het hier den gewonen laster van de *coenae Thyestae* en de *promiscui concubitus*. Opmerkelijk is hieromtrent wat een ooggetuige, de H. Irenaeus over de eerste dezer beschuldigingen berigt: dat namelijk de heidensche slaven door de Romeinen in verhoor genomen, niets anders tegen hunne Christen meesters inbragten, dan dat zij van hunne heeren *gehoord* hadden, dat de *θεία μετάληψις* (de H. Communie) bestond in het ontvangen van het Vleesch en Bloed van Christus: *Πρόσον ἤκουον τῶν δεσποτῶν, τὴν θεῖαν μετάληψιν αἷμα καὶ σῶμα εἶναι χριστοῦ, αὐτοὶ (de Romeinen) νομίσαντες τῷ ὄντι αἷμα καὶ σάρκα εἶναι.* Cf. Iren. *Opp. ed.* Massuet. I, 343.

†) Cf. Euseb. *H. E.* I. c.

§) Eenige schrijvers hebben deze *Missa* ook wel *Gothica* genoemd, hetgeen daarom onjuist is, wijl de Westgothen Arianen waren en zeer vijandig gezind jegens de Katholieken onder welke zij leefden. Zij noemden de Katholieken in het zuiden van Frankrijk uit minachting *Romani*, gelijk thans de zogenaamd Oudkatholieken in Duitschland den *Ultramontanen* heeten. Cf. Gregor. Turon. *miracul.* I, 79. Mone heeft in zijn geleerd werk: *Latينية und Griechische Messe aus dem zweiten bis sechsten Jahrhundert*, de *Praefatio* der *Missa Gallicana* met den Brief der Christenen van Lyon vergeleken, en menig punt van overeenkomst aangetoond. Cf. Mone, *l. c.* S. 57. fg.

van Lyon bij gelegenheid der publieke spelen, aan de wilde dieren werd prijs gegeven. Hare in gansch de christelijke Oudheid geroemde *ἄθλησις* wordt vrij uitvoerig beschreven in bovengenoemden Brief, waarvan Scaliger zeide, dat elk vroom lezer dien nooit verzadigd ter zijde legt *). Ik laat dit aandoenlijk verhaal hier, eenigzins verkort, volgen, de eigen uitdrukkingen der schrijvers, uit den Griekschen tekst van Eusebius vertaald, er zoo veel mogelijk in opnemend.

Toen de Slavin Blandina — zeggen de Akten — in het amphitheater werd opgebragt, begonnen al de aanwezige Christenen, die haar zagen, te beven, uit vrees dat de jeugdige maagd, wegens de teerheid van haar ligchaam, geene vrije belijdenis zou kunnen afleggen. Maar Blandina werd dermate in haar gemoed gesterkt — *τοσαύτης ἐπληρώθη δυνάμεως* — dat hare beulen, die zich sinds den vroegen morgen, elkander afwisselend, in allerlei folteringën op haar hadden uitgeput, zich verwonnen erkenden, verbaasd dat de zwakke maagd, bijna geheel ontvleescht en met wonden overdekt, niet bezweken was onder de onafgebroken mishandelingen, waarvan er éene toereikend ware geweest om haren dood te veroorzaken. Doch het scheen of de aanhoudend gemartelde, gelijk een grootmoedige kampvechter, *ὡς γενναῖος ἀθλητής*, uit hare belijdenis telkens nieuwe krachten putte, en hare smarten vergat onder het gedurig uitroepen: »Ik ben eene Christin; niets wat blaam verdient, geschiedt er onder ons'' †)! Daarna wederom in den kerker gesleurd, werd zij met drie anderen van de overige martelaars afgescheiden, welke op verschillende wijzen den dood zouden ondergaan; wyl zij allen te zamen — zegt de schrijver der Akten — éene kroon, uit veelkleurige bloemen gevlochten, aan den Vader moesten aanbieden: *ἐκ διαφόρων γὰρ χρωμάτων καὶ παντοίων ἀνθῶν ἓνα πλέξαντες στέφανον τῷ Πατρὶ*. Nadat nu Blandina's gezellen, door de wilde beesten gebeten en voort-

*) *Quorum [Actorum] lectione piorum animus ita afficitur, ut nunquam saluti inde recedat*. Cf. Scaliger, *Animadvers.* Euseb. n. 1183.

†) Deze woorden waren eene toespeling op de lasterlijke beschuldigingen der heidensche slaven, waarvan hierboven is gewaagd.

gesleurd, en op aanhitsing van het toeschouwend volk, allergruwzaamst mishandeld, eindelijk met het zwaard waren afgemaakt, werd ook zij aan een paal gebonden, om daar aan de aanvallen der wilde dieren te worden blootgesteld. Aldus als eene gekruisigde met de armen uitgestrekt, bad zij met groote innigheid. En de andere geloovigen die haar zagen, voelden zich met nieuwen moed bezield, wjl zij in den persoon van hunne zuster het beeld meenden te aanschouwen van Hem, die om hunne zaligheid gekruist was, om allen, die in Hem zouden gelooven, de zekerheid te geven, dat ieder wie om Christus' glorie lijdt, voor eeuwig gemeenschap zal hebben met den levenden God: *ὅτι πᾶς ὁ ὑπὲρ τῆς Χριστοῦ δόξης παθὼν, τὴν κοινωνίαν αἰεὶ ἔχει μετὰ τοῦ ζῶντος Θεοῦ*. Maar de wilde beesten lieten Blandina ongerept. Zij werd toen van den paal afgenomen en andermaal naar den kerker gesleept, om voor den laatsten dag der schouwspelen te worden bewaard. Werkelijk werd zij later, na vooraf elken dag gedwongen te zijn geweest om den marteldood harer medebroeders bij te wonen, in het amphitheater opgebracht, te gelijk met een jongeling, Ponticus genaamd, nog geen vijftien jaar oud. Het volk in woede ontstoken, dat beiden volstandig weigerden den eed bij de goden af te leggen, overlaadde hen met de snoodste verguizingen, en eischte dat men hen door de strengste folteringen tot zweren zou dwingen. Doch het was alles te vergeefs. Ponticus, door Blandina aangespoord, zóodat zelfs de heidenen opmerkten, dat zij den knaap moed insprak, bleef standvastig in zijne belijdenis, en gaf kort daarop den geest. Maar de zalige Blandina — ik laat altoos de Akten spreken — de laatste van allen, als eene edele moeder, die hare zonen tot volharding had aangevuurd, en hen als overwinnaars naar den Koning had vooruitgezonden: wierp toen een laatsten afscheidsblik op den volbragten strijd, en verlangde vurig om hen te gaan terugvinden, van blijdschap opgetogen bij haren naderenden dood, als of zij ter bruilofszaal ware genoodigd: *ὡς εἰς νυμφικὸν δεῖπνον κεκληρημένην*. Inderdaad het einde van haren strijd was nabij. Op nieuwegeeseld en mishandeld, werd zij aan een stier voorgewor-

pen, en door het woedend dier herhaaldelijk in de hoogte geslingerd. Daarna onbewust geworden van hetgeen met haar geschiedde, als geheel verzonken in de hoop der eeuwige goederen, die haar geloof verbeidde, en als in vertrouwelijke zamenpraak met Christus door het gebed, werd zij eindelijk als een slagtoffer afgemaakt. De heidenen erkenden volmondig, dat onder hen nooit eenige vrouw ten prooi aan zulk ontzettend lijden, zóo veel moed en standvastigheid had betoond *).

Aldus eindigt het verhaal van den heldendood dezer Christen Slavin uit de laatste helft der tweede eeuw. Als tegenhanger van dit heerlijk tafereel, kies ik een ander, niet minder geloofwaardig en het gemoed verteederend †), uit de allereerste jaren der derde eeuw, waarin ook eene Slavin als een der hoofdpersonen optreedt. Deze was bij een heiden in dienst en, vermoedelijk ook met een heiden gehuwd, doch had eene tot het christendom bekeerde meesteres, aan wier zijde zij met eenige andere Christenen den marteldood onderging. Het tooneel van haren laatsten strijd was het amphitheater van Carthago, waar omtrent het jaar 202 ter eere van den jongen Caesar Geta, zoon van keizer Septimius Severus, openbare volkspelen werden gegeven, waarvan ook het ten prooi werpen van christenen aan wilde dieren deel uitmaakte. Zóo beroemd was het *martyrium* dezer bloedgetuigen in de oude Kerk geworden, dat in gansch Afrika hunne Akten in de openbare vergaderingen der geloovigen werden voorgelezen, de naam der Slavin-martelares met dien harer *domina* in den Romeinschen Mis-Canon werd ingelascht §), en de H. Augustinus drie lofredenen op beiden hield,

*) Cf. Euseb. *H. E. l. c.* — Ruinart, *Acta sinc.* p. 62 sq. — Routh, *Reliq. sacrae*, I, 288.

†) *Huius Martyrii acta (genuina, si quae unquam, schrijft Münter), non sine tenerrimo animi sensu atque commotione legi possunt.* Cf. Münter, *Prim. eccles. afric.* p. 209.

§) Het verdient opmerking, dat in den *Canon* de naam der slavin (*Felicitas*) vóór dien der vrije matrone (*Perpetua*) genoemd wordt. In de Akten zelve heeft ook de slaaf *Revocatus* onder de mannen de eerste plaats.

welke wij nog onder zijne werken bezitten *). Wijl echter de oorspronkelijke Akten, gedeeltelijk door eene der martelaressen zelve en haren broeder daags voor haren dood in de gevangenis geschreven, — het eerst door Lucas Holstein uit een oud HS. van Monte-Cassino uitgegeven, en later met vergelijking van andere HSS. in Ruinart's *Acta sincera* opgenomen †) — een der uitvoerigste bescheiden zijn onder die klasse van overblijfselen uit de eerste drie eeuwen, kan ik hier onder het vele schoone en leerrijke, dat zij bevatten, slechts aan de voornaamste bijzonderheden eene plaats inruimen, die op de Slavin Felicitas en hare, niet van haar te scheiden, meesteres betrekking hebben.

Met vele andere christenen, meestal nog catechumenen, gelijk zij zelve, en daaronder ook haar broeder, was in het jaar 202, te Tuburbis, in Noord-Afrika, als gevangene aangehouden, om naar Carthago te worden vervoerd, eene jeugdiges vrouw, Ubia Perpetua geheeten, van aanzienlijken huize, twee-en-twintig jaar oud, gehuwd en sinds kort moeder geworden. Haar vader was nog een heiden, gelijk ook, naar het schijnt, haar echtgenoot, waarover echter de Akten het stilzwijgen bewaren. Welligt had deze, toen zijne vrouw als Christin werd aangeklaagd, haar verlaten. In de hoofdstad aangekomen werd Perpetua met hare gezellen en haar kind nog aan de borst in een duisteren kerker geworpen, waar zij, vooral wegens haar kind — *macerabar*, zegt zij treffend, *sollicitudine infantis* — veel had te lijden van de ondragelijke hitte en benaauwdheid, die er door de ophooping van gevangenen werd veroorzaakt. Door tusschenkomst van twee diakens, Tertius en Pomponius, *benedicti diaconi*, die haar bezochten en zich voor geld de welwillendheid der suppoosten wisten te verzekeren, werd haar eenige verademing in een ander vertrek der gevangenis gegund; en toen, zegt zij, scheen haar de kerker als een paleis —

*) Cf. August. *Serm.* 280, 281 en 282. Tillemont, *Mémoires, etc.* III, 59—71.

†) Cf. Ruinart, *l. c.* p. 90—119. *Acta SS. Bolland.* 7 Mart. Münter, *Primordia, etc.* p. 208—212, 227—550.

factus est mihi carcer subito praetorium — vooral wegens de troostvolle visioenen *), waarmede zij er werd begunstigd, die haar op nieuw bemoedigden en tevens over haren toekomstigen bloedstrijd inlichtten. Aldus gesterkt bleef zij standvastig in hare belijdenis, ook toen haar vader haar herhaal-

*) Op de internationale tentoonstelling te Parijs in 1867 bevond zich in de Afdeeling *Tunis* (oudtijds het grondgebied der Romeinsche provincie *Africa*) een merkwaardig overblijfsel der oude christelijke kunst, vermoedelijk uit de vierde eeuw, hetgeen in menig opzigt belangwekkend, hier vooral vermelding verdient, wijl het tot de beroemde martelaressen van Carthago in nauwe betrekking schijnt te staan. Het bedoelde voorwerp was een looden *emmer* of waterbak zonder handvat, waarvan in De Rossi's *Bullettino* (1867, p. 77—87) eene getrouwe afbeelding (naar eene photographie) is te vinden. Uit het godsdiensstig karakter van bijna al de versierselen, welke op zijne oppervlakte zijn aangebragt, schijnt deze emmer gediend te hebben voor *gewijd*-water, waarvan het gebruik, gelijk bekend is, tot de eerste eeuwen des Christendoms opklimt: eene bestemming, die ook wordt aangeduid door het Grieksche randschrift, in letters van goeden stijl en vorm, aan den bovenkant geplaatst: *ΑΝΤΑΗCΑΤΕ ΥΔΩΡ ΜΕΤ ΕΥΦΡΟCΥΝΗC*. De bedenking, dat de taal van dit opschrift niet overeen is te brengen met een voorwerp uit *Tunis* afkomstig, wijl destijds aldaar de Latijnsche taal uitsluitend de heerschende was, valt weg, wanneer men onderstelt dat de emmer werd vervaardigd in de naburige provincie *Cyrenaica*, die hoewel van Griekschen oorsprong en taal, toch een levendig handelsverkeer en ook kerkelijke betrekkingen met het Latijnsche Afrika onderhield. Meer bepaaldelijk echter, voor ons onderwerp, verdienen eenige kleine tafereelen onze aandacht, die afzonderlijk, als zoo-vele *bas-reliefs*, op den emmer zijn gesoldeerd. Daarop ziet men, behalve wijngaardranken met vruchten, paauwen, dolfinen, lammeren, herten, en andere oud-christelijke symbolen, ook eenige *beelden*, die eene meer *locale* beteekenis schijnen te hebben. Het zijn aan de eene zijde: de Goede Herder in 't midden van een palmboom, en van een gladiator, die den prijs der overwinning (een krans) van een *cippus* naast hem heeft afgenomen; aan de andere zijde: eene *orante* (biddende vrouw) tusschen een palmboom en eene gevleugelde *Victoria*, die in de eene hand eene triomfkroon en in de andere een palmtwijn vasthoudt. Links van deze figuren zijn hier en daar wilde dieren, gelijk er in 't amphitheater vochten, geplaatst. De overeenkomst tusschen deze voorstellingen en eenige episodes en beelden uit de visioenen der H. Perpetua, gelijk zij in hare *Passio* worden verhaald, is inderdaad in het oog vallend. Immers in een dier gezigten meent Perpetua zich veranderd te zien in een 'athleet van het amphitheater, om daar tegen een afzigtelijken Neger (*Aethiops*) te vechten, die door haar overwonnen wordt. Zij ontvangt den prijs, eene kroon, uit de hand van den *lanista*. Daarna wordt zij in het hemelsch Paradijs (tuin) door den Goeden Herder opgenomen; enz. Cf. Ruinart, *Acta sinc.*, p. 84. De Rossi meent dat de verschillende groepen op den Afrikaanschen emmer afgebeeld, wier beteekenis niet overal even duidelijk is, meerder licht zullen ontvangen, door de betere kennis, welke de sinds eenige jaren toenemende ontdekkingen van overblijfselen uit den oud-christelijken tijd, ons van de locale toestanden der eertijds zoo beroemde Afrikaansche Kerk zullen verschaffen.

delijk en dringend, bij al wat haar dierbaar was bezwoer, en haar tot afval van het Christendom poogde te bewegen — *pater pro sua pietute basians mihi manus, et se ad pedes meos iactans, et lacrimis me non filiam appellabat sed dominam.* Hoe smartelijk het haar ook viel haren grijzen vader te bedroeven — *ego dolebam canos patris mei* — antwoordde zij hem met onbezweken christelijken moed, dat Gods wil moest geschieden. De vader verliet haar in smartelijke opgewondenheid, haar kind met zich nemende. Den volgenden dag werd zij onverwachts naar het *forum* gevoerd, om daar met de overige aangeklaagden door den procurator Hilarianus, aan wien in plaats van den overleden proconsul Minucius Timinianus het *ius gladii* was overgaan, te worden ondervraagd. Dáar verscheen eensklaps haar vader met haar kind op den arm, haar bezweerend om het wicht te sparen: *miserere infantis*; terwijl ook zelfs de procurator Hilarianus haar bijna smekend toevoegde: *parce canis patris tui, parce infantiae pueri, fac sacrum pro salute imperatorum.* Doch Perpetua antwoordde vastberaden: »Ik ben eene Christin, en weiger aan de afgoden te offeren”: *Christiana sum; non facio.* Toen werd zij met nog drie anderen veroordeeld om bij de aanstaande volksspelen ten prooi aan de wilde dieren te worden gegeven. Onder de aldus veroordeelden bevond zich ook hare slavin, Felicitas genaamd, reeds sinds eenigen tijd bekeerd en gehuwd, die echter wegens haren toestand — zij was in de achtste maand harer zwangerschap — vreesde dat zij van hare gezellen zou worden gescheiden, wyl de Romeinsche wetten verboden dat eene zwangere vrouw werd teregtgesteld. Ook de andere gevangenen waren smartelijk aangedaan, haar in den laatsten strijd te moeten achterlaten: *ne tam bonam sociam quasi comitem solam in via eiusdem spei relinquerent.* Zij namen hun toevlucht tot een eenparig gebed: *coniuncto itaque unito gemitu ad Dominum orationem fuderunt.* Onmiddellijk daarna begon Felicitas de barensweeën te gevoelen, en luide te kermen. Haar in dien toestand ziende, graauwde haar een der suppoosten toe: »Indien gij nu zóo kermt, wat zult gij doen als gij voor de wilde beesten zult worden geworpen”? Doch zij antwoordde

met fierheid: »Nu ben ik het die mijne weeën lijdt; maar dan zal er een zijn in mij, die voor mij zal lijden, omdat ik voor Hem lijden zal''. Zij bragt eene dochter ter wereld, die door eene zuster (d. i. eene Christin) tot haar pleegkind *) werd aangenomen.

De Akten treden nog in menige bijzonderheid aangaande het verhoor, de veroordeeling, de geeseling door *venatores* †), en den dood der overige martelaren, waarvan ik het verhaal ter zijde laat, om nog alleen hier op te nemen wat op de laatste oogenblikken van Perpetua en Felicitas betrekking heeft.

Toen ook deze beiden uit den kerker tot aan den ingang van het amphitheater waren gebracht, wilde men haar dwingen, om met de *vitta* der priesteressen van Ceres voor het volk te verschijnen, gelijk men de mannen in den scharlaken tabbard der Saturnus-priesters had willen hullen. Vernemend echter dat de martelaars zich hiertegen verzetten, wyl zulks tegen de hun gewaarborgde vrijheid van optreden en de aangenomen voorwaarden streed, gaf de Tribunus toe, en veroorloofde dat elk in zijn eigen kleed zou voorkomen: *agnovit iniustitia iustitiam*. Daarop traden beide de vrouwen in het amphitheater: Perpetua met rustigen tred en den vrede op 't ge-laar, als eene Godgevallige matrone: *placido vultu et pedum incessu, ut matrona Christi Dei dilecta*; Felicitas verheugd, dat zij, na hare bevalling gespaard, nu in haar *martyrium* tegen de wilde beesten het doopsel des bloeds zou ontvangen: *a sanguine, ab obstetrice ad retiarium, lotura post partum baptismo secundo*. Na weinige oogenblikken nam de kampstrijd een aanvang. Half ontkleed en in netten gewenteld werden de twee vrouwen in de *arena* opgebracht. *Horruit populus* — zeggen de akten met ijzingwekkend realisme — *alteram respiciens puellam delicatam, alteram a partu recentem stillantibus mammis*. Perpetua werd het eerst door

*) Cf. bladz. 153 dezer Studie het aldaar opgemerkte over de *alumni*.

†) De *venatores* waren bedienden des amphitheaters, die in rijen geschaard, o. a. de veroordeelden, welke tusschen hen door gingen, met lederen riemen moesten geeselen.

een woedend gemaakt rund, tegen haar losgelaten, aangegrepen en in de hoogte geslingerd. Op den grond neergelooft, en bemerkend, dat haar kleet door den val was gescheurd, was het haar eerste zorg om hare lendenen te dekken, ten einde, gelijk de stervende Polyxena *), met eerbaarheid neer te zijgen: *pudoris potius memor quam doloris*. Tevens gehoorzaamend aan een der vrouw aangeboren gevoel voor elegantie en decorum, vlocht zij haar los geraakte lokken bijeen: immers het betaamde niet — zeggen hier de Akten — dat eene Martelares met het hoofdhaar in wanorde en als in treurgewaad bij hare verheerlijking optrad: *non enim decebat martyrem sparsis capillis pati, ne in sua gloria plangere videretur*. Aldus getooid, rees zij op, en toen bemerkende dat Felicitas, hare slavin, door het wilde rund gewond ter aarde lag neergeworpen, reikte zij haar de hand om zich te kunnen oprigten. Daarop — alvorens met hare gezellen, in de arena zelve, gelijk de toeschouwende menigte had geëischt †), den laatsten doodsteek door een der gladiators te ontvangen §) — verscheen zij voor gansch het volk, ditmaal door medelijden aangegrepen, Felicitas bij de hand houdend en haar den vredekus gevend. Zoo gingen deze twee heldhaftige vrouwen, de matrone en de slavin, hand aan hand, als twee zusters **), den dood te gemoet!

*) Cf. Eurip., *Hecuba*, 569:

ἡ δὲ καὶ θνήσκουσ' ὁμῶς
πολλὴν πρόνοιαν εἶχεν εὐσχήμῳ πεσεῖν,
κρύπτουσ' ἃ κρύπτειν ὁμμάτων ἀρσένιον χρεῶν.

†) *Et cum populus illos in medio postuleret ut gladio penetranti in eorum corpore oculos suos comites homicidii adingeret*. Aldus de Akten, l. c. § 20.

§) De gewonden, meestal bijna stervenden, werden gewoonlijk buiten de arena van het amphitheater, in het *spoliarium* door de gladiators afgemaakt.

**) Deze vergelijking herinnert mij, dat in het vroeger hier besproken opstel over de *Philosophumena* en Paus Callistus, Dr. Réville van Perpetua en Felicitas twee zusters in den eigenlijken zin maakt, hoewel hare ware verhouding tot elkander die eener matrone tot eene slavin was. De geleerde *Reviewer* noemt ze *les deux soeurs montanistes*, [qui] *restèrent dans la mémoire des chrétiens d'Afrique, malgré leur hérésie, entourées d'une auréole de perfection qui en fit des saintes universellement reconnues* (Cf. *Revue des D. M. l. c.* p. 920). Dat Perpetua tot de secte der Montanisten zou behoord hebben, is na Basnage nog door andere schrijvers, ook door

*On croirait — schrijft Paul Allard, met bewondering op dit verheven tooneel wijzend — en lisant ce récit, contempler un basrelief antique, ou plutôt on a sous les yeux le symbole idéal de la fraternité et du martyr effaçant les distances sociales, unissant les coeurs, et, par les âmes transfigurées, donnant aux corps mêmes ces admirables attitudes, que le ciseau serait impuissant à reproduire, et que le divin Artiste a pu seul inspirer *).*

Niet altijd vond de Christen Slavin het eind harer beproefde loopbaan in den strijd des bloeds. Meermalen bleef zij, ook in tijden van vervolging gespaard, of viel het tijdperk, waarin zij leefde, te zamen met de oogenblikken van verademing en rust, die zich nu en dan afwisselden, en gedurende welke de Kerk eenige betrekkelijke veiligheid en vrijheid genoot. Dan was het haar lot om tot aan haren dood bij hare heidensche meesters te blijven dienen, indien zij althans, wat slechts bij uitzondering plaats greep, het geluk niet had zich uit hare spaarpenningen vrij te hebben gekocht of door de welwillendheid van haren heer was ontslagen. In de schets, welke wij hier van haar beproefd

Münter, beweerd, Hun voornaamste argument werd in de visioenen gezocht, welke in de *Passio* voorkomen, althans wat Perpetua en haar broeder betreft, wijl dit stuk van Felicitas niets dergelijks vermeldt. Dat echter in de oude Kerk deze visioenen niet als producten der Montanistische ketterij werden beschouwd, blijkt o. a. uit hare voorlezing bij den openbaren godsdienst, waarop de H. Augustinus zinspeelt in een zijner lofredenen op de twee heilige bloedgetuigen: *Exhortationes earum* [*Perp. et Fel.*], zegt hij, *in divinis revelationibus triumphosque passionum cum legerentur audivimus; eaque omnia verborum digesta et illustrata luminibus, aure percepimus, mente spectavimus, religione honoravimus, caritate laudavimus* (*Sermo.* 280). De groote bisschop van Hippo was vermoedelijk beter kenner van de orthodoxie der Martelaressen, welke in zijne kerkprovincie geleden hadden, dan hare beschuldigers, die vele eeuwen later, in haar twee discipels van Montanus terugvinden. Wat echter in 't bijzonder den geleerden schrijver in de *Revue* aangaat, hij heeft, door van Perpetua en Felicitas twee *zusters* te maken, het bewijs geleverd van hare *Passio* niet te hebben gelezen, en daardoor de teregtwijzing van Le Hir gewettigd: *qu'il ne les connaît guère, qu'il n'a pas même essayé un sommaire examen de leur cause, et, pour trancher le mot, qu'il les a condamnées et diffamées sans les entendre.* Cf. Le Hir, *l. c.* p. 334.

*) Cf. Paul Allard, *l. c.* p. 256.

leven hebben gepoogd te geven, mag ook eenige toelichting over hare laatste levensdagen, haren dood en hare ter aardebestelling niet ontbreken. Münter heeft in zijne *Christin* slechts een tweetal bladzijden aan dezer begrafenis gewijd, waarin niet meer dan eenige weinige regels op die der Slavinnen betrekking hebben *). Hij bepaalt zich bij de opmerking, dat vermoedelijk de meeste lijken van Christen slaven, die in een heidensch gezin overleden waren, zonder eenige plegtigheid naar het *ustrinum* †) werden gevoerd, om daar met andere lijken te worden verbrand; en dat menigmaal in tijden van hevige vervolging aan de lijken van teregtgestelde Christenen niet eens eene passende bijzetting gegeven werd. Slechts door gunst of geschenken gelukte het dan aan de nabestaanden of vrienden van de ter dood veroordeelden, om hun ter sluiksch eene rustplaats in de aarde te verzekeren; gelijk de Martelaars-akten op meerdere plaatsen van de lijken der omgebrachte Christenen in het algemeen verhalen §).

Dit is alles, wat de geleerde Bisschop van Seeland over de *Leichenbegängniss der Sklavinnen* t. a. p. mededeelt. Zowel de ontdekkingen, vooral sinds de laatste jaren, op het gebied der christelijke archaeologie gemaakt, als de naauwkeurige raadpleging der oude kerkelijke schrijvers, stellen ons in staat om Münters teleurstellende beknoptheid in menig opzicht aan te vullen, en hier, hoewel slechts summarisch,

*) Cf. Münter, *l. c.* S. 79.

†) Eene afgesloten plaats, waar de lijken werden verbrand.

§) Cf. Münter, *l. c.* Münter spreekt hier, mijns bedunkens, veel te algemeen. De voorbeelden, welke de Martelaars-akten opleveren waren slechts uitzonderingen, meerendeels het gevolg van de willekeur en wreedheid der provinciale landvoogden. De Romeinsche wet gaf volgens den jurist Paulus aan elkeen de bevoegdheid om het lichaam van een veroordeelde te begraven: *Corpora animadversorum quibuslibet petentibus ad sepulturam danda sunt.* Cf. *Dig.* XLVIII, xxiv, 3. Insgelijks beval een edict van Diocletianus en Maximianus in het jaar 290: *Obnoxios criminum digno supplicio subiectos sepulturae tradi non velamus.* Cf. *Cod. Just.* III, XLIV, 11. Van de uitzondering hierop gewaagt Ulpianus: *Nonnunquam non permittitur, maxime maiestatis causa damnatorum.* Cf. *Dig.* l. c. Hierdoor wordt verklaard hoe in sommige gevallen de begrafenis van de lijken der martelaars kon worden geweigerd. Cf. De Rossi, *Bull.* 1864, p. 27.

het wetenswaardigste over de omstandigheden, welke den dood der Christen Slavin meestal voorafgingen en volgden, in te lasschen.

Ook wanneer de geloovige *ancilla* in het huis van heidensche meesters haar leven bleef slijten, werd haar toch gewoonlijk bij hare talrijke beproevingen, de smartelijkste in haar oog van allen bespaard: om zonder de laatste troostmiddelen van den godsdienst hare dagen te moeten eindigen. De vindingrijke liefde harer geloofsgenooten en de toen gebruikelijke tucht der Kerk, in overeenstemming gebragt met den nood der tijden en de dringende behoeften harer ledematen, hadden het middel gevonden, om in dit opzigt hare wenschen te bevredigen. Het is trouwens van algemeene bekendheid, dat in de eerste drie eeuwen het ook aan de leeken geoorloofd was, om de Heilige Eucharistie, vooral in oogenblikken van vervolging of gevaar, met zich naar huis te nemen, om zich zelven of anderen bij de zich opdoende gelegenheid daarvan te kunnen voorzien. Tertullianus spreekt hierover als van een in zijnen tijd algemeen gebruik — *ut assolet* — dat namelijk de geloovigen, in de kerkelijke bijeenkomsten aan het offer deelnemend, het Ligchaam des Heeren plagten bij zich te houden — *accepto Corpore Domini et reservato*, nadat zij het *de manu praesidentium* hadden ontvangen *). Ter tijdelijke berging van het Allerheiligste bedienden zij zich van een houten kistje of doosje, *arca* of *arcula* genoemd, waarvan de oude kerkelijke schrijvers gewaagen. Zoo verhaalt o. a. de H. Cyprianus, dat eene vrouw van berispelijke levenswijze, *cum arcam in qua Domini Sanctum fuerat, manibus indignis tentasset aperire, igne inde surgente deterrita est, ne auderet attingere* †). Een ander voorbeeld leveren de Akten der HH. Indes en Domna, in wier huis, terwijl het door heidenen werd nagezocht, onder meerdere voorwerpen, die genoemd worden, ook werd gevonden eene

*) Cf. Tertull. *De spectac.* en *De orat.*

†) Cf. Cyprian. *De lapsis*, c. 2.

ligna arcula, in qua reposuerant sacram oblationem, cuius fiebant participes *). Uit eene soortgelijke *arcula* had de H. Eudoxia, die onder Keizer Trajanus den marteldood onderging, de H. Eucharistie genomen en in haren boezem verborgen, vóór dat zij zich in de handen der gerechtsdienaars overgaf †). Merkwaardig, ook wegens de bij-omstandigheden, is in dit opzicht de vermaning van den H. Zeno van Verona aan eene vrouw, die met een heiden gehuwd was, waarin hij, blijkbaar zinspelend op de *arca*, waarin zij de Eucharistie bij zich droeg, haar waarschuwend zegt: *arrepto forsitan Sacrificio tuo tuum pectus obtundet, tuam faciem deformabit* §). Behalve deze houten *arculae*, waarvan uit den christelijken voortijd geen enkel exemplaar is bewaard gebleven, heeft de geleerde Dominicaan Fassini, in zijne zeldzame verhandeling *De priscorum Christianorum Synaxibus extra aedes sacras* **), nog een ander overblijfsel van deze *receptacula* voor de Eucharistie gemeend te vinden in een langwerpige vierkant vaasje van roode klei, uit het beroemde museum Passeri te Ferrara, hetgeen hij met de woorden des eigenaars noemt eene *turricula, in qua fideles trium priorum saeculorum ... sacrae eucharistiae particulas linteolis involutas domi servare solebant* ††). De Rossi heeft echter overtuigend aangetoond dat deze zoogenaamde *turriculae* niets anders zijn dan kleine lampjes §§), in den vorm van een Romeinsch altaartje, bij de

*) Cf. Baron. *Martyrolog. Rom.* not. ad d. 15 Aug.

†) *Prusquam traderet ultro se lupis agna Christi, brevi mora impretata prodeundi accurret in sacram aedem, reserataque illic arcula, in qua divinum donum reliquiarum sancti corporis Christi servabatur, inde particulam acceptam sinu recondidit et sic statim cum militibus abiit.* Cf. *Acta SS. Bolland. Mart. II*, 19. Bossuet, *Déf. de la tradit.* etc. p. 2. ch. 13.

§) Cf. Zeno Veron. *Opp.* p. 107. Ed. Ballerini.

**) Dit zeldzame werk — *raro quanto un manoscritto*, zegt De Rossi — is in 1770 te Venetië uitgegeven met het pseudoniem van *Dionysius Sandellius*, doch is geschreven door den Dominicaner pater *Domenico Vincenzo Fassini*. In het exemplaar door mij indertijd aangekocht uit de boekerij van wijlen den aartspriester J. Van Banning, bevindt zich op Tab. II de *Icon Vasculi Sacramentarii fœditis rubrica obducti Romae ex cœmeteriis defossi*, welke in eenige exemplaren ontbreekt.

††) Cf. Fassini, *l. c.* p. 166.

§§) Cf. De Rossi, *Bull.* 1876, p. 42. De heidenen beschouwde het aansteken en onderhouden van lampen bij de graven als eene daad van piëteit, welke dank

oudheidkundigen bekend onder den naam van *arae lychnophorae*, gelijk er een aantal in de Romeinsche graven zijn gevonden *). Tot hiertoe kan dus de christelijke archaeologie geen *specimen* van eene *arca eucharistica*, uit de drie eerste eeuwen overgebleven, aanwijzen.

Wijl volgens de oude kerktocht het overbrengen der Eucharistie ook door leeken mogt 'geschieden, kon de Christen Slavin te midden van hare heidensche omgeving ook daarmede op haar ziekbed worden voorzien, zelfs ingeval geen priester of diaken toegang tot haar kon verkrijgen. Alligt was er dan een of ander geloovige, wiens komst minder argwaan verwekte, die haar de gewenschte hulp kwam verleen. Zelfs een Christen knaap werd somtijds hiertoe gebruikt, gelijk o. a. blijkt uit het verhaal van Dionysius van Alexandrië bij Eusebius, waarin hij spreekt van een priester, die door ziekte belet zijnde, aan een knaap, *παιδάριον*, eene partikel der H. Eucharistie toevertrouwde, om die aan zekeren Serapion, een *lapsus* uit eene vroegere vervolging, te brengen †). Was echter de persoon, met dezen liefdedienst belast, aan den stervende onbekend, dan droeg hij bij zich en vertoonde, tot waarborg van zijne zending, een dier geheime herkenningsteekens, waarvan de heiden Caecilius bij Minutius Felix zeide: *occultis se notis et insignibus noscunt* §), en die gewoonlijk bestonden in een ring, of een scherfje van lei of hout, waarop een of ander christelijk symbool — de *visch*, het *anker*, de letters A en ω of I. X. Θ. Υ. C. (*ἰχθύς*), enz. — gegrift stond **).

Doorgaans genoot alzoo de Christen Slavin het voorregt

verdiend: QVISQ HVIC TVMLO POSVIT ARDENTE (*sic*) LUCERNAM ILLIVS CINERES AVREA TERRA TEGAT leest men op een grafschrift van Salerno, bij Orelli, n°. 4838.

*) Insgelijks heeft Pelliccia op goede gronden bewezen, dat de *turricula* aan den voet eener *orante* op een Sarkofaag uit het *Coemeterium Vaticanum*, waarin Bottari eene *arca* voor de Eucharistie meende te zien, niets anders is dan eene gewone *cista*. Cf. Bottari, *Roma sott.* I, tav. XIX. Pelliccia, *De christ. eccles. politia*, III, 37.

†) Βραχὺ τῆς εὐχαριστίας ἐπέδωκεν τῷ παιδαρίῳ. Cf. Euseb. *H. E.* VI, 44.

§) Cf. Minut. Fel. *in Octav.*

**) Cf. Clem. Alex., *Paedag.* II, 11.

om in hare laatste levensuren door de troostmiddelen van den godsdienst te worden gesterkt. Niet zelden zal zij zelfs, te midden harer heidensche omgeving, eene of andere geloovige zuster hebben gevonden, in 't verborgen welligt, gelijk zij, tot Christus bekeerd, die bij hare doodsonde kon waken, en zich met de uitvoering van hare uiterste beschikkingen belasten. Daaronder zal de zorg voor eene christelijke begrafenis en laatste rustplaats te midden harer broeders haar, gelijk allen Christenen der eerste eeuwen, naauw aan het hart hebben gelegen. Maar, zal men welligt vragen, kon de nederige en arme *ancilla*, inderdaad op goeden grond hopen, dat ook hierin haar verlangen zou worden bevredigd? Of moest haar de vrees bevangen, dat haar lijk op de gebruikelijke wijze naar het *ustrinum* zou worden gebracht, om er te worden verbrand, hoewel het van algemeene bekendheid was, dat de Christenen deze wijze van begraven verafschuwden? Of had zij nog erger te duchten? Zou welligt op last van hare heidensche meesters, zelfs onbarmhartig na den dood, haar stoflijk overblijfsel naar de beruchte *puticuli* *) op den Esquilijnschen heuvel, dat *miseræ plebis commune sepulcrum* †), worden vervoerd, om daar onder de halfvergane kringen van dieren, als vuilnis te worden weggeworpen, ten prooi aan de wolven en het wild gevogelte §), overeenkomstig de zedenleer der Romeinsche wetgeving, die de *vilis mancipia* met *pecudes* **) gelijkstelde? Moest de Christen Slavin in hare laatste

*) Sommige schrijvers, o. a. Raoul Rochette en die hem hebben nageschreven, beweren dat er overeenkomst en zelfs gemeenschap bestond tusschen de *puticuli* en de christelijke coemeteriën. Dit verraadt weinig kennis der localiteiten. Michele De Rossi geeft in zijne *Analisi geologica ed archit.* (Cf. *Roma Sott.* I, 41) het karakteristiek onderscheid tusschen beiden zeer juist aan: *Fra le catacombe ed i puticoli*, zegt hij, *non esiste differenza, ma opposizione diretta; imperocchè le catacombe sono il sistema della massima cura e religione nel seppellire, i puticoli sono la negazione istessa della sepoltura*. De in 1874 te Rome ontdekte overblijfselen der Esquilijnsche *puticuli* hebben overigens voor goed een eind gemaakt aan deze zonderlinge misvorming der historische feiten. Cf. Lanciani, *Bull. arch. munic.* 1874, p. 42 sg.

†) *Hoc miseræ plebi stabat commune sepulcrum*. Horat. *Sat.* I, 8, 10.

§) *Post insepulta membra different lupi*

Et Esquilinae alites. Horat. *Epod.* 5, 99.

**) *Puticulos dicunt esse appellatos, quod vetustissimum genus sepulturae in puteis fuerit, eumque locum fuisse publicum extra portam Esquilinam. Sed inde potius appellatos existimat Aelius Stilo, quod cum in eum locum patresfamilias pecudes mortuinas et vilis proicerent mancipia, ibi cadavera ea putrescerent*. Cf. Festus, *De signif. verb.* ed. Müller p. 217.

oogenblikken hieromtrent in pijnlijke onzekerheid blijven verkeeren, of kon zij op goede gronden hopen, ook zelfs wanneer zij in tijden van vervolging overleed, dat zij na haren dood eene door den godsdienst gewijde rustplaats onder hare broeders zou vinden?

Vóór de ontdekkingen der laatste jaren op het gebied der christelijke archaeologie was er bezwaarlijk een welgegrond en afdoend antwoord op deze vragen te geven. Wel was het genoegzaam uit de getuigenissen der oude schrijvers bekend *), dat de Christenen het als een hunner heiligste pligten beschouwden, om de *reliquias resuscitandas* hunner broeders, gelijk ze Prudentius in een zijner Hymnen †) noemt, op godsdienstige wijze in hunne eigen begraafplaatsen bij te zetten; wel wist men dat de Kerk, wat de armen betrof, uit hare kas daarin plagt te voorzien, zoodat bij ontstentenis van andere middelen, zelfs de gewijde vaten daartoe mogten worden vervreemd §). Doch wat de uitvoering zelve van dien liefdeplicht aangaat, en de mogelijkheid om, vooral in tijden van hevige vervolging, de lijken der geloovigen in de christelijke coemeteriën of *areae* **) bij te zetten, bleef nog veel onzekerheid over en zelfs schijnbare tegenspraak tusschen de toenmalige Romeinsche wetgeving en de historische feiten. Moeijelijk immers scheen het met elkander te rijmen, hoe

*) Lactantius herinnert aan de wijsgeeren, *qui omnem tollunt benefaciendi memoriam*, dat de Christenen alleen waarlijk barmhartig waren, wijl zij vervulden *maximum pietatis officium, peregrinorum et pauperum sepulturam* (Cf. *Div. inst.* VI, 10). In den beroemden Brief van den Romeinschen Clerus aan dien van Carthago, tijdens de afwezigheid van Cyprianus, wordt de pligt der lijkenbegroaving onder de hoogsten gerekend: *quod maximum est, corpora martyrum aut caeterorum si non sepeliantur*, etc. Cf. Cypriani *ep.* 2. ed. Baluz.

†) Cf. Prudent. *Hymn.* 3. in *Fruct.*

§) *Humandis fidelium reliquiis . . . vasa ecclesiae etiam initiata confringere, conflare, vendere licet*. Cf. Ambros. *De offic.* II, 142.

**) *Areae*. Waar de Christenen geene onderaardsche begraafplaatsen konden of behoefden aan te leggen, maakten zij er boven den grond, die zij *areae* noemden, zich van dezelfde uitdrukking als de heidenen bedienend. Opmerkelijk is het verschil tusschen de opschriften gevonden in de onder- of bovengrondsche coemeteriën. Op die der eersten, der catacomben of der crypten, ziet men overal symbolen of teekens van het Christendom, zooveel althans als de voorzigtigheid en de *disciplina arcani* toeliet. Maar in de *areae* zijn de graven meestal anepigraphisch of hebben inscriptiën zonder godsdienstig karakter en zonder christelijke symbolen. Cf. De Rossi, *Roma sott.* I, 93—101.

terzelfder tijd de Christenen wegens hunnen godsdienst op de bloedigste wijze werden vervolgd, en zij toch het ongestoord gebruik hunner eigen begraafplaatsen konden blijven behouden. Deze vroeger nooit bevredigend opgeloste moeilijkheid verdient hier eenige toelichting.

Reeds van oudsher waren te Rome genootschappen of broederschappen, *collegia*, *sodalitates* gevestigd, die met een gemeenschappelijk doel gesticht, de regten van zedelijke lichamen genoten. Mommsen heeft in eene opzettelijke verhandeling de inrigting en den werkkring dezer Romeinsche vereenigingen beschreven *). Onder de eerste Keizers geraakten deze *collegia* in ongunst en verdenking, en werden door de wetten tegen de zoogenaamde *Hetaeriën* †) opgeheven. Bij de Romeinsche juristen vindt men echter aangemerkt, dat er uitzonderingen plaats vonden ten gunste van sommigen, welke blijkbaar met een weldadig doel voor behoeftigen en lieden van minderen stand waren opgericht: *permittitur tenuioribus*, zegt Marcianus, *stipem menstruam conferre, dum tamen semel in mense coeant* §). Dat deze uitzondering meer bepaaldelijk de begrafeniscollegiën betrof, heeft Mommsen overtuigend bewezen uit eene inscriptie van Lanuvium (*Città Lavigna*), waarin de tekst van een senatus-consult was opgenomen, dat o. a. voorschreef: QVI · STIPEM · MENSTRVAM · CONFERRE VOLUNT · in funera · IN · IT · COLLEGIVM COEANT · NEQ · SVB SPECIE EIVS · COLLEGI · NISI · SEMEL IN MENSE · *Coeant · Conferendi* · CAVSA · VNDE · DEFVNCTI · SEPELIANTVR **). Genoemde vereenigingen waren vooral in het laatste der tweede eeuw en in het begin der derde zeer in getal toegenomen ††) en

*) Cf. Mommsen, *De collegiis et sodaliciis Romanorum*, Kiliae 1843. Over de *Sodalitates* van Griekschen oorsprong heeft vóór eenige jaren Foucart zeer belangwekkende bijzonderheden medegedeeld in zijn werk *Les associations religieuses chez les Grecs*. Cf. ook *Revue archéol.* 1864, p. 460; 1865, p. 497 suiv. en G. Boissier, *Etudes sur quelques collèges funéraires romains*, insgelijks in de *Revue archéol.* 1872, p. 81.

†) *Sodales sunt, qui eiusdem collegii sunt, quam Graeci ἑταίριαν vocant.* Gaius, *Digest.* XLVII, xxii, 4.

§) Cf. *Dig.* XLVII, xxii, 1.

**) Cf. Orelli, 6086, Mommsen, *l. c.*

††) Cf. *Corpus inscr. latin.* III, n. 6077, waar Mommsen o. a. aantoon, welke groote verbreiding de *collegia* der keizerlijke *liberti in domo augusta* hadden verkregen.

hadden zich ook in andere steden verspreid. De politiek der Regering was toen gunstig ten haren opzigte gezind, en Keizer Septimius Severus had zelfs hare privilegiën tot alle provinciën des Rijks uitgestrekt*). Opmerkelijk is het dat wij juist in ditzelfde tijdperk bij Tertulliaan melding vinden gemaakt van de *areae sepulturarum nostrarum*, als van eene openbare inrigting te Carthago, en tevens van de *area* der christelijke gemeente aldaar, waarin elk geloovige *modicam stipem menstrua die, vel cum velit et si modo possit, adponit* met het doel: *egenis alendis humanisque* †). Daaruit blijkt, dat de Christenen van Carthago, in navolging der heidensche begrafenis-collegiën door maandelijksche bijdragen in de *area* hunner kerk eene openbare begraafplaats onderhielden. Wat echter door Tertulliaan van zijne stad wordt verhaald, was in het algemeen, door de groote uitbreiding die het Christendom in die dagen had verkregen, ook in alle talrijke gemeenten noodig geworden. Immers de uitgestrekte nekropolen, welke de Kerk op vele plaatsen voor hare overledenen behoefde, konden niet meer onder de bescherming blijven geplaatst van de regten, welke de Romeinsche wetten aan de bijzondere familie-graven met hunne beperkte *areae* toekende. Er moest een middel worden uitgedacht om de rustplaatsen der geloovigen tegen de inmenging van den Staat zooveel mogelijk te vrijwaren, al bleven ook tegen de personen de verbodswetten op de Hetaeriën nog van toepassing. De Christenen vonden dit middel in de bescherming, door de Romeinsche wetgeving toegekend aan de *sodalitates* of *collegia funeraticia*. Hoe nu de privilegiën dezer heidensche vereenigingen ook aan de Christelijke konden te stade komen, is voor weinige jaren door de ontdekking van een merkwaardig document uit het bedoelde tijdperk aan het licht gebracht. Prof. Kiessling vond in 1864 op twee schutbladen van een oud HS. uit de Bibliotheek te Basel, de copie van een uitvoerig Romeinsch epitaphium, dat een geleerde uit de school van Alcuinus in de 8^e of 9^e eeuw van een aloud mausoleum te

*) *Quod non tantum in Urbe sed et in Italia et in provinciis locum habere Divus Severus rescripsit.* Cf. Marcianus, *Dig. l. c.*

†) Cf. Tertull. *Apolog. c. 39.*

Langres (*Lingones*) had afgeschreven *). Dit grafschrift bevatte een gedeelte der bepalingen, bij testament gemaakt door den stichter voor den aanleg en het beheer zijner begraafplaats. Deze bepalingen zijn in bijna al de bijzonderheden toepasselijk op de christelijke coemeteriën. Er wordt daarin melding gemaakt van eene *cella*, of *cella memoriae*, van vertrekken voor bijeenkomsten †), van *epulae funeraticiae* §), van jaarlijksche bijdragen en *curatores* om die te innen, enz. En dat werkelijk de Christenen de erkende legaliteit dezer inrigtingen en haar beheer als dekmantel voor de wettigheid hunner begraafplaatsen gebruikten, kan o. a. blijken uit het volgend, in dit opzigt zeer merkwaardig, Afrikaansch opschrift, voor eenige jaren te Chersell (het oude Mauretanische *Caesarea*) gevonden, en door Renier in zijne *Inscriptions de l'Algérie* medegedeeld **): waarin dezelfde uitdrukkingen en benamingen voorkomen, zoo als *cultor* ††), *area*, *cella* enz., die bij de heidensche *collegia* gebruikelijk waren:

AREAM AT SEPVLRA CULTOR VERBI CONTVLIT
ET CELLAM STREXIT SVIS CVNCTIS SVMPITBVS
A G ECLESIAE SANCTAE HANC RELIQVIT MEMORIAM
SALVETE FRATRES PVRO CORDE ET SIMPLICI
EVELPIVS VOS SATOS SANCTO SPIRITV
ECLESIA FRATRVM HVNC RESTITVIT TITVLVM·M·A·I· SEVERIANI C·V·
EX INC. ASTERI

De *ecclesia fratrum* §§), gelijk hier de christelijke gemeente

*) Cf. De Rossi, *Bull.* 1863, p. 94; 1864, p. 25 sq.

†) Deze lokalen werden soms *collegia*, soms ook *scholae* genoemd. Bij de Christenen heetten de vertrekken bij de Catacomben aangebragt ook *scholae*, waarin het *populus christianorum* vergaderde, de *natalitia* der overledenen of der martelaren vierde, de agapen hield en de bijdragen zamelde, die voor de *area* der gemeente bestemd waren.

§) Te Fano was een *locus sepulturae convictorum, qui uno epulo vesci solent* (Cf. Maffei, *Mus. Veron.* p. 362, n. 10. Orelli, 4073). De analogie met de christelijke agapen springt hier in 't oog. Cf. *De Champagny, Les Antonins*, III, 399.

**) Cf. Renier, *l. c.* num. 4025. Zie de uitvoerige verklaring bij De Rossi, *Bull.* 1864, p. 28. *Roma Sott.* I, 96, 106.

††) Gelijk bekend is, noemden zich de Heidenen *cultor Iovis, Dianae, etc.* De Christen Evelpius noemt zich hier met dezelfde formule: *Cultor Verbi*.

§§) Mommsen heeft tegen Marini betoogd dat de *fratres Aroales* niet, gelijk de geleerde Romeinsche epigraphist beweerde, in denzelfden zin als de Christenen zich *fratres* noemden. Cf. Mommsen, *l. c.* S. 96.

wordt genoemd, was de officieele en legale titel van de eigenaars der kerkelijke begraafplaatsen en van het *Corpus christianorum*. Een aantal oude inscriptiën, zoowel Grieksche als Latijnsche, uit al de provinciën van het Romeinsche rijk, gewagen van de *ecclesia fratrum* en *fraternitas*, van *fratres cuncti* en *fratres*, van *κοινὸν τῶν ἀδελφῶν*, en meer dergelijke benamingen*), die allen getuigen van het bestaan dezer christelijke vereenigingen, welke in hare inrigting en uiterlijke verschijning, hoe verschillend ook van doel en karakter, toch eene opvallende overeenkomst met die der heidenen vertoonden †). In deze overeenkomst was juist de veiligheid der christelijke vereenigingen gelegen, en de wettelijke bescherming, welke zij zich daardoor verzekerden, maakt het begrijpelijk hoe in het jaar 197 paus Zephyrinus het durfde wagen om het uitgebreidste van al de Romeinsche coemeteriën aan te leggen, en daarover het beheer op te dragen aan den toenmaligen diaken §) Callistus, die naderhand zijn opvolger werd, gelijk de *Philosophumena* hebben aan het licht gebracht **). Vermoedelijk gebruik makend van het rescript van Keizer Alexander Severus was Zephyrinus in staat om op de *Via Appia*, bij de crypte van Lucina, waarin 20 jaar te voren de H. Caecilia was bijgezet, eene officieele en openbare begraafplaats in te rigten, en vond zijn gemagtigde Callistus, niettegenstaande de langdurige vervolging van 199—211 gelegenheid, om daar uitgestrekte werken te doen uitvoeren. Het legale bestaan der christelijke coemeteriën bleef dus in den regel onaangerand zelfs in tijden van vervolging, en het eigendomsregt dezer inrigtingen werd toege-

*) Cf. De Rossi, *Bull.* 1864, p. 32.

†) Over deze *collegia* der christelijke *fratres* en hunne analogie met de heiden-sche *sodalitates* heeft De Rossi zeer merkwaardige bijzonderheden medegedeeld in het derde Deel zijner *Roma sotterranea*, p. 477 sq. en p. 507 sq.

§) *Diaken* wordt hier genomen in de beteekenis van *aartsdiaken*, gelijk De Rossi aantoonst, welke betrekking in de oude Kerk zeer aanzienlijk was en van grooten invloed, wyl de titularis over het beheer van de tijdelijke goederen der Kerk het oppertoezicht oefende.

***) De schrijver der *Philosophumena* zegt dat paus Zephyrinus Callistus tot medehelper voor het beheer der kerkelijke bezittingen en tot directeur van het *Coemeterium* aanstelde: *Συναράμενον αὐτὸν σχὼν πρὸς τὴν κατάστασιν τοῦ κλήρου . . . καὶ . . . εἰς τὸ κοιμητήριον κατέστησεν.* *Philosoph.* IX, 2. Cf. De Rossi, *Bull.* 1866, p. 11.

kend niet aan een of anderen bijzonderen persoon, maar aan een zedelijk ligchaam, het *Corpus christianorum* *). De Romeinsche wetten ten gunste der heidensche *sodalitates fune-rum causa* verklaren dus bevredigend het zonderling verschijnsel, dat de Kerk erkend werd in den Romeinschen Staat als zedelijk ligchaam, met bevoegdheid om te bezitten, ter zelfder tijd als de vervolgingswetten nog in wezen waren, die den dood bedreigden aan elken belijder van het Christendom. Wel is waar was deze betrekkelijke wettigheid niet altoos een afdoende en veilige waarborg tegen alle ontheiliging of verwoesting der Christelijke begraafplaatsen; waaromtrent o. a. Tertulliaan verhaalt, dat in het jaar 203 het Carthaagsch gepeupel, tegen de Christenen opgehitst, hunne *area* dreigde te verwoesten onder den kreet: *Areae eorum non sint* †). Doch dit waren uitzonderingen, die slechts plaats vonden in tijden van hevige vervolgingen, en waarvan te Rome het eerste voorbeeld voorkomt, toen in het jaar 257 Keizer Valerianus aan het *collegium fratrum* verbood hunne coemeteriën te bezoeken en daar te vergaderen §). Nu en dan werden de christelijke begraafplaatsen zelfs door bloedige tooneelen ontheiligd **). Tegen deze meerdere onveiligheid hunner nekropolen moesten de Christenen nieuwe maatregelen van voorzorg en bescherming nemen door het aanleggen van geheime ingangen, het sluiten der *lucernaria*, het bouwen van verborgen trappen, enz.; welke toestanden bleven voort-

*) *Corpus sumus*; schrijft Tertulliaan, *de conscientia religionis et disciplinae unitate et spei foedere*; *coimus in coetum et congregationem*. Cf. Tertull. *Apolog.* c. 39.

†) Cf. Tertull. *Ad Scap.* c. 3.

§) *Ne [Christiani] ulla conciliabula faciant neque coemeteria ingrediantur*. Cf. Pontius *Acta S. Cypriani*, ap. Ruinart, *l. c.* p. 38. In Egypte verbood de Romeinsche landvoogd Aemilianus aan den bisschop Dionysius te Alexandrië *εἰς τὰ καλούμενα κοιμητήρια εἰστέναι*. Cf. Euseb. *H. E.* VII, 11 ed. Migne, p. 662. Later verbeterde de toestand onder Keizer Gallienus, die zelf aan drie bisschoppen schreef, en hun zoowel als den anderen bisschoppen veroorloofde *τὰ τῶν καλουμένων κοιμητηρίων ἀπολαμβάνειν χωρία*. *Ibid.* p. 675.

**) Ik herinner hier slechts aan de geweldige aanranding van paus Sixtus II, tijdgenoot van den H. Laurentius, de steeniging van de H. Emerentiana op het graf der H. Agnes, de vermoording der H. Candida, welke door een *luminare* der Catacomben werd neergestort, en den dood van een aantal Christenen, die in de *arenaria* der *Via Salaria*, welker ingang was toegemetseld, in het zand gesmoord werden. Cf. Desbassayns de Richemont, *Nouv. études sur les Catac. rom.* p. 35.

duren tot aan het beroemd edict van Milaan in het jaar 313 *), waardoor de geschiedenis der Catacomben en der *areae* eene andere phase inging, welke tot een volgend tijdperk, en niet meer tot dat dezer Studie behoort.

De eerbiedige zorg, welke de eerste Christenen voor de begrafenis hunner afgestorvenen droegen, en die haren grond had in een levendig geloof aan de gelukzalige verrijzenis, strekte zich uit tot alle *broeders*, zonder onderscheid van stand of vermogen. Ook aan de nederigsten en armsten werd, zooveel de tijden en de omstandigheden zulks toelieten, eene eervolle en door den godsdienst gewijde uitvaart verleend. De eerbied voor de dooden en voor de lijken, die, gelijk bekend is, onder de heidensche volken, en vooral bij de Romeinen, diepe wortelen had geschoten, kwam ook hier den Christenen te stade. Zelfs in tijden van vervolging schijnen de gezagvoerders in het Romeinsche rijk doorgaans in dit punt toegevend geweest te zijn: waarvan o. a. de begrafenis van den H. Cyprianus, die blijkens de proconsularische Akten, onder Keizer Decius in het jaar 251 te Carthago, onder een grooten toevloed van volk, *cum cereis et scholacibus, cum voto et triumpho magno* †) plaats vond, een voorbeeld oplevert. Voor overledenen van lageren rang of invloed zal in den regel nog minder bezwaar hebben bestaan; waarvan dan ook de duizende lijken, in de Romeinsche en andere christelijke coemeteriën begraven, ten bewijze kunnen verstreken.

Na het overlijden was het sedert den oorsprong des Christendoms gebruikelijk, om het lijk te wasschen §), met balsem te begieten, en met aromatische kruiden, met wierook en myrrhe te bestrooijen: eene eerbewijzing die jegens allen zonder onderscheid schijnt te zijn inacht genomen, wijl Tertulliaan niet schroomt aan de heidenen te verwijten, dat de christenen meer wierook *ad solatia sepulturae* gebruikten, dan

*) Cf. De Rossi, *Roma Sott.* I, 210 sq.

†) Cf. *Acta procons. S. Cypriani*, ap. Ruinart, *l. c.* p. 216 sq.

§) Cf. *Act.* IX, 57 waar van de overledene Tabitha gezegd wordt: *Quam cum lavissent, posuerunt in coenaculo.*

zij om aan hunne goden te offeren *). En hoewel uit vrees voor de bijgeloovige gebruiken der heidenen, de gewoonte om *kransen* of *kroonen* ter eere van den overledene te dragen of op zijn graf te leggen, door de Christenen werd afgekeurd †), was toch in hun oog het gebruik voor het zelfde doel van bloemen of loover niet ongeoorloofd. Meestal kwam dan ook een vriendenhand eenige violen, leliën of rozen §) op de lijkbaar strooijen, gelijk de dichter Prudentius getuigt in de strophe, waarmede hij een der schoonste hymnen van zijn *Cathemerinon* besluit:

*Nos tecta fovebimus ossa
Violis et fronde recenti,
Titulumque et frigida saxa
Liquido spargemus odore **).*

Onder begeleiding der geestelijkheid en het aanheffen van psalmen ††) werd het lijk, in lijnwaad gewikkeld, naar de christelijke begraafplaats gedragen, somtijds op de schouders van hooggeplaatsten en aanzienlijken §§), die zich uit christelijken ootmoed, tot dezen liefdedienst leenden. Dáar aangekomen, werd het in een der *loculi* van de uitgebreide gangen of gaanderijen der catacomben of *areae*, somtijds ook in een der *cubacula* onder den boog van een of ander *arcosolium* bijgezet. Bij deze *depositio* — zóo noemden gewoonlijk de

*) *Sciant Sabaei pluris et carioris suas merces Christianis sepeliendis profligari, quam diis fumigandis*. Cf. Tertull. *Apolog.* c. 42. Op eene andere plaats van zijn *Apologeticus* (c. 30) spreekt Tertulliaan ironisch van *grana thuris unius assis*, zinspelende op de gewoonte der heidenen om bij het offeren aan de goden slechts eenige korreltjes wierook tusschen de vingertoppen te nemen.

†) *Nec mortuos coronamus*, antwoordt Octavius aan den heiden Caecilius, bij Minutius Felix (*in Octav.* c. 3). *Non emo capiti coronam*, zegt Tertulliaan, op het gebruik van kransen of kroonen bij offeranden, feestmalen, enz. wijzend.

§) Cf. Clem. Alex. *Strom.* XI, 8.

***) Cf. Prudent. *Opp.* ed. Migne, I, 888.

††) Cf. *Constit. apost.* XIX, 14 ap. Pitra, *Ius eccles. Graecor.* I, 70.

§§) Eusebius verhaalt dat te Caesarea de Romeinsche senator Astyrius, een man van hoogen rang en grooten rijkdom, in zijn wit plegtgewaad het lijk van den martelaar Marinus op zijne schouders naar de begraafplaats droeg. Cf. Euseb. *H. E.* VII, 16 ed. Migne, p. 677.

oude christenen de begrafenis — verdween ten aanzien van het stoffelijk overschot ook der nederigsten en armsten, alle onderscheid van geboorte, stand of vermogen. Gelijk de Christen Slavin in haar leven menigmaal, hetzij onder de godsdienstoefeningen, hetzij bij hare deelneming aan een liefdemaal *), had plaats genomen aan de zijde van hare meerderen in de burgerlijke maatschappij: zóo mogt ook bij haren dood de nederige *ancilla*, als lidmaat der *ecclesia fratrum*, naast eene dochter uit de edelste geslachten, naast eene *clarissima femina* of *puella* der *Pomponii* of *Caecilii* komen rusten. De Rossi vond bij zijne jongste navorschingen in de Romeinsche coemeteriën meer dan eens te midden van ruw gevormde *loculi*, waarvan de kosten waarschijnlijk door de *arca* der *fratres* waren gedragen, de graven der aanzienlijkste familiën met die der armen vermengd †). De broederlijke gelijkstelling voor God vond dus ook hare toepassing in het verblijf der dooden. Daarom ook zou de *loculus* der Christen Slavin wel op de plaat van marmer of tufsteen, die ter afsluiting diende, meestal haar naam dragen §), somtijds met bijvoeging eener *acclamatio* of christelijk symbool; maar nooit zou het opschrift van haar graf aan den lateren bezoeker verraden, dat het dáar rustend gebeente vroeger aan eene *serva* of *ancilla* had toebehoord. Want ook hier gold het voor haar gelijk voor allen: »In Christus is er geen slaaf of geen vrije»: en het verzwijgen van de sociale verhoudingen der overledenen op hunne grafschriften wordt hiervan de welsprekendste getuige: *lapides clamabunt*. Er bestaat trouwens geen opvallender contrast tusschen de christelijke Epigraphiek en die der heidenen, dan dit stelselmatig en opzettelijk stilzwijgen der christenen over elk maatschappelijk verschil van geboorte en stand, hetgeen juist in de heidensche wereldbeschouwing zich overal op den voorgrond drong. Geen twintig epitaphiën van heidenschen oorsprong kan men lezen, zonder er een *servus* of *libertus* op aan te

*) Cf. bladz. 129 dezer Studie het dáar opgemerkte over de *agapen*.

†) Cf. De Rossi, *Roma sott.* II, 30; III, 101, 139. *Bull.* 1865, p. 78.

§) In de Catacomben zijn de sluitplaten van een aantal der *loculi* geheel anepigraphisch.

treffen, in al de zoo rijke nomenclatuur hunner verschillende categoriën en ambten, gelijk de opschriften der *columbaria* *) ze ons hebben bewaard: doch te vergeefs zal men onder de duizenden van christelijke inscriptiën uit de catacomben, waarin toch ontelbare slaven-liken zijn bijgezet, er een twintigtal zoeken, waarop het praedicaat der Slavernij staat aangegeven. In de dertig jaren, die een der geleerdste Romeinsche oudheidkundigen der vorige eeuw, Giovanni Marangoni, met het opsporen en onderzoeken der Catacomben doorbragt, vond hij slechts één grafscript met *libertus* †) en twee of drie met *servus* §). Bijkans even lang heeft in onze dagen ons buitenlandsch Medelid Gianbattista De Rossi, teregt de *Columbus* der Catacomben genoemd, zijne navorschingen in de coemeteriën der Eeuwige Stad voortgezet, en nog nooit heeft hij een enkel grafscript van een slaaf en slechts alleraardzaamst dat van een *libertus* kunnen ontdekken. Dit feit is voorzeker niet zonder beteekenis. Had wellicht de oude Kerk een voorschrift uitgevaardigd, waarin het stilzwijgen werd opgelegd over den maatschappelijken stand, wanneer het *slaven* betrof, van hare ledematen? Nergens is eenig spoor van zoodanige kerkelijke wet te vinden. De regel werd ongetwijfeld nooit geschreven: maar was het natuurlijk gevolg van de godsdienstige leer en het bewustzijn der nieuwe maatschappij, welke allen in Christus had vrij verklaard, en die zich hier in hare Epigraphiek afspiegelde **).

*) Descendez, schrijft Paul Allard, dans les columbaria, où de riches familles païennes recueillaient les cendres de leurs esclaves et de leurs affranchis; vous pourrez en notant l'inscription de chaque niche ou de chaque urne, reconstituer la nomenclature des fonctions multiples de la domesticité romaine. Un columbarium est comme l'image funèbre d'un palais: il semble que la mort ait immobilisé chaque serviteur dans la fonction qu'il remplissait; son nom, son emploi, la mention de sa condition servile, se lisent sur la case où ont été déposés ses os brûlés; un seul des habitants du palais est absent, le maître, dont on aurait rougi de mêler les cendres à celles de ses anciens esclaves, et auquel un somptueux mausolée a été érigé ailleurs. Cf. P. Allard, l. c. p. 236.

†) Cf. op bladz. 147 dezer Studie het daar gezegde over de grafscripten der *liberti*.

§) Cf. Marangoni, *Acta S. Victorini*, p. 130.

**) *Omnem servitutis mentionem*, zegt De Rossi, *primis saltem saeculis, tanto in scribundis titulis studio illos (Christianos) vitasse comperi, ut si romanae civitatis*

Zelfs de alleraardigste uitzonderingen op dezen zoo algemeen en bestendig gevolgden regel komen dien bevestigen. Voor eenige jaren riep Garrucci*) de aandacht op een aloude inscriptie uit de catacombe van Petrus en Marcellinus, die hij meende het eerst te hebben ontdekt, doch welke reeds in 1852 door De Rossi gevonden was en uitgegeven †). Zij was *optimis litteris et valde antiquis* geschreven, en door den Slaaf Primus op het graf zijner medeslavin Leontia, dien hij *cumlaborona* noemt, geplaatst :

LEONTIE • IN • PACE QVE

VIXIT • ANNIS • XXVII •

MENS • IIII • DIE • XIII.

FECIT • PRIMVS • CVM

LABORONE SVE • (visch)

De vriend van Leontia heeft hier achter den sluier van een *soloecismus* van eigen vinding den stand der slavin met eigenaardige kieschheid verborgen, maar haar niettemin zijne *medearbeidster* genoemd. Door haar dezen naam te geven, heeft hij tevens op nieuw getoond, hoe in de oude Kerk, volgens den geest des Christendoms, wel de *slavernij* onder de door Christus vrijgemaakten niet meer bestond, maar toch de arbeid, en diensvolgens de *arbeider* in eere bleef. Deze opvatting van het leven en zijne pligten was in volslagen strijd met die der heidensche beschaving, welke den arbeid als iets verlagends en verachtelijks beschouwde, zoodat zelfs Cicero den *operarius* met een *barbarus* gelijkstelde §), en de wijsgeer Celsus geen kwetsender belediging tegen den Stichter des Christendoms wist uit te denken, dan het verwijt dat

leges et iura e christianis unice monumentis essent cognoscenda, servitutis in romano demum imperio vix ulla superfuisse vestigia indicaremus. Cf. De Rossi, ap. Pitra, *Spicil. Solesm.* IV, 506, 537. Id. *Bull.* 1866, p. 24. Le Blant, *Inscr. chrét. de la Gaule*, I, 348.

*) Cf. Garrucci, *Nuove epigrafi di vigna Rondanini*, p. 9. *Civiltà Cattolica*, 4 aprile 1863, p. 110.

†) Cf. De Rossi, *De christ. monumentis IXΘYN exhib. epistola*, ap. Pitra, *Spicil. Solesm.* III, 574.

§) *An quidquam stultius quam, quos singulos sicut operarios barbarosque contemnas, eos aliquid putare esse universos?* Cf. *Cic. Tuscul.* V, 36.

hij een zoon van eene *werkvrouw* was *). Anders dachten er de Christenen over. Onder hen schaamde zich niet alleen niemand om tot den arbeiderstand te behooren, gelijk Aurelius Sabatius toonde, die op den gedateerden grafsteen zijner vrouw een *weefgetouw* en eene *spoel* liet afbeelden †); maar zelfs de aanzienlijksten achtten het niet beneden hunne waardigheid om de liefde en de achting voor den arbeid ook op hunne graven te betuigen. Een voorbeeld hiervan was o. a. de edele matrone Catianilla uit het geslacht der *Catii*, op wier slechts gedeeltelijk overgebleven *epitaphium* haar het praedicaat *ἐργοποιός* §) als een eeretitel wordt toegevoegd; of die andere vrouw van aanzienlijke huize, welke op een prachtig mausoleum, dat zij voor haren echtgenoot liet oprigten, zichzelf *AMATRIX PAVPERORVM (sic) ET OPERARIA* noemde **).

Nadat het lijk was bijgezet en de *loculus* met de dekplaat gesloten, plagten de omstanders, in weemoedige en godsdienstige stemming, aan den overledene een laatste vaarwel toe te roepen, gewoonlijk in den vorm der *acclamatio TE IN PACE*, waarvan wij den naklank op de grafschriften terugvinden, en die zulk een uitsluitend christelijk karakter heeft, dat zij nooit op heidensche epitaphiën voorkomt. In deze acclamatiën bad men den afgestorvene, in de hoop der verrijzenis,

*) 'Απὸ γυναικὸς πενιχρᾶς καὶ χερνῆτιδος — χερνῆτιδος ὕις. Cf. Origenes c. *Cels.* I, 28, 29. ed. Delarue, I, 346.

†) Cf. De Rossi, *Inscript. christ. urbis Romae*, I, p. 21, n. 14 (an. 279).

§) Cf. De Rossi, *Bull.* 1865, p. 52. Het hier bedoeld Grieksche opschrift uit de derde eeuw werd gevonden in een *hypogeum* der *Via Nomentana*. Het overgebleven fragment gaf slechts te lezen:

. . . . ΩΜΗΤΡΙΚΑΤΙΑΝΙΑΔΗΗ
. . . . ΑΙΕΡΓΟΠΟΠΟΙΩΕΥΧΟ

waarvan wij hier slechts voor ons onderwerp de duidelijk te erkennen woorden kiezen: *μητρί Κατιανίλλῃ . . . ἐργοποιῷ*. De verdubbeling der ΠΟ is blijkbaar eene vergissing van den *lapicida*, gelijk er zoo menigwerf op de inscriptiën voorkomen. De Rossi vond nog sporen van edele *Catii* uit de derde eeuw in de crypte van *Lucina*. Cf. *Roma sott.* I, p. 309, 310. Hoewel *ἐργοποιός* (was misschien *ἐργοπόνο*s gemeend?) niet in de *Lexica* voorkomt, is de betekenis toch duidelijk. Het zal de antithese moeten zijn van *ἀργοποιός*.

**) Cf. De Rossi, *Inscript.* I. c. p. 49, n. 62.

de eeuwige rust, den *vrede* toe, met al de verschillende formulering *), waarvan de christelijke Epigraphiek zooveel voorbeelden oplevert, en het volgend uit het *coemeterium* van Callistus †) eene bevallige proeve is:

VALE MICHİ KARA İN PACE

CVM SPIRITA XANTA VALE İN ✱

Deze klasse van acclamatien verdient daarom te meer opmerking, wjl zij, in hare talrijke varianten, altoos een teeken is van hooge oudheid, en na den *vrede* der Kerk, althans eenigen tijd na Keizer Constantijn, nooit meer te Rome op de grafschriften wordt aangetroffen §). Meermalen ook neemt dit christelijk *Vale*, — dat zooveel in beteekenis en doel van het droevige *vale* der heidenen verschilt, en door De Rossi niet onaardig een *vale battezzato* is genoemd **) — den vorm aan van een gebed, of eener *invocatio*, waarbij de voorspraak der zaligen voor de levenden wordt afgesmeekt, en waarvan de verschillende formules ORA, PETE ET ROGA, İN ORATIONIBVS TVIS ROGES PRO NOBIS, PRO CONIVGE, PRO FILIIS, PRO SOBORE, etc. ††); ΕΡΩΤΑ ΥΠΕΡ ΗΜΩΝ, ΜΗΗΚΕΚΘΕ ΗΜΩΝ ΕΝ ΤΑΙΣ ΑΓΙΑΙΣ, etc §§), in de epigraphische verzamelingen voorkomen ***).

Vóór dat het lijk was bijgezet, had meestal eene bevriende hand rondom de lijkbaar eenige geurige waslichten of lampen aangestoken, die voortdurend bleven branden, en niet alleen des nachts †††) en in de duistere gangen der cata-

*) Cf. Martigny, *Dict. art. In pace*.

†) Cf. Marangoni, *Acta S. Victorini*, p. 105. De Rossi, *Roma sott.* III, 132.

§) Cf. De Rossi, *Inscript. christ.* p. CX. *Bull.* 1873, p. 72.

**) Cf. De Rossi, *Roma sott.* III, 246.

††) Cf. Marini, *Arvali*, p. 265.

§§) Cf. *Corpus Inscr. Graec.* n. 9673. Marchi, *Monum. primit.* p. 104. De Rossi, *Bull.* IV, p. 52

***) Het is opmerkelijk dat van de zestien christelijke grafschriften uit Afrika, meestal van Carthago afkomstig, die in het Rijks-Museum van Oudheden te Leiden bewaard worden, twaalf de formule İN PACE hebben.

†††) De begrafenissen der eerste Christenen hadden meestal des nachts plaats, wjl de burgerlijke wet de *elatio cadaveris* bij dag verbod als nadeelig voor de zuiverheid van de lucht der Stad. Cf. *Cod. Theodos.* IX, xxvii, 5. Er waren echter uitzonderingen, ook zelfs in tijden van vervolging, zooals het hierboven verhaalde over de begrafenis des H. Cyprianus bewijst.

comben, maar ook bij dag *) en bovengronds, gebruikt werden. Op deze eerbewijzing van de overledenen zinspelen de muurschilderingen in de catacomben en de voorstellingen op eenige grafsteenen, waarop *orantes* zijn afgebeeld te midden van waslichten en kandelabers, *cereolaria*, of met brandende kaarssen rondom hen op den grond geplaatst. In zijne prachtig geïllustreerde *Storia dell' arte Christiana* heeft Garucci eenige voorstellingen van dien aard, aanwezig op de *arcosolia* der Napelsche catacomben, besproken en afgebeeld †).

Ik moet hier nog gewagen van de godsdienstige handeling, welke aan elke *depositio* hare wijding gaf, en bij alle oude kerkelijke schrijvers, waar zij van de begrafenis eens Christen spreken, op den voorgrond treedt. Tertulliaan noemt haar *oblatio pro defunctis* §) en Cyprianus *sacrificium pro dormitione* **). Deze uitvaart-plegtigheden werden niet alleen bij elke ter aarde bestelling gevierd, maar ook op bestemde dagen, vooral bij de *natalitia* en *anniversaria* herhaald ††). De oude Romeinsche Liturgie, waarin Paus Gelasius in de vijfde eeuw de nog veel oudere liturgische gebruiken heeft verzameld, bevatte eene *Missa depositionis*, waarin na de aankomst van het lijk, *membris ex feretro depositis* de gebeden volgen *ad sepulcrum priusquam sepeliantur* en daarna *post sepulturam* §§). In deze gebeden wordt meermalen gezinspeeld op den goddelijken Verlosser, als den *Goeden Herder*, en o. a. voor den overledene van God afgesmeekt, dat Hij zijne ziel *boni pastoris humeris reportatam in comitatu aeterni regis perenni gaudio et sanctorum consortio perfrui concedat*. Deze herinnering aan den *Pastor bonus* in de begrafenis-liturgie verklaart het,

*) *Bij dag*. Cf. Muratori, *De diurno cereorum usu apud veteres christianos*, in zijne uitgave der Werken van den H. Paulinus van Nola.

†) Cf. Garrucci, l. c. T. II, tav. 101, 102, 104.

§) *Oblationes pro defunctis... pro natalitiis*. Cf. Tertull. *De corona mil.* c. 3.

**) Cf. Cyprian. *epist.* 66. In dezen Brief gewaagt de H. Cyprianus van eene wet, in vroeger tijd door zijne voorgangers (dus vóór het jaar 248) gemaakt, waarin tegen zekere overtredingen de straf werd bedreigd: *Si quis hoc fecisset, non offerretur pro eo, nec sacrificium pro dormitione eius celebraretur*.

††) *Pro uxoris receptae ad Dominum spiritu postulas, pro ea oblationes annuas reddis*. Cf. Tertull. *De exhort. cast.* c. 4.

§§) Cf. Muratori, *Liturgia romana vetus*, p. 749 sq.

waarom het beeld des Goeden Herders zoo veelvuldig, bijna op elk gewelf der *cubacula* of in de bogen der *arcosolia*, in de Romeinsche catacomben wordt gevonden. Deze beelden, *oculis subiecta fidelibus*, waren hier de plastische veraanschouwelijking van het uitgesproken gebed. De plaats waar de heilige handeling plaats had was gewoonlijk een der *cubacula* in de onderaardsche gangen der coemeteriën of een der kerken of kapellen in de *areae* bovengronds, wanneer de tijden zulks toelieten.

Eene laatste begrafenisplegtigheid, waaraan menig standgenoot der Christen Slavin bij hare uitvaart kon deelnemen, vereischt nog eenige toelichting. Het zijn de liefdemalen of *agapen*, die bij dergelijke gelegenheden werden aangelegd, en van een geheel anderen aard waren dan het *silicernium*, de *parentalia* en de *caristia* bij de *exequiae* der heidenen. Vóór dat zij later ontaardden en tot misbruiken aanleiding gaven, gelijk wij reeds hebben opgemerkt *), droegen zij in de eerste drie eeuwen altoos een godsdienstig karakter, hoewel zij niet altoos, zooals in de apostolische tijden, van de viering der Eucharistie vergezeld gingen. Zij werden gewoonlijk gehouden in daartoe ingerigte lokalen, niet in de catacomben, maar gelijkvloers in de *areae* aangebragt, en met steenen banken voorzien †). Deze waren *cubacula* of *triclinia* geheeten, gelijk ook de heidenen de vertrekken voor hunne *epulae* noemden §). Het voorname doel dezer bijeenkomsten en gastmalen schijnt de oefening van broederlijke gelijkstelling en liefdadigheid jegens de arme en nederige ledematen der gemeente te zijn geweest; waarom ze Tertulliaan zeker een *refrigerium* der behoeftigen heeft genoemd **). Hoewel verschillend van karakter

*) Cf. Muratori, *De agapis sublati*.

†) In de *Roma sotterranea* van De Rossi wordt deze inrigting der *agapen* besproken en de beschrijving van een *cubiculum* daartoe bestemd gegeven. Cf. l. c. III, 475, 499.

§) Eene inscriptie te Pozzuoli gevonden vermeldt een *CUBICULUM SUPERIOREM (sic) AD CONFREQUENTANDAM MEMORIAM QUIESCENTIUM*. Cf. De Petra, *Giornale degli scavi di Pompei* 1869, I, 242.

**) *Coena nostra de nomine rationem sui ostendit: vocatur enim ἀγάπη, id quod dilectio penes Graecos est: quantiscumque sumptibus constet, lucrum est pietatis facere sumptum, siquidem inopes quosque refrigerio isto iuvamus*. Cf. Tertull. *Apolog.* c. 39.

en doel, gelijk gezegd is, schijnen de Christenen toch voor deze bijeenkomsten, wat de uiterlijke inrigting betreft, zooveel mogelijk hunne agapen met de *epulae funebres* der heidenen gelijkvormig te hebben willen maken, om daardoor ook voor zich de bescherming der wetten, welke de heidensche *collegia* en *sodalitates* genoten, te kunnen inroepen. Overigens werden de agapen steeds onder toezigt der geestelijke voorzitters gehouden. In de *Constitutiones apostolicae* vindt men voorschriften voor het beheer dezer liefdemalen *), welke echter weinig in bijzonderheden treden; maar deze leemte in onze kennis van deze oud-christelijke bijeenkomsten is voor eenige jaren aangevuld door de uitgave van een Arabisch HS. door den geleerden bisschop van Spiers, Dr. Von Haneberg, waarin eenige *canones*, toegeschreven aan den zoo beroemden martelaar Hippolytus, zijn opgenomen die veel licht over deze aangelegenheid verspreiden †). Eene eigenaardige herinnering aan deze oud-christelijke liefdemalen bieden nog de in vrij groot aantal overgebleven, meestal in de coemeteriën gevonden glazen vazen, roemers en drinkbekers, met christelijke symbolen en opschriften, het eerst door Buonaroti §) verzameld en in onze dagen, met geleerde verklaringen en getrouwe afbeeldingen, door Garrucci op nieuw toegelicht en uitgegeven **). Allermerkwaardigst is ook in dit opzigt de groote glazen *schotel*, bezaaid met christelijke symbolen en voorstellingen in goud-graffito, in 1872 te Podgoritz in Illyrië gevonden, en thans in het museum Basilewsky te Parijs bewaard ††).

Ook de *memoria* der nederige Christen *ancilla* zal bij het aanzitten aan den frugalen disch door menigen broeder onder

*) Cf. *Constit. apost.* lib. 2, c. 18, ap. Pitra, *Jus eccles.* I, 71. 174.

†) Cf. De Haneberg, *Canones S. Hippolyti arabice e codicibus romanis*, can. 32, 33, 35.

§) Cf. [Buonaroti] *Osservazioni sopra alcuni frammenti di vasi antichi di vetro ornati di figure trovati ne' cimieri di Roma*.

**) Cf. Garrucci, *Vetri ornati di figure in oro trovati nei cimiteri dei Cristiani primitivi di Roma*.

††) Cf. Darcel et Basilewsky, *Catal. raisonné de la Collection Basilewsky*, p. 27. De Rossi, *Bull.* 1877, p. 77—85.

het heffen van den beker, met den wensch SEMPER REFRIGERIS IN PACE DEI in liefde zijn herdacht *).

Aan het eind dezer schets van het leven en lijden der Christen Slavin rijst op nieuw het tijdperk voor onzen geest, waarin wij haar gadesloegen; een tijdperk zoo gewigtig voor het Christendom in zijne eerste verspreiding en strijd tegen het Heidendom. De Christen Slavin was een dier verschijningen in de geschiedenis der Kerk, in welke zich op de bewonderenswaardigste wijze de hervormende en vernieuwende kracht des Christendoms openbaarde. Zij, de nederige *ancilla*, was eene van die *μη ὄντα*, door welke de *ὄντα* †) moesten vernietigd worden. Ook zij werkte als een der factoren in die wonderbare omwenteling, waaruit eene nieuwe zedelijke wereld verrijzen zou. In het middelpunt der Romeinsche verdorvenheid levend toonde zij, door het Christendom opgevoed, een zielenadel, waarvan hare heidensche tijdgenooten geen besef hadden. Men kent het brandmerkend woord, waarin Tacitus Rome, de wereldstad, als een vergaarpoel heeft geschilderd, waarin alles zamen-vloede wat zelf bederven kon of bedorven worden §). Een der welsprekendste Latijnsche Kerkvaders, de H. Ambrosius, heeft zich het stoute beeld van den vorst der geschiedschrijvers toegeëigend, doch in christelijken zin geïdealiseerd. Ook hij spreekt in zijn *Hexaëmeron*, een blik werpend op de zedelijke verdorvenheid des Heidendoms, van een poel vol van bederf, hinderlaag van wild gedierte, waarin allerlei booze hartstogten rondwoelen: *palus, in qua volutabra libidinum sunt, bestiarum murmura, latibula passionum*; — maar hij laat tevens, als voorbode van beter dagen, boven dien poel de reine duive zweven, en hare weeklagt smeeënd ten hemel opstijgen: *ubi flebiles desuper gemitus columbarum* **).

*) Cf. *Corpus inscr. Lat.* VI, n. 2160. De Rossi, *Bull.* 1870, p. 35.

†) Cf. 1 *Cor.* I, 28.

§) Cf. Tacit. *Annal.* XIV, 20.

**) Ambros. *Hexaëmeron*, III, 1.

GEWONE VERGADERING

DER AFDEELING

TAAL-, LETTER-, GESCHIEDKUNDIGE EN WIJSGEERIGE
WETENSCHAPPEN,

GEHOUDEN DEN 14den OCTOBER 1878.

Tegenwoordig de heeren C. W. OPZOOMER, voorzitter,
C. LEEMANS, W. G. BRILL, L. PH. C. VAN DEN BERGH, W. MOLL,
J. DE WAL, J. H. SCHOLTEN, W. J. KNOOP, G. DE VRIES AZ.,
B. J. LINTELO DE GEEER, A. KUENEN, G. MEES AZ., D. HARTING,
J. E. GOUDSMIT, J. P. SIX, S. A. NABER, C. M. FRANCKEN, H. KERN,
J. A. FRUIN, R. T. H. P. L. A. VAN BONEVAL FAURE, B. D. H. TELLEGEN,
H. VAN HERWERDEN, C. VOSMAER, J. P. N. LAND, P. DE JONG,
M. P. A. G. CAMPBELL, J. G. B. ACQUOY, P. J. COSIJN en
J. C. G. BOOT, secretaris.

De heer Borret zendt bericht, dat hij verhinderd is de
vergadering bij te wonen.

Nadat het proces-verbaal der vorige vergadering gelezen
en vastgesteld is, leest de heer Kern het verslag over de
Verhandeling van Dr. S. Warren, getiteld Nirayâvaliyâ-
suttam, een Upânga der Jaina's met inleiding, aanteekenin-
gen en glossarium. Met korte aanwijzing van het belang-
rijke van dezen arbeid voor de kennis van Indie's oude
taal en godsdienst, raadt de commissie de aanneming voor
de Verhandelingen aan. Daartoe wordt besloten.

De heer de Jong spreekt over een Arabisch handschrift van 1370 n. C., dat vroeger aan Christiaan Rau heeft behoord, nu op de Universiteits bibliotheek te Utrecht bewaard wordt. Het bevat het antwoord door Mohammed ibn ali Talib ad-Dimischki in Juli 1321 gegeven op een brief door de Christelijke geestelijkheid van Cyprus vier maanden vroeger naar Syrie gezonden, of liever is eene weerlegging van dien brief en eene bestrijding van het Christendom. De spreker achtte het niet overbodig de aandacht nog eens op dit geschrift te vestigen, nu Moritz Steinschneider in zijne *Polemische und apologetische Literatur in Arabischer Sprache*, Leipzig 1877, dit onderwerp openlijk ter sprake gebracht heeft. Deze bijdrage zal in de Verslagen en Mededeelingen der Afdeeling worden opgenomen.

Eene onjuiste opgave van den heer G. D. Franquinet over twee aanslagen op Maastricht in de maand Maart 1592 geeft den heer Knoop aanleiding om den aanslag van Prins Maurits in 1594 op die stad, die door Bor, van Meteren en anderen vermeld is, en hare mislukking, beter dan tot nu toe geschied is in het licht te stellen. Duyck's *Journal* leverde daartoe de meeste bouwstof.

De spreker verklaart zich bereid zijne bijdrage af te staan voor de Verslagen en Mededeelingen. Zij geeft aan den heer Brill aanleiding om de meening te uiten, dat die aanslag niet ernstig gemeend was, maar alleen gediend heeft om het zenden van Spaansche troepen uit het Zuiden naar het Noorden van het land, waar het op Groningen gemunt was, te keeren. De heer Knoop acht die gissing geheel ongegrond en in strijd met hetgeen hij over den hoofdaanlegger, baron de Peeke, en over de schuld der aanvoorders heeft medegedeeld.

De spreker beantwoordt eene vraag van den heer Leemaus en verklaart zich bereid om ten verzoeken van den heer de Wal eene uitdrukking tot qualificatie van verzachtende omstandigheden weg te laten.

Voor de boekerij worden in dank aangenomen *Les maximes du Scribe Ani d'après le papyrus hieratique N. IV. du Musée de Boulaq* 2 dl. in 4°., bewerkt en uitgegeven door ons buitenlandsch lid, den heer Chabas, aangeboden uit diens naam door den heer Leemans, en het Alfabëtisch overzicht der tooneelstukken in de bibliotheek van Joh. Hilman, Amst. 1878, dat door den secretaris ter tafel is gebracht.

Daar niemand verder het woord verlangt, sluit de voorzitter de vergadering.

VERSLAG DER COMMISSIE,

BENOEMD TOT HET

BEOORDEELEN EENER DOOR D^r. S. WARREN AANGEBODEN VERHANDELING.

De verhandeling van Dr. Warren ontleent haar stof aan de letterkunde der Jaina's, dier zonderlinge, en toch in menig opzicht zoo merkwaardige Indische secte. Veel van hetgeen door geleerde Jaina's, Hemacandra in de eerste plaats, geschreven is in het Sanskrit, heeft uitgevers en lezers onder de Indologen gevonden, doch van de geheele gewijde literatuur der secte in het zoogenaamde Ardhawâgadhî is nog uiterst weinig bekend, zoowel in Indië als in Europa. De hoofdrede van die algemeene onbekendheid met de eigenaardige sectarische letterkunde der Jaina's, ligt zonder twijfel in de taal, een verouderd dialect, dat buiten den kring der geloovigen nooit bestudeerd is geworden en zelfs in den boezem der secte gaandeweg de plaats heeft geruimd voor het oudere, doch tevens altoos jong blijvende Sanskrit aan den eenen kant en aan de nieuwere landtalen, inzonderheid Guzerati, aan den anderen.

De belangstelling in de Ardhawâgadhî-literatuur is eerst voor weinige jaren in Europa opgewekt en wel door toedoen van Weber te Berlijn. Hij was het die door de gedeeltelijke uitgave der Bhagavatî, waarvan een HS. in het bezit der koninklijke bibliotheek te Berlijn gekomen was, den stoot gaf tot de studie van het Ardhawâgadhî en de aandacht vestigde op een veelbelovend veld van onderzoek. Gelijk de studie

van het Pāli- en de daarin opgestelde geschriften der zuidelijke Buddhisten ons in staat stelt een getrouwer beeld van 't oude Indië van 300 v. Chr. tot in de eerste eeuwen onzer jaartelling ons te vormen, zal ook de studie van de Jainaliteratuur zonder twijfel menige leemte in onze kennis aanvullen. Vooral tot de geschiedenis van Indië, die in de Sanskritliteratuur ondanks haren grooten rijkdom, zoo schaars vertegenwoordigd is, mogen wij van de geschriften in Adhawā-gadhī zeer gewenschte bijdragen verwachten.

Tot nog toe is er, zooals wij reeds zeiden, nog uiterst weinig Ardhawāgadhi uitgegeven. Elke bijdrage dus ter vermeerdering van het studie-materiaal moet ons welkom zijn. Wat wij in de eerste plaats behoeven, om eenmaal tot de kern der literatuur door te dringen, zijn teksten en de hulpmiddelen om die behoorlijk te leeren verstaan.

Zulk eene bijdrage wordt ons thans aangeboden door den Heer Warren, in een geschrift getiteld: »*Nirayāvaliyā-suttam*, een Upānga der Jaina's met inleiding, aantekeningen en glossaar." Eigenlijk kan alleen de inleiding aanspraak maken op den naam van verhandeling en wordt ze geheel in de schaduw gesteld door den tekst en het glossaar, doch in de gegeven omstandigheden strekt zulks, meenen wij, die bijdrage tot aanbeveling. De bijgevoegde tekst toch zal gelezen worden ook door hen, die onze taal niet zoo machtig zijn en het glossaar is zoo ingericht, dat men behalve de Nederlandsche vertolking ook de opgave der Sanskrit-aequivalenten vindt.

De inleiding behelst mededeelingen omtrent de HSS., waarvan den Heer Warren voor de vaststelling van den tekst gebruik heeft gemaakt, en verder den zakelijken inhoud van het *Nirayāvaliyā-suttam*.

De tekst is gegeven volgens de meest gebruikelijke wijze van transcriptie. Er kunnen soms gegronde redenen bestaan, waarom men zich bij 't uitgeven van teksten van transcriptie bedient, doch in dit geval zou, onzes inziens, het gebruik van de Nāgarī-type verreweg de voorkeur verdienen, daar drukfouten in Nāgarī veel minder storend zijn dan in de Romeinsche karakters met de onmisbare diacritische pun-

ten. Ware de taal Sanskrit, dan zouden wij minder bezwaar maken, daar de spelling er van zóó vast is, dat de lezer geen gevaar loopt door eenige puntjes en streepjes meer of minder van de wijs te raken, maar van 't Ardhawâgadhi geldt het tegendeel. Wij zouden derhalve, indien de Koninklijke Akademie tot de uitgave van Dr. Warren's geschrift mocht besluiten, willen voorstellen, dat de tekst in Nâgarî gedrukt werd. Zulk een tekst is de eenigste, die ook voor de Jaina's zelven bruikbaar zal wezen. In het glossaar echter biedt de transscriptie een voordeel aan, omdat dáár in de Nederlandsche vertolking de Romeinsche karakters niet kunnen gemist worden, en het gebruik van verschillende karakters naast elkander, zoo niet bezwarend, dan toch onooglijk is.

De slotsom van de beschouwingen uwer commissie is, dat de Heer Warren een nuttig werk heeft gedaan met het bewerken van 't Nirayâvaliyâ-suttam, en iets geleverd heeft, dat de Indologen dankbaar zullen ontvangen. Uit dien hoofde stelt zij voor, dat de letterkundige afdeeling der Koninklijke Akademie de uitgave van het aangeboden stuk op zich neme.

H. KERN.

S. A. NABER.

EEN ARABISCH HANDSCHRIFT,

BEHELZENDE EENE

BESTRIJDING VAN 'T CHRISTENDOM.

MEDEDEELING VAN

P. D E J O N G.

Het door mij bedoelde HS. is n°. 40 uit de kleine verzameling van Oostersche HSS. in de Universiteitsbibliotheek te Utrecht. 't Is 213 bladzijden in klein 4°. groot, in 't jaar d. H. 772 d. i. 1370 der Christ. tijdr. met eene flinke hand geschreven en, afgezien van eenige wormgaten, ongeschonden tot ons gekomen. Een autograaf is het niet, maar eene goede, vrij oude copie. Het werk, er in vervat, werd in 't jaar d. H. 721 d. i. 1321 der Christ. tijdr. vervaardigd, ongeveer eene halve eeuw alzoo vóórdat de afschrijver zijn arbeid voltooide.

De geschiedenis der lotgevallen van den Codex staat ten deele in dezen zelven vermeld. Wij lezen op het schutblad, met de hand van Ravius geschreven: »Codex Arabicus Bibliothecae Orientalis Christiani Ravii Berlinatis" en daaronder: »accepi dono contra multa alia mea dona Constantino-
»poli 23 Maii 1640." Verder op het titelblad: »scriptum
»hoc per singularem gratiam aliquotque dona obtinui ab
»Beglerbegii Cyprii Medico Scheich Ibrahim, estque unicum
»hujus scripti exemplar, et propter raritatem ac materiam,
»postquam biduo communicatum perlegissem, maximopere a
»me desideratum, ut haberemus, quod refutare Christiani
»queamus, tantoque melius quanto antiquius", waarna wordt uitgerekend dat het geschrift in 1641 reeds 330 jaren oud

is. Het zijn de Mohammedaansche jaren, die tusschen 't jaar d. H. 721, den tijd der vervaardiging, en 't jaar d. H. 1051, = a. Chr. 1641, den tijd van Ravius, verlopen zijn.

Christiaan Rau of Ravius, in 1613 in Berlijn geboren en 1677 te Frankfort aan de Oder gestorven, tijdgenoot en vriend van Golius en G. J. Vossius, is dus bezitter van dezen Codex geweest en heeft dien gedurende zijn driejarig verblijf in de Levant van 1639 tot 1642 verkregen van Scheich Ibráhím, den lijfarts van den Cyprischen Beilerbei. Kort na zijn terugkeer uit de Levant, waar hij minstens ettelijke honderden HSS. zich had weten te verschaffen, heeft Ravius eenigen tijd te Utrecht de Oostersche talen onderwezen en tot bevordering dezer studiën enkele zijner HSS. aan de boekerij ten geschenke gegeven. Of onze Codex tot die dona behoort, kan betwijfeld worden, altans de schenking wordt, gelijk dit in een zevental andere HSS., van hem afkomstig, is geschied, er niet in vermeld. Welligt is de Akademische Bibliotheek door aankoop of door milddadigheid eener tweede hand in het bezit van dit HS. gekomen.

Slaan wij den Codex op, zoo vinden wij op het titelblad het volgende opschrift: كتاب فيه جواب رسالة اهل جزيرة قبرس اجاب به العبد الخ محمد بن ابي طالب الانصاري الصوفي الدمشقي الخ ارسلت في ايام من صفر من سنة ٧٢١ ورجع الجواب اليهم: en daaronder: في سلخ جبادي الاخرة من السنة المذكورة الخ. Wij hebben hier dus het antwoord door Mohammed ibn abi Tálib al-Ançarí aṣ-Ṣufí ad-Dimischkí in Juli 1321 gegeven op een brief, dien de Cypriërs in Maart van datzelfde jaar, alzo 4 maanden vroeger, gezonden hadden. Wie die Cypriërs zijn, blijkt weldra uit het werk zelf: het is de hoogere en lagere geestelijkheid op het eiland (bisschoppen, patriarchen, presbyters, monniken); wat hen echter tot schrijven aanleiding gaf, wordt niet gemeld. Mag ik een vermoeden uiten, dat de lezing van het HS. bij mij achterliet, dan schijnen Muselmannen door kracht van redenen Christenen te hebben willen bewegen den Islam aan te nemen en deze laatsten, in de engte gedreven, door afgevaardigden de tusschenkomst van de Cyprische geestelijkheid te hebben gevraagd. Aan 't

hoofd dier afgevaardigden stond wel zekere koopman, **كليم**, waarschijnlijk Guillaume, geheeten, die in het HS. voorkomt als de hoofd-persoon, die inlichtingen aangaande de meeningen der Muselmannen aan de geestelijken verstrekke en die het schrijven der laatstgenoemden naar Syrië overbragt. De brief werd in twee afschriften aan twee beroemde Muselmannen gezonden, 't eene aan Abu'l-Abbás Ahmed ibn Taimíjah, den Hanbaliet, a. H. 728 in Damascus overleden, 't andere aan den boven vermelden Mohammed ibn abi Tálib ad-Dimischkí, ook als geograaf bekend en a. H. 727 gestorven. Het antwoord nu, door den laatsten op den brief gegeven, is in ons HS. bewaard.

Ad-Dimischkí wilde den brief stuk voor stuk weerleggen en schreef daartoe gedurig grootere of kleinere gedeelten er van af, waarop telkens zijn antwoord volgt. Daar hij den brief, zoo 't schijnt, getrouw en in zijn geheel heeft weergegeven, wil ik — het doel zal u later blijken — de afzonderlijke stukken bijeenvoegende, den hoofdzakelijken inhoud er van u nader doen kennen.

Na de beginwoorden: **بسم الله الناطق والنطق**, die bl. 7 toevallig worden aangehaald, deelen de Cyprische geestelijken mede dat, toen zij gehoord hadden dat er onder de Arabieren een man verschenen was, Mohammed geheeten, die beweerde een gezant Gods te zijn en een boek mede te brengen, dat hem van Godswege was geopenbaard, zij niet hebben gerust voordat zij dat boek magtig waren geworden en aandachtig gelezen hadden: dat zij daaruit de wetenschap hebben opgedaan, dat Mohammed slechts tot de Arabieren, in de tijden der onwetendheid levende, was gezonden, 'twelk door een beroep op een tal plaatsen uit den Koran (Sur. 26: 198, 2: 146, 3: 158, 28: 46 enz.) wordt gestaafd. Krijgt volgens den Koran een volk zijn eigen Godsgezant, zich uitende in hunne taal, kregen zoo de Arabieren, tot wie vroeger geen gezant was gekomen, Mohammed, medebrengende een boek, in hun taal geschreven, dan was het duidelijk dat de Christenen, welke hunne eigene gezanten vóór Mohammed hadden gehad met heilige boeken, in hun taal geschreven, met dezen Profeet niet te maken en volle vrijheid hadden aan hun gods-

dienst vast te houden. Het zou ook strijden met Gods regtvaardigheid een volk te straffen, omdat zij niet gevolgd waren een profeet, die tot hen niet was gekomen, van wien zij in hun taal niets hadden gelezen noch gehoord. Maar er is meer. De Cyprische geestelijken vonden ook in den Koran (Sur. 21: 91, 3: 37) Jezus en zijne moeder Maria met eere vermeld, op een tal andere plaatsen zijne bovennatuurlijke geboorte, de wonderen door en aan hem verrigt, de waardij van 't Evangelie, van Christen-kerken en kloosters erkend, reden voor hen om standvastig te zijn in de leer van Jezus en zijne Apostelen en niet te gelooven aan eene beweerde vervalsching van 't Evangelie. Hoe zou deze laatste ook mogelijk zijn bij een boek, dat in 72 talen over de gansche aarde verspreid is? De Cypriërs meenen nog verder te kunnen gaan en zich te mogen beroepen op de bekende Koranplaats (Sur. 29: 45), waar den Muselmannen wordt voorgeschreven met Joden en Christenen niet te twisten, tenzij met diegenen van hen, die snood hebben gehandeld, en te zeggen: »wij »gelooven in dat wat ons en wat u geopenbaard is en onze »God en uwe God zijn één.” De personen toch, die hier worden uitgezonderd en snood gehandeld hebben, kunnen alleen de Joden zijn, die telkens aan afgoderij zich overgaven, den duivelen geofferd en de Godsgezanten gedood hebben — wat met een tal plaatsen uit het O. T. wordt bewezen. De Christenen daarentegen hebben nooit iets dergelijks als de Joden verrigt en worden dan ook elders in den Koran boven dezen gesteld (Sur. 5: 85). De voortreffelijkheid der Christenen blijkt nog uit hunne misoffers, die in de plaats der door God verfoeide offers der Joden getreden zijn en door de tafel (الْبُدَّة) in Sur. 5: 112 en volg. worden aangeduid, alsmede uit de bede, voorkomende in Sur. 1: »leid ons op het regte »pad, het pad dergenen, dien gij genadig zijt geweest, op »wie gij niet vertoornd waart en die niet waren afgedwaald.” Op deze Koranplaats toch worden drie categoriën van menschen onderscheiden, 1°. zij wien Allah genadig was, 2°. op wie hij vertoornd was, 3°. die waren afgedwaald. De 1ste zijn de Christenen, de 2de de Joden, de 3de de afgodendienaars. Andere dan deze 3 categoriën van menschen waren

er in Mohammed's tijd niet en dat het »pad dergenen, dien gij genadig zijt geweest" op het pad der Christenen ziet • toont ook het Arabische woord, voor *pad* hier gebezigd, *صراط* aan, 'twelk volgens den bisschop Damianus niets anders is dan het Latijnsche *strata*.

Na dit laatste, niet zeer klenimend, betoog gaan de Cyprische Christenen over om te spreken over de drieëenheid en de goddelijke natuur van Christus, daar beide deze leerstukken door de Muselmannen worden verworpen. Ten onregte, naar zij meenen, want met hun triniteits-dogma willen zij alleen God erkennen als die is (tegenover al wat wordt), als een redelijk en als een levend wezen. Het absolute zijn is de Vader, het woord is de Zoon en het leven is de Heilige Geest. Deze namen hebben zij niet willekeurig gegeven, maar God heeft er zijne Godheid mede benoemd, wat uit den Bijbel en Koran bewezen wordt. Zij representeren drie onderling verschillende, inhaerente eigenschappen van het wezen Gods, die zelf onverdeeld één is.

Wat de vleeschwording des Woords betreft, de Profeten hebben die — wat weder met eene menigte bewijsplaatsen wordt aangetoond — lang vooraf verkondigd. De Joden lezen deze voorspellingen, zonder tot geloof in Jezus te komen, maar wegens hunne gedurige wederspanningheid zijn hunne oogen verblind. Evenmin erkennen zij de triniteit, hoezeer in hunne schriften duidelijk geleerd. Woorden als: »laat ons menschen maken naar ons beeld en onze gelijkenis" en: »ziet, Adam is geworden als onzer één" wijzen buiten den Vader op den Zoon en den Heiligen Geest. Als God uit het brandende braambosch tot Mozes spreekt: »Ik »ben de God van Abraham, de God van Izaak en de God »van Jakob", en niet zegt; »Ik ben de God van Abraham, »Izaak en Jakob", maar den naam van God driemaal herhaalt, verraaft dit de drievuldigheid van het Goddelijk wezen. Maar de Jood verstaat dit niet, evenmin als hij de beteekenis vat van het »heilig, heilig, heilig", dat hij driemaal achtereen in de synagoge uitroept.

Op deze gronden gelooven de Cyprische geestelijken aan de triniteit, maar nadrukkelijk verzekeren zij te gelijker tijd

aan de éénheid Gods vast te houden, blijkbaar bevreesd, dat zij geacht zouden worden drie Goden te erkennen. 't Geloof aan de triniteit eischt volgens hen evenmin een driegodendom aan te nemen, als dat men sprekende van een mensch, zijn woord en zijn geest aan drie menschen moet denken, of sprekende van de vlam des vuurs, de hitte des vuurs en 't licht des vuurs aan drie vuren, of sprekende van de schijf der zon en 't licht der zon en de stralen der zon aan drie zonnen. Zich houdende aan de leer van Jezus, zijn zij derhalve, meenen zij, noch strafbaar, noch laakbaar, te minder, daar de Koran hen als volgers van 't vleeschgeworden Woord boven de ongeloovigen stelt. En wat de twee naturen van den Verlosser aangaat, in wiens menschheid, op wonderdadige wijs uit de reine maagd Maria geboren, het woord Gods onveranderd en onvermengd woonde, zoodat Hij leed met zijne menschelijke, en wonderen deed door zijne goddelijke natuur — de Cypriërs trachten aan te toonen, dat ook deze beschouwing over Jezus persoon in overeenstemming is met de uitspraken van den Koran.

Hierop volgt in den brief de mededeeling van eene discussie, welke tusschen de Cyprische geestelijken en de Muselmannen had plaats gehad door tusschenkomst van Kiljam en de zijnen, die de wederzijdsche gevoelens overbragten. De geestelijken — zoo wordt verhaald — hadden van Kiljam en de zijnen vernomen, dat de Muselmannen zeiden: als gij dan werkelijk gelooft in één eenigen God, wat beweegt u dan toch om te spreken van Vader, Zoon en Heiligen Geest? Gij sticht maar verwarring en brengt uwe hoorders in den waan dat gij gelooft aan een driegodendom of iets soortgelijks, wat gij niet doet. De geestelijken geven hierop Kiljam en de zijnen het volgend antwoord in den mond: de Muselmannen gelooven dat Allah geen ligchaam heeft en aan geene ruimte gebonden is en toch zeggen zij dat Allah oogen en handen heeft, van de eene plaats naar de andere zich begeeft, en maken zoodoende dat de onkundigen aan hen anthropomorphistische denkbeelden aangaande Allah toeschrijven, die zij in waarheid niet hebben. De Muselmannen bragten bij monde van Kiljam en de zijnen hiertegen weder in: wij

spreken zoo omdat de Koran zoo spreekt, maar het is eene oneigenlijke wijze van spreken en ieder die dit eigenlijk opvat en aan Allah een ligchaam toeschrijft, wordt door ons vervloekt en voor een ketter gehouden en als wij hem die zoo iets gelooft voor een ketter verklaren, voegt het onzen tegenstanders niet ons zulk een geloof op te dringen. De geestelijken lieten hierop ten slotte door Kiljam en de zijnen weder antwoorden: zoo is het ook met ons. De reden dat wij spreken van Vader, Zoon en Heiligen Geest is dat het Evangelie zoo spreekt. Ieder die daarbij aan drie Goden denkt, wordt door ons vervloekt en voor een ketter gehouden en als wij hem vervloeken die aan drie Goden gelooft, voegt het onzen tegenstanders evenmin ons dit geloof op te dringen.

Na een kort vertoog over het wezen Gods zetten de Cypriërs nog uiteen hoe er eigenlijk maar van twee godsdiensten sprake kan zijn, van een godsdienst, dien van Mozes, waarin het regt, en van zijn eenig en noodzakelijk complement, den godsdienst van Jezus, waarin de genade geldt. Daarop sluiten zij hunnen brief, volgens ons HS. ¹),

met de woorden: *فقد سالونا ذلك وجعلوا كلام فيه سفيرا
والحمد لله حمدا كثيرا*.

Het schrijven der Cyprische geestelijken, 't welk Ravius, blijkens eene aantekening in 't begin van den Codex, in geen deele bevredigde, werd door ad-Dimischki zeer uitvoerig beantwoord. Het is mijn voornemen niet van dit geheele antwoord, evenals van den brief, eene beschrijving te geven. 't Zou ons te lang bezig houden en 't wordt voor mijn doel niet gevorderd. Ik zal mij bepalen tot de eerste, meest merkwaardige, helft van ad-Dimischki's geschrift. ²) Gij zult daaruit den schrijver voldoende leeren kennen. Vooraf echter een woord over het standpunt, waarop hij zich plaatst.

Om de afgedwaalde menschheid te regt te brengen, beweert ad-Dimischki, werd door God niet één gezant op één bepaalden tijd, maar werden verschillende gezanten op verschillende tijden gezonden. Ieder hunner had eene gewijzigde missie naar de behoeften van zijn tijd. Geen gezant deed

van den last, aan zijn voorganger gegeven, iets af, maar voegde er iets aan toe, wat zijn tijd vorderde. Ieder bragt het geneesmiddel, dienstig voor de kwalen zijner eeuw, en mogt dan ook op de gehoorzaamheid zijner tijdgenooten aanspraak maken. Zoo traden Noach, Abraham, Mozes, Jezus en Mohammed achtereenvolgend op, onderling elkander aanvullend, totdat de rei der Profeten met Mohammed gesloten en het Godsplan volledig in hem werd vervuld.

Uit het gezegde volgt noodwendig, dat de Muselmannen Mozes en Jezus als Godsgezanten erkennen, maar men besluite daaruit niet, dat zij ook de boeken des O. en N. verbonds als zuivere openbaringsoorkonden vereeren. Integendeel, volgens den Koran zijn deze boeken te wantrouwen, alleen over de mate waarin, bestaat bij de Muselmannen verschil. Ad-Dimischki behoort tot degenen, wier oordeel over de betrouwbaarheid zeer ongunstig is. Zonder hier vooruit te loopen en te gewagen van hetgeen wij straks zullen vernemen, onze auteur maakt druk melding van het Evangelie, zoo als hij de vier Evangeliën noemt. Maar de geschiedenis van Jezus leven, daarin gegeven, is volgens hem in menig opzigt onjuist. Wel staat bij hem vast de bovennatuurlijke geboorte van den Heer — Adam, heet het, werd geschapen zonder vader en moeder te hebben, Eva uit een vader (Adam) zonder moeder en zoo werd Jezus, om den kring af te ronden, uit eene moeder (Maria) zonder vader geschapen —, wel worden ook de wonderen, door Jezus verrigt, erkend, maar met dit al blijft hij mensch, alleen mensch en wordt er protest aangeteekend tegen de echtheid der plaatsen, waar zijne godheid wordt geleerd. Ook de kruisiging van Jezus heeft, in weerwil dat het Evangelie die verhaalt, niet plaats gehad. 't Is ondenkbaar dat God zijn trouwen dienstknecht aan zoo veel ellende zou hebben prijsgegeven. Integendeel, Hij ontrukte hem aan 't gevaar, door hem ten hemel te doen varen en een ander, Judas ³⁾ Iskariot namelijk, die zulks verdiende en dien God tot straf voor zijn verraad plotseling op Jezus deed gelijken, den smadelijken kruisdood te laten ondergaan. De leer van Jezus verzoenend lijden mist dien ten gevolge allen grond. Het geloof, dat hij gekomen zou zijn

om de menschheid uit de magt des satans te verlossen, is valsch en slechts een uitvloeisel van 't dualisme van later tijd. Veel onwaars is in de Evangeliën, niet 't minst in 't Evangelie van Johannes, het jongste der vier, te vinden. Gebrek aan kritiek, ligtgeloovigheid en vooral de dogmatische meeningen der latere tijden hebben op de beschrijving van Jezus persoon, zijn leven en werken een nadeeligen invloed uitgeoefend.

Het Evangelie wordt blijkbaar door ad-Dimischkí het hoofdwerk geacht van 't N. T., gelijk de Wet van 't O. Wat buiten de Evangeliën in 't N. T. voorkomt, wordt met stilzwijgen voorbijgegaan. Ter loops wordt nog melding gemaakt van Paulus en van hem gezegd, dat hij geen tijdgenoot of discipel van Jezus was, hoewel later door de Christenen, die hem de plaats van Judas Iskariot doen innemen, tot de twaalf gerekend, maar dat hij eerst ongeveer 150 jaren na Christus leefde. Dat ad-Dimischkí over dezen Apostel en zijne bekeering niet gunstig oordeelt, kan blijken uit zijne bewering, dat Paulus in 't geheim den strijd over de twee naturen en de twee willen in Christus, welke de Christenheid zóó zeer verdeelde, in 't leven riep.

Met Constantijn d. i. (ik moet hier verschooning vragen voor de chronologische kennis van mijn auteur) omstreeks 't jaar 100 van de Christelijke tijdrekening greep de grootste verbastering van 't Christendom plaats. Moesten de volgers van Jezus vroeger in gestadige vrees en in alle stilte een kommervol bestaan voortslepen, met dien keizer traden zij openlijk uit hunne schuilhoeken te voorschijn, het Christendom werd de heerschende godsdienst, de kanon en de dogmata werden vastgesteld en tal van zaken ingevoerd, die aan 't oorspronkelijk Christendom vreemd waren. De tijd der zegepraal van den godsdienst van Jezus was tevens de tijd van zijn bederf. Het ontaarde Christendom ging den weg op van het vroegere Jodendom, beide vervielen tot uitersten en maakten de komst van den Islam noodzakelijk, die het juiste midden zou aanwijzen. Tot uitersten toch waren beide vervallen. Let slechts op, hoe vele spijzen den Joden zijn ontzegd, hoe de Christenen alles eten; hoeveel voor den Jood

onrein is of wordt — de reiniging door den doop alleen voor den Christen volstaat; hoe de Jood niets op sabbat verrigt — de Christen er een plezierdag van maakt; hoe de Joden hunne profeten weerstreefden en doodden — de Christenen in 't tegenovergestelde uiterste vervielen, hunne geestelijke voorgangers als schutspatronen en heiligen vereerden, voor hunne beelden in de kerken knielden, den Messias uit den rei der menschheid hebben geligt en tot God gemaakt; hoe de halsstarrige Joden eindelijk bij alles wat zij hoorden of het waar was of niet, zeiden: wij gelooven 't niet — de ligtgeloovige Christenen bij het hooren van iedere leugen verklaarden: wij houden dit voor waar. De Islam moest toonen dat de waarheid in het midden lag.

Maar wenden wij ons tot het antwoord van ad-Dimischki op den brief. De Cyprische Christenen hadden, zoo als gij u herinneren zult, eene defensieve houding aangenomen, zij trachtten zich los te maken van de Muselmannen en hunne zelfstandigheid te handhaven. Mohammed, zeiden zij, was slechts tot de Arabieren gezonden, de Islam dus niet voor hen bestemd. Ja meer, de Koran erkende hun regt van bestaan door met eere te gewagen van Jezus, Maria, 't Evangelie, christen-kerken en kloosters, staafde alzoo de echtheid hunner heilige schriften, zoodat eene beweerde vervalsching van deze geen geloof verdiende. Hoe zou die — voegden zij er bij — ook mogelijk zijn met een boek, dat in 72 talen over de gansche aarde verspreid is? Nog een derden stap deden zij, de Koran gaf niet slechts goede getuigenis aan hun heiligen Codex, den Bijbel, maar nam ook hunne personen in bescherming door den Muselmannen voor te schrijven hen niet te moeijen, hen, Christenen, vooral niet, die in den Koran ver boven de Joden worden gesteld. Niet alzoo gaat ad-Dimischki te werk, hij vergenoegt zich niet met zijne tegenpartijders af te weren, hij wil zich van hen meester maken en tot onderwerping dwingen.

Voordat ad-Dimischki de eerste bewering der Cypriërs, op de speciale missie van Mohammed gegrond, weerlegt, maakt hij eene aanmerking op den vorm van hun schrijven. Zij spreken maar van een man, Mohammed geheeten, zonder op

zijn naam, wat de geloovige Arabier nimmer nalaat, een zegenwensch te laten volgen. Dit is onbeleefd. Men eert elkaar in de dagelijksche samenleving, hoeveel te meer behoort men dit Mohammed te doen, wiens blooten naam, die *de geprezen* beteekent, niemand noemen kan of hij eert en prijst hem, zelfs tegen zijn wil. En wat de bewering zelve betreft, zij is onverstandig. De Cypriërs bedenken niet dat van Mohammed en zijne komst op onderscheidene plaatsen in O. en N. T. melding wordt gemaakt. De bewijsvoering die nu volgt laat voor ons in kracht veel te wenschen over en berust volgens den geest diens tijds grootendeels op bedekte aanduidingen of getalwaarden van woorden. Het eerste bewijs is te vinden in Deut. 33: 2: »de Heer is van Sinai gekomen »en is hunlieden opgegaan van Seïr; Hij is blinkende verschenen van het gebergte Pārān.” Sinai toch doelt op Mozes en de Wet, Seïr op den Messias en het Evangelie, daar Seïr Nazareth is, en Pārān op Mohammed en den Koran, daar Pārān Mekka en het gebergte Pārān het gebergte van Hidjáz is ⁴⁾. — Een tweede bewijs levert Deut. 18: 18, waar God tot Mozes zegt: »eenen profeet zal Ik hun (den Israëlieten) »verwekken uit het midden hunner broederen als u en Ik »zal mijne woorden in zijnen mond geven.” Nu is het bekend dat de Israëlieten geene broederen hebben dan de Ismaëlieten en onder de Ismaëlieten stond geen wetgever als Mozes op dan Mohammed. God zegt uitdrukkelijk: uit hunne broederen, niet, uit hen zal Ik een profeet verwekken en blijft zoo in overeenstemming met 'tgeen elders, Deut. 34: 10, staat: »Er stond geen profeet meer op in Israël gelijk Mozes.” — Het derde bewijs is ontleend aan Gen. 17: 20, waar God tot Abraham zegt: »en aangaande Ismaël heb ik »u verhoord; zie, Ik heb hem gezegend en zal hem vruchtbaar maken en hem gansch zeer vermenigvuldigen; twaalf »vorsten zal hij gewinnen en Ik zal hem tot een groot volk »stellen.” De Hebreuwsche woorden, hier naar de Statenoverzetting door *gansch zeer* vertaald, כָּבֵד וְרַב, geven Mohammed aan, die dan ook مُحَمَّدٌ geheeten wordt. Dat de Profeet bedoeld is, blijkt uit de getalwaarde dier woorden, welke dezelfde is als die van 't woord Mohammed, namelijk 92 ⁵⁾.

Zoo gaat de Schrijver voort met uit O. en N. T. nog eene menigte andere bewijzen bij te brengen, waaronder natuurlijk niet ontbreken de plaatsen, waar de Parakleet d. i. Mohammed wordt beloofd. Deze moest komen om de wereld te overtuigen van zonde, met andere woorden gezegd, om de Christenheid te overtuigen van het ongepaste om Jezus en Maria te vergoden, aan eene drieëenheid te gelooven enz.

Na zulke bewijzen — aldus redeneert ad-Dimischki voort — kunt gij niet zeggen met den Profeet niet te maken te hebben, te minder, daar zijne missie geene speciale tot de Arabieren, maar eene algemeene tot alle menschen is — wat hij dan uit den Koran betoogt. God zou niet onregtvaardig zijn met u te straffen om uw ongeloof. Gij kunt Mohammed leeren kennen. Uwe eigene heilige schriften verkondigen hem u, en bovendien, gij leest den Koran, zijn boek. Zoo gij u om hem niet bekommert, zoudt gij handelen als de Joden, die, toen de Messias tot hen gezonden werd, zeiden: wij willen van hem niet hooren, wij hebben aan de wet van Mozes genoeg. Leest den Koran, gij zult bespeuren, welke voortreffelijke zaken gij daarin al niet vindt — hij somt enkele op — zaken, zoo als gij die in de Wet en het Evangelie niet kunt aanwijzen. Wat is de Wet hierbij, de Wet waarin zaken voorkomen als dat iemand overspel bedrijft met zijne dochter, de Wet wier lotgevallen reeds groot wantrouwen aangaande hare ongeschondenheid wettigen. Mozes brak de steenen tafelen, Nebucadnesar verbrandde de Wet bij de verwoesting van Jerusalem en doodde de Joden. Slechts één man bleef over die in staat was om den inhoud van 't verloren geschrift uit zijn geheugen op te teekenen. Ook Antiochus verbrandde de Wet. Bovendien hebben de Joden haar voor hun doel vervalscht, waaruit 't verschil tusschen de Hebreeuwsche en Samaritaansche Pentateuch ontstond. Nog meer dergelijke zaken, zegt ad-Dimischki, zou ik kunnen vermelden, maar ik acht het voegzamer te zwijgen uit eerbied voor 'tgeen van het woord Gods in de Wet nog overig is.

En het Evangelie met al zijn tegenspraak en onwaarheden, die Mohammed heeft moeten aan 't licht brengen, wat

beteekent ook dit bij den Koran. Gij kent het ontstaan er van: het dateert uit den tijd van Constantijn. Toen waren er van 't leven van Jezus in omloop elf verhalen, geëvenredigd aan 't getal zijner discipelen, met uitzondering van Judas. Constantijn vond die elf onderling verschillende verhalen te veel, koos er vier uit, die tegenwoordig het Evangelie uitmaken, en verbrandde de overigen, uitgenomen alleen het apocryfe *Evangelium Infantiae*, 'twelk nog bij de Jacobieten in publiek gebruik is. Daarenboven werden ten tijde van Constantijn, bij de vestiging des Christendoms, een tal gebruiken uit 't O. T. overgenomen, gebeden, vasten verordend, pericopen vastgesteld, die op bepaalde dagen moesten worden voorgelezen, orgels ingevoerd, terwijl werd afgemaand veel in 't Evangelie te lezen of zich er van in 't geheugen te prenten. Wat een verschil met de studie, die de Muselmannen van hun Koran maken. Zevenhonderd jaren zijn zij bezig met dezen te bestuderen, ongeveer 260 commentaren, waaronder die 50 boekdeelen groot zijn, hebben zij er op geschreven en nog hebben zij 't onderwerp niet uitgeput. Wat al zaken, waarover het Evangelie zweeg, heeft men ten tijde van Constantijn eigenmagtig vastgesteld, bepalingen b.v. omtrent 'tgeen den Christen al of niet geoorloofd is, omtrent erfenissen, huwelijken, peeten en wat dies meer zij. En wat zij zegt, dat de Koran getuigenis zou afleggen voor de onbedorvenheid van den tekst des Evangelies, 't is even onwaar als uwe bewering, dat geene tekstvervalsching kon plaats hebben omdat het Evangelie in 72 talen over de gansche aarde was verspreid. Zoo zij, die zulks beweert, daartoe aangezocht die 72 talen eens moest opsommen, zoudt zij wel doen als de kok, die beweerde 100 keurige spijzen te kunnen bereiden en, ze zullende optellen, na het eerste tien- of twintigtal bleef steken. Daarop zeide men hem: dat blijven steken had moeten gebeuren bij het laatste tiental.

De geestelijken hadden zich beroepen op de Koranplaats, waar den Muselmannen bevolen wordt met Joden en Christenen niet te twisten, tenzij met degenen van hen die snood hebben gehandeld, en hadden de meening geuit dat onder dezen, die uitgezonderd werden, alleen de Joden konden wor-

den verstaan. Ad-Dimischkí verwerpt deze exegese. Dat de Joden steeds snood hebben gehandeld, erkent hij gaarne, maar dit ontschuldigt de Christenen niet. Die zeggen dat één drie is, zijn ook ketters in zijn oog. Het zijn veelgodendienaars, die de Koran veroordeelt. Neen, de Christenen zijn niet zooveel beter dan de Joden, beiden handelen even dwaas als de zieke, die, na van eene ongesteldheid door een middel van een medicus genezen te zijn, na verloop van eenige jaren eene andere ongesteldheid krijgt en onder behandeling van een ander kundig geneesheer komt, maar nu het nieuwe geneesmiddel door dezen voorgeschreven niet wil gebruiken, maar slechts het oude verlangt. De dwaas ziet niet in dat de tweede ziekte eene andere is dan de eerste. Zoo verwierpen de Joden Jezus als geneesmeester, van niemand als Mozes willende weten, zoo verwerpen de Christenen op hun beurt Mohammed en klemmen zich aan Jezus vast. Dwazen! Wat de Joden waren, zullen de Christenen worden: oorzaken van hun eigen verderf. De voortreffelijkheid der Christenen uit Sur. 5 en Sur. 1 af te leiden, zoo als de geestelijken deden, is, in de schatting van ad-Dimischkí, eene wanhopige daad. Eene gezonde verklaring dier plaatsen voert, gelijk hij breedvoerig aantoot, tot een geheel ander resultaat. De Christenen zijn ziek en behoeven dringend den medicijnmeester. Hoe ver zij het spoor bijster zijn, blijkt uit hun geloof aan eene drieëenheid. Er zijn polytheïsten die dit opzettelijk en anderen die het onopzettelijk zijn. De eersten zijn de afgodendienaars, de laatsten zijn de Christenen. Dezen willen Gods éénheid wel, maar meenen toch drie personen in het Goddelijk wezen te moeten onderscheiden. Zij zijn den jager gelijk, die met een pijl op wild zal schieten, terwijl menschen in den omtrek staan. Er wordt tot hem gezegd: schiet niet, welligt treft gij een mensch. Neen, antwoordt hij, ik zal alleen op 't wild schieten. Hij schiet en treft een mensch. 't Is zonder opzet, maar de uitwerking is niet minder noodlottig. Met zulke Christenen kan de Muselman geen vrede hebben, zij zijn »de afgedwaalden», waarvan in de 1^e Sura sprake is. Wat dit polytheïsme uitwerkt, blijkt b.v. hieruit, dat zij eene menigte vastendagen aan mannen

en vrouwen: Johannes, Petrus en Paulus, Georgius, Theodorus enz. hebben gewijd, geen enkelen echter aan God. Hoe diep de Christenen gezonken zijn, kan men opmaken uit hunne vertooningen in kerken en andere plaatsen van Godsvereering, als daar zijn een kruis door magnetisme in de lucht opgehouden, eene bloedende olijf in Çaidanájá buiten Damascus te zien, oogen der beelden die overloopen van tranen en ontelbare dergelijke onzinnigheden meer.

In het tweede gedeelte van zijn werk handelt ad-Dimischkí uitvoerig over de Godheid van Christus en de triniteit. Hij vervolgt zijne tegenpartijders overal, waarheen zij zich wendden, en tracht hun onder 't oog te brengen dat, op welke gronden zij hun geloof ook pogen te verdedigen, zij ten slotte even ongerijmd handelen als de emmerverkooper, die tot verantwoording geroepen over een stuk zijnden wateremmer, welken hij voor deugdelijk en goed had verkocht, bij de proefneming bleef verklaren dat hij niet stuk was, alhoewel het water van alle kanten er uitstroomde. Geene betere figuur maken de geestelijken volgens ad-Dimischkí met hun beroep op de anthropomorphistische uitingen der Musselmannen ter regtvaardiging van hun geloof in de triniteit. Voor den nadenkende doet dit beroep evenmin iets af als (om ad-Dimischkís beeldrijke taal te gebruiken) het streven eener huilende vrouw, die een kind, dat zij aan hare zijde heeft, slaat om door zijn geschreeuw haar gehuil te maskeren. Wat een onderscheid tusschen het eene geschreeuw en het andere! wordt dra onder de omstanders gehoord.

Maargenoeg over ad-Dimischkís antwoord. Laat mij ten slotte nog opmerken dat de aanvang er van luidt: **الحمد لله الذي ضوأ** en dat het eindigt met de woorden: **والسلام علي من أتبع الهدى**. Daarop volgt dit onderschrift: **تم الجواب بالفتاات السبوحية عن رسالة اهل البلة** **السيحية** “علي يد العبد الفقير الي من هو بالعفو جدير” **ابي بكر ابن علي بن عوض التروجي** ⁽⁶⁾ **في خامس عشرين ربيع الاول من عام ٧٧٢**

Voor vijf jaren gaf ik 7) van dit HS. eene zeer korte beschrijving, slechts weinige regelen lang, in het V^{de} deel van den *Catalogus Codicum orientalium Bibliothecae Academiae Lugduno-Batavae*, p. 273. Aanleiding tot dit uitvoeriger verslag vond ik in het onlangs verschenen en verdienstelijk werk van Moritz Steinschneider *Polemische und apologetische Literatur in arabischer Sprache*, Leipzig, 1877. Hij maakt daarin onder meer melding van ons strijdschrift en drie andere, daarmee zamenhangende, werken, zonder evenwel het verband te hebben doorzien, waarin zij tot elkander staan. Het zal, naar ik vertrouw, den Heer Steinschneider niet onwelgevallig zijn, wanneer ik op dit verband wijs, en zal ik feilen aantonen in zijn boek, men vergete niet dat vooral de inzage van bronnen, door hem niet gebezigd, mij daartoe in staat heeft gesteld. De werken, door mij bedoeld, zijn bij Steinschneider n°. 114 op bl. 132 en volg., n°. 22 op bl. 42, n°. 13 op bl. 32 en volg. en n°. 135 op bl. 157.

Het strijdschrift n°. 114 op bl. 132 en v. is het onze en de Codex, door Steinschneider lang te vergeefs gezocht, onze Utrechtsche Codex. Over de identiteit kan geen twijfel zijn, zoo men de aantekeningen van Ravius in 't begin van ons HS., die boven door mij zijn medegedeeld, vergelijkt met 'tgeen diezelfde Ravius in zijne *Panegyrica secunda orientalibus linguis dicta* ³⁾ etc. p. 13 verhaalt (zie Steinschneider bl. 11 en v., aant. 1).

Het tweede strijdschrift n°. 22 op bl. 42, het antwoord namelijk van Abu Bekr ben Alí enz. op een brief van belijders der Christelijke religie, bestaat niet. De Oxfordsche Codex, die dit strijdschrift bevatten zou, is, hoe vreemd dit bij den eersten oogopslag moge schijnen, niets dan eene copie van ons Utrechtsch HS. Steinschneider dwaalt hier op het voetspoor van Pusey. Wie het boven vermeld onderschrift van onzen Codex inzielt en daarbij let hoe de titel en auteur van 't Oxfordsche HS. door Steinschneider zijn aangegeven, bemerkt terstond dat deze laatste gegevens uit dat onderschrift zijn voortgevloeid en de afschrijver van onzen Codex auteur is geworden. De gang van zaken was deze: ons HS. van Ravius werd in 1645 afgeschreven door Nicolaus Petruszoon

uit Aleppo geboortig, een Grieksch Christen, zijdeweaver van beroep ⁹⁾, die te Amsterdam woonde en vele HSS., ook voor Golius, copieerde. Dit afschrift van Nicolaus, waarin, blijkens 'tgeen in den Oxfordschen Catalogus A. et E. p. 569 wordt medegedeeld, ook ons onderschrift was opgenomen, verhuisde naar Oxford en werd in later tijd door Pusey beschreven. Maar daar het nu vaststond, ook al wegens een ander afschrift van Nicolaus in dienzelfden Oxfordschen Codex voorhanden, dat Nicolaus de scriba was, kon, zoo besloot Pusey, de man in ons onderschrift genoemd, Abu Bekr ben Alí, de afschrijver niet zijn, maar moest de auteur wezen. In calce, zegt Pusey, exstat nomen Auctoris, ut videtur, qui se Abu Bekr ben Alí etc. appellat, en eenige regelen verder: (Abu Bekr ben Alí) nomen scribae esse nequit, cum totus codex manu Nicolai exaratus sit. Op deze wijze werd uit een eenvoudig afschrift van onzen Codex een nieuw werk geboren.

En nu het derde strijdschrift. In het begin dezer verhandeling heb ik medegedeeld, dat de brief der Cyprische geestelijken in twee afschriften aan twee beroemde Muselmanen werd gezonden, 't eene aan ad-Dimischkí, 't andere aan Takío'd dín Abu'l-Abbás Ahmed ibn Taimíjah. De vraag rees bij mij op: zou onder de strijdschriften van ibn Taimíjah zijn antwoord op den brief niet voorhanden zijn? Mijn vermoeden viel op n° 13 bij Steinschneider bl. 32, waar vermeld wordt zijn “الجواب الصحيح” لى بدل دين المسيح. Van dit werk is slechts het 2^e en laatste deel aanwezig in de Leidsche Bibliotheek, Cod. Warn. 338; (zie van den *Catalogus* Vol. IV, bl. 251). Deze Codex, op mijn verzoek welwillend mij toegezonden, bevestigde mijn vermoeden. Ik vond er van den brief, dien Ibn Taimíjah, even als ad-Dimischkí, stuksgewijze weerlegt, het laatste gedeelte, met onbeduidende varianten, woordelijk weder ¹⁰⁾.

Ten slotte kan de vraag worden gedaan: is de brief van de Cyprische geestelijken ook afzonderlijk onder de Arabische HSS. voorhanden? Ravius betwijfelde het blijkens eene aantekening in het begin van onzen Codex: »Cypriorum Christianorum tractatum, qui hic est immixtus, separatim invenire

»non potui, nec credo exstare.” Evenwel onmogelijk is dit niet. Steinschneider gewaagt onder n°. 135 op bl. 157 van een werk, vervat in den Parijschen Codex n°. 88 (4) en in den Catalogus alleen met deze woorden beschreven: »Anonymi epistola Cypro missa ad Takieddinum filium Etelminae »[Steinschneider gist *أبي تيبة* † 728], ubi praecipua Christianae religionis capita exponuntur.” Dit werk kan onze brief zijn. De beschrijving is echter te vaag, om met zekerheid een oordeel uit te spreken. Ik heb den hoofdzakelijken inhoud van onzen brief medegedeeld, om anderen de middelen aan de hand te geven, ten einde dit vraagstuk op te lossen.

A A N T E E K E N I N G E N .

¹⁾ Volgens het Leidsche HS. n°. 338 (waarover later) f. 154 r.:

فقد جعلوني سفيراً والحمد لله رب العالمين

²⁾ Ook hier zal ik korthedshalve enkele uitweidingen nog achterwege laten, b. v. als hij van bl. 28—52 den geregelden gang van zijn betoog verbreekt door tal van losse opmerkingen (in 't HS.

نكت, in plaats van نُكت, plur. van نكتة, geheeten). De Schrijver heeft, welligt uit haast, zijne stof niet net geordend.

³⁾ Judas wordt in 't HS. (b. v. bl. 37, 39, 40, 88, 158) هيرودس genoemd, Herodes (bl. 123) هيرودس أو هُدُورس.

⁴⁾ Verg. Jakut onder ساعير en فاران.

⁵⁾ Verg. Steinschneider, *Polemische und apologetische Literatur*, Leipzig, 1877 (van de *Abhandlungen für die Kunde des Morgenlandes* VI Band, N°. 3) S. 327 en Goldziher in *Zeits. der Deuts. Morg. Ges.* XXXII, 1878, S. 374.

⁶⁾ Cod. التروحي.

⁷⁾ Steinschneider kent bl. 133 deze beschrijving bij vergissing toe aan de Goeje. Dat het evenwel zijn nut heeft op den auteur acht te geven, wil ik Steinschneider aantonen met een voorbeeld uit zijn eigen werk (een paar bladzijden vroeger, bl. 131, aant. 2). Had hij daar opgemerkt dat niet ik, maar Weijers bl. 68 van den *Catalogus Codd. Or. Bibl. Acad. Reg. Sc.* schreef (zie Praefatio bl. XV), hij zou de fout zich hebben bespaard, die hij nu begaat, van Weijers een boek te laten citeren, dat twee jaren na zijn dood verscheen. Bl. 117 ziet niet op Juynboll's *Comment. in hist. gent. Samar.*, maar op 't geen hij schreef in *Orientalia* Vol. II.

⁸⁾ Dit werk is mij alleen bekend uit de aanhaling door Steinschneider. Het is noch in de Universiteitsbibliotheek te Utrecht, noch in die te Leiden. In de laatstgenoemde bibliotheek vond ik slechts: *Christiani Ravii Berlinatis Panegyrica prima orientali-bus linguis dicta in illustrissimo et frequentissimo auditorio*

Rheno-Trajectino propridie Nonarum Octobris anni 1643. Ultrajecti, apud Joannem à Waesberge anno 1643. Evenmin is Ravius' *Spolium orientis*, Kiel, 1669 in 4°, een gewigtig boek, waarop ik de aandacht vestig, in eene der gezegde bibliotheken voorhanden.

9) Ravius zegt van hem in zijne *Panegyrica prima* bl. 22, over Haleb sprekende: »Hinc oriundus est doctissimus et mille Arabibus Muhammedanis contra eruditus ille meus arabs, Nicolaus »Petri, religione Christianus, professione Graecus, artificio textor »sericus, consuetudine commodus, vita integer et pius". Vergelijk verder Dozy in de Voorrede van den Leidschen Catalogus bl. XIV sq.

10) Zie hier de gelijklopende stukken van den brief, die in beide Codices gevonden worden (Leids. Cod. = L., Utr. Cod. = U.): L. f. 1 v. = U. p. 162; L. f. 5 v. = U. p. 162—163 l. 2; L. f. 9 r. et v. = U. p. 163 l. 3—163 l. 3 a f.; L. f. 110 v. et 111 r. = U. p. 173—175; L. f. 141 v. et 142 r. = U. p. 184—185; L. f. 153 v. et 154 r. = U. p. 188—189 l. 2 et p. 191 l. 1—6.

Volgens H.-Khal. II p. 77 sq. is 't werk van Ibn Taimijah gericht tegen een brief van Paulus Antiochenus, bisschop van Sidon. Is dit juist, dan hebben de Cyprische geestelijken dien brief, welke volgens H.-Khal. onder de geleerden van dien tijd een groot gezag had verkregen, eenvoudig weg overgenomen. Aan de identiteit toch der brieven in den Codex Warn. 338 en den Utrechtschen Codex 40 valt niet te twijfelen.

OVER DEN AANSLAG
VAN
PRINS MAURITS OP MAASTRICHT, IN 1594.

BIJDRAGE VAN

W. J. KNOOP.

Het 14e deel van de »Publications de la Société historique et archéologique dans le duché de Limbourg» bevat onder anderen geschiedkundige nalezingen (*glanes historiques*) van den heer G. D. Franquinet; en daarin komt, op bladzijde 155, het volgende voor:

»La prise de Maestricht par le prince de Parme en 1579 fut un rude coup porté à la cause des Provinces unies; les Hollandais, comme bien on pense, étaient navrés d'avoir perdu une ville que l'on considérait avec raison comme la clef de la Meuse. Aussi songeaient ils constamment aux moyens de la recouvrer.

Deux tentatives pour surprendre la ville, exécutées à peu de jours d'intervalle en 1592, ne leur réussirent point. Le 12 Mars de cette année, pendant la nuit, plusieurs bateaux couverts, dans lesquels des soldats étaient cachés, remontèrent la Meuse et parvinrent à l'aube tout près des remparts de Wyk. Mais par bonheur les artilleurs de la garnison Espagnole, qui avaient nettoyé des canons, commencèrent juste au moment de l'approche de ces bateaux à tirer des coups pour éprouver l'effet de ces engins. Les bourgeois, étonnés de ce vacarme insolite et poussés par la curiosité, se massèrent sur le pont de la Meuse; ce que voyant, les Hollandais crurent avoir été trahis et se laissèrent aller à la dérive.

Cinq jours après, le 17 mars, fête de Ste Gertrude, le prince Maurice attaqua inopinément la ville du côté de la porte de Bruxelles. Ses troupes montèrent hardiment à l'escalade; mais les échelles étant trop courtes, les assaillants furent repoussés par les Espagnols qui leur tuèrent beaucoup de monde. Le prince se retira avec son armée."

In een noot is hier bijgevoegd: »ni les auteurs Hollands ni Motley ne font mention de ces tentatives. Elles sont consignées dans des chroniques manuscrites de Maestricht."

Wat in die noot voorkomt, is niet geheel juist.

Motley, 't is waar, gewaagt niet van die aanslagen op Maastricht; maar de poging van Prins Maurits om, in den nacht van den 17 op den 18 Maart 1592, die stad te verrassen, wordt wel degelijk vermeld door onze oudere schrijvers. Men kan het verhaal van die mislukte onderneming vinden bij Bor (3^e deel bl. 615), bij Van Meteren (16^e boek folio 303), en eindelijk in het journaal van Anthonis Duyck (1^e deel bl. 69—70). In dat journaal leest men het volgende:

»Den xiiij^{en} Martij vertrock Syn Ext^{ie} vuyt Breda, sterck ontrent vier duysent man soe te paert als te voet, ende nemende syn tocht op Turnhout vertrock des anderen daechs naer Westerloo, ende voorts rechts door naer Maestricht, alwaer sij quaemen tusschen den xviij^{en} ende xviii^{en} des nachts meynende de stad te beclimmen. Dan doordien de laddersen te cort waeren, ende het soe duyster was dat de cavalerie het voetvolck nauwlijckx wijcken conde, isser eenige disordre gecommen, daerdoor die van binnen het gewaer werde, ende den alarm terstont dapper maeckten, 't welck Syn Ext^{ie} siende dede het volck weder afftrecken, daerop die van binnen dapper met groff geschut schooten derwaerts sij tmeeste gerucht hoorden, ende troffen eenigen die sij doot schooten, treckende Sijn Ext^{ie} met alle tvolck weder naer Breda toe, ende aldaer tvolck gelicentieert hebbende naer heure garnisoenen is den xxiiij^{en} Martij weder in Den Haeg gecommen."

Men ziet het: dit komt tamelijk wel over een, met wat

de heer Franquinet zegt over die mislukte aanslag van den 17^{den} Maart 1592.

Van eene poging om Maastricht te verrassen, vijf dagen vroeger, op den 12^{den} Maart 1592, vindt men echter bij onze Hollandsche schrijvers niets; — maar wél van een aanslag op Maastricht, ook in Maart, en ook door middel van schepen, zoo als bij Franquinet voorkomt, maar — twee jaar later; niet in 1592, maar in 1594. Behalven bij Duyck, die het uitvoerigste hierover is, vindt men dien aanslag van 1594 ook beschreven door Bor (3de deel, blz. 783), door van Meteren (17de boek, folio 329), en door Everhard van Reijdt (11de boek, blz. 226—227). Zelfs in »den Nassavschen lauren-crans» van Orlers wordt er van gewaagd (folio 96), hoewel slechts met een enkel woord; van het verhaal der gebeurtenissen van 1593 overgaande tot die van 1594, zegt Orlers:

»So heeft zijn P. Excellentie verscheyden aanslagen op verscheyde steden ende plaetsen ghehadt, als onder meer andere op Brugghe en Maestricht, dewelcke uyt misverstant ende blootherticheyt eeniger krychslieder niet en succedeerde.»

Franquinet gewaagt niet van die onderneming van 1594; hij spreekt wel van verstandhoudingen die de Republiek in 1594 binnen Maastricht had; maar die zouden, volgens hem, tot niets hebben geleid. De kundige Limburgsche geschiednisonderzoeker stelt de zaak aldus voor:

In 1594 had het legerhoofd van de Republiek het voornemen om Maastricht en Hoey te verrassen; maar Reinier Meydael, de pensionaris van Maastricht, werd tijdig van dit voornemen onderrigt door een schrijven van Grobbendonk, de latere verdediger van 's Hertogenbosch tegen Frederik Hendrik; die brief van Grobbendonk, onuitgegeven maar nog aanwezig in het provinciaal archief van Limburg, is gedagteekend 15 Maart 1594. Wij vermelden die dagteekening om te doen zien, door het verhaal dat wij aan Duyck zullen ontleenen, dat die waarschuwing van Grobbendonk te laat te Maastricht zou zijn gekomen, wanneer niet, door andere oorzaken, de aanslag van prins Maurits op die stad vrijdeld was geworden.

Wij gelooven dus, dat die »chroniques manuscrites de Maestricht” waarvan Franquinet gewaagt, zich vergissen, door in 1592 te stellen wat in 1594 heeft plaats gehad; want het door Duyck geboekte wordt te uitvoerig en met te veel bijzonderheden vermeld (Journaal van Duyck 1ste deel, blz. 354—359), om aan de echtheid van het gebeurde te twijfelen; vooral ook omdat Bor, van Meteren en van Reyd, hier, in de hoofdzaak, met Duyck overeenstemmen. Wel is waar stelt Franquinet de aanslag van 1592 op 12 Maart, Duyck die van 1594 op 15 Maart; maar in weerwil van dit verschil van drie dagen schijnen beide toch dezelfde gebeurtenis op het oog te hebben; want bij beide is de hoofdzaak, het opvaren van de Maas door schepen waarin krijgsvolk verborgen is, dat Wijck, de voorstad van Maastricht, moet verrassen. Nergens blijkt uit Franquinet dat, in 1594, eene onderneming op Maastricht tot een begin van uitvoering is gekomen; integendeel, die geleerde zegt uitdrukkelijk, dat, door Grobbendonk's waarschuwing, die onderneming tijdig werd verijdeld: »grâce à ces renseignements les autorités de Maestricht purent éventer la mèche à temps” (blz. 158).

Hoey, daarentegen, waar dezelfde waarschuwing zal zijn medegedeeld, trok minder voordeel daar van; want eenige maanden later — den 3 Februarij 1595 — had daar de bekende verrassing plaats, die door het romantische verhaal van mevrouw Bosboom-Toussaint voor altijd aan de vergetelheid is onttrokken; den 21sten Maart 1595 was Herangiere echter verplicht Hoey weer over te geven aan den prins-bisschop van Luik, of, beter gezegd, aan het Spaansche leger dat voor dien geestelijken vorst streed. Dat leger schijnt toen op ruwe wijze te hebben huisgehouden in Hoey; ten minsten een ooggetuige — Mélart, de geschiedschrijver van Hoey — zegt, dat, als de Spanjaarden de burgers van Hoey als slaven hadden verkocht, die stad toen in alles het evenbeeld zou hebben opgeleverd van Jeruzalem's verwoesting door het Romeinsche leger van Vespasianus. Hoey en Jeruzalem! had Mélart niet goed gedaan hier bij te voegen: »indien men 't groote met het kleine mag vergelijken?”

Wij roepen thans, voor eenige oogenblikken, de welwillende aandacht van de Akademie in, voor die mislukte onderneming van 1594 op Maastricht. Het is goed, zich met de geschiedenis van die stad, met de geschiedenis van geheel Limburg bezig te houden: die geschiedenis is een gewichtig bestanddeel van de onze, vooral van onze krijgsgeschiedenis; want de Limburgsche grond is het tooneel geweest van grootsche en belangrijke wapenfeiten, en het Limburgsche volk heeft tal van dappere mannen voortgebracht, wier namen met luister prijken in de jaarboeken van onzen wapenroem.

Ook uit het wetenschappelijk oogpunt is het goed, de aandacht te vestigen op die jaarlijksche »Publications de la Société historique et archéologique dans le duché de Limbourg;» onder de leiding van een uitstekend geleerde als de heer Habets, is dit tijdschrift een voorbeeld geworden voor alle tijdschriften aan gewestelijke geschiedenis en oudheidkunde gewijd; het is belangrijk en degelijk. Zoo zal men onder anderen, in dit veertiende deel der jaarboeken van Limburg's geschiedenis en oudheidkunde, gewigtige bijdragen vinden tot den volkszang in Limburg; Franquinet maakt ons hier bekend met het gedicht waartoe het beleg van Maastricht in 1673 door Lodewijk XIV de stof heeft geleverd:

»Maastricht, gij schoone stede
Gij pèrel van Brabant!» enz.

Te regt noemt de geachte schrijver dit gedicht: een waar juweel van volkspoëzy (*véritable bijou de poésie populaire*). En zoo vindt men in deze Publications herhaaldelijk grondige bijdragen, die de vaderlandsche geschiedenis beter leeren kennen en waardeeren, en die daarom de algemeene aandacht overwaardig zijn.

Wij verwaarloozen te veel het goede en groote, dat ons land en ons volk opleveren; wij gaan dit te veel onopgemerkt voorbij; het is als of wij alleen oog hebben, voor wat er gebrekkigs en lakenswaardigs ten onzent is. Dat is niet goed; wat meer vatbaarheid tot bewonderen, wat min-

der neiging tot schimpen en smalen, zou ons volkskarakter geen kwaad doen.

In de vroegere oorlogen komen de pogingen om vijandelijke vestingen te verrassen veel meer voor dan in onze dagen; minder nog, omdat de wijze van versterken van die vestingen toen veel meer kans gaf op het gelukken van zulk een verrassing, dan wel, om de zeer natuurlijke reden, dat er toen veel meer vestingen waren, en men zich veel meer aan de vestingen liet gelegen liggen.

In de zestiende eeuw was iedere stad, die iets beduidde, versterkt; stad en vesting waren toen woorden, die, in den regel, hetzelfde beteekenden. Bij de oorlogen van dien tijd had de burgerij tegen roof en moord en de ergste gruwelen geen andere beveiliging dan de wallen en muren die hare stad omgaven, en die zij zelve, soms zonder hulp van geregeld krijgsvolk tegen den vijand verdedigde.

De legers te velde hadden toen een geringe getalsterkte; veldslagen kwamen slechts zeldzaam voor; in de geheele loopbaan van Prins Maurits kan men alleen de veldslagen van Turnhout en van Nieuwpoort noemen; in de loopbaan van Frederik Hendrik is eigenlijk niets te noemen, dat den naam van veldslag verdient; toch worden die beide Oranjevorsten te regt geteld onder de grootste legerhoofden van hun tijd. Maar alles bepaalde zich toen hoofdzakelijk tot belegeringen; het was door 's vijands vestingen te nemen, dat men tot de overwinning kwam, dat men den oorlog tot een goed einde bracht; — van daar, dat de oorlogen toen tal van jaren duurden.

Een veldtocht werd toen dikwijls met niets anders doorgebracht dan met het belegeren en nemen van een paar vijandelijke vestingen; had men die uitkomst verkregen, dan was men al tevreden. Een beleg kostte een krachtige inspanning, groote geldelijke uitgaven, veel verlies van manschappen, veel tijd; van daar dat men na een klein aantal belegeringen reeds uitgeput was, en verdere aanvallen moest staken; van daar dan ook, dat men zoo greetig elke gele-

genheid te baat nam, om door verrassing zich meester te maken van een vijandelijke stad: men behaalde dan, door zulk een verrassing, in een oogenblik en bijna zonder verlies, een voordeel dat men, bij een geregeld beleg, alleen verworven zou hebben door overgroote opofferingen en door maanden lange inspanning. Het »turfschip» geeft Breda in onze magt, in een oogenblik en zonder verlies; om Breda te hernemen heeft Spinola bijna een jaar tijds noodig en de aanwending van een uitstekende veldheerskunst.

Er was nog iets dat, in dien vroegeren tijd, de verrassing van een vijandelijke vesting in de hand werkte, en daardoor ligter deed beproeven. Zulk eene verrassing vordert bijna altijd, dat men verstandhouding hebbe binnen die vesting, hetzij met de burgerij, hetzij met de krijgsmagt daar in bezetting; met andere woorden: zulk een verrassing vordert bijna altijd de hulp en medewerking van verraders. Verraders kon men toen gemakkelijker vinden dan nu; het is als of het verraad toen minder afschuw inboezemde, minder onteerend was; het peil der openbare zedelijkheid stond toen lager. Van partij te veranderen, met den vijand te heulen, tot den vijand over te loopen, dat was toen geen ongewone zaak; men rekende zich daardoor niet geschandvlekt; — terwijl thans de rampzalige, die tot zulk een kwaad vervalt, alle aanspraak verbeurt op den naam van fatsoenlijk man. Maarten Schenk gaat gedurig over van de zijde der Republiek tot de zijde van Spanje; en de partij waar hij zich bijvoegt, ontvangt hem met achting en overlaadt hem met eerbewijzen; — kan men zich met mogelijkheid voorstellen, dat, indien Bazaine tot de Duitschers was overgelopen, de Duitschers hem in hunne gelederen zouden hebben opgenomen? Ook in onze dagen is het verraad mogelijk, maar veel minder waarschijnlijk; want het is thans onmogelijk dat de verrader aan de algemeene verachting ontkomt; en dat houdt meer van de misdaad terug, dan de wreede doodstraffen van vorige eeuwen.

Onze tachtigjarige oorlog is rijk aan ondernemingen van verrassing, gelukte en mislukte; tot de laatste behoort die van 1594 tegen Maastricht.

Prins Maurits was toen reeds bekend aan de wereld, als groot legerhoofd; en hij kon toen met meer hoop op goed gevolg den oorlog voeren, omdat de inmenging in de Fransche zaken een deel van de strijdkrachten van Spanje uit de Nederlanden had verwijderd, en omdat Parma, zijn groote tegenstander, door den dood was weggerukt. De Yssel en de Waal waren in 1591 in onze magt gekomen, door de inneming van Zutphen, Deventer en Nijmegen; de vermeestering van Steenwijk en van Coevorden, in 1592, had het gezag der Republiek in de noordoostelijke gewesten meer bevestigd, en tevens het nog door de Spanjaarden bezette Groningen meer afgezonderd; en nadat het volgende jaar dat beroemde beleg van Geertruidenberg had plaats gehad, — dat »romeinsche beleg,” zoo als het genoemd is — was het jaar 1594 naauwelijks aangevangen, of de Stadhouder beproefde het om den Bosch te verrassen, en toen die poging door een toeval was verijdeld, vond kort daarop de aanslag op Maastricht plaats.

Toen ter tijd woonde in de nabijheid van Maastricht een edelman, waarvan — zoo wij ons niet vergissen — nog heden ten dage afstammelingen bestaan in Luik en in de stad Maastricht; die edelman had de rechtmatigste reden om de zaak der Republiek te zijn toegedaan, en zich daar bij aan te sluiten. Herman de Goër, baron De Pesch had zijn vader, tijdens Alva's schrikbewind, door beulshanden zien sterven, en was daardoor met bitteren haat vervuld tegen de onderdrukkers van zijn vaderland; zijne stoute, ondernemende geest zon op wraak; reeds geruimen tijd was hij in verstandhouding met Prins Maurits en overlegde met dezen, op welke wijze Maastricht weer bevrijd kon worden van het Spaansche juk. Van Reijdt (11de boek, blz. 226) heeft daarover het volgende:

»Desen aenslagh was bij Herman van Goër, vrijheer van Perssen (wiens vader bij de Spaensche tiranny door beulshanden was omgebracht) al voor twee jaren aengegheven ende steeds seer heijmelyck ghedreven: ende werdt eens gestoort door een onvoorsienlycke reijse des Princen van Parma nae het warme badt te Spa, als veel krijgsvolcks op ver-

scheijdene plaetsen daeromtrent, ende sonderlick twee hondert in des edelmans kelder verborgen laghen, daer Parma in het passeren sijn middaeghsmael boven op het huijs hielt" enz.

Wij durven niet instaan voor de naauwkeurigheid van die opgave bij Van Reijd; zij heeft wel iets onwaarschijnljks; en, over het geheel, is die voorstelling van den aanslag op Maastricht in 1594 bij Van Reijd, hier en daar onjuist. De vertrouwde, soms de raadsman van graaf Willem Lodewijk, kan als gezag gelden, overal waar hij feiten vermeldt waaraan die Nassausche vorst heeft deelgenomen; anders kan dat gezag meer worden betwijfeld; wat Van Reijd op stelligen toon zegt, berust soms op lossen grond.

Voor het overige zal men misschien opgemerkt hebben, dat de man die bestemd was om de hoofdrol te vervullen bij dien aanslag van 1594, door ons is genoemd: »Herman de Goër baron de Pesch"; en door Van Reijd: Herman van Goer, vrijheer van Perssen; bij Duijck heet dezelfde man alleen: »Baron van Peche". Wat de juiste naam is geweest, weten wij niet met zekerheid; en daarom kunnen wij ook niet met zekerheid zeggen, dat die man van 1594 heeft behoord tot het thans nog bestaande adelijke geslacht der Goër's; het komt ons echter waarschijnlijk voor.

Onze oude schrijvers verstonden meesterlijk de kunst, om vreemde namen te verminken en te verdraaijen, en daardoor onkenbaar te maken; zij *hollandiseerden* ze. Als De Ruijter bij Plijmouth met de Engelsche vloot slaags is, dan wordt dit de zeeslag van »Plijmuiden" genoemd; en als Maria Stuart zich te Dumfries inscheept om Schotland te verlaten, dan laat Vondel haar later zeggen:

Hoe kan ik aan den dag gedenken zonder weenen,
Die mij te scheep zag gaan aan 't water te Dundreenen.

Dat »Dundreenen" zal men te vergeefs zoeken op de kaart van Schotland.

Dat buitensporig verhollandschen van vreemde namen is natuurlijk niet goed te keuren, omdat het aanleiding geeft tot misvattingen en vergissingen; maar er zijn toch wel en-

kele redenen op te noemen om die handeling, die bij onze oude schrijvers zeer gewoon is, te verklaren en te verontschuldigen. De volkeren waren toen meer vreemd aan elkander, zoodat het moeilijker was om bekend te worden met de juiste spelling en uitspraak van vreemde namen; en onze oude schrijvers gingen van de stelling uit, dat, daar zij voor Hollanders schreven, het er vooral op aankwam om door Hollanders te worden begrepen. Bovendien, ons volk was toen magtig genoeg om op vreemde namen zijn eigen stempel te drukken, en die ook door den vreemdeling te doen erkennen.

Zeker thans is het veel beter; thans zoekt men, bij het overnemen van vreemde woorden, bij het overbrengen van vreemde schrijvers in onze taal, zooveel mogelijk de eigenaardigheid van de vreemde taal te behouden. Dit is uitmuntend, — altijd onder die voorwaarde, dat men de zaak niet overdrijve; men moet altijd daaraan denken, dat de eerste voorwaarde van een goede vertaling in het Hollandsch is, dat zij door Hollanders worde verstaan en gewaardeerd.

Maar de naam doet ook weinig ter zake; en dus, omdat wij voornamelijk Duyck raadplegen bij ons verhaal, zullen wij ook zijne spelling volgen en spreken van den »Baron van Peche.” Alvorens dat verhaal aan te vangen, willen wij met een enkel woord zeggen, wat later het lot is geweest van den man die de hoofdleider was bij deze onderneming tegen Maastricht.

Toen die onderneming was mislukt, moest natuurlijk van Peche de wijk nemen naar Noord-Nederland. Hier ontving hij magtiging van de Staten-Generaal om een ruiterbende van een 200 paarden aan te werven, en daarmee naar Frankrijk te trekken om Hendrik IV te ondersteunen in den strijd om de kroon van dat land; Van Peche kreeg van de Staten een voorschot van 14000 gulden, om de eerste kosten goed te maken voor het werven en uitrusten van zijne ruitermagt. Graaf Filips van Nassau voerde de krijgsmagt aan, die door de Republiek toen werd afgezonden tot hulp van de Protestantsche partij in Frankrijk. Men weet dat de Nassausche vorst weinig geluk met dien tocht heeft gehad; en dat zijne

troepenmagt, op schandelijke wijze verwaarloosd door zijne Fransche bondgenooten, in een deerniswaardigen toestand terugkwam op het grondgebied der Republiek. Van Peche, die de ruitery van den Nassauschen vorst aanvoerde, was reeds vóór dien tijd gestorven, nog in October 1594, zoo als Duyck zegt (1ste deel, blz. 491), „op zijn huys te Bruyn van een heete coortse;” waar of dat huis te Bruyn gelegen was, hebben wij niet kunnen uitvinden.

Volgens Bor moet Van Peche groote geldelijke offers aan de algemeene zaak hebben gebracht: „maer also hij niet lange leefde, heeft zijn selven met groote schulden bezwaert en belast, so ik uyt sekeren brief van sijne weduwe geschreven aen den Heere advocaat Van den Oldenbarnevelt bevonden hebbe” (Bor 3de deel, blz. 615). Die opgave van Bor heeft alle waarschijnlijkheid voor zich; de bezittingen van Van Peche, reeds vroeger door de Spaansche bewindhebbers aangerand, zullen natuurlijk nog minder gespaard zijn geworden, toen het bekend werd welk een deel hij had genomen aan dien aanslag van 1594.

Van Peche zal zeker weinig moeite hebben gehad om den stadhouder te overtuigen, van hoe hoog belang het was voor de Republiek om weer meester van Maastricht te worden: dat belang was zonneklaar en werd door niemand betwijfeld. Meester van Maastricht was de Republiek in het bezit van een aanmerkelijk gedeelte van de Maas, en verbrak dan bijna geheel de gemeenschap tusschen de Spaansche Nederlanden en dat Duitschland. dat toen aan beide partijen soldaten in menigte leverde. Hierbij moet men ook in het oog houden, dat de landwegen toen ter tijd schaarsch en slecht waren; dat de vaart op de rivieren daardoor een veel hooger belang had; en dat eene vesting, die landwegen en een rivier afsloot, daardoor oneindig meer strategische waarde had dan in onzen tijd, nu men overal spoorwegen en goede steenwegen vindt. In dien tijd was ook het brandschatten, — anders gezegd, het berooven en uitplunderen van het platte land — een gewoon oorlogsmiddel; vandaar dat men zoo

hegte aan het bezit van sterke steden, om het eigen land tegen 's vijands strooptochten te beschermen, en zelfs die strooptochten ongehinderd te doen in 's vijands land. Duyck, later weeklagende over het mislukken van de onderneming op Maastricht, zegt, dat, was zij gelukt, onze invloed in Limburg en in de andere Brabandsche gewesten zoo zeer zou zijn toegenomen, dat het Spanje moeilijk zou gevallen zijn den oorlog tegen de Republiek krachtig voort te zetten.

De vermeerstering van Maastricht zou dus groote gevolgen hebben gehad; en die vermeerstering was alles behalven onwaarschijnlijk, in de eerste maanden van het jaar 1594.

Er was toen in die stad geen andere bezetting dan een vaandel voetvolk en een vaandel ruiters; naar de gewone sterkte van zulke afdeelingen, kan dit hoogstens een 2 à 300 man hebben uitgemaakt; maar onze schrijvers geven een veel mindere sterkte op: volgens Van Reijd waren er slechts een honderd Spaansche soldaten in Maastricht; en Van Meteren zegt: »sijnde gheen hondert soldaten in de stad;» dat vaandel voetvolk en dat vaandel ruiters moeten dus, op lange na, geen voltallige sterkte hebben gehad.

Maastricht, doorsneden door een bevaarbare rivier, was bovendien daardoor meer blootgesteld aan verrassing. De stad, op den linker oever van de Maas, was aan de landzijde door haar hooge wallen en muren, bij eenige waakzaamheid genoegzaam verzekerd tegen overvallen; hetzelfde kan gezegd worden van de voorstad Wijck, op den regterooever, en die door een brug over de Maas met de stad was verbonden. Maar aan de rivierzijde was het kwetsbare punt; de scheepvaart op de Maas had bijna ongehinderd plaats; zoo dat het niet onmogelijk was, om met vaartuigen waarin krijgsvolk was, aan de rivierzijde van Wijck of van Maastricht te landen. Wel is waar was er geschut op de Maas gerigt; maar natuurlijk zou men dit niet in werking brengen, dan alleen tegen vijandelijke schepen; en men had niet de gewoonte om de aankomende schepen te laten doorzoeken.

Van al die bijzonderheden had Van Peché zich overtuigd door eigen aanschouwing, want hij kwam meermalen in de

stad; en op die kennis van de plaatselijke toestand was het ontwerp der verrassing gebouwd; in de hoofdzaak bestond het hierin:

Ongeveer 600 man voetvolk van de Republiek zou zich, op een uur gaans beneden Maastricht, bij het dorp Petersheim en het kasteel van Hocht, in twee schepen verbergen, die de Maas zouden opvaren; bij Wijck gekomen, zouden die vaartuigen snel de troepen ontschepen, die dan zich meester zouden maken van Wijck, van de Maasbrug en van eene der poorten van Maastricht; — een wacht van een 30 Spaansche soldaten was de voornaamste hindernis die men daarbij zou ontmoeten; — was dit gelukt, dan zou men door eenige kanonschoten Prins Maurits waarschuwen, die intusschen met een sterke krijgsmagt, de stad moest zijn genaderd; door de vermeesterde poort binnen gelaten zou de Stadhouder dan met weinig moeite Maastricht bemagtigen.

Het was, op groote schaal, eenigszins een herhaling van het turfschip van Breda. Maar die onderneming tegen Maastricht was oneindig minder gewaagd, en had oneindig meer kansen van te zullen gelukken dan de onderneming die den naam van Héraugière vereeuwigd heeft. Maar in 1594 ontbrak Héraugière; of, juister gezegd, men heeft van de diensten van Héraugière geen gebruik willen maken.

Die bekwame en ondernemende oorlogsman, toen bevelhebber te Breda, werd door Prins Maurits geraadpleegd over den aanslag op Maastricht: de Stadhouder verzocht hem om op te geven, welke officieren hij meende dat het geschiktst waren om de 600 man voetvolk in de schepen aan te voeren, waarvan het al of niet gelukken van den aanslag geheel afhing. Héraugière schijnt eenigszins gekrenkt te zijn geweest, dat men hem voorbij ging bij deze onderneming; ten minsten, men kan dit uit zijn antwoord opmaken: *hij* kende geen officieren, vast beraden genoeg om zoo moeilijk een taak tot een goed einde te brengen; de kennis van den Stadhouder zou echter dien aangaande denkelijk grooter wezen dan de zijne; maar met aandrang verzocht hij — Héraugière — om zelf aan het hoofd te worden geplaatst van die 600 man.

Dit verzoek werd evenwel niet ingewilligd, — om een reden die niet ver is te zoeken: was Héraugière de man die Maastricht vermeesterde, dan kon men ook haast niet anders, of men moest hem bevelhebber over Maastricht maken; en dat bevelhebberschap was door Maurits toegezegd aan Van Peche. De stadhouder handelde hier verkeerdt, met toe te geven aan persoonlijke belangen: had hij Héraugière aan het hoofd gesteld, dan is het waarschijnlijk dat Maastricht zou zijn genomen; want die aanvoerder was bekend bij het leger en boezemde den soldaat het grootste vertrouwen in; en Van Peche was vreemd aan onze krijgsmagt en oefende dus geen zedelijken invloed daarop uit.

Victor Hugo heeft eens tot een Fransch Koning gezegd:

»Il te faut une tête, et tu n'as qu'une armée.»

Ook in krijgskundigen zin is er groote waarheid in de woorden van den dichter. In oorlogszaken hangt bijna alles van de aanvoering af; het is vooral de aanvoering die over zege of nederlaag beslist; — en dit is iets dat men, bij die aanslag op Maastricht, niet genoeg in het oog schijnt te hebben gehouden.

Wel had men begrepen, dat alles zou afhangen van de afdeeling die de verrassing moest ondernemen, en dus, dat dit een uitgelezen afdeeling moest zijn; daarom ook koos men daartoe uit 600 krachtvolle en stoutmoedige soldaten; of — om Duyck's woorden te gebruiken — »600 mannen, alles van de vuyst ende clouck om te exploiteren.” Wel is waar oordeelt Van Reijdt minder gunstig over die 600 man voetvolk; hij noemt ze vrijbuiters »bij Prins Maurits met opset hiertoe verkoren, omdat dit volck den arbeyt van grote dachreysen te voet ofte te peerde ghewendt is, ende alle hasenpaden in Brabant, 't lant van Luyck ende daeromtrent kennen, maar die ervaringe heeft in desen ende andere wercken geluert, dat vrijbuyters grote waeghalsen sijn, om een koop- of wandersman met voordeel aentevallen, maer gheen manlijk hert hebben daer men recht sal bijten.” Aan Van Reijdt's oordeel moet men hier echter minder hegten; want vooreerst is het verhaal dat hij geeft van het gebeurde, klaarblijkelijk onjuist; en ten tweeden kan hij,

gewoon aan de zoo geregelde, bijna Romeinsche krijgskunst van Graaf Willem Lodewijk, wel eens overdreven eischen hebben gesteld, wat de orde en krijgstucht van den soldaat betreft. Mannen, gewoon aan een stelselmatige oorlogsvoering, zien wel eens de groote voordeelen voorbij, die de dapperheid en de ondernemende geest van minder geregelde troepen kunnen opleveren.

Bij die 600 man voetvolk werden gevoegd 8 kanonniërs en »eenige edelluyden van 't geschut" — wij zouden thans zeggen: officieren der artillerie — om dadelijk gebruik te kunnen maken van de kanonnen te Maastricht.

Alles bijeen genomen gelooven wij, dat de zamenstelling van de afdeeling die Maastricht moest verrassen, goed was — wat de soldaten betreft; maar in de keuze van de aanvoerders schijnt men zeer ongelukkig te zijn geweest.

Duyck heeft in kleinigheden geen overdreven eerbied voor de nauwkeurigheid; hij streeft er niet naar om zich in zijne opgaven altijd geheel gelijk te blijven. Zes kapiteins kwamen, volgens hem, aan het hoofd van de troepen die de verrassing moesten doen; maar, als hij de namen van die kapiteins vermeldt, noemt hij er *zeven*; Langvelt, Wingaerden, Dubois, D'Ardenne, Brog, Egger en de »capiteyn Carel, lieutenant van den Graeve van Solms" (bl. 355); — misschien dat Wingaerden niet tot het leger heeft behoord; want van hem wordt gezegd, dat hij wenschte »vice admiraal" te worden, en dat Maurits hem die betrekking had toegezegd, wanneer hij zich goed gedroeg bij die aanslag op Maastricht. Onze onderstelling, dat daarom Wingaerden niet tot het leger heeft behoord, berust evenwel op een zeer lossen grond; want in dien tijd bestond er geen zoo scherpe afscheiding tusschen landmagt en zeemagt als in onze dagen.

Behalven die zes — of zeven — kapiteins waren er onder die 600 man ook »seer veel officiers;" — maar men moet in aanmerking nemen, dat men toen onder het woord »officiërs" begreep, niet alleen de kapiteins, luitenants en vaandrags, maar ook de chirurgijns of barbiers, de sergeanten, de foeriers, de tamboers en pijpers; alles wat geen gewoon

soldaat was, heette toen officier. — Onder die 600 man waren er ook enkelen, die met Héraugière in het turfschip waren geweest; hoe moeten die helden, bij dezen tocht, hun ouden aanvoerder hebben teruggewenscht!

Duyck zegt het met ronde woorden, dat Prins Maurits bij deze gelegenheid te weinig heeft gewerkt op het eigenbelang der aanvoerders; die aanvoerders hadden geen *kapiteins* moeten zijn, maar *luitenants*, die, door eene buitengewone dapperheid, hopen konden zich tot den kapiteinsrang te verheffen; terwijl er daarentegen voor hen die reeds kapitein waren, bij deze gelegenheid weinig viel te verdienen. Wel had de stadhouder aan die aanvoerders gezegd, dat, als zij zich hier goed kweeten, zij aanspraak hadden op dank en bevordering; maar dit waren onbepaalde beloften, woorden in den wind; want het was algemeen bekend dat het bevelhebberschap over Maastricht reeds was toegezegd aan Van Pêche.

Die redeneering van Duyck heeft iets zeer realistisch; maar wij gelooven niet, dat zij geheel onjuist is.

Reeds in de eerste dagen van Maart 1594 is Prins Maurits naar Noord-Brabant vertrokken, en zendt bevelen aan een aantal kompagnieën om zich nabij Geertuidenberg te vereenigen. Den 11 Maart is daar eene magt bijeen van 2600 man voetvolk en een 800 ruiters; daarmede zal Maurits in persoon oprukken naar Maastricht; terwijl van de andere zijde uit Nijmegen en Zutphen een 1000 ruiters daar heen zullen trekken; aan het hoofd van die ruiterbende uit Gelderland staat Graaf Filips van Nassau, de jonge en dappere aanvoerder, die het volgende jaar den dood vond bij het ongelukkig gevecht aan de Lippe. De twee schepen, bestemd voor de overvaling, zijn toen de Maas reeds opgevaren tot nabij Stokhem, kleine twee uur beneden Maastricht.

Op den avond van den 12 Maart gaan de zes — of de zeven — kapiteins met hun voetvolk op marsch van Geertuidenberg, om zich te Hocht in te schepen. Maurits zelf vangt den tocht aan in den vroegen ochtend van

den 13^{en}, met de overblijvende 2000 man voetvolk en de ruitërij; de marsch gaat över Hilvarenbeek en Poppel, en verder over de onafzienbare heidevlakten in de richting van Maastricht. Het weer is goed. Behalven zijn wapens — pieken, of halve pieken, of vuurroeren — heeft de soldaat voor zeven dagen aan levensmiddelen bij zich; om sneller voort te komen is geen geschut meêgevoerd; alleen zijn bij de legermagt eenige wagens, waarop drie *petarden* zijn geladen om poorten te doen openspringen, en tal van bijlen, breekijzers en ander gereedschap.

Maurits, die gewoon is in alle vermoeijenissen en gevaren van zijne soldaten te deelen en wiens sterk ligchaamsgestel aan alle vereischten van een oorlogsman beantwoordt, doet de marsch dag en nacht voortzetten; zoodat men reeds in den nacht van den 14 op den 15 Maart in de nabijheid komt van Maastricht. Men had dus de afstand tusschen Geertruidenberg en Maastricht — een 20 à 25 uren gaans — in tweemaal vier en twintig uren tijds afgelegd; — een groote marschsnelheid.

Toen Maurits met de zijnen, den 15 Maart 's ochtends, op een uur afstands van Maastricht komt, vindt hij daar op de heide de afdeeling van Graaf Filips van Nassau. Die ruitermagt was van Nijmegen door Kleefsländ en Gulikerland naar het Limburgsche getrokken; eene afdeeling Spaansche ruitërij, die op marsch was naar Verdugo in het Groningsche, had door Graaf Filips, dien zij op korten afstand voorbij trok, denkelijk met goed gevolg kunnen worden aangevallen; maar hij moest afzien van het behalen van dat voordeel, omdat daardoor de onderneming tegen Maastricht in gevaar zou zijn gekomen. De Graaf daarom den marsch voortzettende trok, in de nabijheid van Maas-eijck, de Maas door; en wachtte toen op den linkeroever de komst af van den Stadhouder met de hoofdmagt.

Na de vereeniging van die beide afdeelingen is hier, op korten afstand van Maastricht, eene magt bijeen van 2000 man voetvolk en van nagenoeg 1800 ruiters. Men blijft op de heide vertoeven, ongeduldig de kanonschoten afwachtende, het sein dat de overvalling is gelukt en de soldaten van de

Republiek vasten voet hebben binnen de stad. Maar het eene ochtenduur na het andere gaat voorbij, zonder dat zich het gebulder van het geschut doet hooren; en eindelijk komen de troepen aan die de overvalling hebben moeten verrigten, en brengen zelve de tijding van hun tegenspoed en van hun schande. De onderneming was mislukt; en mislukt, door eigen schuld, door plichtverzuim en lafheid van de aanvoerders.

Reeds bij de marsch van Geertruidenberg naar het kasteel van Hocht, schijnt dat vooruitgezonden voetvolk zich slecht te hebben gedragen; ten minsten wij lezen bij Duyck dat die troepen »haer onderwegen seer leelijcken aenstelden met de boeren te beroven” (blz. 356) Nu was zoo iets wel is waar geen zeldzaamheid in die dagen; het krijgsvolk bestond toen dikwijls uit het slechtste gedeelte van het volk en uit een zamenraapsel van allerlei vreemde landloopers, uit schelmen en schavuiten, *des gens de sac et de corde*, zooals de krachtige fransche uitdrukking luidt; een ijzeren krijgstucht was toen noodig om van zulke bestanddeelen een goed geordend geheel te maken; en vandaar — in het voorbijgaan gezegd — dat barbaarsche »Crimineel wetboek voor het krijgsvolk te lande”, dat, tot onze schande, nog heden ten dage niet vervangen is door iets beters.

Maar was in het algemeen het berooven en plunderen van den landzaat, bij de toenmalige legers niets bevreemdends, bij het leger van Prins Maurits werden die uitspattingen toch op de strengste wijze tegengegaan; men had ook recht om ze daar streng tegen te gaan, want de soldaat werd daar behoorlijk betaald en verzorgd; terwijl elders die betaling en verzorging soms zóóveel te wenschen overlieten, dat daardoor de plunderzucht van den krijgsman werd verontschuldigd. Waar Maurits zelf was, liet de orde niets te wenschen over; toen hij Geertruidenberg belegerde kwamen de boeren uit de omliggende dorpen — de boeren uit Oostershout, De Made en Den Hout — met hun huisraad en vee eene wijkplaats zoeken binnen zijn legerkamp »al waer haer niet een hoens eij vercort en werde” (Duyck 1ste deel, blz 201); — en het ontzien zelfs van een kippenei mag wel

een toppunt van eerlijkheid worden genoemd. Dus, dat die naar Maastricht vooruitgezondene troepen op marsch aan het rooven en plunderen gingen, bewijst zeer ten nadeele van de aanvoerders, die in de school van Maurits geleerd moesten hebben, hoe men de krijgstucht handhaaft; en dat rooven en plunderen was hier te meer af te keuren, omdat daardoor de geheimhouding meer gevaar liep, de noodzakelijke voorwaarde tot het gelukken van den aanslag. Vóór dat het Staatsche voetvolk het dorp Petersheim en het kasteel van Hocht bereikte, had zich Van Peche daarbij gevoegd en de leiding der onderneming op zich genomen; de Limburgsche edelman had echter al dadelijk te kampen met den onwil en het tegenstreven van de aanvoerders der troepen. Onder die onwilligen onderscheidde zich vooral de kapitein Brog, een Schot; — wij deelen dien naam mede, zooals die voorkomt bij Duyck; maar zeer waarschijnlijk is het, dat die naam te Edinburg, of te Glasgow, geheel anders werd gespeld. In strijd met de waarheid deelde Brog aan Van Peche mede, dat er gedurende de marsch wel een vijftientig soldaten waren weggelopen, of verdwaald; en dat het te vreezen was, dat deze te Maastricht zouden teregt komen en daar den aanslag verraden. Van Peche liet zich daardoor echter niet misleiden; maar antwoordde, dat hij aanhangers in den omtrek der stad had, die de verdwaalde soldaten wel weer teregt zouden brengen bij het leger van den Stadhouder.

De 600 man gaan scheep te Hocht; Van Peche is met hen aan boord; en, in den vroegen ochtend van den 15 Maart de Maas opvarende, hoopt hij om 9 uur 's morgens de kade te Maastricht te bereiken, en daar voet aan wal te zetten. Bij de troepen beginnen intusschen wantrouwen en misnoegen toe te nemen; zij vreezen dat de zaak verraden is, en zij ten slachtbank worden gebragt. Van Peche doet zijn uiterste best om hen moed in te boezemen; maar hij slaagt daarin slechts ten halven; en werkelijk wordt het ontdekken van den aanslag haast teweeg gebragt door eene bijzondere omstandigheid, die getuigt van het weinige beleid der aanvoerders.

Bij den afmarsch van Geertruidenberg waren er, van de

600 man, 300 gewapend met de heele piek; 200 met de haakbus, — een vuurwapen dat men uit de hand afschoot — en 100 met het musket, een zwaarder vuurwapen dat bij het afschieten geplaatst werd op een ijzeren gaffel of vork. De heele piek had eene lengte van 5 à 6 Nederlandsche ellen; die groote lengte had ten doel om het voetvolk in staat te stellen de vijandelijke ruitery af te weeren; maar het is duidelijk dat zulk een lang wapen anders zeer moest belemmeren, en weinig noodig zou zijn op de wallen of in de straten van Maastricht, waar men niets te vreezen had van vijandelijke ruitery. Daarom was gelast, dat die 300 piekeniers, vóór den afmarsch, de heele piek zouden verwisselen voor de handelbare halve piek; dat bevel was echter onuitgevoerd gebleven: men had toegegeven aan het verlangen der soldaten, die de heele piek wenschten te behouden, om zich op marsch beter te kunnen verdedigen tegen vijandelijke ruitery; zij beloofden, eenmaal aan boord zijnde, de pieken te zullen verkorten door het afsnijden van een deel van het hout.

Die belofte werd nagekomen; in de schepen zijnde werd het hout der pieken afgesneden; maar, door een onverklaarbare onvoorzichtigheid, liet men die afgesneden stukken der pieken niet in de schepen liggen, maar wierp ze grootendeels in de Maas, waar zij met den stroom afdreven.

Nu geviel het, dat visschers uit den omtrek toen juist naar Maastricht op weg waren, en, langs de rivier gaande, daar dit groot aantal houten zagen drijven; wat natuurlijk hunne aandacht trok. De visschers, de twee schepen voorbijkomende, zien het krijgsvolk niet, dat beneden is gebleven; maar de schippers en hunne matrozen, op het dek zijnde, doen aan de visschers de zoo gewone vraag: »wat nieuws?» — »Wij hebben,” antwoorden de visschers, »een menigte stukken van pieken in de Maas zien drijven, en maken daaruit op, dat er Geuzen in den omtrek zijn.” — »Zij kunnen er wel geweest zijn,” antwoorden de schippers, »maar denkelijk zijn zij weer weg; ten minsten, wij hebben niemand gezien.” Hiermede eindigt het gesprek; en het blijkt niet dat de visschers, vroeger dan de schepen Maastricht bereikende, daar

eenig berigt hebben gegeven, van gevaar van de zijde dier schepen.

Het krijgsvolk heeft intusschen dat gesprek gehoord, en vreest nu dadelijk het ergste; de bevelhebbers, die aan den Stadhouder de verzekering gegeven hadden dat zij moedig en onverschrokken den aanslag zouden beproeven, zijn nu in eens door angst bevangen en dringen er op aan dat de schepen dadelijk zullen terugkeeren. Op heftige wijze verzet Van Peche zich hiertegen; »twee mijner dienaars” — zegt hij — »zijn in de stad, en komen mij te gemoet om te melden hoe het daar is gesteld; ik zal u niet binnen Maastricht brengen voor dat ik dit berigt heb.” Die woorden worden door Brog ten kwade geduid; hij leidt daaruit af, dat Van Peche in verstandhouding staat met de Spanjaarden, en de hollandsche troepen in een strik wil doen vallen. De Limburgsche edelman antwoordt, dat hij hetzelfde lot met de Hollanders wil deelen, en dat deze altijd hunne wraak op hem kunnen koelen, wanneer zij zien dat hij verraad pleegt. Dit gestribbel eindigt daarmede dat men, met hoeveel tegenzin ook, verder vaart, tot dat men Maastricht nabij genoeg is om op te merken dat daar, ten minsten aan de rivierzijde, alles rustig is en men geen aanval schijnt te duchten.

Maar daar komt een der dienaars van Van Peche, haastig en gejaagd, bij de schepen, en brengt eene ware Jobstijding mede: men heeft te Maastricht berigt gekregen dat Prins Maurits te velde is en de stad nadert; men heeft daarop de wachten aan de poorten verdubbeld, en het geschut op de wallen gereed gemaakt. — »Maar”, vraagt Van Peche aan zijn dienaar, »heeft men argwaan op de naderende schepen? argwaan op mij?” — »Neen, dát niet,” is het antwoord; »men vreest in Maastricht zoo weinig voor een dadelijken aanval, dat de stadspoorten nog altijd geopend blijven; op de schepen, op u, is niet het minste vermoeden; en de kanonnen op den wal zijn niet op de rivier gericht, maar alleen naar de landzijde, naar de heide vanwaar men Prins Maurits verwacht.”

Het is duidelijk, dat die tijdingen uit Maastricht aange-

bragt, nog in geen en deele moesten doen wanhopen aan het gelukken van den aanslag: maar integendeel tot het besluit hadden moeten brengen om die aanslag zoo spoedig mogelijk door te zetten, voor dat nog de stad naauwkeuriger was ingelicht aangaande het gevaar dat haar bedreigde. Zoo zouden welberaden aanvoerders hebben geoordeeld; maar de hollandsche aanvoerders waren niet welberaden meer; zij waren reeds door vrees bevangen, met argwaan vervuld; en vrees en argwaan redeneeren zelden juist en goed.

De zes Kapiteins, toen zij het berigt hadden gehoord van den dienaar van Van Peche, dreven dadelijk door, dat de schepen de stad niet nader bij mogten komen, maar stil moesten blijven liggen, tot dat men beraadslaagd had over wat er verder te doen viel. Bij die beraadslaging ging het vrij heftig toe. Van Peche ijverde krachtig voor het doorzetten van de onderneming; die zou bijna zeker gelukken; en in het ergste geval, bij mislukking, kon men nog altijd de wijk nemen aan boord van de schepen en daarmede de Maas weer afdrijven. Van den aanslag af te zien was een schandelijke lafheid, die de Republiek berooven zou van een beslissend voordeel, en hem — Van Peche — zijn have en eer zou doen verliezen. Ook de Schippers, die aan de beraadslaging deel namen, spraken in den geest van Van Peche; en bragten nog bij, dat, werd de onderneming opgegeven, hunne vrouwen en kinderen, die nog binnen de stad waren gebleven, daar blootgesteld zouden zijn aan de geheele wraak van de Spaansche overheden. Want in dien tijd spaarde de wreedheid van het oorlogvoeren, ook de weerloozen en onschuldigen niet.

Op een van de hollandsche aanvoerders, op den Kapitein Carel, schijnt die taal van de Limburgers indruk te hebben gemaakt; hij neigde tot het doorzetten van den aanslag; maar hij uitte zijne meening flauw, stond die zwak voor, en liet zich spoedig door de vijf anderen overreden, — of overschreeuwen. Brog speelde hier weer de hoofdrol; op luiden toon en met harde woorden zeide hij, dat het duidelijk was dat men in de stad den aanslag verwachtte; dat alles er op was aangelegd om de Hollanders in den val-

strik te doen loopen; dat met de onderneming voortgaan, niets anders was dan eenige honderde soldaten ter slachbank te brengen; dat men dus van de zaak moest afzien, en onverwijld met de schepen terugkeeren van waar men was gekomen. De Schotsche officier was ten minsten krachtig in het spreken, was hij het niet in het handelen; zijne meening behield de bovenhand; en zonder de soldaten te raadplegen, zag men van de onderneming af. Men zette weer voet aan wal voorbij het Kasteel van Hocht, en liet de beide schepen aan hun lot over; het eene kwam te Stokhem teregt, het andere verongelukte. De aanvoerders kwamen met hunne soldaten weer bij Prins Maurits; »thoene met daet,” zegt Duyck »dat sy niet en meriteren de naemen van Capiteynen nochte van Soldaeten.” Een streng, maar niet onrechtvaardig oordeel.

Wat zou Maurits doen? De aanslag was mislukt, dit zag hij duidelijk in; en hij behoorde niet tot die hardnekkigen, die een eens opgevat voornemen onwrikbaar doorzetten, ook dan als dit de grootste opofferingen vordert, ook dan als er weinig of geen kans is om te slagen. Persoonlijke moed had Maurits in hooge mate; in dapperheid evenaarde hij de dapperste zijner soldaten; maar als legerhoofd was hij meer voorzichtig dan stout; zijne veldheerskunst was op berekening gegrond, op verstand, niet op roekeloze waagstukken. Nu nog iets verder tegen Maastricht te ondernemen, kon -- zoo oordeelde hij -- tot niets goeds leiden, en was een nuttelooze opoffering van soldaten; en daarom, de aanslag dadelijk opgevende, zond hij Graaf Philips van Nassau met diens ruitery naar Nijmegen terug, en trok zelf, met kleine dagmarschen naar Geertruidenberg; van waar hij zijne krijgsmagt uiteen deed gaan, en met zijne lijfwacht den 21sten Maart weer te 's Gravenhage kwam.

De onderneming om Maastricht in Maart 1594 te verrassen was zeer goed beraamd, werd aanvankelijk zeer goed uitgevoerd, en is alleen mislukt door de schuld van de

aanvoerders die de hoofdrol moesten vervullen bij deze verrassing; hadden de Kapiteins, die het voetvolk aanvoerden aan boord der schepen, iets gehad van de dapperheid van Héraugière of van de gebroeders Bacx, Maastricht zou denkelyk reeds toen en met weinig verlies in het bezit van de Republiek zijn gekomen; nu heeft het geduurd tot 1632, toen het genie van Frederik Hendrik die vesting heeft doen vallen. Zoo veel hangt af van de aanvoering. Wil men de sterkte van eene krijgsmagt schatten, dan moet men minder letten op het getal dan op de waarde der troepen; maar vooral moet men letten op de waarde van den man die aan het hoofd staat. Hier schijnen de soldaten goed te zijn geweest; de aanvoerders dengden niet.

Over die aanvoerders laat Duyck zich dan ook met bitterheid uit. Hij zegt dat zij al dadelyk, bij het hooren van wat de visschers vertelden, den moed geheel lieten zakken: »hierdoor begonst terstont den Capiteynen (die te vooren by syn Ex^{tie} de braven ende geresolveerden gemaect hadden ende heur de saecke vermeeten wel te sullen doen) thart te ontsincken, begonsten vervaert te werden ende eenigen heel te bestorven ende meerder swaericheyt in de saecke te maecken" enz. (bl. 357); later verwijt hij hun, dat de gevaren alleen bestonden in hunne ontstelde verbeelding: »dat sy als een vervaert mensche hem altoes inbeelden seer veel periculen, daer der geen ter werelt en waeren" enz. (bl. 358); en eindelijk, na opgesomd te hebben welke groote voordeelen de vermeerstering van Maastricht aan de republiek zou hebben opgeleverd, besluit hij met deze woorden: »dit alles heeft de couardise van eenigen alleen de Generaliteyt doen verliesen ende daarmede al te zeer vercort de reputatie van Sijn Ex^{tie} ende der Staeten crysvolck, omdat den viant apparentelyk voortaan beter gemoet sal syn tegens dselve, wetende dat de Capiteinen selfs ofte eenigen van henl. soe bloode ende vervaert syn"; en van die Kapiteins zegt hij nog: »dat ze met haere swaere hoofden malcanderen gedecourageert hebben ende gebracht tot sulcke verschricktheyt dat se daerdoor in dese schanden gevallen syn" enz.

Er was reden geweest om hier de strengheid der strafwet toe te passen op hen, die, wel niet uit verraad, maar toch uit lafheid of zwakheid, in hun plicht waren te kort geschoten. Dit heeft echter niet plaats gehad. Dadelijk toen Van Peche en de bevelhebbers bij den Stadhouder waren gekomen, gaven deze, omtrent de reden waarom van den aanslag was afgezien, lijnregt strijdige opgaven: de officieren zeiden dat men in de stad kennis had van den aanslag, en dat zij dus teruggekeerd waren om hunne soldaten niet nutteloos te laten vermoorden; Van Peche wees op de vrees der officieren, als de eenige oorzaak van de mislukking. Op den terugmarsch barstte het zelfs daarover tot een hevigen twist uit tusschen Van Peche en Brog: de Limburgsche edelman verweet Brog zijne lafheid, die de aanslag had doen mislukken. De Schot beschuldigde Van Peche van die zeshonderd soldaten aan een wissen dood te hebben willen prijsgeven, en voegde er bij dat hij die beschuldiging zou volhouden met degen en dolk. Die twist had te Bortel plaats, 's avonds, — misschien wel, na wat lang te hebben getafeld, zooals dit in die oude tijden gebruikelijk was; Prins Maurits maakte een einde aan den twist, door aan Brog het zwijgen op te leggen.

De Stadhouder schijnt het gegronde te hebben ingezien van de beschuldiging door Van Peche tegen de officieren ingebracht; maar in het eerste oogenblik liet hij zich niet hier over uit: »Syn Ex^{tie}», zegt Duyck, »heeft syn gramschap bedwongen». Later raadpleegde Maurits den Raad van State over de zaak; maar de Raad van State, geen eigenmagtige handeling op zich durvende nemen, besloot den 26 Maart »dat mette Generale Staten sal gecommuniceert worden, wat met dese bevreesde ende ermherttge Capiteynen gedaen sal worden.» De Staten Generaal, tevreden van gekend te zijn in deze zaak, hadden de beleefdheid de beslissing over te laten aan Maurits en aan den Raad van State; en, daar er verder geen gewag wordt gemaakt van zulk eene beslissing, schijnt het dat men alles blaauw blaauw heeft gelaten.

In Maurits was die handeling iets vreemds; want hij zag

er anders niet tegen op, om met strengheid het plichtverzuim van zijne onderhoorigen te straffen. Misschien is de onderstelling niet gewaagd, dat de Stadhouder, bij de aanwending van die strengheid, niet altijd zonder aanzien des persoons te werk ging. De hoofdschuldige bij deze geheele zaak was Brog; en misschien dat die Schot in andere opzichten een verdienstelijk officier is geweest. Die onderstelling is daarop gegrond, dat men bij Duyck later den naam van Brog herhaaldelijk vermeld vindt: onder anderen vindt men dien naam onder de bevelhebbers der Schotten, die in 1596 bij de verdediging van Hulst met uitstekende dapperheid streden; en in 1601 wordt een Kapitein Brog tot Luitenant Kolonel bevorderd, en kort daarop bij de verdediging van Oostende gevaarlijk gewond door dezelfde kanonskogel die Châtillon, den kleinzoon van Coligny, deed sneuvelen. Met zekerheid kunnen wij niet zeggen, dat de Brog van Hulst en van Oostende dezelfde is geweest als de Brog van Maastricht; maar de waarschijnlijkheid is er toch voor; is het dezelfde geweest, dan geldt dus ook van hem het bekende: *il fût brave tel jour..*

Bij die Maastrichtsche gebeurtenis komt ook een verzachtende omstandigheid voor. Van Peche schijnt niet bekend te zijn geweest aan de troepen, en kon hen dus weinig vertrouwen inboezemen; en, waren de verrassingen van vijandelijke steden toen niet zeldzaam, niet zeldzaam was ook het geval, dat zij die meenden te verrassen, het slachtoffer werden van een sluw verraad, en de vijandelijke stad wel binnen kwamen, maar om die niet meer levend te verlaten. Niet ten onrechte zegt dan ook Van Reijdt, aan het einde van zijn verhaal van dien aanslag op Maastricht (11^e boek bl. 227):

»Maer het voornaemste beletsel was, dat tusschen de Capiteins ende den edelman" (Van Peche) »ghene vertrouwelijcke kondtschap van te voren was gheweest, ghelijck wel behoorde onder den ghenen die lijf ende leven met malkander sullen waghen". Van Reijdt werpt ook eenigzins de schuld van het mislukken op Van Peche zelven, die aan het weifelen zou zijn geraakt; die beschuldiging komt ech-

ter alleen bij dezen schrijver voor; en wij hebben reeds gezegd dat, wat die aanslag op Maastricht betreft, men geen onbepaald vertrouwen kan stellen in Van Reijd's verhaal. De andere schrijvers laten zich gunstig uit over Van Peché, die door Van Meteren wordt genoemd: »een personagie van grooten dienstelycken bedrijve (17e boek fol. 329).

Wij hebben de harde beschuldigingen overgenomen door Duyck ingebracht tegen Brog en de andere bevelhebbers; de billijkheid heeft daarom gevorderd, om ook aantevoeren wat gezegd kan worden tot verontschuldiging van die bevelhebbers. Men vergete hierbij ook niet dat het, ten allen tijde en ook in onze dagen, de gewoonte is om, bij tegenspoed in den oorlog, de bevelhebbers te beschuldigen, zoo niet van lafheid of verraad, dan ten minsten van plichtverzuim of van onbekwaamheid. Overijld en voorbarig oordeelt in het eerste oogenblik het algemeen; eerst na verloop van tijd kan men recht en waarheid verwachten.

's Gravenhage, 30 Julij 1878.

N A S C H R I F T

OP DE MEDEDELING

OVER A. ROEMER VISSCHERS (bl. 35—80).

Na het afdrukken der *Mededeeling*, door mij in de vergadering der Afdeeling Letterkunde van Juni 1877 gedaan, is mij, door welwillende aanwijzing van mannen van geleerdheid en letteren (Dr. van Vloten, Prof. Max Rooses, Prof. Moltzer, de heeren Loffelt ('s Gravenhage), Bruinvis (Alkmaar), en door eigen voortgezette nasporing, het een en ander gebleken dat vroeger niet te mijner kennis gekomen of aan mijn geheugen ontgaan was, en ter aanvulling of verbetering van het door mij gesprokene van zoo veel gewicht scheen, dat ik niet heb willen nalaten daarvan in eene latere vergadering melding te maken, en mij verheug over de gelegenheid, mij hier gegeven, om ze, en dat nog eenigszins vollediger, bij wijze van *Naschrift*, aan mijn opstel toe te voegen.

1°. Reeds voor meer dan een dozijn jaren is Dr. van Vloten opgekomen tegen de genoegzaamheid der gronden, waarop men met Jacobus Scheltema (zie *Med.* bl. 35, de noot †) gemeend heeft zich zoo goed als verzekerd te mogen houden dat het uitvoerig gedicht »*de Roemster van den Aemstel*”, in al zijn deelen, het werk van Anna Roemers zoude zijn. Dr van Vloten meent haar daarvan slechts een klein onderdeel, nl. het op den »*Hymmus*” volgende »*Afscheydt aan den Aemstel*”, te mogen toeschrijven, en doet het inderdaad zeer aannemelijk voorstel al het andere aan dienzelfden »liefhebber der Poësy” toe te kennen, »die ettelijke jaren na Bredero's dood, dezès spel van »*Het daghet wyt den Oosten*” op ver-

zoek van Van der Plassche voltooid", die zich »ons daar tweemaal genoemd heeft", en hier aan het slot van den »*Wensch*", op het bovengemeld »*Afscheydt*" volgende, in verband met de slotregels van den »*Hymnus*", zijnen naam, VELDEN, zou hebben verraden. Zie *Dietsche Warande* Dl. VII. Bl. 274 en volgg. 1865.

2°. In de *Nalezingen* op het VIe Dl. zijner uitgave van de Werken van Vondel (bl. 12, 13) (1861) heeft van Lenep bescheiden medegedeeld, waardoor, in tegenspraak met de meening van Scheltema (Zie *Med.* bl. 37, noot †) gebleken is, »dat Roemer Visscher Amsterdam niet — dan wellicht tijdelijk — met ter woon verlaten heeft" en dat hij »niet alleen te Amsterdam (1620) overleden is, maar dat ook zijne dochters (1623, 24) aldaar gevrijd en getrouwd zijn in het ouderlijk huis."

3°. De echtgenoot van Roemer Visscher heette geenszins *Magdalena Jans*, zoo als Scheltema gegist heeft, en zij ontviel hem geenszins vroegtijdig, zoo als men, op zijn voetspoor, lang heeft aangenomen (zie *Med.* bl. 39 en de noot). Zij heette, volgens officiële bescheiden, *Aefgen Jans*; voluit: *Aefgen Jansdochter van Campen*. Roemer Visscher werd met haar den 26sten Februari 1583 te Amsterdam aange- teekend, en trouwde haar te Delft. Den 29sten Mei 1609 was zij nog in leven, toen zij haar dochter Truytgen bij dier huwelijk met Nicolaas van Buyl assisteerde. (Zie R. E. in het *Bijblad* van den *Navorscher* V^{den} Jaargang, cxxxvi, en Alberdingk Thijm, *Portretten van Vondel* bl. 18 en 39, aant. 19). Ik durf nu de onderstelling wagen, dat zij nog vele jaren, misschien wel tot in 1618 of het begin van 1619, geleefd heeft, waardoor Anna's *Sonnet aan de Sang-goddinnen* en Huygens' weerslag op dat Sonnet, met den daarbij behoorenden brief, door mij onder de Handschriften van Huygens gevonden en op bl. 40, 41 en 71 (Bijlage I) in hun geheel medegedeeld, eerst recht tijdig en verstaanbaar zouden worden.

3°. Het dichtje voorkomende in het zeldzame boekje

Minneplicht en Kuysheyt-kamp (1626), waarvan in de noot op bl. 53 gewaagd wordt, is, schoon er haar naam onder staat, niet van Anna Roemers, maar van Hooft. Zie de uitgave van Leendertz I. bl. 154.

40. In de meergemelde *Nalezingen* van van Lennep op het VI Dl. zijner Uitgave van Vondel, bl. 13, wordt alreeds op goede gronden betoogd, dat Anna Roemers, na haar huwelijk met Mr. Dominicus Boot van Wesel, in de *Wieringerwaard* woonde, »waar zijn oom van moeders zijde, Dominicus Boot, naar wien hy geheeten was tot in 1619 het dijkgraafschap had bekleed.” De heer C. W. Bruinvis (Alkmaar) heeft mij daarenboven, bij welwillend schrijven van 18 Sept. l.l., verplicht met de mededeeling dat »bij de loting der kavels van de ingedijkte Wieringerwaard op 12 Juli 1611 de nummers 24, 25 en 55 ten deel vielen aan Dominicus van Wesel en n°. 28 aan Jan van Wesel”. (Zoo heette zijn broeder). De kundige briefschrijver merkt daarbij op, dat, wel is waar, vele der nieuwe eigenaars te Alkmaar woonden, en het niet waarschijnlijk is dat deze naar hunne nieuwe bezittingen zouden verhuisd zijn, maar dat het daarentegen van de van Wesels, wier vader, volgens Scheltema, Baljuw van de Zijpe was en daarin woonde — immers Anna vertoefde er — en die alzoo meer dan de stadsheeren met het landbouwbedrijf bekend waren, te denken is, dat zij hun verblijf in den nieuwen polder vestigden. Voorts verzekert mij de heer Bruinvis dat op de Regeeringslijsten van Alkmaar geen van Wesels voorkomen, en dat de huwelijksgeboden van Anna daar ter stede niet zijn afgekondigd *). Den »oom van moederszijde” bovengenoemden Dominicus Boot, vond hij van 1572—1598 als Rentmeester der Uitwaterende Sluizen in Kennemerland en Westfriesland vermeld.

De vraag door den Heer A. C. Loffelt, reeds in 1874

*) Intusschen vergete men niet dat Romanus B. v. W., die volgens zijn eigen opgave den 27sten Februari 1625 geboren is (zie *Nal. v. Lenneps Vondel* VI, 12), in het Album der Leidsche Hoogeschool staat opgeteekend als *Alcmarianus* (zie mijne *Med.* bl. 71, noot *).

in den VII^{den} Jaargang, Nieuwe Serie, van den *Navorscher* bl. 313 opgeworpen, op welke gronden de zoo algemeen aangenomen meening dat Anna Roemer zich na haar huwelijk met van Wesel te Dordrecht vestigde, berusten mag, »toch niet alleen op de omstandigheid dat er van Wesels te Dordrecht woonden?» wacht intusschen nog altijd op eene beantwoording, welke — misschien nog meer vergissingen aan het licht zal brengen.

5°. Bl. 57 noot § staat: 1642, lees: 5 Febr. 1648 .Zie Alberdingk Thijm *Volks-Alm. voor Nederl. Katholieken*, 1854, bl. 200 en *Portretten van Vondel*, bl. 83.

6°. Ten opzichte van de schilderij van Rubens, door Anna Roemers, volgens haar door mij op bl. 58 en volg. vermeld gedicht, gecopiëerd, heeft de Heer Max Rooses, Directeur van het Museum Plantijn-Moretus te Antwerpen, de goedheid gehad mij, bij een vriendelijk schrijven van 2 Sept., ll. het volgende te melden:

»De schilderij, waarvan hier sprake is, is eene Onze Lieve Vrouw met haar Kind, waarin Maria afgebeeld wordt, melk latende spuiten in haar kindjes mond. (Voorhelm Schneevogt, *Catalogue des Estampes d'après P. P. Rubens. Haarlem, Loosjes 1873. Bl. 80, n°. 51—52.*) Het werk is niet bekend dan door de gravuur. De verzen van A. Roemers zijn er de eerste historische tijding over.” Ik ben aan den heer Rooses de kennis van nog meer bijzonderheden omtrent mijn onderwerp verschuldigd, van welke, met nog andere, ik almede een dankbaar gebruik hoop te maken bij de voorgenomene uitgave van het »*Letterjuweel*” en, zoo mogelijk, van al de nu bekende gedichten van Anna Roemers.

7°. Zie bl. 61 noot †. Volgens de opgave van Romanus van Wesel bij van Lennep, (*Nalezingen*, Vondel VI, bl. 12, 13) was Truitje Visscher in 1588, Tesselschade in 1596 geboren.

8°. Ten opzichte van Scheltema's onderstelling dat de

vrede van Munster nog door Tesselschade bezongen zoude zijn (zie *Med.* bl. 68, noot *), schreef Alberdingk Thijm op het blaadje ter *Aanvulling en Verbetering* achter den *Volks-Almanak* voor *Ned. Kathol.* 1854 het volgende: »Ja zij heeft ze bezongen — maar alleen in de 26 alexandrijnen, die Vos gemaakt heeft en, in zijn gedicht, haar laat opzeggen — — Niemand heeft de moeite genomen het verband na te zien, waarin Vos Tesselschade laat optreden.”

9°. Op bladz. 39 gelieve men de drukfout: 1694 door 1594 te verbeteren en op bl. 69, reg. 5 en 6, de woorden: *dat is van na haar trouwen* door te strijken.

Februari, 1879.

NICOLAAS BEETS.

GEWONE VERGADERING

DER AFDEELING

TAAL-, LETTER-, GESCHIEDKUNDIGE EN WIJSGEERIGE
WETENSCHAPPEN,

GEHOUDEN DEN 11den NOVEMBER 1878.

Tegenwoordig de heeren C. LEEMANS, waarnemend voorzitter, W. G. BRILL, M. DE VRIES, L. PH. C. VAN DEN BERGH, J. DE WAL, W. J. KNOOP, G. DE VRIES AZ., N. BEETS, S. VISSERING, J. P. SIX, W. C. MEES, S. A. NABER, H. KERN, J. P. N. LAND, B. H. C. K. VAN DER WIJCK, C. VOSMAER, M. F. A. G. CAMPBELL, P. DE JONG, J. G. R. ACQUOY, P. J. COSIJN, J. C. G. BOOT, secretaris, en van de Natuurkundige Afdeeling P. J. STAMKART.

De heeren Opzoomer, Moll en Borret hebben hunne afwezigheid verontschuldigd.

Het proces-verbaal der vorige vergadering gelezen en vastgesteld zijnde, brengt de secretaris ter tafel twee bronzen gedenkpenningen, de een een geschenk van de Royal Society te Londen met de beeldtenis van Humphry Davij, in 1877 aan de chemici R. W. Bunsen en G. R. Kirchhoff toegekend, de ander ter gedachtenis van het honderdjarig bestaan van het Bataviaasch genootschap der K. en W., 1878, beiden erg beplekt.

De heer Van den Bergh vestigt de aandacht op het bekende *Carmen fratrum arvalium*, meermalen vroeger en nu

onlangs op nieuw uitgegeven in het Corpus inscr. latin. Na eerst een blik geworpen te hebben op den oorsprong en de bestemming van het collegie als van agrarischen aard, en de hervorming daarvan onder keizer Augustus, en op de ontdekte handelingen der Arvaal broeders, gaat hij over tot de beschouwing van dit oudste gedenkstuk der Latijnsche taal, voorkomend in de Acta van 218 n. C. Naar zijne meening heeft men bij de verklaring van de duistere woorden, waarin het geschreven is, niet genoeg gelet op de strekking van dit gebedsformulier, dat jaarlijks werd opgedreund door de Arvaal broeders om de akkers en het graan tegen rampen te beschutten, noch andere soortgelijke gebeden genoegzaam geraadpleegd. Hij kan zich met de gewone verklaring niet vereenigen en stelt deze transcriptie in later Latijn voor: *Nos Lares iuvate. Nivem luemve, Marmar, sinas incurrere in paludes. Satus fusos fer, Mars. Lumen (?) sali sta nebula pestifera (of ver, ver) Semones alterni advocate cunctos. Nos, Marmar, iuvato. Triumphe cet.* Deze verklaring wordt door den spreker toegelicht.

De heer Boot kan zich met die verklaring om meer dan een reden niet vereenigen. Vooral keurt hij af de willekeurige verklaring van *pleores* door *paludes*, en van *berber* door *pestis*, de aanneming dat *fu* eene verkorting is van *fusus*, de verandering van *limen* in *lumen*, daar toch *limen* driemaal op den steen staat. Dat *neve* voor *nivem* kan geschreven zijn, ontkent hij niet, maar ziet geen reden om hier van de meer eenvoudige verklaring van *neve*, *neu* af te wijken.

Ook de heeren Leemans en Kern vinden zwarigheid in de taalkundige verklaring; de een vraagt hoe *pleores* op het denkbeeld van *paludes* kan brengen, en waarom sneeuw en pest juist naar moerassen gebannen worden; de ander betwijfelt of *advocapit* verklaard mag worden door *advocate*, en vraagt of *Semunis* subjekt of object is.

De heer de Vries waarschuwt tegen het maken van coniecturen en tegen willekeurige verklaringen in een formulier van zoo hooge oudheid, dat de taal voor ons een raadsel is, en wijst op het ongunstig gevolg, waarmede soortgelijke

kunstjes in de werken van Middel-Nederlandsche dichters bekroond zijn.

De heer Beets vindt het voor ons een troost, als de Romeinen ten tijde van Augustus het *carmen* ook niet verstonden, zooals door den heer Boot, op grond van Horatius gezegde over het *carmen saliare*, verzekerd is.

De heer Six herinnert den spreker aan Oud-Babylonische opschriften door Lenormant uitgegeven, waarin ook een god Mermar voorkomt. Hij meent dat in gebeden en tooverformulieren namen en woorden bij Semitische volken gebruikelijk wel tot Indogermaansche volkeren kunnen zijn overgegaan; welk gevoelen door den heer Leemans wordt bevestigd.

De heer van den Bergh bedankt de sprekers telkens voor hunne opmerkingen, verdedigt tegen hen zijne opvatting der woorden, en zal een en ander nog nader onderzoeken, voordat hij zijne bijdrage over het *Carmen* voor de Verslagen aanbiedt.

De heer Leemans vraagt het woord om te protesteeren tegen een rapport van de Commissie van Rijksadviseurs voor de kunst, in antwoord op een schrijven van hem aan den Minister van Binnenlandsche Zaken van 30 November 1877. Beide stukken zijn opgenomen in de Staatscourant van 25 April l.l. Wat in dat Rapport voorkomt over het gemis van een behoorlijk plan bij het doen van oudheidkundige onderzoekingen in ons land, acht hij onwaar en beleedigend voor de eer van Reuvens, Janssen, Habets en hem zelfven. Wat gezegd wordt over terpen en wierden verraadt volslagen onkunde of onwil om de verdiensten van Nederlanders te erkennen. In Acker Stratingh's *Aloude Staat des vaderlands* D. II bl. 190—237, in de bijdrage van den spreker opgenomen in onze Versl. en Meded. 2de reeks D. VI bl. 180 en volgende, in de schriften van Jhr. C. A. Rethaan Macaré wordt daarover beter en uitvoeriger gehandeld, dan door Janssen in eene enkele bladzijde in de *Jahrbücher* van het Bonnsche oudheidkundig genootschap kon gedaan worden.

De vergadering geeft duidelijk te kennen, dat zij de plaatsing van het protest in de Verslagen der Afdeeling wenschelijk acht. De spreker staat het daarvoor af.

Nadat de heer Six een overdruk van zijne Verhandeling over de munten van Hierapolis in Syrie uit de Numismatic Chronicle, London 1878, voor de boekerij heeft aangeboden, wordt, daar niemand het woord verlangt, de vergadering gesloten.

BEDENKINGEN VAN C. LEEMANS
TEGEN EENIGE PUNTEN IN EEN VERSLAG VAN RIJKS-
ADVISEURS AAN DE REGEERING, OPGENOMEN
IN DE NEDERLANDSCHE STAATS-COURANT.

Naar aanleiding van een in sommige dagbladen opgenomen bericht, omtrent het afgraven van wierden of terpen onder Saaksumhuizen en van talrijke oudheden daarbij aan den dag gekomen, verlangde de Minister van Binnenlandsche Zaken in het vorige jaar van mij te vernemen, wat tot dusverre door mij gedaan was, om bij afgraving van dezen terp en van dergelijke terpen en tumuli de belangen der wetenschap in het algemeen, en in het bijzonder die van de onder mijn beheer staande verzameling te verzekeren. Tevens werd mededeeling gewenscht, zoo noodig, van voorstellen, geschikt om te bevorderen dat diergelijke afgravingen aan de wetenschap dienstbaar werden gemaakt. Aan dit verlangen werd door mij voldaan in een ambtelijk schrijven van 30 November des vorigen jaars, dat door den Minister in de volgende maand aan Rijksadviseurs voor de gedenkteekens van vaderlandsche geschiedenis en kunst werd medegedeeld en, nadat het bij Adviseurs ter kennisneming rondgezonden was, aan den Secretaris aanleiding gaf tot een vertoog, waarin de mij door den Minister gestelde vragen, hare beantwoording vonden, de door mij voorgestelde maatregelen nader beoordeeld, en nog andere middelen aangewezen werden, die naar zijne meening vooral in aanmerking genomen moesten worden, en tot bereiking van het beoogde doel konden leiden.

Beide stukken werden van wegen het Ministerie in de Nederlandsche Staatscourant van 25 April van het loopende jaar opgenomen; het bovengenoemde vertoog echter niet als van den Secretaris, maar als van Rijksadviseurs uitgegaan, en als zoodanig door den Voorzitter en Secretaris ondertee-kend. Uit deze laatste bijzonderheid volgt, dat Rijksadviseurs voor den inhoud verantwoordelijk moesten geacht worden, en die verantwoordelijkheid ook op mij, als toen nog lid zijnde van dat rijksligchaam, rustte.

Toen het bedoelde stuk mij door den Minister, in mijne betrekking als directeur van het Rijksmuseum van Oudheden, in de tweede helft van April werd medegedeeld, was mij niet bekend, dat de Staatscourant den inhoud ter algemeene kennis zou brengen. Intusschen meende ik er niet in te moeten berusten, dat ik welligt verantwoordelijk werd gesteld, of kon gehouden worden, voor de onjuistheden en dwalingen die in het Adviseursvertoog voorkwamen, en wenschte ik den schijn niet op mij te laten rusten, als leende ik mijne instemming aan beweringen en meeningen, die mijne regten van bevoegdheid op het gebied der vaderlandsche oudheidkunde voor het minst onder een twijfelachtig licht konden stellen. Daarom deed ik de terugzending van het stuk begeleid gaan van een schrijven aan den Minister, waarin ik in het kort mijne bedenkingen uiteenzette, onder aanvoering van de noodige bijzonderheden, de onjuistheden en dwalingen in het verslag aantoonde en aandeel aan of instemming met het stuk van mij afwees. Later, in den aanvang van Junij, bragt ik mijne opmerkingen ook in een opzettelijk schrijven tot Rijksadviseurs en hiermede was deze zaak, voorloopig althans, tot een einde gekomen, daar zij sedert evenmin van de zijde van Rijksadviseurs als van den Minister, tot eenige verdere behandeling, althans zoover mij bekend is geworden, geleid heeft. Ofschoon eerst in Junij het door mij op 26 Januarij aangevraagd eervol ontslag uit mijne betrekking als lid en ondervoorzitter bij genoemd ligchaam, mij verleend werd, had ik vóór dien tijd en na Februarij geen vergadering meer bijgewoond; als ik mij niet vergis, werd er ook geen gehouden en zoo ontbrak de

gelegenheid, om het onderwerp nader met mijne medeleden te bespreken.

Mijne bedenkingen zijn niet bekend gemaakt; ofschoon de billijkheid welligt scheen mede te brengen, dat, voorzover zij niet ongegrond waren, zij op gelijke wijze als het vertoog, waarop zij betrekking hadden en waarin zij teregtwijzingen aanbragten, openbaarheid hadden erlangd.

Het onderwerp acht ik echter van genoegzaam belang, om er bij onze letterkundige Afdeeling der Koninklijke Akademie van Wetenschappen de aandacht op te vestigen, en bij haar op te komen voor het goede regt van wetenschappelijke landgenooten, en daaronder ook van reeds overledene verdienstelijke leden onzer Afdeeling, wier streven op het oudheidkundig gebied, wel niet opzettelijk ontkend, maar toch eenigszins miskend, of als geheel onbekend werd voorbijgegaan in een vertoog, dat uitgaande van een staatsligchaam, door zijne opneming in het Regeeringsorgaan aanspraak kan doen gelden op eenig overwegend gezag.

Ik kan hier slechts met betrekking tot den inhoud van het bedoelde stuk verwijzen op de Staatscourant, en zal mij thans bepalen tot die gedeelten, die eene meer opzettelijke behandeling vorderen. Het stuk is als van Rijksadviseurs uitgaande door den Voorzitter en den Secretaris van het collegie onderteekeud en daardoor zijn al de leden voor den inhoud aansprakelijk geworden. In de vergadering zelve, zooals uit de gedrukte aantekeningen van het verhandelde blijkt, was, zonder meer, besloten, »de opmerkingen van den heer Hooft van Iddekinge aan den Minister van Binnenland- »sche zaken mede te deelen.” In de uitvoering van dit besluit is eene wijziging aangebragt, waardoor de opmerkingen van den heer Hooft van Iddekinge door Rijksadviseurs overgenomen werden en, zooals ik reeds zeide, dus voor hunne verantwoordelijkheid gekomen zijn. Eene algemeene opmerking moet ik echter laten voorafgaan. Het is mogelijk, dat ik mij vergis, maar mij schijnt in het geheele stuk eene neiging te heerschen, om wat in den vreemde met betrekking tot oudheidkundige onderzoekingen geschiedde in een gunstiger licht te plaatsen, en de verdienste en de waarde

van hetgeen hier te lande werd verrigt in de schaduw te stellen, of geheel voorbij te zien *). Misschien is het daaraan toe te schrijven, dat verzekeringen gegeven, onjuistheden en onnaauwkeurigheden begaan en meeningen geopperd werden, die volstrekt verbetering en teregtwijzing of wijziging behoeven, ook omdat zij als gronden moesten dienen, waarop voorstellen aan de Regeering gevestigd werden.

Door vergelijking van hetgeen buitenslands met hetgeen in Nederland tot hiertoe op het gebied van oudheidkundige nasporingen geschied is, komen Adviseurs, 4^e blz., 1^e kolom, 5^e zinsnede, tot de uitspraak: »dat er zeer weinig is »gedaan, en wat er nog geschiedde, zeldzaam een gevolg »was van opzettelijk ingesteld onderzoek, maar bijna altijd »van toevallige omstandigheden. Van een behoorlijk vast- »gesteld plan, wetenschappelijke leiding der nasporingen en »een bepaald doel was meestal geen sprake.”

Hier wordt volstrekt ter zijde gesteld, voorbijgegaan of schijnt geheel onbekend gebleven, wat, volgens opdracht van de Regeering in vroegere jaren, door en onder leiding van wijlen het Akademielid, den hoogleeraar Reuvens, in verschillende gedeelten van ons vaderland, maar vooral gedurende vele achtereenvolgende jaren op de hofstede Arentsburch, waarschijnlijk de plaats waar vroeger onder de Romeinen het Forum Hadriani lag, is geschied. Aan de wetenschappelijke leiding der nasporingen, aan het bepaald daarmede beoogde doel en daarvoor behoorlijk vastgestelde plan, moeten wij de belangrijke wetenschappelijke uitkomsten en vruchten in het algemeen, ook voor het Rijksmuseum van oudheden eene allerzeldzaamste en belangrijke verzameling dank weten, die eene volledige voorstelling bevat van hetgeen in eene aanzienlijke Romeinsche vestiging in ons vaderland te vinden was, en wat ons de zeden en gebruiken

*) „Dat is thans wel een van onze volksgebreken, dat schimpen en smalen op „alles wat ten onzent ontstaat en het wegloopen met alles wat uit den vreemde „komt. Den grondigen, wetenschappelijken arbeid van een landgenoot gaan wij „voorbij zonder dien op te merken of te waardeeren; maar ijverig zijn wij in de „weer, om de lettervruchten uit het buitenland op te hemelen.” Woorden van het Akademielid Generaal Knoop, in zijn levensbericht van De Roo van Aldewerelt, *Nederl. Spectator*. 8 Febr. 1879.

in die tijden in vele opzigten en een tal van andere bijzonderheden doet kennen.

Verder werden voorbijgegaan en mag ik wijzen op de onderzoeken door mij zelven, onder leiding van Reuvens, in den omtrek van Nijmegen, voornamelijk in de Romeinsche grondslagen bij het Fort Kraijenhof te werk gesteld, of die uitsluitend van mijneentwege, bijvb. te Rossem, waarschijnlijk het oude Grinnes, te Maastricht en elders hebben plaats gehad en die in algemeen verkrijgbare geschriften bekend zijn gemaakt. Voorbijgegaan werden de nog veel talrijker onderzoeken, door wijlen ons medelid, Dr. L. J. F. Janssen, meestal met geldelijke ondersteuning van de Regeering ondernomen en insgelijks in tal van gedrukte werken, met afbeeldingen, beschreven en toegelicht, of in onderscheidene verslagen en mededeelingen, die in tijdschriften en dagbladen, ook in de Nederlandsche Staatscourant afgedrukt, door ieder geraadpleegd konden worden. Onder dit vele behoef ik slechts op de opdelvingen bij Wijk bij Duurstede en de opdelvingen van de oude haardsteden te Hilversum te wijzen, en behoef ik u zeker niet de talrijke opstellen voor den geest te roepen, die door Janssen in onze Afdeelingvergaderingen ons medegedeeld zijn en in onze gedrukte Verslagen eene welverdiende en eervolle plaats innemen.

Voorbijgegaan werden al verder ook nog de belangrijke en talrijke oudheidkundige nasporingen en opdelvingen van den bekenden Limburgschen geleerde, den Eerw. Jos. Habets, die zeker niet enkel »toevallige ontdekkingen" waren, maar wel degelijk »opzettelijk ingesteld" werden en »naar »een behoorlijk vastgesteld plan, onder wetenschappelijke »leiding en met een bepaald doel" hebben plaats gegrepen. Ook zou ik mij hier nog voor de latere jaren kunnen beroepen op hetgeen door den Conservator bij het Rijksmuseum van Oudheden, Dr. W. Pleyte, door den archivaris van Gelderland, Jhr. Mr. J. H. F. van Riemsdijk, door den Burgemeester van Barneveld, Mr. C. A. Nairac, en zoovele anderen in het belang van oudheidkundige onderzoeken en nasporingen, door opzettelijke opgravingen is geschied.

Verder in de 8^e zinsnede van het vertoog lezen wij met

betrekking tot Terpen en Wierden, »Hoe die hoogten ont-
 »stonden . . . en tal van andere vragen, wachten nog altijd
 »op eenig afdoend antwoord; want in de oudheidkundige ge-
 »schriften, welke ten onzent het licht zagen, zoekt men
 »daarna (lees: daarnaar) te vergeefs. Ten einde eene be-
 »hoorlijke omschrijving te lezen van wat een terp is, moet
 »men zelfs een Duitsch Tijdschrift opslaan, al is die om-
 »schrijving ook door een landgenoot gegeven. Het schijnt
 »wel dat men dit van zoo algemeene bekendheid beschouwt,
 »dat eene goede bepaling overbodig is, ten minste bij ons
 »is die nergens te lezen.”

Toen ik deze zinsnede las kon ik mijne oogen naauwelijks
 vertrouwen. Wisten de stellers van het stuk dan niet, maar
 zij hadden het moeten weten, dat een vaderlandsch geleerde,
 wijlen ons medelid Dr. G. Acker Stratingh, in zijn werk:
Aloude staat en geschiedenis des vaderlands, te Groningen,
 in 1847, in drie deelen in het licht gegeven, (in deel II,
 blz. 190—237) het onderwerp der terpen en wierden, hunne
 ligging, hun voorkomen, hunne benamingen, zamenstelling,
 ouderdom, bestemming, de daarin gevonden voorwerpen enz.,
 met eene uitvoerigheid en naauwkeurigheid behandeld heeft,
 die schier niets te wenschen overlaten? In geen geval mogten
 Adviseurs eene enkele bladzijde, aan de beschrijving van
 terpen en wierden in een Duitsch tijdschrift *Jahrbücher des*
Vereins von Alterthumsfreunden im Rheinlande, Heft XLIII,
 blz. 58, in Janssens verhandeling: *Der Merovingische Gold-*
smuck aus Wieuwerd) gewijd, kenschetsen als eene behoor-
 lijke omschrijving leverende niet alleen, maar zelfs eenigszins
 als de eenige goede van eenen vaderlandschen schrijver,
 en dan nog maar in een Duitsch tijdschrift te vinden.

Rijksadviseurs schijnen dan ook geen kennis genomen te
 hebben van hetgeen betrekkelijk dit onderwerp, door een
 ander lid van onze Letterkundige afdeeling een paar jaren
 geleden gezegd en in de algemeen toegankelijke *Verslagen*
en Mededeelingen dier Afdeeling opgenomen is *).

*) *Voorwerpen van vroegeren tijd uit eenen terp te Hartwerd, in Friesland. Over de terpen, wierden, wierden, worden, woerden en vliedbergen, meer bepaald blzz 181—184.*

Wat van de kundige pen van wijlen Jhr. Mr. C. A. Reethaan Macaré in onderscheidene verhandelingen, door het Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen bekend is gemaakt, mogt ook niet zoo met stilzwijgen worden voorbijgegaan.

Zoo ik niet voor eene te groote wijdloopigheid vreesde, zou ik nog een aantal aanmerkingen op den inhoud van het bedoelde vertoog kunnen, misschien wel moeten maken, maar ik meen mij tot het bovenstaande te kunnen bepalen, en voldoende te hebben aangetoond, dat de ernstige beschuldiging, of wil men liever de onjuiste beoordeeling van de diensten, door onze landgenooten aan de bevordering van oudheidkundig onderzoek bewezen, onbillijk en ongegrond moet genoemd worden, en dat de bewering van Rijksadviseurs met betrekking tot de terpen en wierden door de feiten volstrekt weersproken wordt.

Vraagt misschien iemand, waarom ik niet vroeger met mijne bedenkingen tegen het bedoelde vertoog opkwam, dan is het antwoord, dat ik eerst de toekenning van het door mij aangevraagd ontslag uit mijne betrekking van Rijksadviseur meende te moeten inwachten; ook verkeerde ik in twijfel, hoe en waar ik mijne opmerkingen in wijderen kring zou bekend maken; ik achtte niet waarschijnlijk dat mij in de Staatscourant daartoe de gelegenheid zou geopend worden. Later kwam mij eene vrij langdurige ongesteldheid in den weg; toen volgde de gewone schorsing van de vergaderingen onzer Afdeeling, en eindelijk zag ik mij door afwezigheid buitenslands, en door mijne daardoor vrij wat opgehoopte bezigheden verhinderd, om vroeger mij in deze tot onze Afdeeling te rigten. Dit geschiedt thans in eene gewone en openbare vergadering, die, naar ik meen, mij de meest passende gelegenheid opent, om mij te waarborgen tegen den schijn, als had ik mijne iustemming en medewerking gegeven aan of berust in beweringen en uitspraken, die op het gebied mijner studiën mij aan niet ongegronde beschuldiging van oppervlakkigheid zouden hebben blootgesteld. Ik voldeed daarbij tevens aan eene ook op mij rustende verplichting, om op te

komen voor de regten en verdiensten van landgenooten, waaronder vooral zij, die eenmaal onze medeleden in het hoogste wetenschappelijke Staatsligchaam waren, en van ons weggenomen werden, billijke aanspraak hebben op onze tusschenkomst en verdediging, wanneer hunne regten miskend of hunne verdiensten vergeten worden.

Leiden, 11 November 1878.

GEWONE VERGADERING

DER AFDEELING

TAAL-, LETTER-, GESCHIEDKUNDIGE EN WIJSGEERIGE
WETENSCHAPPEN,

GEHOUDEN DEN 11^{den} DECEMBER 1878.

Tegenwoordig de heeren C. W. OPZOOMER, voorzitter, W. MOLL, C. LEEMANS, M. DE VRIES, W. G. BRILL, W. J. KNOOP, G. DE VRIES AZ., R. J. FRUIN, G. MEES AZ., B. J. LINTELO DE GEER, J. P. SIX, J. E. GOUDSMIT, S. A. NABER, H. VAN HERWERDEN, J. P. N. LAND, J. G. DE HOOP SCHEFFER, P. DE JONG, P. J. COSIJN, A. A. DE PINTO en J. C. G. BOOT, secretaris.

De heeren Borret en Campbell hebben hunne afwezenheid verontschuldigd.

Het proces-verbaal der vorige zitting gelezen en goedgekeurd zijnde, deelt de secretaris mede, dat bij hem zijn ingezonden drie Latijnsche gedichten voor den wedstrijd. Een is getiteld *Virginis maturioris querelae*, met dit epigram van denzelfden dichter tot motto:

*Ne mirere mihi si tam verbosa querela est:
Scilicet Harpocratem femina nulla colit.*

het tweede *Physiophilus* met een zinspreuk uit Horatius: *Rure ego viventem, tu dicis in urbe beatum*; het derde *Homo-Simia*, gewaarmerkt met het vers van Ovidius: *Silva domus quondam, cibus herba, cubilia frondes*.

Daar geene bijdragen zijn aangekondigd, deelt de heer G. Mees Az. bijzonderheden mede uit een dertigtal brieven, die in 1805 tot 1809 door een Nederlandsch officier in Franschen dienst, Bernard Koenraad Meijer van Nijmegen, uit Duitschland en Spanje aan zijne familie hier te lande geschreven zijn. Meijer zag zijn vaderland niet terug, en sneuvelde in Juli 1809 bij Talavera de la Reyna. De spreker zal zich beraden, of het medegedeelde verdient voor de Verslagen en Mededeelingen aangeboden te worden, waartoe hij door den heer Knoop wordt aangespoord.

De heer Brill bespreekt twee feiten uit het leven van Graaf Willem I van Holland. Het eerste feit, door B. Huydecoper en reeds vroeger door A. Buchel zonder aanvoering van gronden geloochend, bestaat hierin dat Willem, wegens het geweld vroeger als Graaf van Oost-Friesland tegen den Bisschop van Utrecht gepleegd, na zijne overwinning over den Graaf van Loon en bij zijne verzoening met dien kerkvoogd, zich voor hem in het gewaad van een boeteling zou verootmoedigd hebben. Het is waar dat de Annales Egmondani dit niet vermelden, en dat eerst Beka er van gewaagt. Doch bedenkt men dat de verzoening met den Bisschop voor den Graaf eene levensvraag was; voorts dat de kloosterlingen van Egmond het liever verzwegen, dat hun advokaat zich dus vernederd had voor den Bisschop, wiens gezag zij niet erkenden; eindelijk dat Beka eene echte bron voor zijne mededeeling kan gehad hebben; dan moet men daaruit besluiten, dat er geen voldoende grond bestaat om het bericht als onecht te verwerpen.

Het andere feit is de afstand door Willem van zijn recht op Holland aan van Loon gedaan, bij de overeenkomst met Philips van Namen getroffen. De oorkonde, waarbij die afstand geschied is, wordt door Huydecoper als onecht verworpen, doch is door Kluit met goed recht verdedigd. Begrijpt men de strekking dier overeenkomst wel, en stelt men zich de hachlijke toestand, waarin Willem verkeerde, goed voor, dan ziet men daarin het wijselijk aangewend

middel om zijne beide bestrijders, den Graaf van Vlaanderen en den Graaf van Loon, zich van den hals te schuiven. De Graaf wist heel goed dat de overeenkomst, al had hij zich verbonden tot hare uitvoering mede te werken, onuitvoerbaar was. De Hollanders zouden hem niet verlaten en een vreemden heer erkennen. Willem is dan ook in het gerust bezit van Holland gebleven.

Daar deze mededeeling geene aanleiding geeft tot gedachtenwisseling, en niemand verder het woord verlangt, wordt de vergadering gesloten om door eene buitengewone gevolgd te worden.

EEN HOLLANDSCHE LUITENANT ONDER KONING LODEWIJK.

MEDEDEELING VAN

G. M E E S A z.

In Bosscha's Neêrlands heldendaden te land (III, 355 1ste uitg.) wordt met eere genoemd Bernard Coenraad Meijer. In het archief van de familie Dijkmeester te Tiel zijn een dertigtal brieven van dezen Hollandschen Luitenant, die voor de krijgsgeschiedenis in 't groot wel van weinig belang zijn, maar ons een blik doen slaan in 't krijgsmansleven dier dagen. Zij geven bijzonderheden; la petite monnaie de l'histoire; voor den geschiedschrijver van waarde: die gebrekkige administratie, die marschen zonder einde, dat waden door sneeuw en ijs, dat vernachten onder den blooten hemel bij plasregens en koude. Die brieven maken het ons duidelijk welk een som van ellende het woord: oorlog in zich sluit. Taal en stijl laten iets te wenschen; een zekere kinderlijke, soms wat ruwe naïveteit straalt echter menigmaal door.

Meijer werd in 1775 te Nijmegen geboren. 't Was 1808. Schimmelpenninck zat nog aan 't roer van Staat, zoo 't heette; maar hij en zijn opvolger Lodewijk waren eenvoudig Proconsuls van den grooten Keizer, die ons in al zijne oorlogen medesleepte.

Dit weten wij toch door Bosscha en anderen, dat onze Hollandsche krijgslieden, al streden zij niet voor hunne haardsteden, flink tegenover den vijand stonden. Elke gedachte aan onderdrukking week dan voor het militaire eergevoel. Dat hebben zij getoond in Pruissen, in Spanje, in Rusland.

Dat gevoel beheerschte ook Meijer. De krijgsman stond bij hem op den voorgrond. Voor Koning Lodewijk en diens broeder heeft hij eerbied, en voor den Keizer zelfs bewondering. 't Waren zijne Chefs. Aandoenlijk zijn evenwel de telkens wederkeerende gedachten aan 't Vaderland en zijne Tielsche vrienden, en eindelijk gaat dat verlangen in heimwee over. En toch, hij en zijne kameraden maakten 't zich zoo goed zij konden; 't was een leven bij den dag. In een goed kwartier, bij een fonkelend glas rijnwijn wordt aan geen toekomst gedacht. Eten, drinken, morgen sterven.

In October 1805 is hij bij Ingolstadt in Beijeren en hij zegt: »Twee honderd uren heb ik op mijn voetjes afgewandeld. De menschen kunnen we niet verstaan, hoewel ze »Duitsch spreken. Vier duizend gevangene Oostenrijkers »heb ik gezien en een overste, die bij Ulm gevangen was, »gesproken. Iets dat we in Holland hebben moesten, dat is »de goedkope Rhijnwijn, die wij ons wat smaken laten.”

Vier weken later is hij nabij Passau, bij een boer »in de »dikste wildernis. Tot onzer aller verwondering vond ik »daar de aardigste en properste lieden. Vier dochters, allen »even mooi met superbe namen, Therèse, Rosalie, Gertruda »en Corona.”

Na een paar dagen heet het: »Met een vriend ging ik »na een soort klooster, 'twelk men ons openen moest. De »Paters wilden na den gevulden disch, maar wij waren zoo »vrij het diner voor ons te requireren met nog een paar »officiers, en wij nuttigden vergenoegd der pateren wijn en »eten. 't Stond die goede dikke paters wel slecht aan, maar »vriendelijk moesten ze toch kijken.”

't Is duidelijk, dat Meijer nog in opgeruimde stemming verkeert. Maar spoedig roept hem het eigenlijk métier tot ernstiger gedachten. Kort vóór Austerlitz is er hevig gestreden en hij schrijft op 23 November 1805 naar Tiel:

»Stelt u voor een vechten op een zes schreden breedten »weg vol steenstukken, somwijlen rotsen van 40 voet hoog, »van waar men zich met steenen dood smeed en met kolven »dood sloeg; het was moorden. Wij marcheerden over lijken

»en stervenden. Wij bleven bij het afgebrande dorp tusschen
 »de doode Russen leggen en lieten ons de menigte nog in
 »het dorp zijnde wijn wel smaken. Wijn van 15 jaren oud
 »was den soldaat niet lekker genoeg.”

’t Geen de Code Pénal met het tuchthuis straft, de oorlog
 wettigt het en maakt het tot iets zeer gewoons.

»Wij zochten,” zegt Meijer, »en hoenders en koeijen, die
 »verborgen waren en vonden wij, in weerwil der om ons
 »doodde Russen, aten wij van harten. Het was voor een ander
 »als een militair een gruwelijk schouwspel. De Russen gingen
 »barbaarsch met de gevangenen om en vermoorden dezelve
 »tegen alle kriegsregt; maar dit ruchtbaar wordend, wierden
 »zij die men kreeg ook doodgeslagen. Ik bezocht het eigen-
 »lijke slagveld. Een beschrijving is bijna niet te geven,
 »ik hoop het u eens mondeling te doen. Ik draag thans
 »een degen van een Russisch officier welke naast zijn met
 »bajonetsteken vermoorde meester lag. Ik draag ze ten
 »aandenken aan de bataille tusschen Unterleiben en Steyn *).

Met geforceerde marschen ging het toen voorwaarts.

»Honderd duizend man van een zegepralende armee wacht-
 »ten de bevelen hunnes wijzen opperhoofds Bonaparte. De
 »Keizer vervolgt de Russen met de bajonet in den rug.
 »Wij hebben de gegrondste hoop op vrede. De barbaren
 »vluchten en de groote geest van Bonaparte zal ons den
 »vrede wel geven. In ’t voorjaar, lieve nicht, hopen we
 »Hollandje weer te zien en dan krijgt ge mijn persoon tot
 »inquantiering.”

Die wensch werd door den vrede van Presburg, 1805,
 verhoord en Meijer is in ’t voorjaar van 1806 te Amers-
 foort hoe wel hem »de lappen bij de kleeren hingen.”

Want hem was opgedragen geweest om uit het Nassau-
 sche nieuw aangeworvene recruten naar Holland te brengen.
 »De reis was vrij lastig,” zegt hij, »en ik wil liever een
 »heel bataillon soldaten commanderen als zoo een troep
 »onbedreven, wilde en aan het gehoorzamen nog niet gewende

*) Stein ligt westelijk van Krems niet ver van den Donau.

boerenjongens, en met de kling kan men er nog zoo niet opkomen of men risqueert dat ze wegloopen.”

Maar vrede en Bonaparte zijn als wit en zwart. 't Gaat in 1806 op Pruisen los. Wij hadden toen een Koning, die het Hollandsche hulpcorps, waarbij Meijer was, kommandeerde, maar te laat kwam om aan den slag bij Jena deel te nemen. Men heeft echter aanhoudend gemarcheerd en gecontramarcheerd en uit een vlek bij Bremen schrijft Meijer in December 1806 aan mevrouw Dijkmeester: »Ik »logeer met mijn kapitein bij een oud Hanoversch officier »en zijn vrouw, beide oude lieden en zeer vriendelijk en »spraakzaam. Goed eten, goede wijn en een goed bed, drie »dingen van uitnemende waarde voor ons. De vesting »Hameln heeft zich aan de Hollandsche troepen overgegeven. Wij zouden er den 22sten ingetrokken zijn, maar in »den nacht van 20 op 21 geliefde het aan de HH. Pruisische soldaten om alle militaire discipline te vergeten en zij »begonnen hunne magazijnen te plunderen en zich als beesten te bezuipen, door de straten als dol loopende te schieten en verscheiden officieren en burgers zelfs tot in de »huizen te blesseren en hunne wapens op de straat gingen »aan stukken slaan. Zoodra er hiervan kennis aan ons »kwam, rukte alles ten spoedigste om deze verwarde boel »uit de stad te halen. Wij kwamen er in, de Pruisen er »uit, $\frac{2}{3}$ waren bezopen. Wij kregen 10 Pruisische vaa- »dels, waaronder twee van den Prins van Oranje waren. »Nu wapperden er twaalf aan 't hoofd van ons bataillon, »hetwelk geen gering aanzien geeft.”

Ik zal den Luitenant niet op al zijn zwerftochten en in al zijn gevechten volgen. Nu is hij in Zweedschpommeren, dan in Bremen of Hamburg. In 1808 ziet hij even 't Vaderland weder en schrijft uit Groningen, uit Bergen op Zoom of Gend. 't Gaat al zuidelijker, waarheen weet hij niet. Eindelijk, en nu wordt het hem duidelijk, overschrijdt hij de Spaansche grenzen; want de Hollanders moeten zich om den wankelenden troon van Josef Bonaparte gaan scharen om dood of verminking te vinden in de Spaansche

bergvalleien, waar 't aardrijk nooit van bloemenspreien, noch 't ooft van vruchten dragen rust *).

't Beviel er Meijer niet bijster. »Zegt men dat het na »Frankrijk niet proper is, van Spanje laat zich geen beschrijving maken. Veegen kent men er niet. Gestadig kletst men bij de boeren in den drek en elke Spanjaard »stinkt u van verre tegen. Daar zij hun eten steeds met »olie klaarmaken kunt ge u voorstellen hoe smerig altijd »hun niet gewasschen kookgerij is. Alle Spanjaarden zien »er uit als of Judas Iscariot met hun moeder overspel had »gedreven, daarbij zijn zij lui, valsch en verraderlijk van »karakter.”

Zeer spoedig, in October 1808, volgde een nadere kennismaking met de Spanjaarden en wij vinden Meijer onder Chassé te Durango (bij Bilbao) als deelgenoot aan een wapenfeit, dat den Hollandschen naam met eere deed vermelden.

Den 29sten October had Maarschalk Lefebvre bij een wapenschouw hun toegevoegd: »Demain je vous donnerai »quelque amusement.” Den volgenden dag werd hun dat vermaak gegund. »Onze compagnie,” zoo verhaalt Meijer, »kwam op de linkerflank van de armée en mijn persoon »kwam op de voorwagt. Wij rukten in drie colonnes op. »De Spanjaarden zaten tusschen en boven op de rotsen en »schoten zoo na beneden en zij schoten goed. Op eenmaal »riepen wij voorwaarts. Alles riep de stormmarsch, onze »tamboers sloegen de pas de charge, het muziek van 't regement accompaneerde.

»Toen ging het al klimmende als katten en teffens vurende de rotsen op en de Spanjaards ziende, dat het waarlijk meenens was, verlieten hun beste en schoonste posities. »In dat moment vielen verscheidene van ons. De eerste »doode was mijn eerlijke, brave, goede oppasser Jansen, die »links van mij af zijnde een schot dwars door het lijf kreeg »en dadelijk den geest gaf. Ik betreur een goed soldaat en »braven man. Eindelijk hadden wij den hoogsten top der

*) Bogaers.

»rots bereikt en zetten er ons vast met het geroep Vive
 »Napoléon Louis et le roi d'Espagne, hetwelk door de onder
 »ons staande Franschen met een Vive les braves soldats
 »hollandais beantwoord werd. Zie hier een heel kort berigt
 »van een vrij serieuze actie, waarbij de Hollandsche troepen
 »den eersten aanval deden, de eersten den vijand terugwier-
 »pen en met den grootsten lof en roem door den Maarschalk
 »werden beëerd."

Die bloedige tooneelen zijn toch spoedig vergeten; want
 in denzelfden brief verkneukelt hij zich over de rust, die
 hij in Bilbua geniet, en is hij blijkbaar tevreden.

»Ik logeer bij een suikerbakkers weduwe, maar toch
 »Donna la Signora, vidua Donna Giuseppe Salaon; een or-
 »dentelijke kamer; maar mijn lieve Donnaa's kokerage bevalt
 »mij niet. Ik accepteer niets van haar als alle morgen
 »twee deliciose koppen waterchocolade. Dat moet men
 »zeggen, in Spanje maken ze prachtige chocolade.

»Hoe goed mij het bed, dat vrij proper is, beviel, zult
 »gij begrijpen. Elf dagen in slijk en modder gelegen; dik-
 »wijls wel driemaal nat en droog in eenen dag, en schraal-
 »hans keukemeester. Goddank dat we eens op rust komen.
 »Alles valt ons van 't lijf; drie paar schoenen heb ik reeds
 »versleten op die scherpe steenwegen.

»Mijn patrona della casa is een goede oude vrouw met
 »een oude meid en knecht huishoudende. Zij heeft mij
 »naar mijn doopnaam gevraagd, en toen ik Coenraad zei,
 »vroeg zij of het ook een Santo was; maar daar kon ik
 »haar niet mee dienen. Maar toen ik Bernard noemde zei
 »mijn oude: a bona, bona un grandesse santo Bernardo en
 »nu wordt ik door haar met veel staatsie genoemd il Cap-
 »itano Don Bernardo." Aan 't slot van zijn brief, dien hij
 met dien Spaanschen naam teekent, kan hij toch den wensch,
 die gedurig levendiger wordt, niet onderdrukken. »Geve de
 »hemel ik u in gezondheid mondeling mijn reisverhaal moge
 »doen."

Arme Bernardo! dat zult ge nooit. Goedhartige, vrolijke
 Meijer, in Spanje zult gij uw graf vinden. Het laatste be-
 drijf wordt dra afgespeeld. Het voor hem noodlottige jaar

1809 wordt ontsloten en 6 Januari heet het uit Madrid aan »de lieve grootmoeder.” »Mogt ik maar spoedig zoo »gelukkig zijn u mondeling te zeggen wat deze letteren niet »kunnen doen; maar ik vrees, dat wij nog lang verstoken »zullen zijn van het genoegens ons Vaderland en de onze te »zien; gezegend zal ons Hollanders die dag zijn. Zeven »campagnes heb ik gedaan, maar deze agste spant de kroon, »nooit ben ik zoo afgemat geweest als op deze zware marschen en steeds doornat, dan slecht weer, koude en regen, »dan weer brandend heet. Dit tochtje zal ons niet in de »kleeren gaan zitten.”

En 't begint hem zwaar te vallen; zwaarder dan men denken zou; want de groete wordt ook verzocht aan »Antje”. Die naam had beteekenis. In de familieaanteekeningen toch lezen wij: »zijn verloofde was Anna Margareta Elsbeth »baronesse van Broekhuizen uit Deventer.” Brieven aan haar gericht, 't is jammer, zijn niet bewaard gebleven. Hij kon zijn hart zoo uitstorten.

Wij zijn aan een der laatste tooneelen. 't Is 30 Maart 1809. »Nog weder een actie, zeer ernstig. Door Gods »goedheid, Hem zij dank, ben ik er weder afgekomen en »de Hollanders hebben niet weinig roem behaald. Mijn »kameraad Luitenant de Boer kreeg een kogel in 't been. »Onze tamboers sloegen de pas de charge; onder 't geroep »van voorwaarts drongen wij en waadden tot de heupen door »het water. Wij kroopen door klippen en struiken omhoog. »De vijand verliet in de grootste confusie en haast zijn verschan- »sing en wij kregen zijn zeven kanonnen.”

Zoodra is Meijer niet in Truxillo of er gaat een brief naar Tiel. Nauw zijn de oorlogsfeiten vermeld of daar dringt hem het gevoel weêr naar Holland. »Gave de Hemel maar »vrede en onze verlossing uit dat nare Spanje en bekroonde »onze wensch met den terugkeer naar ons goede, lieve vaderland alwaar ik dan hoop te blijven en mijn brood anders »te verdienen. Was ik maar in Holland. Lieve vrienden ik »herhaal mijn instantelijke bede u allen voor mij te interesseren opdat ik iets anders kan bekomen”.

Twee maanden zijn verloop. 't Is het laatst van Mei

1809. Brieven krijgt hij niet. Zij worden onderschept of gaan verloren. En nu verlaat hem de opgeruimde stemming geheel.

»Het niet krijgen van tijding en het nare leven in dit »fatale land, daar de Hemel ons spoedig uit verlosse, maakt »mij geen vrolijk leven. Ik heb u in mijn vorige al oot- »moedig en vriendelijk gebeden mij behulpzaam te zijn met »raad en daad. Zoude er niet mogelijkheid wezen een kleine »sedentaire post te verkrijgen. Gelukkig zij die na hun »vaderland geroepen worden. Eenige zijn reeds gerappelleerd. »Wat er met ons gebeuren zal weet God. Waren wij maar »uit dit verwenschte land, waar de hitte dagelijks toeneemt »en voor zwaar geld niets te krijgen is. Indien ik ooit »iemand kwaad zou wenschen, dan wenschte ik hem hier. »O heilig Holland. Wij verlangen allen van de hoogste tot »de laagste dit allerfataalste land te verlaten. Was ik maar »onder de gelukkigen die teruggeroepen worden.”

Nog twee maanden. 't Is Juli 1809. Sedert vier dagen geniet Meijer een korte rust te Toledo. »Wij hebben,” zegt hij, »steeds de gefatigueerdste marschen in de brandende »hitte gehad. Ik heb eenige dagen op een kar moeten liggen »wegens een groot gat dat ik aan den voet had. De fatigues »laten zich niet beschrijven. De handen zijn opgebersten van »de zon, de voeten doorloopen. Men leeft enkel maar dierlijk. »God bespoede het oogenblik dat ik dit land moge verlaten. Gelukkig, driewerf gelukkig mijne cameraden die naar »Holland gerappelleerd zijn en thans op weg zijn, o. a. »mijn beste vriend Luitenant Hasselaar. Men krijgt hoegenaamd niets in dit fatale land. Door de vele troepen wordt »dadelijk alles opgekocht. Van ons regiment zijn drie broers »gestorven aan ziekten en wonden en een mijner kennissen »is op patrouille zijnde gruwzaam door de insurgenten vermoord. Na deze campagne geen meer. Mijn gezondheid »heeft er al het gevoel van en jigt en rhumatiek plagen »mij genoeg. Al mijn wenschen en trachten is naar Holland. »Men wordt oud en blijft de oude knecht, risqueert leven en »verliest gezondheid. Reken dat op een marsch en nog geen »der grootste verscheidene lieden uit hitte dood nedervielen.”

En toch heeft hij nog lust om »zijn lieve beste grootmoeder” eenige bijzonderheden van land en volk te vertellen en haar, die in fraai, duidelijk schrift te melden. De troepen moesten geregeld de mis bijwonen. »Daarom zeiden »de Spanjaarden, dat wij bonos cristianos zijn. In de huizen »vind men geen andere schilderijen als heilige beelden. Ik »logeerde in een kamer, die niet groot was bij deftige burgermenschen en er hingen maar eventjes 48 schilderijen »van heiligen en mirakels, de meeste met een verzoek er »onder ze aan te bidden.”

En ofschoon Meijer nooit politiseert voegt hij er bij: »Het »is toch wonderbaar, dat wij Hollanders zoo beleefd zijn, »na honderde jaren verloop den Spanjaarden een contravisite »voor Alba te maken en wraak te nemen. Wie had dat »gedacht?”

De hoop is niet uitgebluscht, want dit zijn jongste schrijven eindigt hij aldus: »A propos lieve grootmoeder, hoe »staat het met de loterij. Ik heb hoop, dat het nog eens »mag lukken. U moet maar zoo goed wezen en nemen maar »steeds een kwartje. Het konde er toch eens iets op komen. »Ook verzoek ik u te schrijven of de brief uit Talavera u »geworden is, waarin ik u verzocht iets van mijne penningen voor de door het water ongelukkig geworden te geven.”

Brave man! Reeds vroeger waren op zijn verzoek zes rijksdaalders (hij had er niet vele) voor Leiden's ramp afgezonderd. De laatste letteren van zijn laatsten brief toonen zijn goed eerlijk hart. Hij had daar een voor hem noodlottig woord: Talavera genoemd. 't Is nu 18 Juli 1809. En zie! het rappel (wij weten het van elders) was gekomen. Meijer zou zoet Holland weerzien.

Maar daar nadert de vijand, Engelschen en Spaanschen, onder Wellington datzelfde Talavera de la Reyna op 28 Juli. Een veldslag is aanstaande. Meijer kan bij de bagage blijven. 't Is hem vergund buiten de gelederen te zijn, en dan naar Holland te keeren.

Nu ontwaakt gansch zijn gevoel van eer. Naar 't Vaderland trekt hem het hart. In Tiel in de Agnietenstraat zijn gevaren, zijn lijden te verhalen — zalig vooruitzicht!

Maar neen. Zijn kamaraden in 't vuur, hij bij de bagage, dat nooit en hij neemt zijn plaats in op de flank zijner compagnie. De moorddadige strijd begint nauwlijks of onze beminnelijke Don Bernardo stort neder, door een geweerkogel in 't voorhoofd getroffen, »die voor altijd,” zegt Bos-scha, »het hart deed verstijven, 'twelk geklopt had voor de »eer en voor de liefde.”

Zijn vriend Brender à Brandis zendt uit Burgillos het noodlottig bericht aan den Heer Dijkmeester te Tiel. »Op »28 Hooimaand,” zegt hij, »op de hoogte van Talavera de »la Reyna is een zware actie voorgevallen tusschen de En-gelsche, Portugeesche en Spaansche armee en 't eerste en »vierde corps d'armée van Spanje, waarbij wij 't slagveld »behielden dan ten koste van een getal braven onder deze »bevint zich helaas mijn dierbare vriend, die een ieder onzer »zeer betreurt door zijn excellent goed en te voren zeer »vrolijk karakter. Ik verlies in hem mijn besten vriend. »Zijn verstand en bedaarde voorgang deed mij dikmaals »zijn voetspoor volgen. Hij sneuvelde in een storm op de »Engelschen. Zijn wond was zeer gelukkig, want gaf hem »dadelijk zonder smerten den dood. Hij stierf als man van »eer. Men heeft door het hooge koren en de olijfbosschen »zijn ligchaam met geen mogelijkheid kunnen vinden. De »attaque was zoo hevig, dat men niets van hem heeft kun-nen redden.”

Brender à Brandis zag zijn vaderland weder. Het gebeente van Meijer verbleekte in het rampzalige Spanje als een der duizende slachtoffers van den schitterendsten veldheer der negentiende eeuw.

GEWONE VERGADERING

DER AFDEELING

TAAL-, LETTER-, GESCHIEDKUNDIGE EN WIJSGEERIGE
WETENSCHAPPEN,

GEHOUDEN DEN 13^{den} JANUARI 1879.

Tegenwoordig de heeren : M. DE VRIES, waarnemend voorzitter,
J. DE WAL, W. J. KNOOP, G. DE VRIES AZ., N. BEETS, J. E. GOUDSMIT,
J. P. SIX, S. A. NABER, J. T. BUIJS, M. J. DE GOEJE, J. P. N. LAND,
M. F. A. G. CAMPBELL, P. DE JONG, J. G. R. ACQUOY, en
J. C. G. BOOT, Secretaris.

De heeren C. W. Opzoomer, C. Leemans en Th. Borret
hebben gemeld, dat zij door ongesteldheid verhinderd worden
de vergadering bij te wonen.

De voorzitter opent de vergadering met eene toespraak,
waarop hij wijst op het groot verlies dat het huis van Oranje
en het geheele vaderland geleden heeft door het afsterven
van Z. K. H. Prins Hendrik der Nederlanden, die heden
morgen te Walferdange onverwacht is overleden. De ver-
gadering besluit op voorstel van den heer Beets telegrammen
van deelneming af te zenden aan Z. M. den Koning op het
Loo en aan de Princes-weduwe.

Het proces-verbaal der vorige vergadering wordt gelezen en goedgekeurd.

De secretaris bericht dat vóór 31 December ll. nog zijn ingekomen vier latijnsche gedichten ter deelneming aan den wedstrijd. Zij zijn getiteld 1°. *Iter ad congressum orientalem apud Petropolim* A. D. MDCCCLXXVI, met de zinspreuk: *nec tam Turpe puto vinci, quam contendisse decorum*. 2°. *Museum Vaticanum*, motto: *Nec satis est pulcra esse poemata, dulcia sunt*. 3°. *Pro virginibus maturioribus*, motto: *Parcere debilibus, iuvat impugnare superbos. Praeceptum romanum*. 4°. *Vesevi victima*, gewaarmerkt met dit vers van Pontanus: *Si mihi prima negas, sors, ne saltem adde secundis*. Zij zijn met de vier vroeger vermelde in handen gesteld der beoordeelaars.

Vervolgens wordt gelezen een brief van den Minister van Koloniën van 18 December ll., Lett A¹ n°. 1, inhoudende kennisgeving van hetgeen op last van den Gouverneur Generaal van Nederlandsch Indië gedaan wordt om aan het verlangen dezer Afdeeling van de Koninklijke Akademie van Wetenschappen, bij schrijven van 10 October 1877 kenbaar gemaakt, te voldoen. Ook de Bijlage behelzende het advies van het Bestuur van het Bataviaasch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen wordt gelezen. Zij wordt voor kennisgeving aangenomen, en zal in afschrift bij de missive van den Minister worden bewaard. Aan Z. Exc. zal bericht worden, dat de Afdeeling met belangstelling de beloofde kopieën van wayang-teksten en van handschriften van Sumatra te gemoet ziet.

Wordt nog gelezen eene uitnoodiging der commissie van de Vondelfeesten op 4 en 5 Februari, gericht aan deze Afdeeling der K. A. v. W., om zich daarbij te doen vertegenwoordigen. De voorzitter wijst daarvoor den onder-voorzitter

en secretaris der afdeeling aan. Daar de laatstgenoemde bezwaar maakt om bij die gelegenheid voor de afdeeling op te treden, wordt aan beide benoemden het recht verleend, om zich door andere leden te doen vervangen.

Daar niemand het woord verlangt voor eenige wetenschappelijke bijdrage, wordt de vergadering gesloten, om dadelijk door eene buitengewone gevolgd te worden.

GEWONE VERGADERING

DER AFDEELING

TAAL-, LETTER-, GESCHIEDKUNDIGE EN WIJSGEERIGE
WETENSCHAPPEN.

GEBOUDEN DEN 10^{den} FEBRUARI 1879.

Tegenwoordig de heeren C. W. OPZOOMER, voorzitter, W. MOLL,
C. LEEMANS, W. G. BRILL, W. J. KNOOP, G. DE VRIES AZ, N. BEETS,
B. J. LINTELO DE GEER, G. MEES AZ, J. E. GOUDSMIT, J. P. SIX,
S. A. NABER, TH. BORRET, A. KUENEN, C. M. FRANCKEN, H. KERN,
J. T. BUIJS, J. A. FRUIN, B. D. H. TELLEGEN, H. VAN HERWERDEN,
C. VOSMAER, J. P. N. LAND, M. F. A. G. CAMPBELL, P. DE JONG,
J. G. R. ACQUOY, A. A. DE PINTO EN J. C. G. BOOT, secretaris

De heer W. Mees wordt door ongesteldheid verhinderd de
zitting bij te wonen.

Het proces-verbaal der vorige vergadering wordt gelezen
en goedgekeurd.

De secretaris leest de telegrammen, waarmede Z. M. de
Koning en H. K. H. Mevrouw de Prinses Hendrik de tele-
grammen van rouwbeklag, afgezonden door de afdeeling we-
gens het overlijden van Z. K. H. Prins Hendrik der Neder-
landen, hebben beantwoord.

De voorzitter leest een ministerieel schrijven van 31 Januari 11., inhoudende kennisgeving dat Z. M. de herbenoeming van den heer J. C. G. Boot tot secretaris der afdeeling voor den tijd van vijf jaren heeft bekrachtigd. Hij wenscht den benoemden geluk en beveelt de belangen der afdeeling aan zijne voortdurende zorg aan.

De heer de Pinto voert het woord over algemeene maatregelen van inwendig bestuur en delegatie van wetgevende macht, en beantwoordt de vraag, wat koninklijke besluiten zoodanige maatregelen inhoudende van wetten onderscheidt.

De spreker kan zich niet vereenigen met de aantekening van Thorbecke op art. 106 der Grondwet van 1840, noch toegeven dat die grondwet het begrip van wet enkel ontleende aan den persoon, die de wet maakte. Wet is geen bloot formeel begrip. Volgens ons staatsrecht moet ieder onderwerp, tot welks algemeene regeling besloten wordt, door de wet geregeld worden. Die regeling moet dus geschieden door de staatsmachten, aan welke de grondwet de wetgevende macht heeft opgedragen.

Wat Thorbecke schrijft over het mislukken der pogingen in 1815 gedaan om de grenzen der uitvoerende macht te beperken, wordt door den spreker toegelicht uit de beraadslagingen der commissie van redactie volgens het Journaal van Raepsaet. Na 1818 begint de besluiten regeering, waardoor inbreuk wordt gemaakt op de wetgevende macht. Bij de grondwetsherziening van 1848 zocht men naar middelen om dat misbruik te keeren. Thorbecke wenschte de bepaling opgenomen te zien, dat elke maatregel van bestuur op eene wet rust, die er het onderwerp en gebied van bepaalt. Aan dien wensch is niet voldaan. Toch bestaat er geen grond tot twijfel, hoever in dit opzicht 's Konings grondwettige macht gaat. Zijne bevoegdheid tot het nemen van algemeene maatregelen van inwendig bestuur is alleen een uitvloeisel van de in art. 54 den Koning toegekende uitvoerende macht. Algemeene maatregelen van inwendig bestuur zijn besluiten genomen ter uitvoering eener wet en betreffende onderwerpen

niet vatbaar voor regeling bij de wet. Elke dusdanige maatregel onderstelt eene wet.

De grenzen der bevoegdheid van de wetgevende en van de uitvoerende macht zijn door de Grondwet afgebakend. Delegatie van wetgevende macht op den Koning komt gedurig voor, zooals de spreker met voorbeelden aantóont. Toch is zij volkomen in strijd met de constitutioneele beginselen.

Deze mededeeling, die door den spreker voor de Versl. en Meded. wordt afgestaan, geeft aanleiding tot eene uitvoerige gedachtenwisseling.

De heer de Vries verklaart zich grootendeels met het gesprokene te vereenigen. Alleen op hetgeen over delegatie van macht is gezegd, heeft hij bedenking. Veelal is geene uitvoering van een wettelijk voorschrift mogelijk zonder nieuwe voorschriften om die uitvoering te regelen. De wetgever kan zijne voorschriften in détails uitwerken en weinig overlaten aan de uitvoerende macht, of zich met het uitdrukken van het hoofddenkbeeld vergenoegen en bij de uitvoering grootere vrijheid laten. Ook in het laatste geval kan hij niet geacht worden zijne macht aan het uitvoerend gezag te hebben overgedragen. De reden, waarom de wetgevende macht door de kroon met de vertegenwoordiging wordt gedeeld, ligt in het beginsel, dat een vrij volk zich geen lasten of verplichtingen laat opleggen zonder zijne toestemming. Maar heeft eenmaal het volk door zijne vertegenwoordigers in een gebod of verbod, in eenige wettige voorziening toegestemd, dan is aan dat beginsel voldaan. De wetgever doet geen afstand van zijn gezag, noch draagt dit aan het uitvoerend gezag over, wanneer hij naar den aard der zaak, naar den eisch der omstandigheden beslist, welke punten bij de uitvoering van zijn gebod moeten worden overgelaten aan het vrije oordeel van hem, aan wien de uitvoering is opgedragen.

De heer Tellegen wenscht alleen het eerste gedeelte van het betoog te bespreken. Hij wijst er op, hoe in de Grondwet van 1815, vóór de herziening van 1848, niet alles wat door den Koning en de Staten-Generaal werd geregeld, met den naam van *wet* werd bestempeld, b.v. was dit niet het

geval met de voorgdij des Konings, het regentschap, de begrooting. Hierdoor wordt de meening bevestigd, dat de Grondwetgever in 1815 in het woord *wet* niet alleen zag iets formeels.

Of hieruit nu echter zoude moeten worden afgeleid, dat elke algemeene maatregel van inwendig bestuur zoude moeten rusten op eene wet, vindt spreker niet zonder bedenking. Spreker helt, ook op grond van hetgeen in de grondwetscommissie van 1815 is voorgevallen, meer over tot het gevoelen, in Thorbecke's aantekening ontwikkeld, dat, waar de Grondwet van 1815 niet uitdrukkelijk eene wet gebod, het eene open kwestie bleef, wat al dan niet wettelijke regeling vereischte. Groote bezwaren vloeiden hieruit niet voort. Of de Koning had voor zijne maatregelen geld noodig, en dan konden de Staten-Generaal er toch niet buiten blijven, of hetgeen de Koning bepaalde, vereischte bedreiging van straf, en hiervoor was eene wet noodig. De wal keerde dus het schip. Die toestand is, wat het laatste punt betreft, geheel veranderd door art. 1 van de wet van 6 Maart 1818, in 't algemeen tegen overtreders van algemeene maatregelen van inwendig bestuur straf bedreigende. Hierdoor werd aan den Koning een blanc-seing in handen gegeven. Hierdoor laat zich dan ook de krachtige oppositie van Hogendorp tegen dit artikel gereedelijk verklaren.

Wat nu art. 54 betreft, in 1848 in de Grondwet gebracht, spreker meent, dat de heer de Pinto te veel hecht aan hetgeen daarover in de gewisselde stukken is gezegd, en dat in elk geval de uitdrukkelijke toekenning der uitvoerende macht aan den Koning dezen niet heeft ontnomen een recht, dat hij onder de Grondwet van 1815 bezat. Art. 73 (thans art 72), waarin over de algemeene maatregelen van inwendig bestuur werd gesproken, is bovendien onveranderd gebleven.

Verder wijst spreker er op, hoe in art. 72 in één adem van algemeene maatregelen van inwendig bestuur en van den Staat en van de koloniën werd gesproken. Zouden dan onder de Grondwet van 1815 die algemeene maatregelen voor de koloniën ook hebben moeten rusten op eene wet?

Ook de heer Buys is van meening dat de grens tusschen wet en algemeenen maatregel in de grondwet van 1848 niet duidelijker of onduidelijker is getrokken, dan in die van 1815. Daargelaten de vraag, zegt hij, of men in laatstgenoemd jaar niet bedoeld heeft om den Koning eene soortgelijke macht te geven als de Fransche en Duitsche vorsten door hunne ordonnantiën en verordeningen uitoefenden, staat het vast, dat men dit niet uitdrukkelijk deed en door onvoorwaardelijk alle wetgevende macht aan Koning en vertegenwoordiging gezamenlijk op te dragen, een recht des Konings om eigenmachtig en alleen als wetgever op te treden buitensloot. In 1848 nu is te dezen aanzien niets veranderd. Wel zegt de grondwet nu uitdrukkelijk, dat de uitvoerende macht bij den Koning berust, maar omdat in die macht geen recht van wetgeving ligt opgesloten, volgt daaruit toch niet, dat zulk een recht hem niet uit anderen hoofde zou kunnen toekomen. Immers de grondwet maakt den Koning toch tot iets anders en iets meer dan tot hoofd van de uitvoerende macht alleen.

In de tweede plaats staat de heer Buys stil bij de bewering, dat elke algemeene maatregel moet steunen op de wet. De spreker geeft dit dadelijk toe van die maatregelen, — en dit zijn verreweg de meeste, — welke algemeen bindende voorschriften behelzen en dus de vrijheid der onderdanen beperken. Maar voor zoover de algemeene maatregelen geen dergelijke bindende voorschriften inhouden — en de spreker voert eenige voorbeelden aan van de zoodanige — is het steunen op de wet ook het allerminst noodig. Niet omdat de maatregel algemeen is, maar omdat ze eene daad van wetgeving pleegt en dus ook alleen voor zoover ze dit doet, moet van een machtiging des wetgevers blijken.

Eene laatste opmerking betreft het vraagstuk over delegatie van wetgevende macht aan den Koning. 't Is zeker waar, dat de houder van een publiek recht, dit niet willekeurig aan anderen kan overdragen, maar steunt ons staatsrecht toch niet op de gedachte dat die bevoegdheid wel bestaat? Waarom moet de algemeene maatregel op de wet steunen? Omdat — zegt men — de Koning alleen dan eene

daad van wetgeving kan verrichten als de Wet hem daartoe machtigt. Is nu delegatie onvoorwaarlijk verboden, dan is ook geen enkele algemeene maatregel, welke een wetgevend karakter draagt, bestaanbaar. Kan omgekeerd de wetgever in het eene geval wel zijn recht aan den Koning overdragen, dan kan hij dit ook doen in het andere. Oneindig beter ware het zeker, wanneer de grondwet eene bepaling behelsde, welke het recht van delegatie uitdrukkelijk toekende en zijne grenzen omschreef.

De heer Opzoomer, die over het beginsel zelf een enkel woord wil spreken, wenscht vooraf een paar vragen te doen.

De eerste betreft het onderscheid tusschen formeel en materieel. De spreker is tegen Thorbecke opgekomen, omdat deze het wezen eener wet bloot in den vorm heeft gezocht. Maar als hij zelf dat wezen in het algemeene, het commune, het *κοινόν* zoekt, doet hij dan wel iets anders? Het is zeker een *andere* vorm, bij Thorbecke de oorsprong, de macht van wie de wet uitgaat, bij den spreker de ruimte van den kring, dien zij omvat, maar het is toch bij beiden een vorm, niet de inhoud, de materie van het stuk, waaraan getoetst zal worden of het een wet is.

Een tweede vraag is, of het kenmerk eener wet wel in het algemeene hare voorschriften kan te zoeken zijn. Moest al wat algemeen bindt een wet zijn, ware dan niet het begrip zelf van algemeene maatregelen van bestuur een tegenstrijdigheid?

Een derde vraag is, of er in de woorden, waarvan men zich, ook in de wet, bij deze rechtsstof bedient, niet veel onzekerheid is, die het gevaarlijk maakt zich er op te beroepen. Heeft de spreker niet aan de kroon de wetgevende macht in de koloniën toegekend? en toch spreekt de grondwet bij de koloniën zoo goed als bij de buitenlandsche betrekkingen en de algemeene geldmiddelen van opper-bestuur en men weet hoe Thorbecke op dat woord drukte.

Na deze vragen te hebben gedaan, betuigt de heer Opzoomer zijn instemming met de beschouwingen van den spreker over de grenzen der koninklijke macht, maar geeft in bedenkking, of die beschouwingen niet op een dieperen grond

moeten rusten. Een beroep op art. 54 grondwet, op het werkwoord *uitvoeren*, dat een voorwerp dient te hebben, hetwelk wel geen ander kan zijn dan *de wet*, schijnt hem onvoldoende. Hij meent, dat men hier het gebied eener grootere, ruimere theorie moet betreden, en, in plaats van aan de woorden der grondwet zich vast te klemmen, de uitlegging der woorden moet laten afhangen van den geest onzer constitutie. Naar zijn meening is dit de alles beslissende, ook hier beslissende vraag: moeten de bepalingen onzer grondwet verklaard worden naar het monarchale, het Duitsche, of naar het parlementaire, het Engelsche stelsel? In 1815 en 1830 dacht men op het vasteland van Europa zeker meer in den geest van het eerste stelsel. Ook bij ons. Maar in 1848 is het anders geweest. Zooals in de brochure over *de vertegenwoordiging volgens de Nederlandsche grondwet* ontwikkeld is, schijnt wat in onze grondwet over de begroting is bepaald de heerschappij alleen van het tweede stelsel te huldigen.

De heer de Pinto bepaalt zich in zijn antwoord tot eenige hoofdpunten, in het debat aangeroord. In de eerste plaats de vraag van den heer Opzoomer: is het onderscheidend kenmerk der wet, ook dan wanneer het gezocht wordt in het algemeene der regeling, niet bloot *formeel*, al is het ontleend aan *een anderen vorm* dan den door Thorbecke bedoelden? Het antwoord luidt ontkeunend. De onderscheiding van Thorbecke is geheel vormelijk, omdat zij geheel afhankelijk is van een uiterlijk kenmerk; dit kan men niet zeggen van eene onderscheiding tusschen wet en besluit, die het verschil zoekt in den inhoud van beiden. Maar, vroeg de heer Opzoomer in de tweede plaats, als algemeenheid der regeling het kenmerk is der wet, als »algemeen" en »wet" begrippen zijn, die elkander dekken, hoe kan er dan ooit sprake zijn van algemeene maatregelen, te nemen bij besluit? Antwoord: algemeenheid is een kenmerk, maar niet het eenig kenmerk der wet. Het zelfstandige der regeling uit eigen initiatief komt daarbij.

Er is beweerd, bij name door de heeren Tellegen en Bujs, dat door spreker te veel werd gehecht aan art. 54 der gel-

dende grondwet, alsof dit de quaestie uitmaakt, terwijl toch inderdaad in '48 niets zoude zijn veranderd. Dienaangaande zij opgemerkt, dat het grootste deel van sprekers betoog hieraan gewijd was om aan te toonen, dat, reeds volgens het stelsel en de geschiedenis der grondwet van, 15, de vraag in den door hem verdedigden zin moest worden beantwoord; maar dat in '48 het geldende stelsel uitdrukkelijk is bekrachtigd door het nieuwe artikel 54 en de daarvan door de regeering gegeven herhaalde en ondubbelzinnige verklaring. Wij hebben nu niet meer alleen eene optelling van 's Konings bijzondere rechten, maar eene algemeene enuntiatie van de macht, die de Koning volgens de grondwet uitoefent. Nu wordt het nemen van algemeene maatregelen van inwendig bestuur in art. 72 ondersteld, maar nergens onder 's Konings bijzondere rechten genoemd; dat recht moet dus voortvloeijen uit de algemeene enuntiatie van art. 54 en alzoo zijn een gevolg van 's Konings uitvoerende macht.

Wat betreft het laatste gedeelte van sprekers rede, dat voornamelijk bestrijding vond bij den heer de Vries, wordt gereedelijk toegegeven, dat de grenslijn tusschen ongeoorloofde delegatie van wetgevende macht en volkomen geoorloofde opdracht van bijzonderheden der uitvoering van de wet aan den Koning niet in alle gevallen even gemakkelijk te trekken is. Echter is er één beginsel, dat hier moet beslissen: de wetgever mag nooit abdiceeren in de handen der uitvoerende macht om haar de vrije, zelfstandige regeling van eenig onderwerp, dat uit den aard der zaak tot zijn werkkring behoort, geheel over te laten.

De heer de Geer vraagt en verkrijgt vergunning wegens het vergevorderde uur zijne bijdrage in de volgende vergadering voor te lezen.

De heer Beets deelt eenige nalezingen mede op zijne bijdrage over onuitgegevene gedichten van Anna Roemer Visschers. Zij zullen als een Naschrift in hetzelfde stuk der

Verslagen, waarin die bijdrage is opgenomen, geplaatst worden.

Dezelfde biedt voor de boekerij aan het Evangelie van Lucas in de Noefoorsche taal overgezet door J. L. van Hasselt, Utrecht 1878, en de secretaris, namens Prof. H. E. Moltzer te Groningen, Floris ende Blancefloer met inleiding en aantekeningen, Gron. 1879.

Daarop wordt de vergadering door den voorzitter gesloten.

ALGEMEENE MAATREGELEN VAN INWENDIG BESTUUR EN DELEGATIE VAN WETGEVENDE MAGT.

BIJDRAGE VAN

A. A. DE PINTO.

Wie een onderzoek wil instellen naar den kenmerkenden aard van koninklijke besluiten, houdende algemeene maatregelen van inwendig bestuur, heeft te doen met twee vragen.

Vooreerst, wat onderscheidt zoodanige besluiten van rijks-wetten?

Ten andere, waarin verschillen zij van de overige koninklijke besluiten?

Te rade gaande met de beperktheid van den tijd, mij hier tot spreken gegund, bepaal ik mij tot de eerste vraag. Ik zal daarbij streven naar die beknoptheid, welke geen betrekkelijke volledigheid uitsluit. Maar zelfs zoodanige volledigheid eischt, dat wij, de bevoegdheid der uitvoerende magt besprekende, die der wetgevende magt niet geheel buiten beschouwing laten; met andere woorden, dat wij in groote trekken nagaan niet alleen wat de formele grondslag moet zijn van 's Konings besluiten, houdende algemeene maatregelen van inwendig bestuur, maar tevens wat de wet al dan niet ter regeling mag overlaten aan die maatregelen.

Ziedaar het onafscheidelijk verband tusschen de twee onderwerpen, die de agenda dezer vergadering, als door mij te behandelen, vermelden, met een enkel woord aangewezen. En nu zonder verdere voorafpraak ter zake.

Thorbecke zegt in zijne aantekening op art. 106 der Grondwet van 1840:

„De grondwet ontleent het begrip van *wet* enkel van den persoon „die haar maakt. Zij heeft de vraag opengelaten, *wat moet* bij ons „door eene wet, en *wat kan* op eene andere wijze worden vastge-

„steld? Even als andere grondwetten, heeft zij zich onthouden, het „eigenaardig onderwerp der wet te omschrijven.

„Welke is dan de weg om, totdat eene volledige praktijk alle „twijfeling heeft weggenomen, gene vraag in de bijzondere gevallen „te beantwoorden? De grondwet verordent hier en daar, aangaande „zekere onderwerpen, dat zij moeten worden geregeld bij de wet. „*Waarom* gebiedt zij, in die stukken, dien vorm? De redenen kunnen „een wegwijzer zijn. Zoo zij dus eene regeling niet uitdrukkelijk „eigent, hetzij aan de wetgevende magt, hetzij aan de kroon alleen, „of eenig ander gezag, zal gelijksoortigheid, van grond en wezen, „aan de beschreven onderwerpen ten aanzien der onbeschrevene „moeten beslissen.

„De pogingen, die men in de commissie van 1815 deed, om de „grenzen der uitvoerende magt met opzigt tot de wetgevende magt „te bepalen, mislukten. Ware men geslaagd, er zou mede eene „omschrijving, zoo al niet van het begrip van maatregelen van inwendig „bestuur, dan toch der magt om ze te nemen, uit zijn voorgevloed, „die aan de andere zijde tevens het gebied der wetgeving raakte”.

Deze beschouwingen schijnen mij slechts ten deele juist. Het is volkomen waar, dat onze grondwet zich heeft onthouden »het eigenaardig onderwerp der wet te omschrijven” en dat zij hierin het voorbeeld van »andere grondwetten” heeft gevolgd. Geen wonder; want welken wetgever zoude het ooit gelukken zoodanige omschrijving met eenige volledigheid te geven, wie kan den dwazen waan koesteren, dat het mogelijk is met eenige naauwkeurigheid te bepalen wat in het algemeen »onderwerp der wet” is, kan of zal zijn? *Finis enim* — zoo leerde ons Baco — *et scopus, quem leges intueri, atque ad quem jussiones et sanctiones suas dirigere debent, non alius est, quam ut cives feliciter degant.* Maar waar is de wetgever, die met ziensblik zal uitmaken, welke onderwerpen, zij het alleen in de naaste toekomst, voor het geluk des burgers, voor het maatschappelijk welzijn, bij de wet regeling eischen? Er is echter een groot onderscheid tusschen »het onderwerp der wet” en »het begrip van wet”, en nu kan ik onzen grooten staatsman en geleerde bezwaarlijk toegeven, dat onze grondwet — ook vóór haar herziening in 1843 — dat begrip ontleent »enkel” van den persoon, die de wet maakt.

Zeker de grondwet zegt, zoomin als eenige andere Nederlandsche wet, wat eigenlijk eene wet is. Met zoodanige

leerstellige bepaling, die tot het gebied der wetenschap behoort, heeft zij zich gelukkig niet ingelaten. Maar mogen wij daaruit nu afleiden, dat wet, volgens onze constitutie, is een bloot formeel begrip, waarvan alles gezegd is, wat er van te zeggen valt in de woorden: wet is elk besluit, door den Koning in gemeen overleg met de Staten-Generaal genomen en in behoorlijken vorm afgekondigd? Ik geloof het niet.

Zal men zich voor de tegenovergestelde meening beroepen op de naturalisatie-wetten, die sedert 1850 een aanmerkelijk deel van ons Staatsblad in beslag nemen of op de wetten, waarbij ter uitvoering van art. 5 der wet van 22 April 1855, Stbl. n°. 32, regtspersoonlijkheid wordt toegekend aan vereenigingen, voor onbepaalden tijd of voor langer dan dertig jaren aangegaan, wat — merkwaardige tegenstelling met het onafzienbaar aantal naturalisatie-wetten — in een tijdvak van ongeveer 24 jaren nog niet eenmaal geschiedde? Het is mogelijk, maar ik meen, dat zoodanig beroep voldoende grond zoude missen.

Het valt niet te ontkennen, naturalisatie- en erkenningswetten zijn wetten alléén in formelen zin. Wat haar inhoud betreft, hebben zij niets gemeen met het begrip, dat men door het woord wet pleegt uit te drukken. Zij bevatten eene verklaring ten behoeve van, eene toekenning van regten aan een bepaald persoon of aan eene bepaalde vereeniging. Zij houden geen algemeen verbindend voorschrift in, geen voorschrift hoegenaamd zelfs, geen gebod of verbod, geldende in ruimeren of engeren kring, geenerlei regeling van eenig onderwerp. Inderdaad zijn zij dan ook niets anders dan maatregelen ter uitvoering van wetten, die op hare beurt strekken ter uitvoering van de artt. 7 en 10 der grondwet, maatregelen uit hun aard vreemd aan de bemoeijingen der wetgevende magt, naar die de grondwet of de wet om redenen van bijzonderen aard, die wij hier niet hebben te waarderen, binnen den kring van haar bevoegdheid heeft gebragt. Nu spreekt het echter van zelf, dat men uit het karakter der uitzonderingen niet tot dat van den regel mag besluiten en alzoo niet mag zeggen: wet is bij ons een bloot formeel begrip, omdat de naturalisatie-wetten, die de grondwet in art. 7 bedoelt, niets anders zijn dan in den vorm eener wet tot stand gekomen maatregelen ter uitvoering van de bij het-

zelfde grondwetsartikel voorgeschreven organieke wet. Neen, deze uitzonderingen, deze wetten voor bijzondere personen en gevallen, deze *privae leges* mogen ons niet op een dwaalspoor voeren, waar wij ons bezig houden met de vraag, wat in materiëlen, niet in bloot formelen zin, wat, met het oog op haar inhoud, het begrip is van wet — »wat bij ons door »eene wet (moet) en wat op eene andere wijze (kan) worden »vastgesteld”.

De grondwet — zeide Thorbecke voor haar herziening in 1848 — heeft deze vraag opengelaten. Ik veroorloof mij de juistheid dezer uitspraak in twijfel te trekken. Waar de grondwet de wetgevende magt ter gezamenlijke uitoefening opdraagt aan den Koning en de Staten-Generaal, als vereenigd het hoogste gezag in den Staat uitmakende, daar mag en moet men aannemen, dat in die opdracht om de wet te geven het woord wet, waar van geen beperking blijkt, is op te vatten in dien ruimen zin, dien de regtsgeleerden van den ouden en nieuwen tijd niet gearzeld hebben daaraan toe te kennen.

»Lex est cui omnes obtemperare convenit . . . communis »sponsio civitatis (πόλεως δὲ συνθήκη κοινὴ) ad cuius »praescriptum omnes qui in republica sunt vitam instituere »debent”. Demosthenes, aangehaald door Marcianus L. I Inst. (l. 2 D. de legibus, I, 3).

»C'est un acte de la volonté souveraine qui ou commande »certaines choses ou les permet sous des conditions détermi- »nées, ou les défend soit d'une manière absolue, soit avec des »reserves”. Merlin, Rép., voce Loi.

»Het begrip van wet is het algemeene voorschrift, waar- »uit regten en verplichtingen worden geboren”. De Bosch Kemper, *Handl. tot de kennis van het Ned. staatsregt*, B. I, § 41, blz. 87.

Eene wet alzoo is eene zelfstandige, van geen hooger gezag in den staat afhankelijke, voor allen, die tot het staatsverband behooren of zich op het staatsgebied bevinden, voor zoover zij met haar in aanraking komen, verbindende regeling van alle regtsbetrekkingen, zonder onderscheid, die tusschen den staat en bijzondere personen of tusschen dezen onderling bestaan. Het is mij dan ook niet duidelijk, wat Thorbecke bedoelt met het »eigenaardig” onderwerp der wet. Alles, wat op een gegeven oogenblik algemeene regeling eischt door

tusschenkomst des wetgevers, hij zij dan alleenheerscher, eene souvereine volksvergadering of eene vereeniging van vorst en volksvertegenwoordiging, is onderwerp van wetgeving. Men kan twisten en men twist — vooral in onze dagen — veel over de grenzen van het gebied der staatsbemoeijng, men kan veel of betrekkelijk weinig eischen van de wet, men kan een min of meer ontwikkeld geloof hebben in de staatsalmagt of in het vermogen der wet, bij name der strafwet, om alle maatschappelijke kwalen en ziekten te genezen of althans te lenigen, men kan het goed achten of niet om den dwang der wet in te roepen ter verzekering der naleving van zedelijke verpligtingen, die niet kunnen worden veronachtzaamd zonder schade voor het algemeen welzijn, — dit alles raakt het staatsregt niet. Toegegeven, wat al meer en meer wordt betwist, dat men in politieken en oeconomischen zin den kring der staatsbemoeijng binnen bepaalde grenzen kan afbakenen, staatsregtelijk schijnt men in geen geval te kunnen spreken van een »eigenaardig» onderwerp der wet, en moet veeleer elk onderwerp, tot welks algemeene regeling, waarom dan ook, wordt besloten, die regeling, in hoofdzak en beginsel, vinden in de wet en in de wet alléén *).

Die algemeene zelfstandige regeling nu, de wet, waarover zij dan ook handele, kan van geene andere staatsmagt of vereeniging van staatsmagten uitgaan dan van die, aan welke de grondwet het vermogen om wetten te geven — »de wetgevende magt» — opdraagt. De stelling, dus geformuleerd, schijnt oppervlakkig een axioma. Toch wordt zij door velen betwist, toch zijn onder onze grondwet, vóór en na haar herziening in 1840 en 1848, zeer vele koninklijke besluiten, zoogenaamd houdende algemeene maatregelen van inwendig bestuur, genomen, welker grondwettigheid alléén is te verdedigen in de onderstelling, dat den Koning, buiten overleg met de Staten-Generaal en zonder beperking tot de gevallen, uitdrukkelijk in de grondwet voorzien, eene zelfstandig regerende, dus wetgevende, magt toekomt, toch is de verbindende kracht van meer dan één dier besluiten gehandhaafd door de regtspraak van ons hoogste regterlijk collegie. Ook Thorbecke was, blijkens zijne aangehaalde woorden, in 1841 van oor-

*) Vgl. de Bosch Kemper, *Handl.* t. a. p.

deel, dat de grondwet, waar zij de regeling van eenig onderwerp niet voorbehoudt aan de wetgevende magt, zelfstandige regeling door de kroon, ook al schrijft zij deze niet voor gelijk bij het bestuur der buitenlandsche bezittingen en koloniën, niet onvoorwaardelijk in den weg staat. Men moet dan, volgens Thorbecke, onderscheiden, en de redenen, waarom de grondwet hier en daar aangaande zekere onderwerpen gebiedt, dat zij moeten worden geregeld bij de wet, kunnen bij die onderscheiding een wegwijzer zijn. »Gelijksoortigheid van grond en wezen aan de beschreven onderwerpen zal ten aanzien der onbeschrevene moeten beslissen”.

Ik moet de juistheid dezer redenering betwisten. Verdeeling van zelfstandig regelend, dat is van wetgevend, vermogen tusschen, toekenning van dat vermogen aan twee verschillende staatsmagten is op zich zelf onaannemelijk. Daarenboven, als de grondwet den Koning alléén als wetgever erkende, zij het dan ook met zekere beperkingen ten aanzien van bepaaldelijk in de grondwet genoemde of feitelijk bij de gewone wet reeds geregelde onderwerpen, waarom maakt zij dan uitsluitend gewag van wetgevende magt, door den Koning in overleg met de Staten-Generaal uitgeoefend? De Koning, deel der wetgevende, is tevens hoofd der uitvoerende magt, maar sedert wanneer is wetgeving en bestuur, vaststelling en uitvoering van wetten hetzelfde? De »wegwijzer,” door Thorbecke aan de hand gedaan, schijnt mij dan ook de ware niet. Laten wij toezien, dat hij ons niet op een dwaalweg leide.

Mij komt het voor, dat ingeval de grondwet »eene regeling uitdrukkelijk eigent aan de wetgevende magt,” daarin slechts bij uitzondering eene attributie van magt is gelegen; waar nl. hetzij, zooals bij de naturalisatie, de wetgevende magt buiten hare gewone grenzen treedt, hetzij eene wetgevende bevoegdheid uitdrukkelijk wordt erkend, die in verband met andere voorschriften der grondwet twijfelachtig zoude kunnen zijn of schijnen. Voorbeelden van dit laatste vindt men in art. 8, 2de lid, waar naast den regel, dat ieder Nederlander tot elke landsbediening benoembaar is, uitdrukkelijk wordt bepaald, dat geen vreemdeling hiertoe benoembaar is dan volgens de bepalingen der wet; in art. 27, waar naast het grondwettig voorschrift, dat het inkomen bepaalt van

den in 1848 regerenden Koning, aan de gewone wet wordt overgelaten bij elke troonsbeklimming, het inkomen der kroon te regelen; in art. 59, 2de, 3de en 4de lid, waar 's Konings opperbestuur, d. i. zijne wetgevende magt over de koloniën en bezittingen van het rijk in andere werelddeelen, in het 1ste lid erkend, aan belangrijke door de wet te stellen beperkingen wordt onderworpen; in art. 61, 2de lid, waar, bij uitzondering op den regel van het eerste lid, volgens welken de Koning de bezoldiging regelt van alle collegiën en ambtenaren, die uit 's lands kas betaald worden, de wet de bezoldiging regelt van alle ambtenaren der regterlijke magt; eindelijk in art. 66, 3de lid, volgens 'twelk amnestie en abolitie, die geacht zouden kunnen worden onder gratie in ruimen zin te zijn begrepen, niet dan door eene wet worden toegestaan.

Waar daarentegen de grondwet eenige regeling of andere bevoegdheid uitdrukkelijk aan de kroon alleen »eigent'', is de grond eener zoodanige bepaling doorgaans geen andere dan haar noodzakelijkheid om hetzij 's Konings magt uit te breiden buiten de van zelf aangewezen grenzen van het uitvoerend gezag, zoo als daar waar Zijne Majesteit het opperbestuur over de koloniën of wel het regt van gratie en van dispensatie wordt toegekend, hetzij om mogelijken twijfel hoever het uitvoerend gezag zich uitstrekt te voorkomen, gelijk b.v. in art. 55 (opperbestuur der buitenlandsche betrekkingen), art. 56 (oorlogsverklaring) en art. 57 (vredes- en andere verdragen).

Uit dit een en ander volgt, dat Thorbecke's wegwijzer hier geen veilige gids is. Ten aanzien van de »onbeschreven'' onderwerpen te beslissen op grond van gelijksoortigheid met de »beschreven'' is allerminst geoorloofd, waar men te doen heeft met voorschriften, die, wel verre van uitvloeisels te zijn van het constitutioneel beginsel, dat de uitvoerende magt bij den Koning berust, veeleer de strekking hebben om 's Konings gezag, voor wat betreft bepaaldelijk omschreven regten, buiten den algemeenen kring zijner bevoegdheid uit te breiden. Waar het zoodanige bijzondere regten geldt, is geen plaats voor analogie.

Verder zoude ik meenen, dat in die menigvuldige gevallen, waarin de grondwet, vooral na haar laatste herziening, rege-

ling van eenig onderwerp bij de wet gebiedt, in den regel en waar geen der voormelde redenen bestaat, waarom eene uitdrukkelijke attributie geacht moet worden aanwezig te zijn, de nadruk moet vallen op de noodzakelijkheid der regeling, niet op de magt, van wie de regeling behoort uit te gaan. Of zoude, om mij te bepalen tot een paar voorbeelden, aan het eerste hoofdstuk ontleend, iemand betwijfelen, dat de uitoefening der burgerlijke regten alléén door de wet kan worden bepaald en dat de uitoefening van het grondwettig regt van vereeniging alléén door de wet kan worden geregeld en beperkt, al had de grondwet voorziening *in dien vorm* niet uitdrukkelijk voorgeschreven?

Ten laatste wijst Thorbecke in zijne aantekening op art. 106 der grondwet op het mislukken van »de pogingen, die »men in de commissie van 1815 deed om de grenzen der »uitvoerende magt met opzigt tot de wetgevende magt te »beperken". Wat daarvan is, vinden wij geboekstaafd in het Journal van Raepsaet.

Het is bekend, dat de grondslag der beraadslagingen van de commissie van 1815 was de destijds in de noordelijke provinciën geldende grondwet van 1814.

Art. 12, 1^e en 2^e lid, dier grondwet bepaalt:

»De Souvereine Vorst pleegt alle de daden van de souvereine waardigheid, na de zaak in overweging te hebben gebragt bij den raad van state.

»Hij alleen beslist en geeft telkens van zijn genomen besluit kennis aan den raad".

In de zitting der commissie van 8 Mei 1815, waarin dit artikel aan de orde was, werd besloten het aan eene speciale commissie te verzenden, die belast zoude worden om het ontwerp te redigeren van een nieuw artikel *pour prévenir l'abus du pouvoir réglementaire pour l'exécution des lois* *).

Die commissie, benoemd in de zitting van 9 Mei en zamengesteld uit de heeren de Thiennes, Holvoet, Elout en van Lijnden †), bragt in de zitting van 16 Mei verslag uit bij monde van den heer Elout. Haar advies strekte om te verklaren:

1°. Que le roi exerce exclusivement le haut pouvoir exécutif;

*) Journal, p. 69.

†) Journal, p. 70.

20. Qu'il est le chef suprême de l'administration générale;
 30. Qu'il maintient la tranquillité et la sûreté publiques;
 40. Que la commission, tout en reconnaissant l'abus qui a été fait du pouvoir réglementaire dans les dernières années du gouvernement autrichien et dans tout le cours de notre réunion à la France, sous Bonaparte, était cependant d'avis, qu'on ne pouvoit restreindre le pouvoir réglementaire du roi, sans entraver la marche du service, qu'en conséquence elle était d'avis de ne pas parler dans la constitution du pouvoir réglementaire, d'autant moins, que si les réglemens, que le roi donnera, sont en opposition avec la loi fondamentale ou avec la loi pour l'exécution de laquelle ils sont faits, les états généraux peuvent les faire retirer à leur session subséquente.

Na een debat, waarvan Raepsaet (p. 77) een kort verslag mededeelt, werden de drie eerste voorstellen verworpen, behalve om andere redenen, die elk van dezen meer in het bijzonder raakten, op den algemeenen grond: »qu'il était »dangereux d'établir les pouvoirs par des définitions, qui »présentent trop de vague, à raison de leur généralité, et »que le gouvernement, dans les temps difficiles, en tire toujours davantage". Daarentegen vereenigde de commissie zich met het vierde voorstel. Het denkbeeld van Raepsaet, dat de Koning verplicht zoude worden om de door hem vastgestelde reglementen aan de goedkeuring der Staten-Generaal te onderwerpen, vond geen bijval. Men wierp hem tegen — eene tegenwerping, die hem, blijkens de noot op bl. 77 van zijn journal, niet afdoende voorkwam —: »que cette masse »de réglemens et d'ordres aurait enlevé trop de temps aux »états généraux, qu'il suffisait" — en hieruit blijkt, dat de commissie van 1815 reeds zeer juist inzag, dat de Staten-Generaal, deel der wetgevende magt, tevens geroepen waren tot contrôle over de uitvoerende magt — »que les états généraux pussent réclamer contre ceux qui en fournissaient des »motifs".

Wat volgt uit deze belangrijke discussie, waarvan het te betreuren is, dat niet meer bijzonderheden tot onze kennis zijn gekomen dan de weinige, die Raepsaet ons mededeelt?

Eensdeels de juistheid der opmerking van Thorbecke, dat de pogingen, die men in de commissie van 1815 deed om de

grenzen der uitvoerende magt met opzigt tot de wetgevende magt (door eene grondwettige formule) te bepalen, mislukten.

Anderdeels, dat zoo er in de commissie verschil heerschte over de vraag of zoodanige formule wenschelijk was, men het eens was over de zaak en bepaaldelijk hierover, dat de regerende magt (le pouvoir réglementaire), waarvan onder vroegere regeringen, bij name in de zuidelijke gewesten, zooveel misbruik gemaakt was, beperkt moest zijn tot de uitvoering der wetten (l'exécution de la loi).

Uit deze zienswijze der commissie van redactie van het ontwerp der eerste grondwet voor het koninkrijk der Nederlanden blijkt dan ook, waarom in art. 73 dier grondwet, met vermijding der dubbelzinnige uitdrukking van art. 32 der grondwet van 1814 »alle de daden van souvereine waardigheid», voor het eerst sprake is van algemeene maatregelen van inwendig bestuur, eene uitdrukking, op zich zelf duidelijk, die alleen onduidelijk is geworden door het misbruik, daarvan in de praktijk gemaakt, eene uitdrukking in elk geval, waaronder in den geest der commissie van redactie niets anders kan worden verstaan dan algemeene, in tegenstelling van bijzondere besluiten, reglementen of verordeningen door den Koning genomen of vastgesteld ter uitvoering van de wetten.

Dit wordt bevestigd in het advies, door den voorzitter der commissie, G. K. van Hogendorp, weinige jaren later als lid der Tweede Kamer van de Staten-Generaal uitgebragt in de zitting dier kamer van 17 Februarij 1818 bij de belangrijke beraadslagingen over de wet van 6 Maart 1818 omtrent de straffen, tegen de overtreders van algemeene verordeningen uit te spreken of bij provinciale of plaatselijke verordeningen vast te stellen (Stbl. n°. 12) *).

»Les mesures d'administration» — ziedaar de woorden van Hogendorp — »dont il est parlé à l'art 73, sont des mesures »pour l'exécution des lois».

*) Handelingen van de Tweede Kamer der Staten-Generaal gedurende de zitting van 1817—1818: Uitgave Noordziek, bl. 236. Dat ook de beste en meest gezag hebbende Fransche schrijvers in de *réglemens d'administration publique* niets anders zien dan maatregelen ter uitvoering der wet is reeds zoo voldoende aangetoond door Jhr. Mr. J. Quarles van Ufford in zijne uitmuntende verhandeling in de Themis van 1848, bl. 366 vgg, en bepaaldelijk aldaar, bl. 425 vgg, dat ik daarbij niet andermaal behoef stil te staan.

Andere leden der kamer spraken in gelijken geest.

Gendebien, even als Hogendorp een tegenstander der wet, liet zich aldus uit:

»Sans entendre tracer ici le cercle, dans lequel les dispositions royales doivent se renfermer, je dirai, sans m'exposer à la contradiction, puisque ma doctrine est enseignée par tous les publicistes, que les réglemens du roi, qui ont pour objet l'exécution des lois de l'Etat, ne peuvent y rien ajouter».

Hennequin, mede tot de minderheid, die tegen het ontwerp stemde, behoorende, sprak in andere woorden hetzelfde gevoelen uit.

Vooraf merkwaardig echter is de redevoering van van Crombrugghe, die bij zijne verdediging van het regeringsvoorstel zeer juist deed uitkomen, dat art. 73 (72) der grondwet 's Konings bevoegdheid om algemeene maatregelen van inwendig bestuur te nemen niet schept, maar als noodzakelijk gevolg en onmisbaar attriboot van Zijner Majesteits uitvoerende magt onderstelt. »Il est évident que sans l'art. 73 le Roi ne serait point tenu de communiquer au Conseil d'Etat des mesures générales d'administration, mais il est également indubitable que le Roi aurait de même, sans cet article, la faculté d'adopter de telles mesures, parceque cette faculté est de l'essence du pouvoir exécutif, et que sans elle le Gouvernement ne pourrait, dans une multitude de cas, atteindre le but de son institution, à moins que l'on ne vueille supposer que toutes les branches de la législation soient continuellement réunies».

Onder de sprekers voor de wet verdedigde alleen de heer Reijphins het gevoelen, dat art. 73 der grondwet, waar het spreekt van algemeene maatregelen van inwendig bestuur, eene delegatie van wetgevende magt inhoudt op den Koning, wiens uitvoerende magt, volgens dien spreker, moet worden onderscheiden van wat hij noemt »sa qualité d'administrateur suprême de l'Etat».

Zeker munt deze onderscheiding niet uit door groote helderheid. Er is dan ook in de beraadslagingen geen blijk, dat de meerderheid, die voor de wet stemde, zich vereenigde met het geheel op zich zelf staand advies van den afgevaardigde uit West-Vlaanderen. Evenmin is er in de redevoering, waarmede het ontwerp door den minister van binnenlandsche

zaken der Tweede Kamer werd aangeboden in haar zitting van 30 Jan. 1818 *), iets, dat regt geeft tot de onderstelling, dat de regering in art. 73 der grondwet zag eene attributie van wetgevende magt, door den Koning zelfstandig uit te oefenen, ook zonder titel in eene bijzondere bepaling, hetzij der grondwet, hetzij der gewone wet. Toch verhieven van Hogendorp en anderen in de Tweede Kamer hunne stem tegen het regeringsvoorstel, omdat, naar hun inzien, waar het uitvoerend gezag zich streng houdt binnen de grenzen zijner grondwettige bevoegdheid, reglementaire bepalingen, bevelen van dat gezag afkomstig, geene strafregtelijke sanctie eischen; terwijl elk voorschrift, waarmede dit wel het geval is — gelijk dit reeds werd uitgedrukt in het verslag der centrale afdeling †) — het onderwerp eener wet moet uitmaken §).

De juistheid dezer theorie, die mij voorkomt betwistbaar te zijn, zal ik thans niet onderzoeken, maar het feit valt niet te ontkennen, dat, zoo al niet tengevolge, dan toch na de wet van 1818 de Koning, zonder medewerking van de Staten-Generaal, als wetgever optrad. Van dien tijd toch dagteekent het begin der bekende besluiten-regering, waarbij al meer en meer inbreuk werd gemaakt op het gebied der wetgevende magt. Men denke aan de besluiten op de oprigting van fabrieken en trafieken, op de broodzetting, op de middelen van vervoer, op de levensverzekeringen en zooveel andere, bij name onder de regering van Koning Willem I, maar ook nog later genomen.

Geen wonder, dat bij de grondwetsherziening van 1848 de aandacht op dit misbruik gevestigd was en dat men naar waarborgen zocht om het in het vervolg te voorkomen.

*) Bij Noordziek, Handelingen, bl. 213, 214.

†) Bij Noordziek, Bijlagen der Handelingen, bl. 289.

§) In verband hiermede zeide van Hogendorp: „Tant que j'ai eu l'honneur de présider le conseil d'Etat pour S. M., je n'ai jamais connu d'autre maxime sinon que la sanction pénale insérée dans un règlement, pour le royaume en général, rendait nécessaire une proposition de loi aux Etats Généraux”.

Thorbecke, die — wij zagen het — in zijne aantekening op de Grondwet van 18¹⁵/₄₀ van oordeel was, dat deze »de grenzen der uitvoerende magt met opzigt tot de wetgevende magt” niet genoegzaam bepaalde en die elders in hetzelfde werk *) de aanwijzing der onderwerpen, die regeling eischen in den vorm van een algemeenen maatregel van inwendig bestuur, »een der duistere, door de wet nog onaangeroerde hoofdpunten van ons administratief regt” had genoemd, brak in zijne »Bijdrage tot de herziening der Grondwet” †) een lans voor het beginsel »dat een algemeene maatregel van bestuur steeds eene bepaalde wet achter zich moet hebben, waarin zijn regtstitel ligt” en wenschte dit in de herziene grondwet te zien uitgedrukt, b.v. aldus: »elke maatregel van bestuur rust op eene wet, die er het onderwerp »en gebied van bepaalt”.

Aan den wensch van Thorbecke om het door hem zoo juist geformuleerde beginsel in de door hem voorgestelde, m. i. te beperkende, woorden of op andere wijze in de grondwet uit te drukken werd niet voldaan.

Toch schijnt het mij onbetwistbaar, dat zoo al van 1815 tot 1848 eenige ernstige twijfel mogelijk was aangaande de vraag, hoever 's Konings grondwettige magt tot het nemen van algemeene maatregelen van inwendig bestuur reikt, deze bij de laatste grondwetsherziening allen grond heeft verloren.

In de eerste plaats beroep ik mij hier op het nieuwe artikel 54: »de uitvoerende magt berust bij den Koning”.

In de grondwet van 18¹⁵/₄₀ en in het ontwerp der commissie van 17 Maart 1848 werd — naar het woord van Thorbecke §) — »de koninklijke magt beschreven door opstelling harer bijzondere regten”. De algemeene enuntiatie kwam het eerst voor in het regeringsontwerp.

Wat beteekent zij?

Uitvoeren is een bedrijvend werkwoord, alléén als zoodanig gebezigd, en waarbij men zich dus altijd een voorwerp denkt,

*) Ad art. 72, bl. 180, 181, 2de druk.

†) Leiden, 1848. Zie bl. 65.

§) Bijdrage, bl. 17.

ook dan als het niet is uitgedrukt. 's Konings uitvoerende magt moet dus beteekenen zijn magt om iets uit te voeren, om aan iets uitvoering te geven. En wat is dat »iets'' hier anders, wat kan het anders zijn dan de wet?

Zoo ook de regering van 1848 in haar antwoord op het verslag der dubbele kamer *) ad artt. 53 en 54;

»De wetgevende magt maakt de wetten, de regterlijke past »ze toe, de uitvoerende voert uit en de bepalingen der wet »en de uitspraken des regters'' (wat inderdaad ook niets anders is dan uitvoering van de door den regter binnen den kring zijner bevoegdheid toegepaste wet).

Verder: »Tot de uitvoerende magt moet worden gebragt, »alles wat behoort tot den regelmatigigen gang des bestuurs »en zijnen grond vindt in de grondwet, de overige wetten »en de regterlijke uitspraken''.

Eindelijk: »eene regeling van vele onderwerpen *bij besluit* »die *bij wet* behoorden geregeld te worden is geen gevolg »van *het begrip der uitvoerende magt zelf*, maar zoude zijn »een *misbruik*, door het overschrijden der grenzen ontstaan, »welke de *uitvoerende magt* van de *wetgevende* scheiden''.

Dit alles laat geen twijfel over, dat 's Konings in art. 72 onderstelde, maar in de artt. 53—70 niet onder zijne „bijzondere regten'' opgenoemde bevoegdheid tot het nemen van algemeene maatregelen van inwendig bestuur enkel en alléén is een uitvloeisel van zijne, in art. 54 uitdrukkelijk erkende algemeene magt tot uitvoering van de wetten en dus grondwettig nooit buiten dat gebied kan gaan.

Trouwens ook deze gevolgtrekking werd door de regering van 1848 met zooveel woorden gemaakt, toen zij op de naar aanleiding van art. 72 in het verslag der Tweede Kamer gedane vraag: »wat onder algemeene maatregelen van inwendig bestuur van den staat te verstaan zij en of deze »uitdrukking in het stelsel der regering nog iets meer omvat »dan de koninklijke besluiten, die het uitvloeisel zijn van »de bij art. 54 aan den Koning opgedragen uitvoerende »magt'', antwoordde: »In art. 72, al. 1 worden door de

†) Voorduin, Gesch. en Beginselen der Grondwet, bl. 145, 146.

»woorden *algemeene maatregelen van inwendig bestuur van den staat* niets anders bedoeld dan die koninklijke besluiten en »verordeningen van *algemeene werking*, welke een uitvloeisel »zijn van de in art. 54 aan den Koning opgedragen uitvoe- »rende magt" *).

Nu waren deze duidelijke en voor geen tweeledige uitlegging vatbare verklaringen der regering door de vragen der kamer uitgelokt, maar zij zijn in volkomen overeenstemming met de toelichting, reeds vooraf en ongevraagd gegeven van art. 117: »De maatregelen van inwendig bestuur" — over welker afkondiging dat artikel handelt — »berusten altijd »op *eene wet*. Zij treffen de uitvoering, maar zijn daarom niet »minder verbindend" †).

Wanneer men deze herhaalde en ondubbelzinnige verklaringen leest en overweegt, dan is er reden om zich te verwonderen, dat de heer Mr. J. Heemskerk Az. in zijne »Praktijk onzer grondwet" §), na als zijn gevoelen te hebben te kennen gegeven, dat de stelling, dat iedere maatregel van inwendig bestuur op *eene wet* berust, naar de geschiedenis en praktijk der Grondwet van 1815, zeer betwistbaar is, verder oordeelt, dat het »duidelijk" is »dat de zaak" na 1848 »in denzelfden regtstoestand bleef als onder de vorige »grondwet".

Tot deze conclusie kwam deze geleerde schrijver, als ik wel zie, alléén door, met terzijdestelling van alles wat vroeger door de regering ter toelichting van het nieuwe artikel 54 in verband met onze vraag was gezegd, uitsluitend te letten op het antwoord, door haar bij art. 72 gegeven aan de dubbele kamer, die, naar het schijnt, dit alles nog niet duidelijk genoeg achtende, op nieuw vroeg: »wat door maatregelen van inwendig bestuur te verstaan zij".

Het antwoord **) luidde nu: »alle koninklijke besluiten,

*) Voorduin, bl. 182, aant. V, bl. 183, 184, aant. VIII.

†) Voorduin, ad artt. 117 en 118, bl. 272.

§) Bijdragen tot de kennis van het Staats-, Provinciaal- en Gemeentebestuur in Nederland, 22e Dl. (1878), bl. 146.

**) Bij Voorduin, bl. 190.

»bevelen en beschikkingen, gegeven of genomen ter uitvoering eener wet of behandelende onderwerpen niet vatbaar voor wettelijke regeling, voorzoover die besluiten, bevelen of beschikkingen bestemd zijn algemeen te werken, of met andere woorden, voorzoover ze zijn generaal, niet speciaal”.

Legt men dit antwoord naast de vroeger gegeven antwoorden en ongevraagde verklaringen der regering, dan is er volkomen overeenstemming in zoover ook hier gewezen wordt 1°. op het vereischte »uitvoering eener wet”, 2°. op de bestemming om »algemeen te werken”; maar er is verschil in uitdrukking, in zoover men hier voor het eerst vindt de woorden: »of behandelende onderwerpen niet vatbaar voor wettelijke regeling”.

Ik zeg verschil in uitdrukking, geen verschil in de zaak zelve en voor die meening vind ik een bondgenoot in een uitmuntend gemotiveerd vonnis der arrondissements-regtbank te Zierikzee van den 22^{en} December 1876 *), waarin ik lees: »dat deze laatste woorden *of behandelende onderwerpen niet vatbaar voor wettelijke regeling* niet zóó moeten worden opgevat als of ook maatregelen van bestuur, niet steunende op eene wet, wettige kracht zouden kunnen hebben, omdat dan moet worden ondersteld, dat de regering door de bijvoeging van die laatste woorden zoude zijn teruggekomen op de boven” — ook door mij — »aangehaalde duidelijk door haar gedane verklaringen en dus plotseling” — ik voeg er bij: en zonder daarvan reden te geven — »van meening zoude zijn veranderd, hetgeen zonder andere gegevens niet aan te nemen is”.

Regt duidelijk is de zin der aangehaalde woorden niet. »Onderwerpen, niet vatbaar voor wettelijke regeling”. Maar ook eene regeling bij besluit, dat is bij eene wettelijke verordening, is eene wettelijke regeling. Bedoeld zal wel zijn: »onderwerpen niet vatbaar voor regeling bij de wet”. In dat geval echter wordt teregt gewezen op een tweede vereischte van een algemeenen maatregel van inwendig bestuur,

*) Weekblad van het Regt, n°. 4117.

dat het eerste — uitvoering van de wet — niet uitsluit, maar daarmee te zamen gaat. Niet alles mag door de wet ter uitvoering, ter vaststelling worden overgelaten aan den Koning. Wat aan regeling bij besluit wordt overgelaten, moet, als van reglementairen aard, niet vatbaar zijn voor regeling bij de wet. Anders komt men op het verboden terrein der delegatie van wetgevende magt, waarover straks nog nader. Alzoo zie ik in het antwoord der regering aan de dubbele kamer slechts eene niet ongewone fout. Voor of leze men *en* en de definitie — dan luidende »besluiten gegeven ter uitvoering eener wet en betreffende onderwerpen niet vatbaar voor wettelijke regeling” — is niet in strijd met, maar alleen iets vollediger dan vroeger gegeven bepalingen.

Ook zonder dat zij in de Grondwet is opgenomen — dit is de slotsom van ons onderzoek — geeft zij de kenmerken van algemeene maatregelen van inwendig bestuur duidelijk aan. Toch bleef dieuaangaande ook na 1848 twijfel heerschen, een twijfel, die gevoed werd door de administratieve praktijk. Niet alleen bleven opvolgende ministeriën tot op heden de hand houden aan tal van besluiten, die, volgens de uitlating der regering bij de laatste grondwetsherziening, hun oorsprong hebben in misbruik van magt, maar gingen zij voort met aan den Koning menig besluit voor te dragen als algemeenen maatregel van inwendig bestuur, waarvan het minstens twijfelachtig is, of het wel op eene wet berust. Thorbecke zelf erkende in dit opzigt schuld en pleitte verzachtende omstandigheden, toen hij in de zitting der Tweede Kamer van 29 October 1861 herhaaldelijk het woord voerde ter verdediging van een amendement op art. 21 van het ontwerp der wet op de organisatie van den Raad van State, strekkende om aan dit artikel, dat onderzoek bij dien Raad gebiedt o. a. van alle maatregelen van inwendig bestuur, toe te voegen de woorden: »door ons tot uitvoering der wetten te nemen”.

Het amendement werd verworpen, even als een ander van gelijke strekking van den heer van Eck, nadat het fel bestreden was door den minister van justitie Godefroi, gelijk

zijn ambtsvoorganger Nedermeijer van Rosenthal negen jaren vroeger — in de zitting van 23 Maart 1852 — weerstand had geboden aan den aandrang, die zich in en buiten de Kamer had geopenbaard, om de destijds o. a. in de bekende brochure van de Bosch Kemper gestelde en behandelde vraag: »wat zijn maatregelen van algemeen bestuur?» te beantwoorden door eene omschrijving van hun gebied in het toen aanhangig ontwerp der wet van den 5^{den} Mei 1852 (Stbl. No. 92), waarbij ter uitvoering van art. 117 der grondwet de wijze van afkondiging van algemeene maatregelen van inwendig bestuur werd geregeld.

De minister Godefroi was bij het belangrijk debat van 1861 nog van oordeel, dat de regelende bevoegdheid der uitvoerende magt niet beperkt was tot de uitvoering van wetten. Waar dan de grens moet worden gesteld, werd door hem echter niet gezegd. Hij bleef dus in gebreke stelsel tegenover stelsel te plaatsen. Dit was evenmin geschied in 1852 door den minister van Rosenthal, die echter wees op de wenschelijkheid om »de uniforme regtspraak van den »Hoogen Raad in deze zaak tot rigtsnoer te nemen”.

En in welke rigting nu bewoog zich die »uniforme regtspraak” in eene reeks van arresten, waarvan het eerste dagteekent van 18 Junij 1844 *) en het laatste mij bekende van 23 Maart 1874 †), alzoo gedurende een tijdvak van nagenoeg dertig jaren? Ik kan het niet ontveinzen, in eene rigting van uitbreiding van 's Konings regelende bevoegdheid buiten het gebied van uitvoering der wet, zonder dat daaraan eenige andere grenzen gesteld werden dan dat het besluit — gelijk het nog in het laatste arrest gezegd werd — »niet in strijd is met of derogeert aan enig wettelijk voorschrift” — beter ware m. i. gezegd aan enig voorschrift der wet — »noch ook enig onderwerp regelt, hetwelk bij »gemelde grondwet” — d. i. die van 1815 — »aan de regeling der wetgevende magt was voorbehouden”.

Hierbij echter mag men ééne zaak niet uit het oog ver-

*) O. a. in de *Ned. Regtspr.*, XVII, 102.

†) O. a. in de *Ned. Regtspr.*, CVI, 286.

liezen. Het is dat, ofschoon vele van deze arresten zijn gewezen na de grondwetsherziening van 1848, alle echter betreffen vóór die herziening uitgevaardigde koninklijke besluiten. Die opmerking erlangt te meer gewigt, als men haar beschouwt in verband met de omstandigheid, dat bij het arrest van 19 Maart 1877 *), toen de Hooge Raad geroepen was een oordeel uit te spreken over het boven vermelde vonnis der arrondissements-regtbank te Zierikzee, d.d. 22 Dec. 1876, waarbij verbindende kracht was ontzegd aan het reglement op het bevisschen der Schelde en Zeeuwsche stroomen, vastgesteld bij Kon. Besl. van 17 Julij 1875 (Stbl. N°. 134), voor zoover het ook particuliere visscherijen betrof, het vonnis vernietigde, niet omdat de regtbank ten onregte had aangenomen, dat elke maatregel van inwendig bestuur, volgens de grondwet, op de wet moet berusten, maar omdat, naar 's Raads oordeel, dit besluit, ook voor zoover het de uitoefening van particuliere visscherijen regelt, werkelijk zijn grond heeft in eene wet, nl. art. 577 van het Burgerlijk Wetboek.

Wat deze beslissing reeds eenigermate kon doen verwachten, geschiedde binnen twee jaren daarna, toen de Hooge Raad, nu zeer onlangs, op nieuw geroepen om uitspraak te doen over de vraag of een Kon. Besl., om als algemeene maatregel van inwendig bestuur in den zin der wet van 6 Maart 1818, Stbl. N°. 12 te gelden, op eene wet moet rusten, deze vraag bij arrest van 13 Januarij 1879 †) zonder voorbehoud in toestemmenden zin beantwoordde. Toch blijft ook na deze beslissing van het groote beginsel de vroegere van 19 Maart 1877 van veel gewigt, omdat uit beide in onderling verband schijnt te mogen worden afgeleid, dat de Hooge Raad niet zoover gaat als de schrijver der Bijdrage tot de herziening der grondwet, waar hij eischt, dat eene wet steeds het »onderwerp en het gebied» van het kon. besl. bepale, maar zich veeleer vereenigt met het ook m. i. volkomen juiste advies, door den heer Thorbecke uitgebragt in de zitting der Tweede Kamer van 29 Oct. 1861: »dat de

*) O. a. in de *Ned. Regtspr.*, CXV, 352.

†) *Wbl. van het regt*, N°. 4330.

»maatregel van bestuur eene wet onderstelt, niet dat eene wet het terrein van den maatregel van bestuur uitdrukkelijk moet hebben omschreven”.

Mogt de administratieve praktijk eindelijk eens kunnen besluiten om zich streng naar dit beginsel te gedragen en zich dus, ook naar het advies van Thorbecke, bij het ontwerpen van elken algemeenen maatregel van inwendig bestuur, voor alles de vraag stellen: »tot uitvoering van welke wet of van welk wettelijk beginsel moet de voorgestelde maatregel dienen?” —, de rechtszekerheid zoude er door worden gebaat en het groote belang eener juiste afbakening der grenzen van bevoegdheid van de wetgevende en de uitvoerende magt er door worden bevorderd.

Die grenzen zijn getrokken door de grondwet. De gewone wet vermag er dus geen verandering in te brengen. Delegatie van eigenlijke wetgevende magt op den Koning, als hoofd der uitvoerende magt, is alzoo ongeoorloofd. Ook deze stelling, hoe eenvoudig en onbetwistbaar zij schijne in theorie, komt in de praktijk niet altijd tot haar regt.

Het is alsof men bij ons, waar het de vraag geldt, of bij de vaststelling der wet zekere regeling zal worden voorbehouden aan de wetgevende magt of zal worden overgelaten aan de uitvoerende magt, dikwijls minder te rade gaat met vaste beginselen dan met de ingeving van het oogenblik, de vermoeidheid der Kamer of althans haar meerdere of mindere opgewektheid om in moeilijke zaken eene beslissing te nemen.

Men denke b.v. aan de wet op het hooger onderwijs, die het programma van het admissie-examen voor de gymnasia in art. 9, nader gewijzigd bij de wet van 7 Mei 1878, Stbl. n°. 33, zelf vaststelt, terwijl dit niet alleen voor het abiturienten- en het daarmede gelijk gestelde staatsexamen (artt. 11—12), maar zelfs — volgens eene wijziging van regeringswege ter elfder ure, toen de Kamer naar het einde begon te verlangen, in het ontwerp gebragt — voor de academische examens ter verkrijging der doctoraten (artt. 83, 84), die den weg openen tot de balie, de magistratuur en

andere niet minder belangrijke ambten en beroepen (artt. 92—97), ter regeling wordt overgelaten aan een »algemeen maatregel van inwendig bestuur''. Dit belette weder niet, dat een paar jaar later bij de wet van 6 Mei 1878, Stbl. n°. 29 de vereischen voor het notarieel examen werden vastgesteld, en alleen de regeling van het programma in meer bijzonderheden werd overgelaten aan een algemeen maatregel van inwendig bestuur, even als vroeger en later de eischen voor de examens ter verkrijging van de verschillende acten van bekwaamheid tot het geven van lager en middelbaar onderwijs, ja zelfs van de eindexamens der hoogere burgerscholen en der polytechnische school, zijn omschreven in de wetten van 13 Augustus 1857, Stbl. n°. 103, van 2 Mei 1863, Stbl. n°. 50 en van 17 Aug. 1878, Stbl. n°. 127.

Wie in dit alles consequentie, gevolg van een leidend beginsel, erkenne, ik niet. Maar, zoo het al aan twijfel onderworpen moge zijn, of de wetgever bij art. 84 der wet op het hooger onderwijs niet meer magt uit handen heeft gegeven dan hem grondwettig vrijstond, de wetgevende praktijk der laatste jaren wijst zeker op veel meer sprekende voorbeelden van, naar mijne overtuiging, ongeoorloofde delegatie van wetgevende magt. Op enkele van deze zij het mij ten slotte vergund, nog met een woord uwe aandacht te vestigen.

In de eerste plaats meen ik dan te mogen wijzen op art. 3 der wet tot regeling van de dienst en het gebruik der spoorwegen van 9 April 1875, Stbl. n°. 67, luidende: »ondernemers van spoorwegdiensten zijn niet bevoegd hunne verantwoordelijkheid voor verlies, vertraagde bezorging van of schade aan koopmanschappen en goederen, noch den omvang en duur hunner verplichtingen en den bewijlslast door eenig beding van den vrachtbrief of door andere bijzondere dienstreglementen uit te sluiten of te beperken, dan met inachtneming der regels, door Ons bij algemeen maatregel van inwendig bestuur vast te stellen''.

In het oorspronkelijk ontwerp dezer wet, afkomstig van de ministers Thorbecke en Jolles, (artt. 29 vgg.) waren, op het voorbeeld van de artt. 423 vgg. van het algemeene

Duitsche handelswetboek, de regels voorgeschreven, met inachtneming waarvan het den ondernemers van spoorwegdiensten vrijstond hunne wettelijke verantwoordelijkheid voor verlies, vertraagde bezorging en beschadiging van vervoerde goederen te beperken.

Later, na de optreding der ministers Heemskerk en van Lynden van Sandenburg, die het ontwerp nog onafgedaan vonden, rees eerst het denkbeeld om de regels over de beperking der verantwoordelijkheid niet in de wet zelve op te nemen, maar over te laten aan een koninklijk besluit. De regering achtte tevens noodig in eene nota ter toelichting dezer wijziging, als ware het om reeds vooraf een voor de hand liggende bedenking te wederleggen, op te merken, dat »de voorschriften, in dat opzigt bij algemeenen maatregel te »geven, (niet) vallen in de bepalingen van artt. 4 en 146 »der grondwet, die uitsluitend burgerlijke regten betreffen” *).

Gelijk te voorzien was, vond deze stelling in de Tweede Kamer krachtige tegenspraak, al was dan ook het einde, dat het artikel, na een tweedaagsch belangrijk debat, in de zitting van 3 Maart 1875 met 41 tegen 30 stemmen werd aangenomen †).

De verdediging van het regeringsvoorstel tegen het constitutioneel bezwaar der minderheid was uiterst zwak. Dat het artikel eene delegatie van wetgevende magt op den Koning inhield, werd eigenlijk door geen der beide heeren ministers ontkend, en het betoog van den minister van binnenlandsche zaken, dat die delegatie niet betrof een onderwerp van privaat handelsregt, alzoo eene zaak, waarvan de regeling in de artt. 4 en 146 der grondwet uitdrukkelijk wordt voorbehouden aan de wetgevende magt, kwam alléén hierop neder, dat de vrachtbrief, ofschoon »in theorie” eene overeenkomst, »wordt opgesteld door eene der partijen”, waaruit zoude volgen, dat »de vaak daarin voorkomende bedingen te

*) Antwoord op het eindverslag; gedrukte stukken voor de Tweede Kamer, Zitting 1874/75, 28, n° 1.

†) Handelingen, 2e Kamer, 1874/75, bl. 899.

»beschouwen zijn als een onderwerp, waaromtrent maatregelen »van publieke orde moeten worden gemaakt” *). Ik kan de juistheid, de logische noodzakelijkheid der conclusie niet inzien, maar als ik haar aanneem, dan vraag ik, wat dan nog? Sluiten privaats regt en maatregelen van publieke orde elkander uit? Behoort een onderwerp, eene handeling of overeenkomst dus niet langer tot het privaats regt, omdat het in zeker opzigt het algemeen maatschappelijk belang, de publieke orde raakt of daarmee in verband staat, of bewijst — als bewijs hier nog noodig ware — art. 14 Alg. Bep. niet veeleer het tegendeel? Ik kan mij voorstellen — en in dien geest sprak ook de heer Kappeijne van de Coppello in de zitting van 2 Maart 1875 †) —, dat men, met het oog op het feitelijk monopolie van het spoorwegvervoer, om redenen van algemeen belang, wijziging van de uit de wet voortvloeiende verantwoordelijkheid des vervoerders bij overeenkomst geheel of binnen zekere grenzen wil uitsluiten. Maar dan moet *de wet* aan zoodanig overeenkomst geheel of ten deele rechtskracht onttrekken. Voor regeling door de uitvoerende magt is het onderwerp in geen geval vatbaar, ook niet uit kracht van een bijzonder voorschrift der wet, omdat de wetgevende magt, naar het juiste woord van den heer Kappeijne in de zitting van 3 Maart 1875 — »de bevoegdheid haar constitutioneel uitsluitend gegeven” niet mag »overdragen aan de Kroon alleen” §).

Van deze waarheid, hoe eenvoudig ook, schijnt men bij ons nog zoo weinig algemeen doordrongen, dat zelfs een jurist als de minister van Lynden van Sandenberg in het debat van 2 en 3 Maart 1875 herhaaldelijk te kennen gaf, dat het grondwettig bezwaar tegen de door de regering voorgestelde regeling van een onderwerp van privaats regt bij koninklijk besluit »in waarheid niet gelden kan, wanneer men »in aanmerking neemt, dat de grondslag voor bedoelden al-

*) Handelingen, bl. 897.

†) Handelingen, bl. 890.

§) Handelingen, bl. 895.

»gemeenen maatregel van inwendig bestuur toch in de wet »is gelegen" *).

Met het oog op dat advies, heeft men geen reden om er zich over te verwonderen, dat van dezen minister, in vereniging met zijne ambtgenooten voor binnenlandsche zaken en financiën, ruim een jaar later de voordragt uitging tot de wet van 28 Junij 1876 (Stbl. n°. 150). Art. 1 dezer wet bepaalt, dat door den Koning bij algemeenen maatregel van inwendig bestuur de in-, door- en vervoer van bepaald daarbij aangewezen vergiftige stoffen kunnen worden verboden of wel aan zoodanige voorschriften onderworpen, als in het belang der openbare gezondheid noodig voorkomen, terwijl art. 2 tegen overtreding van 's Konings krachtens art. 1 te nemen besluiten geldboete van f100 tot f500 en gevangenisstraf van 1 tot 6 maanden, tegen strafbare poging daartoe gelijke boete en gevangenisstraf van 20 dagen tot 4 maanden bedreigt, een en ander met verbeurdverklaring der in het artikel genoemde voorwerpen, die dikwijls eene groote waarde kunnen hebben.

Formeel kan men welligt in deze wet niets anders zien dan eene uitbreiding der wet van 6 Maart 1818, met zwaarde straf, tot een bijzonder geval. Materieel is het anders. De maatregelen van bestuur, waaraan de wet van 1818 eene poenale sanctie verbindt, zijn alleen voorschriften ter uitvoering van wat de wet bij de regeling van een of ander onderwerp uitdrukkelijk of stilzwijgend aan den Koning overlaat ter nadere omschrijving of bepaling. Hier echter wordt een onderwerp van strafregtelijken aard ter geheele en zelfstandige regeling overgelaten aan de uitvoerende magt. De wet doet niets anders dan gestrengte straffen bedreigen tegen misdrijven, die eerst door 's Konings gebod of verbod ontstaan, en zoowel uit de zwaarte der straf als uit het strafbaar stellen der poging blijkt, dat hier eene eigenlijke strafwetgevende magt, geen bloote maatregel ter uitvoering der wet aan de kroon wordt overgelaten. Zoo werd het dan ook begrepen door den heer de Vries, toen hij in de zitting der

*) Handelingen, bl. 896. Vgl. bl. 889.

Tweede Kamer van 23 Junij 1876 *) zeide: »De strafbepaling is algemeen, dat kan niet anders, waar wij de wetgevende magt aan het uitvoerend gezag overdragen». Nu als zoodanige overdragt geoorloofd is, dan kan men zich de zware en omvangrijke taak der zamenstelling van een Nederlandsch strafwetboek gemakkelijk maken. Men heeft dan slechts een strafstelsel, met inbegrip der strafmaxima en minima, in groote trekken bij de wet vast te stellen en kan het aan den Koning overlaten om verder, den Raad van State gehoord, het bijzonder deel van het strafregt bij één of meer besluiten uit te werken.

Ten slotte wensch ik uwe aandacht nog te vestigen op een derde voorbeeld van delegatie van wetgevende magt van zeer versche dagteekening en vooral merkwaardig om de wijze, waarop de zaak daarbij van regeringswege werd verdedigd.

Ik bedoel de wet tot regeling van de dienst en het gebruik der lokaalspoorwegen van 9 Augustus 1878, Stbl. n°. 124, in art. 1 bepalende, dat bij algemeenen maatregel van inwendig bestuur voor den aanleg dezer, in dat artikel nader omschreven spoorwegen afwijking kan worden toegelaten van een aantal dáár genoemde, hoogst belangrijke bepalingen der wet tot regeling van de dienst en het gebruik der spoorwegen van 9 April 1875 (Stbl. n°. 67).

Oppervlakkig zoude men kunnen meenen, dat het woord »afwijking» in het artikel alleen gebezigd wordt in negatieven zin en dat men hier dus te doen heeft met eene dispensatie door den Koning, ingevolge art. 67 der grondwet, te verleen van eene bepaalde wet in de gevallen, door de wet omschreven».

De onjuistheid dezer opvatting blijkt echter overtuigend zoowel uit de geschiedenis als uit den tekst der wet.

Uit de geschiedenis, omdat op de vraag, in het voorloopig verslag gedaan, of de bedoeling was, dat de maatregel van inwendig bestuur in plaats der voorschriften van de artikelen, waarvan wordt afgeweken, geheel nieuwe voorschriften

*) Handelingen, Tweede Kamer 1875—76, bl. 1783.

zal kunnen en moeten bevatten, als antwoord volgde: »de »bevoegdheid, door dit artikel aan de regering geschonken, »zal voor het hier bedoelde spoorwegverkeer eene nieuwe »regeling in het leven roepen" *).

Uit den tekst der wet, omdat:

1°. Dispensatie, zonder meer, uit haar aard »speciaal'', niet »generaal'', niet wel kan worden verleend bij een *algemeenen* maatregel van bestuur;

2°. Overtreding van een besluit, dat niets anders inhoudt dan eene bloote dispensatie van wettelijke voorschriften, niet denkbaar is, en dus uit art. 2 der wet, dat geldboeten bedreigt tegen »overtreding der voorschriften van den in art. 1 bedoelden algemeenen maatregel van inwendig bestuur'' ontwijfelbaar volgt, dat die maatregel stellige verbods- of gebodsbepalingen of beiden moet inhouden.

Door de regering werd dan ook uitdrukkelijk erkend, zoo- wel in haar antwoord op het voorloopig verslag †), als bij de beraadslagingen in de zitting der Tweede Kamer §), dat de wet niet bloot eene magtiging tot dispensatie, maar eene delegatie van wetgevende magt op het uitvoerend gezag inhoudt.

Eene kleine minderheid — blijkens de stemming over het artikel uit niet meer dan 9 leden bestaande — had reeds in de afdelingen »constitutioneele bezwaren'' doen gelden »tegen het denkbeeld om de bevoegdheid tot wetswijziging »te delegeren aan het uitvoerend gezag''. Bij het openbaar debat vond zij een welsprekenden tolk in den heer Godefroi, die de grondwettige bedenking tegen het regeringsvoorstel nader met klem uiteenzette.

De groote meerderheid had daarvoor echter geen oor. Zij volgde de regering, die bij monde van den minister Tak van Poortvliet verzekerde, dat haar voorstel »volkomen in overeenstemming (was) met de constitutionele beginselen''.

*) Bijlagen der handelingen van de Tweede Kamer, 1877/78—175, n°. 4, § 1, bl. 8, n°. 5, ad art. 1, bl. 5.

†) Bijlagen der handelingen van de Tweede Kamer, t. a. p. § 1 op het einde.

§) Handelingen, Tweede Kamer 1877—78, bl. 1301, 1802.

Stelliger verzekering was te voren nooit gegeven. Naar gronden daarvoor zoekt men echter in de ministeriele rede te vergeefs. Zij bepaalde zich tot een beroep op de antecessanten, op de wetgevende praktijk van de laatste jaren: »dat »delegatie van wetgevende bevoegdheid in geenen deele met »de grondwet strijdt, is reeds meermalen door den wetgever »uitgemaakt».

Dit trouwens was reeds door de oppositie toegegeven, maar de vraag, waar het op aan kwam, of wat door den wetgever vroeger was uitgemaakt, ook te regt zoo was uitgemaakt en of het dus constitutioneel was op dien weg voort te gaan, liet de minister ter zijde.

Alléén maakte hij eene onderscheiding tusschen de onderwerpen, waarvan de grondwet de regeling uitdrukkelijk aan de wetgevende magt opdraagt, en andere onderwerpen van wetgeving.

Die onderscheiding — het werd ook door den heer Godfroi bij repliek kort, maar duidelijk uiteengezet — mist echter voldoende grond.

Bij de laatstgemelde onderwerpen moge de regeling grondwettig facultatief zijn, dit belet niet, dat, wanneer zij wordt ter hand genomen, dit alleen mag geschieden door den wetgever. In het eene geval dus zoowel als in het andere draagt de wetgever zijne uitsluitende bevoegdheid over aan de uitvoerende magt, als hij deze met de regeling belast.

En wat nu de spoorwegwet van 1875 in het bijzonder betreft, eens vastgesteld en afgekondigd, kon zij zoomin als eenige andere wet geheel of ten deele, tijdelijk of voortdurend afgeschaft, buiten werking gesteld of gewijzigd worden dan bij eene nieuwe wet. Het kan dus niet twijfelachtig zijn, dat de wetgever, op de Kroon alleen de magtiging verstrekkende om dit, voor zooveel de lokaalspoorwegen betreft, in zijne plaats te doen, in zoover eene bevoegdheid, eene functie, eene magt vervreemde, die de grondwet haar en haar alleen opdraagt.

Zal ik nu nog ten slotte de door den minister van waterstaat, handel en nijverheid als een axioma verkondigde stelling, dat zoodanige delegatie volkomen in overeenstemming

is met de constitutionele beginselen, in het breede bestrijden?

Mij schijnt dit in eene ernstige, wetenschappelijke vergadering onnoodig.

De zaak behoort, naar mijn bescheiden meening, tot het A, B, C van het publiek regt en verschil daarover acht ik alleen denkbaar, wanneer men op dat regt toepast de privaatrechtelijke beginselen over het mandaat. Gij schenkt mij zeker het betoog, dat dit niet opgaat.

Waar de grondwet aan eenige staatsmagt of aan eenige magt in den staat zekere regten, verplichtingen of bevoegdheden opdraagt, doet zij dit in het publiek belang, om dat te dienen en om geen andere reden. Vervreemding van, vrije beschikking over die regten, verplichtingen en bevoegdheden, overdragt hunner uitoefening aan anderen kan haar dus niet vrijstaan. De Koning vermag de uitoefening zijner grondwettige regten evenmin over te dragen aan de wetgevende magt of aan de Staten-Generaal alléén of aan wien anders ook, als de Staten bevoegd zijn van hun aandeel in de wetgevende magt, zij het binnen zekere grenzen en voor bepaalde tijd, afstand te doen ten behoeve van de Kroon alléén.

Neemt men aan, dat de grondwet den Koning alleen geen wetgevende magt toekent, hoe kan men dan tevens aannemen, dat het der gewone wet blijft overgelaten hem die magt binnen ruimer of enger grenzen op te dragen?

Als men dit laatste niettemin »volkomen in overeenstemming (acht) met de constitutionele beginselen», bedenkt men dan wel, dat men het met die leer dan ook »volkomen» aan den gewonen wetgever vrijlaat om naar willekeur aan het volk, aan hen, wien de pligt der gehoorzaamheid is opgelegd, te onthouden al die waarborgen — van voldoende voorbereiding, van openbare behandeling en gelegenheid tot openbare beoordeeling — zonder welke de grondwet niet wilde, dat eene wet tot stand komt?

Mij dunkt, in het jaar 1848 waren wij genaderd tot een hooger standpunt van constitutionele ontwikkeling dan in het jaar 1806, en het schijnt dus niet gewaagd aan te nemen, dat, als men toen aan den gewonen wetgever gelijke verrei-

kende discretionaire magt had willen toekennen als in de constitutie van het koninkrijk Holland, men ook in de herziene grondwet voor het koninkrijk der Nederlanden eene gelijke of gelijksoortige bepaling zoude hebben opgenomen als art. 51 dier constitutie, luidende:

»De wet wordt in Holland vastgesteld door zamenstemming van den Koning en het Wetgevend Ligchaam.

»De Koning kan in sommige gevallen door de wet speciaal worden geautoriseerd om het wetgevend gezag, zonder »de medewerking der vergadering van Hun Hoogmogende, uit »te oefenen”.

Zoolang dergelijk voorschrift niet in onze grondwet is opgenomen, blijft het mij voorkomen, dat de praktijk der delegatie van wetgevende magt, die bij ons in de laatste jaren van grooten en bedenkelijken omvang is geworden, »volkomen” in strijd is »met de constitutionele beginselen”.

BERICHT

OVER DEN

WEDSTRIJD IN LATIJNSCHE POËZIE.

In de laatste jaren heeft de Commissie, die zich belast met de beoordeeling der ingezonden latijnsche gedichten, niet te klagen gehad over geringe deelneming, al vergunden de strenge voorwaarden door Hoeufft voor den wedstrijd vastgesteld niet, dat zij in het program iets beloofde, dat ook maar in de verte geleeke op de liberale bepaling, door den held van Vergilius voor een anderen wedstrijd vastgesteld:

Accipite haec animis laetasque advertite mentes:

Nemo ex hoc numero mihi non donatus abibit.

De eerepenning en somtijds een paar eervolle meldingen bleken voldoende prikkels te zijn.

Ook in het vorig jaar lieten de beoefenaars der latijnsche poëzie zich niet onbetuigd. Het is u door vroegere opgaven bekend, dat acht gedichten zijn ingezonden. De Commissie heeft aan den eersten onderteekenaar opgedragen de slotsom van hare overwegingen over die stukken op te maken, en ter kennis van deze vergadering en der belangstellenden te brengen.

Van het *Carmen didacticum de humana natura* reeds in Mei ontvangen en vermeld, is later eene tweede recensie ingezonden, gemerkt met de spreuk *Omnia mutantur, nihil interit*. Het moet ten bewijze strekken, dat de nieuwste ontdekkingen in latijnsche versen kunnen bezongen worden. Er zijn twee *vates* opgestaan, die de angst voor den dood wegnemen, Darwin en Herbart, gene door de volmaakbaarheid

der schepselen, deze door de eeuwigheid van den geest te leeren. In twaalf versen wordt Darwin's leer ontvouwd en de conclusie luidt:

Sic patet et pugnando et amando et continuando
Naturam florere eiusque augescere vires.

Achttien versen worden gewijd aan de beschouwing der *mentis virtutes*, en de conclusie weder in twee versen gegeven:

Ergo subsistens, meditans rerumque recordans
Apparet menti vis indelebilis esse.

waarin dat, wat bedoeld wordt, zeer gebrekkig wordt uitgedrukt.

Wat nog volgt van v. 55 tot v. 76 is van geen beter gehalte, en het is onnoodig in bijzonderheden aan te wijzen, hoe gebrekkig de taal en de versbouw zijn. Die zulke moeilijke onderwerpen wil behandelen, kieze daartoe het prosa, of leere van Lucretius de kunst om een onpoëtisch onderwerp met poëtische beschrijvingen op te sieren. In 76 versen is dit voor wien ook ondoenlijk.

Een geheel ander onderwerp werd gekozen door een kweekeling van de school van Eton, zooals blijkt uit v. 133:

nam Mater Etona
Appellat natos in sua claustra suos.

Het is het verhaal zijner reis naar het Orientalisten-congres te St. Petersburg in 1876, op den titel in slecht latijn genoemd: *Iter ad congressum orientalem apud Petropolim*. In 't voorbijgaan zij gezegd dat dit *apud* met een plaatsnaam een idiotismus van den auteur is, als hij proza schrijft; zoo is Jules Oppert volgens hem *apud Hamburgum natus* en onze Kern *apud Lugdunum Batavorum Professor*.

De versen zijn beter, dan men naar dit staaltje zou verwachten, maar niet overal onberispelijk. Om slechts enkele voorbeelden te noemen, die zich gemakkelijk zouden laten vermenigvuldigen, wat beteekent in v. 40 *traditur indigno*

piscibus ore cibus? wat in v. 62 *uno gens aliena loco?* hoe kan in v. 88 *multo carpitur ore dies* beteekenen, wat de auteur bedoelt: er wordt veel gepraat? *Incessatim* (85) voor *incessanter* en vooral *Nulla palmam te tollit* v. 119 zijn fouten zelfs aan een schooljongen nauwelijks te vergeven.

Hoezeer het den schrijver niet aan geest ontbreekt, en hij enkele reisavonturen aardig in zijn verhaal heeft gevlochten, b.v. wat hem bij de terugreis op een stoomboot overkwam:

Hic miser ovorum cophino male cautus operto
 Inseido: pretium foemina laesa rogat.
 Quid faciam? facinus non est mihi lingua negare,
 Et solido lapsus damna rependo mei;

hoezeer de lectuur van zijn *Iter* ons eenige aangename oogenblikken schonk, wij kunnen er geen hooge waarde aan toekennen. Zoo wij den jeugdigen dichter kenden, wij zouden hem den raad geven: lees vlijtig het *Iter Brundisinum* van Horatius, het *Iter Suecicum* van Huetius, en beschaaf uw latijn; dan zal uw later werk zijn meester loonen.

Onze jonge Engelschman is zeer gevoelig voor vrouwelijke schoonheid, en brengt zijne hulde aan de Zweedsche en de Finsche schoonen, en aan een Engelsch meisje, dat bij het congres veel opgang schijnt gemaakt te hebben, maar wij betwijfelen, of bejaarde dames evenzeer in hem een verdiger zouden vinden, als zij dien vonden in een anderen zanger, die *pro virginibus maturioribus* optreedt. Waarschijnlijk heeft deze in een dag- of weekblad, dat de titels der ingekomene gedichten vermeldt, gelezen, dat daaronder ook waren *Virginis maturioris querelae*. Zonder die klachten gehoord of gelezen te hebben, greep hij de cithar, en zong den lof der oude vrouwen, der *anus*.

Mite cor et patiens rugas compensat aniles
 Inflexumque caput difficilemque gradum.

Het stond hem vrij, maar het slaat volstrekt niet op de klachten der oude vrijster, waarover straks nader. De ver-

dediging der oude dames, die onder een goed glas wijn bot vieren aan haar lasterzucht, neemt een groot deel der elegie in; daarvan wordt in de *Querelae* met geen woord gerept. Had de auteur het gedicht van den *ensor iniquus*, zooals hij hem zich voorstelt, gelezen, hij zou of niet of op andere wijze geantwoord hebben. Nu verdient hij den lof zijn onderwerp in zuivere taal en in vloeiende versen behandeld te hebben, maar de *bonae anus* mogen het ons vergeven, als wij het pleidooi niet interessant genoeg vinden om tot de uitgaaf te besluiten.

In eene elegie van 132 versen bezingt eene moeder, hoe hare dochter zes jaren geleden het slachtoffer is geworden harer begeerte om van nabij eene uitbarsting van den *Vesuvius* te zien. Elisa ziet in den nacht te Napels de golf verlicht en hoort het steunen van *Mulciber*. Zij wil den berg bestijgen. Haar verloofde, die bij haar is, zwicht voor hare beden, en ook de moeder geeft schoorvoetend toe. Zij laten zich naar *Portici* rijden, bestijgen in gezelschap van anderen den berg, en genieten van het grootsch schouwspel. Terwijl een stroom brandende lava langs den voet der steile rots, waarop zij staan, zich een weg baant, verwijdt zich Elisa met haar minnaar en spoedig verliest de moeder haar uit het gezicht. Een nieuwe geweldige uitbarsting vervult haar met angst. Zij roept herhaaldelijk de vermisten, maar krijgt geen antwoord. Na eenige tooneelen van schrik en wanhoop geschetst te hebben, hoort zij angstkreten harer dochter. Zij wil daarheen om met haar te sterven, maar wordt door anderen weerhouden. Eindelijk valt zij in zwijm, wordt naar huis gebracht en derft later den troost om het verkoolde lijk harer Elisa terug te vinden.

Dit is de inhoud der *Vesevi victima*. Wij missen er in eene schets van de wanhoop der afgedwaalden; maar al geven wij in de wijze van behandeling de meest mogelijke vrijheid aan den dichter, mogen wij toch de oogen niet sluiten voor de talrijke fouten die zijn werk ontsieren. Om slechts enkelen aan te wijzen, wordt in v. 2 en 3 *iterum* gelezen, waar *rursus* bedoeld is, is in v. 8: *si quis natarum vos tenet almus* amor een verkeerd epitheton gekozen, in v. 22

rheda abeunte eene onjuiste uitdrukking, en zoo zouden wij er nog vele kunnen aanwijzen. Eene moeder, die, v. 9 *dum sextus volvitur annus*, nog wil dat de lezer geloove *inexpletis his laerimis*, vordert het onmogelijke, en een dichter, die schrijven kan, wat wij hier lezen in v. 105 en 106:

Vulcano gradiente puer consumitur alter,
Mox alii, flammis alter in alterius,

is niet genoeg meester van de taal.

De zinspreuk uit Horatius *Rure ego viventem, tu dicis in urbe beatum* duidt beter dan de onlatijnsche titel *Physiophilus* aan, wat de strekking is van een lang dactylisch gedicht, waarover wij nu moeten spreken. De dichter heeft een open oog voor de schoonheden der natuur en een rein gevoel voor de genoegens van het landleven. Hij schetst met levendige kleuren een dageraad op het land en eene wandeling in den vroegen morgen, terwijl het vogelenkoor kweelt. Hij geeft aardige beschrijvingen van een klokken met hare kiekens, van een gevecht van jonge haantjes, van een boerenhuis, van speelende katjes; hij weet ons te vertellen, hoe een oude heks uit de wijze, waarop de oude kat zich likt en wast, het weder voorspelt en nadat hij ons een tafereel van huiselijk geluk in de boerenwoning geteekend heeft, eindigt hij met deze wenschen v. 204—207:

Moribus his equidem saeculorum curreret ordo
Aureus, aurea pax; perque omne inglorius aevum
Ignivomas terris stragemque necemque ferentes
Claudere iam chalybum properares, Kruppe, tabernas.

Wij vonden in dezen lof van het landleven veel schoons, en willen er den dichter geen verwijt van maken, dat enkele der door hem geteekende tafereelen ook aan stedelingen niet vreemd zijn. Kippen en katten verloochenen ook in de steden haar aard niet, en schenken aan den stedeling ook wel eens oogenblikken van verpozing. Enkele fouten tegen de taal zullen wij niet uitmeten — ze zijn niet velen, en gemakkelijk te verhelpen — maar ons hoofdbezwaar is, dat

het *manum de tabula* niet in acht is genomen. De dichter weet zich niet te besnoeien, en zijn werk wordt daardoor hier en daar gezwollen, overdreven, duister, doorgaans langdradig. Gezwollen is b. v. de beschrijving der opgaande zon v. 28—33, waarin het laatste vers in de woorden *undivago sub lumine* tevens eene duistere uitdrukking bevat. Overdreven dunkt ons *iactat ad aethera* in v. 124 van de wolbal, die de kat in de hoogte werpt. Duister is het vers, volgende op de beschrijving der hen, die hare kiekens onder de vleugels heeft vergaderd en daar koestert:

Paulatim interea flamma manante sub artus
Insinuat vigor.

en 't is ons niet gelukt te vinden, hoe we ons een kat moeten voorstellen:

plantas

Lingentem, visusque sibi simul ora lavantem
Clunibus impositis.

Om deze redenen zijn wij niet zonder rijp beraad en met eenig leedwezen tot het besluit gekomen om den *Physiophilus* zonder eervolle vermelding ter zijde te leggen.

De Romein, die het *Museum Vaticanum* bezong, koos voor zijn werk een vers uit den brief van Horatius aan de Piso's tot motto: *Nec satis est pulcra esse poemata, dulcia sunt*. Er is verschil tusschen de uitleggers over den zin der woorden *pulcra p.* en *dulcia*, en wij weten dus niet hoe de auteur van dit gedicht ze heeft opgevat. Naar onze meening zijn *pulcra poemata* gedichten, die aan de regels der kunst voldoen, en zonder fouten zijn, *dulcia*, die den lezer boeien en voor zich innemen. In dezen zin voldoet dit gedicht aan matige eischen, en beveelt zich aan door *dulcedo* en *gratia*.

De dichter bezoekt de vaticaanse beeldengallerijen bij helder maanlicht. Waarom hij juist dien tijd kiest, die anders voor een dergelijk bezoek weinig geschikt is, blijkt later uit v. 84 vg., en uit het slot v. 194—198. Uit het groot aantal beroemde beelden kiest hij eenigen, waarbij

hij stilstaat en waarop hij de aandacht vestigt. Bij voorkeur zijn het die van groote mannen of van gevierde schrijvers der oudheid, van Demosthenes, Euripides, Menander, Augustus, afgewisseld door Goden en heroen, Minerva Medica, Pudicitia, Apollo, de Eros van Praxiteles, Hercules, Laocoon, en meer anderen. Ook de Perseus en de vuistvechters van Canova, die de eer waardig zijn gekeurd om bij de antieken geplaatst te worden, worden vermeld. De zaal der Musen wordt niet vergeten. Hier wordt de inscriptie op het graf van L. Scipio Barbatus medegedeeld, elders gewezen op de graven van Helena en van Constantia. Zelfs het groote mozaiek van Otricoli met den Lapithen en Centaurenstrijd, Nereiden en Tritons wordt niet met stilzwijgen betreden. Misschien heeft de dichter te veel willen omvatten; maar bij zoo grooten rijkdom van stof is beperking moeilijk.

Om een voorbeeld te geven van de wijze van behandeling, kiezen wij Demosthenes v. 33—47.

Maximus orator, qui iussa superba Philippi
 Contudit, ereptasque iugo servavit Athenas
 Emicat Euripidi propior. Clamare putares
 Invictum patriae columnen, vultuque severo
 Arguere incerti fastidia garrula vulgi:
 Quae vos immemores urbis Graiumque salutis
 Improba mobilitas agit in diversa, quis error?
 Urget Erechtheos inimico milite campos
 Rex Macedo, armantur Thraces, Boeotia tentat
 Fortunam belli, Sparte fremit invida nostrae
 Virtutis: necdum somnos abrumpere cerno
 Miltiadis populum? obliti Marathona sedetis?
 Non victus Xerxes, non horrens strage cruenta
 Occurrit Salamis? Civilem sumite curam,
 Arma parate manu, depellite finibus hostem.

Gij zult ons toegeven, dat een gedicht, in hetwelk zulke schoone plaatsen voorkomen, ook al is het niet onberispelijk van den kant der taal, wel geacht mag worden ver boven het middelmatige te staan.

Onberispelijk van taal en versbouw, geestig van inhoud is een gedicht van 74 versen, getiteld *Homo-Simia*, waarin de draak wordt gestoken met de leer van Darwin. De auteur blijft dikwijls stilstaan voor de apengallerij in den dieren-tuin, en neemt daar waar hoe bij de bewoners, wier gelaat hem soms dat van bekenden te binnen brengt, dezelfde neigingen heerschen, die ons menschen eigen zijn, zooals roofzucht, strijdzucht, zucht tot navolging, waarvoor onze taal de juiste woorden naäpen en naäperij bezit. Na andere proeven van dit laatste gegeven te hebben, eindigt hij met zijn eigen voorbeeld:

Ille ego, cui veteres imitari cura poetas,
 Sublego dum Latiae verba modosque lyrae,
 Sollicitis pedibus tua dum vestigia, Naso,
 (Saepe licet titubans) Virgiliique premo,
 Naturam prodo ingenitam, maioribus et sum
 Nequaquam soboles inficianda meis.
 Cur pudeat? Vobis modo ne sit causa pudoris,
 Ausonii vates, simia vestra, bene est.

Wij zouden dit keurig stukje, dat zich zonder eenige in-spanning laat lezen, den prijs waardig oordeelen, als niet naar onze schatting de *Virginis maturioris querelae* boven de *Homo-Simia* de voorkeur verdienden. Zij zijn in elegische vorm geschreven en tellen 176 versen. Mocht dit te veel schijnen, de auteur laat de oude vrijster, die sprekende wordt opgevoerd, zich verontschuldigen in een distichon, dat tot zinspreuk dient:

Ne mirere mihi si tam verbosa querela est:
 Scilicet Harpocratem femina nulla colit.

Een meisje dat de dertig achter zich heeft, er goed uitziet, al begint zich een rimpel op het voorhoofd en een wit haar onder de blonden te vertoonen, maar zonder geld, beklagt zich dat niemand haar ten huwelijk neemt. Er daagt wel eens een vrijer op, maar

Qui quum dicit: »amo'', dicere »duco'' cavet.

Eens had zij veel hoop gehad, want een jongeling

» Ante, inquit, coeant iterum quam cornua lunae,
Tu mea, dii testes, si sinis, uxor eris.”

Zij had *sino* gezegd, maar de trouwlooze huwde eene andere. Spot en verguizing zijn daarna haar deel. Zij zoekt afleiding, maar vindt die niet in het opkweeken van vogels; zij zoekt rust in den slaap, maar wordt door een droom misleid. Zij hoopt nog altijd een man te vinden en zal niet lastig zijn :

Non volo sit dives, mea qui connubia poscet,
Nec rogo se facie iactet ut ille bona.
Quisquis eris, modo sis, qui me dignabere taeda,
Tu mihi vel Croesus, tu vel Adonis eris.
Denique sis tetricus, rudis improbulusque licebit,
Te quoque quam nullum praestat habere virum.

Als aan die matig gestelde eischen niet wordt voldaan, dan hoopt zij dat er spoedig een einde aan haar lijden zal komen :

Mors propere curis ponat amica modum.

De slotsom van ons onderzoek en onzer overwegingen is, dat wij de uitgeloofde eerepenning toewijzen aan den dichter van de *Virginis maturioris querelae*, eene eervolle melding en uitgave van zijn gedicht onvoorwaardelijk aanbieden aan den auteur van *Homo-Simia*, en dezelfde onderscheiding wenschen toe te kennen aan hem, die het *Museum Vaticanum* bezongen heeft, onder voorwaarde dat hij zijn werk eerst reinige van de fouten, die het ontsieren.

J. C. G. BOOT.

TH. BORRET.

S. A. NABER.

HADRIANUS TEGENOVER DE RECHTSWETENSCHAP VAN ZIJNEN TIJD.

BIJDRAGE VAN

B. J. LINTELO DE GEER.

Onder de Romeinsche Keizers neemt Hadrianus eene bijzondere plaats in en, hoe onvolledig ook de berichten zijn, die wij omtrent zijne regeering bezitten, zij toonen ons, dat hij gedurende zijn bewind naar een vast plan en met een bewust doel handelde. Het was hem te doen, om aan het rijk vaste en verdedigbare grenzen te geven, daartoe trok hij de te ver vooruitgeschoven posten in en richtte versterkingen op, waar rivieren of bergen geen genoegzame beveiliging boden. Een goed geoefend en aan strenge krijgstucht gewend leger hield hij ter verdediging bereid. In de provinciën waakte hij voor orde en recht en bevorderde welvaart en handel, terwijl hij zelf gedurig het rijk doorreisde en met eigen oogen den toestand der bevolking en den gang des bestuurs gadesloeg. Eenheid en vastheid in het bestuur te brengen, willekeur en misbruik van recht voor te komen, rechtspleging en wetgeving voor allen dezelfde te doen zijn, was in het algemeen het doel van zijne maatregelen.

Daartoe behoorde ook, wat hij betrekkelijk de iurisdictie deed, en dat in een nauw verband met zijne overige maatregelen stond. Nog kondigde te Rome jaarlijks de Praetor zijne edictum af, even als de aedilen, en hoe veel daarin ook reeds sinds lang een vasten vorm had aangenomen, toch hadden deze magistraten daarin een middel behouden, om

aan de eene zijde in de behoefte des maatschappelijken verkeers te voorzien en het recht gelijken tred te doen houden met de eischen van het volksleven, maar ook om aan de andere zijde in te grijpen in de rechtsvordering en nieuwe rechtsbeginselen te verkondigen en toe te passen en daardoor indirect eene legislatieve macht uit te oefenen *), die niet meer bestaanbaar was met de opvatting van de souvereiniteit des Caesar's. Ook dit overblijfsel uit de vroegere republikeinsche instellingen van Rome moest worden opgeruimd. In de provinciën, vooral in die, welke onder toezicht van den Senaat werden bestuurd, ontbrak het nog aan eenheid en gelijkheid van rechtspleging en inrichting, en de edicta provincialia, door de bestuurders telkens afgekondigd, lieten dezen nog eene vrijheid, die in de door de keizerlijke ambtenaren bestuurde reeds niet meer bestond.

Een eigenaardigen invloed op wetgeving en rechtspleging oefenden daarnaast de juristen uit, door dat hun het verklaren en ontwikkelen van het bestaande recht was toevertrouwd, en zij door hun medewerking bij de rechtspraak, door hunne responsa, door hun onderwijs en hunne schriften aan hunne meeningen eene beteekenis konden geven, die het iura condere †) als van hunne bevoegdheid deed beschouwen. Hadden toc! de keizers zelve aan de beroemdsten hunner het ius respondendi verleend, door Justinianus nog auctoritas conscribendarum, interpretandarum legum genoemd §) en de iudices aan hunne adviezen gebonden. Met ijver de rechtswetenschap beoefenende, werden zij als iuris auctores de vertegenwoordigers van een juristenrecht, waarin zich de geheele oudere rechtsbeoefening, de antiqua prudentia, had opgelost en dat zelfs nog eene grootere plaats op het rechtsgebied innam dan het ius honorarium door de edicta der magistraten bezette. Met al de vrijheid, die de wetenschap toeliet, nog in de beide richtingen verdeeld, die aan Labeo en Capito aanknoopten, bewogen zij zich bij hun onderzoek

*) Rudorff, Röm. Rechtsgeschichte I, § 61. p. 147.

†) Gaius, I, 7.

§) Const., Deo auctore, § 4.

en bewerking des rechts, onafhankelijk van regeeringsbelang, zelfstandig en door niets gebonden bij de beslissing wat recht was, wat billijkheid en rechtvaardigheid, wat wet en voorschrift vorderden.

In dien toestand greep Hadrianus in, toen hij aan den meest beroemden jurist van dien tijd, aan Salvius Julianus, dien hij met de praetuur had bekleed, opdroeg, om het praetorisch edict en dat van de aedilen te ordenen en aan te vullen *). Deze voldeed aan dien last en *primus edictum, quod varie inconditeque a praetoribus promebatur, in ordinem composuit* †), zooals Aurelius Victor het uitdrukt. Hierbij werd de inhoud van het edict van den praetor peregrinus met dat van den praetor urbanus tot een geheel verbonden en daaraan ten slotte de bepalingen van het edict der aedilen toegevoegd §). Waarschijnlijk ging daarmede het vaststellen van een algemeen edictum provinciale gepaard, dat bestemd om in alle provinciën door de praesides als regel gevolgd te worden, in hoofdzaak met het edictum urbicum overeenkwam en slechts in zoover de provinciale toestanden dit toen nog eischten, door bijvoegingen of wijzigingen of uitlatingen daarvan verschildte **). Gaius toch schreef eene uitvoerige verklaring van het edictum provinciale in XXXII boeken, eene kortere van het edictum urbicum, van welke Justinianus niet meer dan X boeken vinden kon, waaruit schijnt te volgen, dat beide edicta afzonderlijk bestonden, terwijl de vermelding beurtelings van den praetor (b. v. L. 7 de postul. (3, 1)) en van den proconsul (b. v. L. 1 en 3 de alien. iud. mut. c. (4, 7) in de fragmenten van het eerste werk, het natuurlijkst daaruit verklaard wordt, dat de hoofdinhoud van beide edicten dezelfde was, waarom ook Justinianus in zijne Pandecten onder de excerpten uit de edicts-commentaren, die uit dit werk van Gaius kon opnemen. Gaius had toch het uitvoerigst juist het edictum provinciale bewerkt,

*) De bepaling van het jaar 131 n. C. is onzeker. Rudorff., *Edict.*, p. 9.

†) Aurel. Victor de Caes., c. 19.

§) Theophilus, I, 2, § 7. Vgl. Bethmann-Hollweg, *Civilprozess*, II, p. 83.

**) Zimmern, *Rechtsgesch.*, I, § 40, p. 135.

omdat hij bij zijn onderwijs en zijne geschriften vooral die talrijke provincialen op het oog had, die betere kennis en verklaring van het romeinsche recht behoefden en te Rome kwamen zoeken.

Wat Hadrianus door het vaststellen van dit edictum urbicum en van het edictum provinciale bedoelde was een vasten en algemeen geldenden inhoud en vorm te geven aan het procesrecht en daarmee aan het zich daarin verwerkelijkende ius honorarium en dit te onttrekken aan den invloed en legislatieve macht der zich opvolgende magistraten. Daartoe deed hij Julianus werk door den senaat bevestigen en wettigen. In zijne oratio bij die gelegenheid in den senaat gehouden, had hij uitdrukkelijk verklaard, dat, zoo iets in het edict niet werd gevonden, dit naar analogie van de daarin vervatte bepalingen door de macht der magistraten mocht worden aangevuld *). Hieruit volgde dus, dat veranderingen in dit nu vastgesteld edict, wijzigingen van zijnen inhoud, afwijkingen van zijne bepalingen nu niet meer geoorloofd waren, maar dat de magistraten bij hunne iurisdictie het hadden toe te passen en te volgen, en alleen bij daarin onvoorziene gevallen nog edicta brevia, novae clausulae, en dan nog naar analogie der edicts-bepalingen, mochten uitvaardigen.

Dat de senaat werkelijk, op 's keizers aandrang de onveranderlijkheid en de geldigheid der door Julianus vastgestelde edicta uitsprak, kan nauwelijks betwijfeld worden. Het werd nu een edictum perpetuum in eminenten zin, eene codificatie van het ius honorarium in zijnen geheelen omvang, die aan de opvolgende juristen den grondslag kon leveren voor hunne uitgebreide, het geheele ius privatum omvattende werken, en dit te meer omdat een belangrijk deel van het ius civile daarmee was saamgesmolten. Wij treffen dan ook later nergens sporen van veranderingen of bijvoegingen en waar men die heeft meenen te vinden, verdwijnen

*) Ut, si quid in edicto positum non inveniatur, hoc ad eius regulas, coniecturas et imitationes possit nova instruere auctoritas. C. Tanta § 18. (C. 1.17.2) C. Δείδωμεν. § 18.

zij bij nader onderzoek. Het quid in aliquem novi iuris statuere *) heeft op geen nieuwe edicta, maar op onrechtmatige rechtstoepassing betrekking en het novum edictum bij Ulpianus †) staat tegen oudere, voor Julianus herziening aanwezige, edicta over, zooals Gellius er aantrof in de bibliotheek van Traianus tempel §) Wel mocht den magistraten de bevoegdheid gelaten worden afkondigingen omtrent enkele punten, binnen den kring hunner werkzaamheid, in albo, te doen als monita of brevia Trouwens dit was natuurlijk en een eisch van een regelmatig bestuur. Zulke brevia, monitoria edicta maakten Paulus en Callistratus tot een onderwerp van hun onderzoek **). Maar de senaat ging misbruik ook hiervan te keer, door uitdrukkelijk de bepaling er bij te voegen, dat bepalingen, bestemd om voortdurend en algemeen kracht te behouden, alleen door de tusschenkomst des keizers konden worden vastgesteld ††).

Was de inhoud van dit edict voor het grootste deel ontleend aan de edicten der vroegere praetoren, er ontbraken ook geene novae clausulae aan. Zelfs schijnt Hadrianus door een senaatsbesluit eenige bepalingen vooraf te hebben doen vaststellen, om die daarna in het edict door Julianus te doen opnemen. Althans schrijft Gaius aan eene epistola Hadriani toe, wat Paulus ex edicto praetoris §§) afleidt en schijnt Julianus onder verba edicti ***) te verstaan, wat Ulpianus als door Hadrianus bepaald aanduidt †††).

De geheele bewerking van het edict in zijn dubbelen vorm, als edictum urbicum en als edictum provinciale ging derhalve in waarheid van Hadrianus uit en in dien zin kon het een edict van Hadrianus genoemd worden §§§), en door

*) L. 1. § 1. D. Quod quisq. iuris. (2. 2.).

†) L. 1. § 13. D. de ventre in poss. mitt. (37. 9.).

§) Gellius, N. A. XI. 17.

**) Haubold, opusc. acad. II, p. 201.

††) Rudorff, Edict. p. 10.

§§) Gaius III, 121 Paul. R. S. I. XX. § 1.

***) L. 1. D. quib. non comp. bon. poss. (38. 13.).

†††) L. 1. pr. D. si quis aliq. test. prohib. (29. 6.).

§§§) L. 7. C. de incol. (10. 39.): Hadrianus edicto suo declaravit.

Justinianus als door dien keizer samengesteld, met medewerking van Salvius Julianus, worden vermeld *). Toch bleef het in vorm, oorsprong en inhoud een edictum praetoris, dat zijn oorspronkelijken grond had in het ius edicendi van den magistratus populi Romani, welk recht nu wel zeer beperkt en nauw begrensde was, maar nog altijd bestond. Dit is het wat Gaius voor oogen zweefde, toen hij schreef: *ius autem edicendi habent magistratus populi Romani*, en daarop liet volgen: *sed amplissimum ius est in edictis duorum praetorum, urbani et peregrini, quorum in provinciis iurisdictionem praesides earum habent, item in edictis aedilium curulium*, waardoor hij die edicta, die zulk een uitgebreid recht bevatten, als nu vastgesteld en vereenigd en als ook in de provinciën geldend voorstelt. Het is toch volgens hem een recht, dat vervat is in de edicten der beide praetoren en der aedilen, zooals die edicten als regel hunner iurisdictio, en van de iurisdictio der praesides van de provinciën, toen waren vastgesteld, en het historisch oogpunt, waaruit hij de bronnen des Romeinschen rechts beschouwde, deed hem die wijze van uitdrukking kiezen.

Had Hadrianus op deze wijze het recht der magistraten, het ius edicendi, zeer beperkt en het edict tot een algemeen rijksrecht gemaakt, hiermede hing zijne verhouding tot de rechtsgeleerden en hunne werkzaamheid samen.

Reeds Augustus was gewoon over bestuursaangelegenheden met een zeker getal senatoren zich te beraden en hen te raadplegen voor hij aan den senaat voorstellen deed. Waar hij †) zich met beslissing van geschillen bezig hield, omgaf hij zich met een concilium op het voorbeeld der Romeinsche magistraten gekozen, naar het schijnt, uit zijne familiares en vrienden, die tot de equites behoorden §). Ook Tiberius volgde dit voorbeeld. Dikwijls sprak hij zelf recht op het forum, door zijne conciliarii omgeven, of woonde de recht-

*) Const. *Δέδοικεν*. §. 18. Paeanius Metaphr. Eutrop. 8. 17.

†) Sueton, Oct. c. 35. Vgl. Dio, LII, c. 33. LIII, 21.

§) Dio, LII, 33.

spraak der magistraten bij *), en had een concilium van twintig uit zijne vrienden en bekenden, aanzienlijke mannen met wie hij †) de openbare belangen behandelde. Dit bleef ook bij de volgende keizers gewoonte. Een raad werd door hen geraadpleegd, dien zij zich uit hen kozen, die hen omringden, uit hunne amici en comites, maar die toen niet meer met den senaat in verband stond §). Alles hing daarbij van de willekeur des keizers af, die hen rondom zich riep, die hij zijn vertrouwen wilde schenken en aan de bespreking onderwierp wat hij daarvoor geschikt achtte. Hadrianus bracht hierin het eerst verandering; van den aanvang zijner regeering af, riep hij de beste en voortreffelijkste der senatoren tot zijne omgeving en maakte het tot eene gewoonte, ut cum princeps causas cognosceret et senatores et equites Romanos in consilium vocaret et sententiam ex omnium deliberatione proferret **). Niet alleen gebeurde dit te Rome, maar ook op zijne talrijke tochten door de provinciën vergezelde hem dit concilium en werd bij de rechtspraak door hem geraadpleegd ††). In dien raad nam hij ook de meest beroemde rechtsgeleerden op, die de algemeene achting genoten. »Quum iudicaret,” zegt zijn levensbeschrijver, »in consilio habuit non amicos suos aut comites solum, sed iurisconsultos et praecipue Julium Celsum, Salvium Julianum, Neratium Priscum, aliosque, quos tamen senatus omnes probasset” §§). Uit deze bijvoeging blijkt dat Hadrianus dit concilium weder met den senaat in verband bracht en tevens dat het niet slechts bij de rechtspraak hem ter zijde stond, maar ook bij wetgeving en bestuur. Dat hij het een bepaalde inrichting gaf, het tot

*) Suet., Tib. 33. Dio, LVII, 7. Tacit. I, 75.

†) Suet., Tib. 55.

§) Becker, Röm. Alterth. II. 3. p. 231. Von Bethmann Hollweg. Civil-prozess. II. p. 48. Haubold, Opusc. I. p. 187.

**) Spartian. Hadr. vita, c. 8. Cass. Dio. LXIX, c. 7. Haubold, Opusc. acad. I. 219.

††) Spartian. c. 22.

§§) Spartian. c. 18.

een staatsraad maakte, die den keizer raadgevend ter zijde stond en waarin allerlei vragen, onder voorzitting des keizers werden behandeld, blijkt uit hetgeen ons van dit auditorium Principis later wordt medegedeeld *). Die latere geschiedenis behoort niet hier, maar hierop vestigen wij de aandacht, dat sinds Hadrianus de beroemste juristen daarin waren opgenomen en dat het behooren tot dit concilium niet slechts als een bewijs van vertrouwen, maar als eene waardigheid, een honor delatus, beschouwd werd †), waardoor zij aan den persoon des vorsten waren verbonden, tot zijne omgeving behoorden §), den titel van consiliarii verkregen.

Door dit opnemen der beste rechtsgeleerden in zijn raad verzekerde zich Hadrianus hunne medewerking bij rechtspraak en wetgeving en van dit oogenblik af werd dit concilium, beter ingericht en onder medewerking weder van den senaat samengesteld, het geschikte orgaan, waardoor de verklaring, de ontwikkeling en de aanvulling des rechts door de keizerlijke decreta, rescripta en bepalingen werd voorbereid. Deze keizerlijke beslissingen werden voor het vervolg de aanvulling van het door Julianus geordend edictum en werden als zoodanig verzameld en bewerkt door Papirius Justus in zijne Constitutionum libri, door Paulus in zijne Decretorum libri en door anderen, en later onder Diocletianus, op last of althans op aansporing van dien keizer zelve, bijeengebracht en gerangschikt in den Codex Gregorianus als eene doorlopende verklaring en een half officieel supplement op Julianus' werk **). Zoo was den rechtsgeleerden door Hadrianus inrichting de invloed op de wetgeving niet ontnomen, maar was die voor een goed deel onder medewerking der hofjuristen, onder toezicht des keizers ge-

*) Vgl. L. 17. D. de iure patr. (37. 14). L. 38. D. de minoribus (4. 4). L. 8. quod cum eo (14. 5). L. 97. de acq. v. omitt. hered. (29. 2). L. 74. ad Sct. Trebell. (36. 1). L. 50. de iure fisci (49. 14).

†) L. 30. pr. de excusat. (27. 1).

§) Circa latus eorum agerent t. a. p. circa Principem sunt occupati L. 11. § 2. de minor. (4. 4.).

**) Huschke, in Zeitschr. für Rechtsgesch. VI. p. 294.

bracht en aan zijne goedkeuring onderworpen en werd er ten tijde van Gaius niet getwijfeld aan de wetskracht van hetgeen de keizer decreto vel edicto vel epistola constituit, na raadpleging met zijn concilium. Men zorgde wel dat geene aanvulling of verandering van het edict anders dan langs dien weg plaats vond, en dat de toepassing er van in het geheele rijk onder gedurige medewerking van het concilium en van den keizer plaats vond, zooals Hadrianus zelf door den senaat had doen bepalen, dat oplossing van geschillen eerst van den keizer moest worden gevraagd.

Men heeft wel eens beweerd, dat Hadrianus het *ius respondendi* der juristen zou hebben afgeschaft. Zeker ten onrechte *). Maar toch beperkte hij ook deze bevoegdheid ut ex auctoritate eius responderent op tweeërlei wijze. Vooreerst door alleen aan de *communis opinio* eene voor den rechter bindende beteekenis te hechten. Was men toen reeds gewoon geworden de *responsa* zoowel aan de schriften der vroegere rechtsgeleerden als aan de adviezen der nog levenden te ontleenen, dan kunnen de woorden van het rescript van Hadrianus, zooals Gaius die opgeeft, dat namelijk alleen dan de *sententiae* der juristen dezelfde geldigheid hebben als de wet, wanneer hunner aller meening overeenstemt, maar dat bij verschil van meening, de rechter te beslissen heeft †), geene ander beteekenis hebben, dan alleen aan datgene, waarover allen het eens waren, wetskracht te verleenen. Ik zou niet durven beweren, dat het vroeger anders was; want als de officieele deskundigen in het recht den rechter voorlichtende, niet overeenstemden, zal de rechter wel hebben moeten kiezen wiens gevoelen hij volgen wilde, maar toch dat deze keizer geraadpleegd werd, hoe in zulk een geval te handelen, een geval dat zich meer moest voordoen. sints men ook uit de schriften der vroegeren de *sententiae* begon te ontleenen, en dat hij daarop zóó uitdrukkelijk antwoordde, dat alleen *omnium si in unum sententiae concurrunt*, hunne

*) Puchta, *Instit.* I. p. 553.

†) Gaius I. § 7. Puchta *Instit.* I. p. 560.

responsa wetskracht zouden hebben, dat bewijst wel dat het toen nog twijfelachtig kon zijn of niet de meening des lateren boven die des vroegeren, de opvatting der meerderheid boven die van enkelen moest gevolgd worden. Hadrianus wilde dit niet twijfelachtig laten. Allen moesten het eens zijn om eene sententie voor den rechter bindend te maken. Behoorde eene vraag ook maar eenigzins tot het *ius controversum*, de rechter was in zijne beslissing vrij, dat is, de *sententiae et opiniones* ook van hen, quibus *permissum erat iura condere*, stonden volkomen gelijk met de adviezen en meeningen van ieder ander jurist, met de beweringen van iederen pleiter.

Maar ook ten anderen beperkte hij de bevoegdheid tot *respondere ex auctoritate eius* door die slechts onder bepaalde voorwaarden te verleen. Pomponius *) verhaalt van eenige *virī praetorii*, die van Hadrianus het *ius respondendi* vroegen en aan wie hij antwoordde, *hoc non peti sed praestari solere, et ideo, si quis fiduciam sui haberet, delectari si populo ad respondendum se praepararet*. Hieruit blijkt dat Hadrianus deze bevoegdheid als van hooge beteekenis en als een vrije gunst des keizers beschouwde. Maar dit antwoord krijgt eene nog meer bepaalde beteekenis, als men opmerkt dat siuts Hadrianus deze bevoegdheid alleen schijnt gegeven te zijn aan die juristen, die in het *concilium* opgenomen waren en die derhalve in de omgeving en onder de *amici et familiares* des keizers eene plaats hadden verkregen. Van Celsus, Julianus en Neratius Priscus weten wij het, dat zij tot Hadrianus' omgeving behoorden †). Vindius Verus, Salvius Valens, Volusius Maecianus §), Ulpius Marcellus, Javolenus behoorden tot de *consilarii* van Antoninus Pius **), Caecilius Africanus treffen wij met Gellius aan, wachtende

*) L. 2, § 47 D. de Orig. iuris (1. 2). Vgl. over deze plaats Smalldenburg ad Schultingii notas, I. p. 81. Savigny, Zeitschrift, IV. p. 496. Kuntze, Cours. p. 197.

†) Spartianus, Vita Hadr. c. 18.

§) L. 17. D. de iure patron. (37. 15).

**) Capitulinus, Vita Ant. c. 12.

de salutatio Caesaris *), Arrius Menander wordt uitdrukkelijk consiliarius genoemd †), waarschijnlijk was de praetor Saturninus ten tijde van de Divi fratres dezelfde als een der juristen van dien naam, Tarruntenus Paternus viel als praefectus praetorio onder Commodus §).

Sints Marcus waren de praefecti praetorio en de praefectus urbis de voornaamste en invloedrijkste ambtenaren des keizers geworden, die eene eerste plaats aan het hof bekleedden, ook de eerste raadslieden bij alle maatregelen en beslissingen, en namen deze eene eerste plaats in het concilium in. Van Marcus heet het: habuit secum praefectos, quorum auctoritate et periculo semper iura dictavit. Usus autem est Scaevola praecipue iuris perito **). Cervidius Scaevola kon dus mededeelen, wat in het auditorium van Marcus was behandeld ††). Messius en Tryphoninus hadden met Papinianus zitting in den raad van Severus §§). Van Ulpianus en Paulus is het bekend, hoe zij steeds in de naaste omgeving des keizers verkeerden, en wij hebben ten bewijze daarvoor het getuigenis van Lampridius ***) niet noodig. Konden wij dit getuigenis vertrouwen, wij zouden ook van Callistratus, Florentinus, Martianus, Venuleius, Modestinus kunnen verzekeren, dat zij tot de consilarii van Severus behoord hebben †††). Dat vele der latere juristen in openbare, soms zeer aanzienlijke betrekkingen door de keizers gebruikt zijn behoeft wel geen aanwijzing en mij dunkt, wij kunnen er met eenigen grond uit opmaken, dat nà Hadrianus ook de rechtswetenschap in hare toepassing op het maatschappelijk leven,

*) Gellius, N. A. XX, 1.

†) L. 11. § 2. de minoribus (4. 4).

§) Lampridius, Vita Comm. c. 4.

**) Capitolinus, Vita Marci, c. 11.

††) L. 22, pr. D. ad Sct. Trebell. (36. 1).

§§) L. 50. D. de iur. fisci (49. 14).

***) Lampridius, vita Severi. c. 68.

†††) Haubold, Opusc. acad. I, p. 256. Vgl. ook Lampridius, vita Alex. Severi c. 16: neque ullam constitutionem sancivit sine viginti iuris peritis.

in hare meest invloedrijke vertegenwoordigers aan den persoon en de omgeving des keizers was verbonden en het *ius respondendi* een *beneficium* was geworden, dat nog iets meer dan kunde en geleerdheid vorderde, maar dat slechts hun werd gegeven, die de keizer ook zelf tot zijne raadslieden gekozen had, die hij zelf adviseerde bij zijne regtspraak en wetgeving. Zelfs bleef dit niet geheel zonder invloed op de schriften der latere juristen, die zich hoe langer hoe meer op de *decreta*, de *rescripta*, de *epistolae* des keizers beriepen bij de beantwoording van rechtsvragen en bij de verklaring of toepassing van rechtsbepalingen tegenover de vroegere, die aan de vrije wetenschap en de meeningen hunner be-roemde voorgangers vooral hunne bewijzen pleegden te ontleenen. Na Hadrianus stierf spoedig het verschil tusschen de beide richtingen der *Sabiniani* en *Proculiani* weg, en kromp het gebied van het eigenlijk *jus controversum* in, terwijl de wetenschap zich in de verklaring en toepassing van het *edictum perpetuum* concentreerde, als de uitdrukking van het gemeene rijksrecht, en de wetgeving, de *nomothesis*, meer en meer uitsluitend den keizer toeviel.

Hadrianus heeft feitelijk weinig veranderd. Hij liet den praetor zijn edict zoowel als aan de *praesides provinciarum*, maar hij had het eens voor altijd voor hen laten vaststellen, hun *ius edicendi* was tot een beperkten omvang teruggebracht; hij liet den rechtsgeleerden het *ius respondendi*, maar hij liet hunne *responsa* slechts wetskracht als zij de *communis opinio* uitdrukten en schonk die bevoegdheid alleen aan hen of althans bij voorkeur aan hen, die hij tot zijn eigen raadslieden gekozen had, die tot zijne *amici et comites* behoorden. Hij verzekerde zich hunner medewerking bij zijne eigene wetgevende, rechtsprekende en verklarende werkzaamheid en maakte daardoor zijn eigene uitspraken tot een voornaam orgaan van rechtsvorming. In dien zin opent Hadrianus regeering een nieuw tijdperk in de geschiedenis der jurisprudentie en dat de romeinsche juristen dat zelf gevoeld hebben, zou uit hunne schriften, uit de wijze waarop zij de voor-hadrianische rechtsliteratuur gebruikten

en bewerkten wellicht nader kunnen bewezen worden. Ik wil daar thans niet dieper indringen, maar mij dunkt met recht kunnen wij zeggen, dat Hadrianus de jurisprudentie, in hare toepassing onder toezicht des keizers heeft gebracht en daardoor ook de wetenschappelijke beoefening des rechts hare richting heeft aangewezen en beperkt in hare vrijheid. Nu was er geen plaats meer voor de voortduring der beide scholen en het: receptum est, placuit, kreeg eene sterkere beteekenis.

GEWONE VERGADERING

DER AFDEELING

TAAL-, LETTER-, GESCHIEDKUNDIGE EN WIJSGEERIGE
WETENSCHAPPEN,

GEHOUDEN DEN 10^{den} MAART 1879.

Tegenwoordig de heeren: C. W. OPZOOMER, voorzitter,
M. DE VRIES, W. G. BRILL, L. PH. C. VAN DEN BERGH, W. MOLL,
J. DE WAL, J. DIRKS, W. J. KNOOP, G. DE VRIES AZ., N. BEETS,
B. J. FRUIN, B. J. LINTELO DE GEER, G. MEES AZ., D. HARTING,
S. VISSERING, J. E. GOUDSMIT, J. P. SIX, S. A. NABER, H. KERN,
TH. BOBRET, C. M. FRANCKEN, S. HOEKSTRA BZ., J. A. FRUIN,
B. H. C. K. VAN DER WIJCK, M. J. DE GOEJE, J. P. N. LAND,
H. VAN HERWERDEN, J. G. DE HOOP SCHEFFER, J. G. R. ACQUOY,
M. F. A. G. CAMPBELL, P. DE JONG, P. J. COSIJN en J. C. G. BOOT,
secretaris.

De heer Leemans heeft bericht gezonden, dat hij verhinderd wordt de vergadering bij te wonen.

Het proces-verbaal der vorige vergadering wordt gelezen en goedgekeurd.

De secretaris brengt ter tafel eene gedrukte circulaire, waarbij kleine bijdragen worden gevraagd voor een huldeblijk aan de nagedachtenis van W. J. van Zeggelen.

Dezelfde leest het bericht over den wedstrijd in Latijnsche poëzie, waarin uitspraak wordt gedaan over acht ingezonden gedichten. Vijf, namelijk het *Carmen didacticum de humana natura*, *Iter ad congressum orientalem apud Petropolim*, *Pro virginibus maturioribus*, *Vesevi victima* en *Physiophilus*, worden om aangevoerde redenen afgekeurd. Aan de auteurs van *Homo Simia* en van *Museum Vaticanum* wordt eene eervolle melding en uitgave hunner gedichten op kosten van het legaat van Mr. J. H. Hoeufft aangeboden, als zij daartoe vergunning geven, en mits de laatstgenoemde zijn gedicht zal beschaaft hebben. De gouden eereprijs wordt toegekend aan den inzender van de *Virginis maturioris querelae*. Na opening van het naambriefje blijkt, dat het vervaardigd is door den heer P. Esseiva te Friburg in Zwitserland.

De naambriefjes behorende bij de vijf afgekeurde gedichten worden verbrand.

De heer de Geer spreekt over keizer Hadrianus tegenover de rechtswetenschap van zijn tijd. Hij ontwikkelt diens verdiensten ten opzichte van wetgeving en rechtspleging, zoowel door het vaststellen van het edictum perpetuum, als door de beperking van den invloed der rechtsgeleerden.

Het medegedeelde geeft den heer Goudsmit aanleiding tot eenige opmerkingen. Vooreerst meent hij dat aan de willekeur der praetoren, zoo die al bestaan heeft, een einde is gemaakt door de lex Cornelia, die bepaalde *ut praetores e suis perpetuis edictis ius dicerent*. Vervolgens kan hij niet toegeven, dat de invloed der Icti door Hadrianus beperkt is. Hij geeft aan de woorden van het rescript van Hadrianus aangehaald door Pomponius de orig. iuris l. 2, § 47 *hoc non peti, sed praestari solere* eene andere beteekenis, dan de spreker gedaan heeft, en meent dat die door den samenhang wordt gevorderd: »dit behoeft niet gevraagd te worden, 't staat aan u het te doen,» en oordeelt dat ook wat Gaius schrijft over de *responsa prudentium*, Inst. I, 7, niet beteekent dat allen van hetzelfde gevoelen moesten zijn, maar alleen dat niet van verschil moest blijken.

Naar zijn oordeel had het edictum perpetuum geen ander doel dan om meer orde in de rechtspraak te brengen.

De spreker volhardt bij zijne meening, dat de macht der praetoren door Hadrianus beperkt is, niet omdat zij willekeurig recht spraken, maar omdat hij niet telkens nieuwe bepalingen in de edicten wilde laten opnemen. Met de verklaring der plaatsen van Pomponius en van Gaius door den heer Goudsmit kan hij zich niet vereenigen. Na Hadrianus kon ieder *respondere de iure*, maar niet ieders responsa hadden gezag. Het *ius respondendi* werd niet gevraagd, maar geschonken. Alleen zij bezaten het, die tot het consilium Imperatoris behoorden.

Eene aangekondigde bijdrage van den heer Acquoy wordt om het vergeworderde uur verdaagd tot de volgende vergadering.

Om dezelfde reden vraagt en bekomt de heer de Wal vergunning om, wat nu niet kan geschieden, alsdan mede te deelen eenige opmerkingen en gissingen naar aanleiding van een der brieven van Georg Tanner, die onlangs door den hoogl. Stintzing bij gelegenheid van het eeuwfeest van v. Savigny's geboortedag zijn uitgegeven.

Nadat door de heeren Vissering, Moll en G. Mees Az., geschenken voor de boekerij zijn aangeboden, namelijk het Handboek der praktische staathuishoudkunde, vierde druk, Amst. 1878, het Academisch proefschrift van G. Moll, de desolate boedelskamer te Amsterdam, Amst. 1879 en Gregorius Mees en zijn gezin. Tweede uitg. Rott. 1879, en hen daarvoor door den voorzitter dank is betuigd, wordt de vergadering gesloten om na weinige oogenblikken door eene buitengewone gevolgd te worden.

OPMERKINGEN EN GISSINGEN

NAAR AANLEIDING VAN EEN DER ONLANGS UITGEGEVEN

BRIEVEN VAN GEORG TANNER.

MEDEDEELING VAN

J. D E W A L.

Het eeuwfeest van Savigny's geboortedag is onlangs en in Deutschland en in Nederland *), ook hier ter stede, met luister gevierd.

Te Bonn werd bij die gelegenheid door den geleerden Roderich von Stintzing een werk †) in het licht gezonden, dat de aandacht niet alleen der regtsgeleerden maar ook der letterkundigen en geschiedvorschers in hooge mate verdient. Het behelst eene uitgave der brieven door Georg Tanner, van 1554 tot 1567, aan de vermaarde Baselsche regtsgeleerden Bonifacius en Basilius Amerbach geschreven. Het verplaatst ons in het schoone tijdperk der ontwikkeling van nieuwe denkbeelden over de methode der regtsstudie, toen Eguinarius Baro reeds zijn levenstaak had volbragt, Franciscus Duarenus nog de bewondering zijner tijdgenooten opwekte, Hugo Donellus en Jacobus Cuiacius als opkomende sterren schitterden.

Een enkel woord over den briefschrijver; later zullen wij gelegenheid hebben van de mannen te spreken tot wien

*) Te Groningen hield Prof. Modderman, te Amsterdam Prof. Cohn eene gedachtenisrede.

†) Georg Tanners Briefe an Bonifacius und Basilius Amerbach 1554—1567. Ein Beitrag zur Geschichte der Novellen-Editionen.... herausgegeben und erläutert von Dr. R. v. Stintzing, Bonn, Marcus 1879. 8°.

deze zijne brieven gerigt heeft. Stintzing heeft in zijne Inleiding daaromtrent het een en ander bijeengebragt. Uit Biener's Geschichte der Novellen weet elk regtsgeleerde, die zich niet met de studie der oude uitgaven van het Corpus Juris Civilis opzettelijk bezig hield, dat onze Henricus Agylaeus, uit 's Hertogenbosch, dezelfde die later onder de groote bevorderaars der Unie van Utrecht zou geteld worden, en wiens naam in het Leycestersche tijdvak op aller lippen zweefde, in 1560 *), in de Voorrede der Novellenvertolking, van de Pandectae Florentinae sprekende, er bij voegde, »quos haud ita longo post intervallo prope plenum Novellarum Justiniani corpus subsecutum est, ab H. Scrimgero in publicum usum productum, cum quadriennio ante Georgius Tannerus idem librariis Basileensibus excudendum dedisset: quorum procrastinatione, quod vel Graeca sola edere nollent vel nescio quid requirerent, illi ea laus praecepta est. Quod eo commemoro, ut †) sciatur, hunc quoque pro iurisprudentiae instauratore agnosci debere". De nasporingen van Stintzing hebben over het leven en de schriften van dezen iurisprudentiae instaurator tal van bijzonderheden aan het licht gebragt, en ik acht mij gelukkig, dat mijne aanwijzingen nopens eene door Tanner beraamde uitgave van de Synopsis minor hem aanleiding gaven, om ook daarvan nog in zijne Nachträge te gewagen. Wie Tanner nauwkeuriger wil leeren kennen, hij raadplege de genoemde belangrijke Inleiding en leze voor alles de vijftien brieven zelve, die een gelukkig toeval den uitgever in de bibliotheek te Basel deed ontdekken. Naar tijdsorde splitst zich deze bundel in twee afdeelingen; de acht eerste brieven zijn allen

*) De Baselsche uitgave per Jo. Hervagium, door Stintzing aangehaald is niet de eerste; deze zag het licht Parijs apud Henr. Stephanum. De titel is: *Novellae Justiniani Imperatoris Constitutiones a Gregorio Haloandro e Graeco versae et editae Norimbergae . . . nunc vero revisae et emendatae adiecta lectionis varietate*. Dat Tanner met Agylaeus bevriend was, leert diens brief van 8 Cal. m. Augusti a. 1560, waarvan melding gemaakt wordt in het schrijven van eerstgenoemden aan Bonifacius Amerbach, n°. IX.

†) Bij Stintzing: *at*.

van 1554 tot 1556 *) geschreven; de zeven laatsten tusschen 1561 en 1567. Van de eerste reeks zijn vijf, van de laatste is slechts een tot den vader gerigt †); de overigen zijn aan den zoon geschreven. De vijf eersten zijn gedagteekend uit Padua; al de overigen uit Weenen. Voor alle vijftien was de plaats der bestemming Basel.

Op Basel, het brandpunt der moderne verlichting, waren destijds aller blikken gevestigd. Het eerste eeuwfeest der door Paus Pius II gestichte Hoogeschool stond in 1560 gevierd te worden; wat was daar die eeuw niet vruchtbaar geweest en hoe krachtig had zich niet daar de wetenschappelijke geest op elk gebied ontwikkeld! Hans Amerbach uit Reutlingen, die te Parijs onder Johannes a Lapide gestudeerd had en den graad van meester in de wijsbegeerte verworven, had zich daar gevestigd en eene boekdrukkerij opgericht, waarvan de voortbrengselen, door de latijnsche type beroemd, over geheel Europa verspreid werden; zijn voorbeeld werd door Frobenius, Hervagius en Oporinus gevolgd. Van zijne drie geleerde zoonen was de oudste, Bruno, in 1519, de tweede, Basilius, in 1535 overleden; de jongste, Bonifacius, in 1495 geboren, de lieveling van Erasmus, de uitverkoren leerling van Zasius, was tot het hoogleeraarsambt in de regtsgeleerdheid beroepen, om Claude Chansonnette §) te vervangen **, en zag zich weldra door een luisterrijken kring van geleerden en kunstenaars omringd. Hem stelde Erasmus tot erfgenaam in en uitvoerder zijner uiterste wilsbeschikkingen, en dezen wijdde hij het gedenkteeken dat nog ten huidigen dage de domkerk versiert.

Uit zijn huwelijk met Martha Fuchs, de dochter van den Neuenburger burgemeester Bernhard Fuchs, die hem 14 De-

*) De zevende „ex aedibus Christiani Tannsteteri senatoris Viennensis” Ik vraag: was deze een zoon van den vermaarden geneesheer Georgius Collimitius Tannsteterus?

†) Deze overleed 24 April 1562.

§) Over dezen vergelijkte men thans de voortreffelijke monographie van Alphonse Rivier, Claude Chansonnette Jurisconsulte Messin et ses lettres inédites. Brux. 1878. 8°.

**) Cantiancula zelf had den leerling van Andreas Alciatus en Franciscus a Ripa aanbevolen: de benoeming volgde November 1524.

cember 1542 door de pest ontviel, was 1 December 1535 een zoon geboren, dien de naam van zijn kort te voren ontslapen oom, Basilius, werd gegeven. Zorgen noch kosten spaarde de vader, om den jongeling eene opvoeding te geven, het geslacht waaruit hij gesproten was waardig. In 1549 werd hij als student te Basel ingeschreven, waar hij in de regtswetenschap, naast zijn vader, Ulrich Iselin tot leermeester had. Na in 1552 Tübingen bezocht te hebben, vertrok hij in het volgende jaar naar Padua, waar hij met Georg Tanner hetzij voor het eerst hetzij bij vernieuwing kennis maakte. Eene gemeenschappelijke rigting in beider studiën valt niet te miskennen. De studie der Grieksche taal had beiden geruimen tijd bezig gehouden: die der regtsgeleerdheid was beider levensdoel *). Amerbach keerde in November 1556 naar Basel terug en den 7^{den} dier maand werd uit Weenen Tanners brief verzonden, waarop ik meen de aandacht der geleerden te mogen vestigen, en die voor velen hier en daar toelichting, op enkele plaatsen tekstverbetering schijnt te eischen.

Basilius was destijds bijna een en twintig jaren oud en met de voorbereiding tot een tweede Akademiëreis bezig; Tanner was hem ruim vijftien jaren op den levensweg vooruit en voor goed naar Oostenrijk teruggekeerd. Dat hunne kennismaking niet toevallig ontstaan was, blijkt uit een vroeger schrijven van Tanner aan vader Bonifacius, pridie non. Febr. a. 1554, waar hij zegt: »Coelius Secundus tibi, »cum postremo Basileam venissem, auctor fuit ut se mihi »Basilius tuus in Italiam abeunti comitem adiungeret, quod »certas ob causas tunc non licebat." Welke die redenen mogen geweest zijn, valt moeilijk te gissen: dat zij onoverkomelijk waren, mag men aannemen, uit hoofde van het uitnemend gezag van den Turijuschen Curio, wiens onderwijs van heinde en ver leerlingen naar Basel lokte. Haast zou ik denken, dat de voorzigtigheid van vader Bonifacius hier

*) Van daar ook dat zoeken naar Grieksche werken door Nederlandsche Juristen nitgegeven b. v. p. 56 den Sophocles van onzen Frieschen regtsgeleerde Georgius Rotaller, (bij Stintzing Rotaller), den Plutarchus van Hermanus Crusenius Ictus uit Kampen, p. 63.

wel het voornaamste struikelblok kan geweest zijn. Deze toch was, gelijk Erasmus, een man van zeer bedaarde en gematigde beginselen, en tegenover de hervormde beweging in zijne vaderstad uiterst behoedzaam. Zijn levensbeschrijver getuigt zelfs uitdrukkelijk: »Incendio illo in religione Christiana suborto, cum pleraque affectu studioque privato geri et vitiis velamentum praetendi cerneret, nihil antiquius habuit quam vere catholicae ecclesiae, imo eius sponso Christo Servatori, semet totum commendare et devovere." Curio daarentegen was een hartstogtelijk ijveraar voor de hervorming; de man, die geen gevaar keude, waar het de onbewimpelde uiting zijner geloofsovertuiging gold, — de man, tot wien Olympia Fulvia Morata hare laatste regelen rigtte — was zeker niet de raadsman, in wien Bonifacius onbepaald vertrouwen stelde, zoodra de veiligheid van zijn dierbaren zoon op het spel stond. En Tanner zelf? Wij durven hem wel wat meer dan »Neigung zum Protestantismus" *) toeschrijven. Hij door wien in onzen brief Quintinus »a vera religione alienior" genoemd wordt, mag wel een echte volgeling van het Protestantisme heeten. Nog in 1566 schrijft hij aan Basilius: Optimum et doctissimum senem D. Coelium S. C. meis verbis reverenter salutes, qui sua versione praestantissimi et fidissimi historici Francisci Guicciardini de multis Italicae linguae ignaris optime merebitur." Drie jaren later (25 Nov. 1569) is de krachtige grijsaard, die de handlangers der inquisitie getrotseerd had, bezweken.

Keeren wij terug tot onzen merkwaardigen brief, den zevenden †) in de ons aangeboden verzameling. Met Basilius

*) Von Stintzing, 10.

†) Dat de zesde brief op den zevenden behoort te volgen, niet omgekeerd, blijkt bij de lezing. Stintzing zegt van eerstgenoemden: »Im Datum des 6 Briefes scheint die Zahl des vorhergehenden Jahres aus der Feder geflossen zu sein, wie es erfahrungsmässig im Monat Januar Manchem zu begegnen pflegt." Liever zeg ik met Kluit, Primar. Linear. Praef. XVIII: »Habet hic computus rationem suam atque explicationem in usu chronologico stili quem vocant Paschalis, in Europa olim usitatissimi, ex quo praecedentis anni computatio, non, uti hodie, cessabat d. 31 Decembris, sed continuabatur usque ad mobile festum Paschatis anni sequentis. Duravit hic mos usque ad a. 1575."

had (wij zagen het zoo even) Tanner twee voor beiden vruchtbare jaren te Padua doorgebracht en de lessen bijgewoond van Guido Pancirolus, die destijds nauwelijks den dertigjarigen leeftijd bereikt had en van Matthaeus Gribaldus Mopha, wiens roem reeds te Grenoble gevestigd was, en bestemd om later die der Tubinger hoogeschool te verhoogen *). Hem had hij in den aanvang van ditzelfde jaar 1556 weêr te Bologna ontmoet, waarop de een naar Weenen, de andere naar Basel was teruggekeerd. Den eenen beidde reeds een hoogleeraarsambt in de Grieksche taal, toen de andere op het punt stond zijne tweede wetenschappelijke reis naar Frankrijk te ondernemen. De catheder te Weenen werd Tanner 8 Januarij 1557 aangewezen; de reis door Amerbach in April van dat jaar ondernomen. De briefschrijver doet zich als gids des talentvollen jongelings voor. Trouwens kon hij dit doen, want hij mogt Duarenus zijnen »praeceptor colendissimus» noemen. En evenwel treedt hij meer nog als vrager dan als raadgever op; waar hij zijn jongen vriend den weg wijst, is het meer om iets gewaar of geholpen te worden, dan om bijstand te verleen. De beraamde uitgave der Novellen, waarover door Stintzing het helderste licht is verspreid, is ook hier schering en inslag. Wat daarop betrekking heeft ga ik opzettelijk voorbij. Tanner voelde zich te Weenen van de brandpunten der moderne verlichting schromelijk verwijderd; eer Basilius vertrok had hij nog menige opheldering noodig. »Certe (schrijft hij) quo longius absum a celeberrimis typographorum officinis hoc maiore amore bonorum commentariorum, qui quotidie prodeunt, flagro.» Toch is er ééne plaats in een zijner volgende brieven (6 Mei 1561), waaromtrent ik het stilzwijgen niet mag bewaren. »Accedit (schrijft hij) et alia iustissima causa, quare meas *νευράς* tantopere exspectavi. Nam *quidam Gelrensis* proposuit nuper consistorio huius gymnasii contumeliosum prolixum scriptum, quo mihi vanitatem inter alia convicia incredibili acerbitate ex-

*) Dit was Tanner reeds bekend volgens onzen brief: »De Carolo Molynaeo iurisconsulto nihil plane audio, in cuius locum noster literator iuvenis M. Gribaldi Tubingae successit.»

probrat: me hactenus vana spe iuris candidatos tanta Novellarum ostentatione lactasse: atque tantum abesse, ut Novellas pristino nitori restituerim, ut etiam *αὐτογραφα* numquam viderim." Natuurlijk rijst hier de vraag op, wie die *quidam Gelrensis* kan geweest zijn? De geleerde uitgever der brieven heeft niet beproefd een antwoord op deze vraag te geven. Ik denk hier geen oogenblik aan Gerardus Falco-burgius of Franciscus Craneveldius, die van de Grieksche bronnen des Romeinschen regts zeker reeds destijds werk maakten. Geen ander kan hier bedoeld zijn dan Petrus Canisius van Nijmegen, op dat tijdstip even als Tanner ongeveer vijf en dertig jaren oud, de man, die kort te voren te Ingolstadt voor de Akademieburgers in het latijn, voor het volk in het Duitsch had gepredikt, voor wien reeds in 1552 Ferdinand de Roomsche Koning bij Julius III om het bisdom Weenen had gebedeld, en die ditzelfde jaar 1556, waarin te Weenen Tanner zijn brief aan Amerbach schreef door Ignatius Loyola tot Provinciaal van Oostenrijk werd verheven. Wie zal zich verwonderen, dat deze op den leerstoel der Weener Universiteit onmogelijk den man kon dulden, door wien aan Amerbach het „audies et Calvinum" werd toegeroepen? De schrandereheid van Canisius, die van de zwakke zijde zijner tegenstanders uitnemend partij wist te trekken, treedt ook hier in een helder daglicht. Tanner was bepaald een man van veel studie, maar de vruchten van zijn ijver bleven achterwege. In 1555 verwierf hij zich een HS. van de Synopsis minor; hij besloot dat regtsboek uit te geven, „ist aber (zoo als Stintzing zegt) nicht über den Entwurf einer griechischen und lateinischen, der HS. vorausgehenden, Titelblattes hinausgekommen." Toch leefde hij nog tot ongeveer het jaar 1580. Hier althans had hij geen tegenwerking van anderen te vreezen. Maar nu zelfs het gevaar van mededinging was uitgesloten, werd de arbeid bij den aanvang gestaakt.

Volgens het reisplan zou Amerbach eerst Genève bezoeken. Wie zou hij er vinden? Vooreerst Pierre de la Ramée, die in 1552 om zijne overhelling tot het protestantisme zijn leerstoel te Parijs had verloren, waarop hij

eerst in 1567 hersteld werd. Ten anderen Omer Talon, de eerste uit een beroemd juristengeslacht, vriend en leerling van Ramus en door dezen »amicissimus studiorum socius consorsque laborum meorum" genoemd. »Nunc audio (zegt Tanner) utrumque Gennevam abiisse, quare inquires utrumque Gennevae in transitu." Voorts de vermaarde boekdrukkers Robertus Stephanus en Joannes Crespinus; bij dezen heet het: »de bonis scriptis edendis expiscaberis". Vervolgens: »audies et Calvinum." Doch vóór alles had hij Germain Colladon te bezoeken. »Ante omnia cures te deduci ad clarissimum iuriconsultum D. Germanicum Colladonium". Wat wij tot hertoe van hem wisten bepaalt zich tot spaarzame mededeelingen, door de gebroeders Haag in de France protestante verzameld. In 1510 te La Châtre geboren, opgeleid aan de Hoogeschool te Bourges en tot J. U. D. bevorderd, bleef hij daar de praktijk uitoefenen tot het jaar 1551, toen hij om des geloofs wille naar Genève moest vlugten, waar hij zijn zoon David in 1584 den regtsgeleerden leerstoel zag beklimmen en in 1594 overleed. Hij bezat, volgens Tanner, »Digestorum in membrana ante 590 annos in 4to folio descriptorum antiquissimum codicem, quo et Baro et Duarenus et Balduinus in restituenda veteri lectione uti sunt. Credo beneficio huius codicis et Florent. Pandect. multa menda adhuc repurgari posse: Balduiaus abeunte Colladonio Biturigibus voluit illum codicem apud se retinere, sed infeliciter ipsi refertur*). Nam Colladonius, ut mihi postea Gennevae in Germaniam reversuro narravit, iniquissime tulit." Inderdaad een niet onbelangrijk, zij 't ook deels onjuist, bericht omtrent de lotgevallen van een HS., dat in onze dagen de boekeries van Meerman en Keller versierde en thans in die van Mommsen eene waardige plaats inneemt.

Te Straatsburg †) zou Amerbach de schoonste gelegenheid hebben om te vernemen, hoe hij te Parijs praktische kun-

*) Waarschijnlijk zal men in plaats van *refertur* moeten lezen: *res cessit*.

†) In Epist. XIV komt eene herinnering voor aan Tanners verblijf te Straatsburg in 1551, waar destijds ook de Hongaar Joannes Sambucus als twintigjarig student vertoefde. Zoo ook in 1552 (Epist. XII). Een »clarissimus vir" kon Sambucus (zie p. 62) toen nog bezwaarlijk heeten.

digheden zou kunnen opdoen. »Hoc Argentinae disces ex eruditissimo et integerrimo Francisco Hotomanno cuiusdam in suprema curia Parisiensi consilarii filio, in cuius ingenio ipsa eloquentia et iurisprudentia quasi suam sedem et domicilium collocasse videntur. Opinor me nihil amabilius, studiosius et humanius unquam hoc viro quam Losanae a 1551 mense Novembri audisse". Hotman, uit het aloude geslacht der Uhtmanns te Breslau gesproten, was destijds nog maar dertig jaren oud; hij had den leerstoel te Lausanne met dien te Straatsburg verwisseld en bleef daar tot 1561, om later te Valence, Genève, Bourges en Basel met een gloriekrans omstraald te worden.

De meest duistere plaats in Tanners brief is ongetwijfeld de zinsnede, waarin hij zijn jongen vriend te kennen geeft, wie hij in de andere steden van Frankrijk, waar regtsscholen bloeiden, zou hebben op te zoeken. Trachten wij daarover eenig licht te verspreiden.

»Quodsi (schrijft hij) videris scholam Pictaviensem, ubi hodie sapiens cognomento iurisconsultus floret." Dat te Poitiers een als schrijver volstrekt onbekende jurist Carolus Sapiens (Charles Lesage) heeft onderwezen, vond ik ergens aangeteekend; ik deelde dit aan Stintzing mede, die mijne opmerking nog opnam in zijne Nachträge.

»Bituricensem, ubi noster Duarenus docet cum Hugone Donello et alio quodam in locum Balduini surrogato, qui in XXIX titulos ex corpore Ulpiani desumptos notas edidisse dicitur atque iam notas in Pandectas moliri" *). Zoo weinig was Jacobus Cuiacius destijds nog in den vreemde bekend, schoon nagenoeg even oud als Tanner. Deze voert ten zijnen aanzien er de getuigenis van Balduinus bij, dat hij was »etiam Duareno anteponeendus," maar Tanner hecht daaraan geen gewigt, vermits Balduinus bepaald een vijand van Duarenus was. Men weet hoe in een gewigtig leerstuk het gevoelen van Balduinus

*) Aardig is de overeenkomst van dat alius quidam, met de instructie die de regering van Dole aan Doctor Matherot gaf »de s'informer d'un surnommé Cuiacius, que l'on dit estre depuis peu de temps sorty de l'Université de Bourges et présentement retiré à Valence". Revue de législ. 1872, II, 564.

ook door v. Savigny is bestreden. Ook dat »moliri" is kenmerkend: eerst in 1562 zag de vroegste arbeid van Cuiacius betreffende de pundekten het licht.

En nu volgt er: »Aurelianensem, ubi Amerburgius more Grybaldi fere docet". Doch van dien Amerburg weet niemand iets te zeggen; de naam klinkt eer Duitsch dan Fransch. Er is maar een eenvoudige coniectuur noodig, om den waren naam te herstellen. Men leze: »Annas Burgius." De beroemde letter- en geloofsheld, die 23 December 1559 zijne overtuiging met den martelaarsdood bezegelde, was in 1556 hoogleeraar in de regten te Orleans. Elk biographisch woordenboek wijst dit aan. Wil men een getuigenis van een tijdgenoot, welnu, het leven van Joachim vom Berge bij Melch. Adamus, 368, wijst er op. Van Orleans sprekende zegt de auteur: »huc Bergerus se contulit et Annae Burgio »Ius Civile profitenti diligentissime vacavit. Fuit is Annas »Burgius, qui paulo post, non tam regii senatoris in Parla- »mento dignitate, quam martyrii gloria, in omni perpetuitate »consequentis temporis illustre nomen est consecutus".

Hierop: »Tolosanam, ubi Forcatulus et Antonius Goveanus". Eerstgenoemde is te weinig gewaardeerd, omdat hij te veel bekend is door zijne beroeping te Toulouse, met achterstelling van Cuiacius; laatstgemelde genoot de zeldzame eer dat twee vermaarde mannen, die elkander wederkeurig haatten en met smaad overlaadden, hem als den uitnemendsten onder de Juris interpretes den eerepalm toekenden. Maar hoe komt Tanner op de gedachte, dat in 1556 Goveanus te Toulouse kon gehoord worden? Derwaarts was hij wel in 1544 uit Parijs vertrokken; daar had hij in 1545 zijn Tractatus ad L. 3 D. de iurisd. omn. iudic. geschreven, doch van daar was hij reeds in den zomer van 1549 naar Cahors vertrokken; want XIII Cal. Sextiles van dat jaar had Joannes Maludanus aan Dionysius Lambinus geschreven: »iam hic Goveanum tuum habemus, quem heri ob os apud suos auditores in coelum Petruccia laudibus extulit: facile perspexisses ea hora illum τῷ Γουεάνῳ εἰς ὑπερ-

*) Vgl. Miescher, Die medizinische Facultät in Basel. (Bas. 1860) 18 vlg.

βολὴν φρονεῖν in Jure Civili. » Dat men te Weenen niets wist van de wonderschoone vrouw, die hij te Cahors reeds vóór zijn optreden huwde, waaromtrent de tijdgenoot zich uitliet: »Goveanus iurat, bene solis esse maritis, sed ei non creditur” laat zich begrijpen, minder evenwel, dat Tanner niets vernomen had van het vertrek des beroemden mans in 1554 naar Valence, van waar hij vóór of in 1556 (het jaar waarin Tanner schreef) naar Grenoble verhuisde. Door kleine werkjes toch, waarvan de voorreden Cahors als woonplaats aanwijzen, was zijn roem over geheel Europa verbreid en wie zich op reis begaf om hem te hooren, moest weten, waar hij hem vinden zou, hem, wiens talrijk auditorium door den grooten Antoine Loisel werd verheerlijkt!

Tanner eindigt de reeks der Hoogescholen: in »Provincia Valenciae Loriolum (si) audiveris, nihil amplius desiderabis, quod ad gallicam docendi rationem pertinet.” Bij wijze van kantteekening voegt hij hierbij: »In Avenionensi neminem post Ferretum floruisse arbitror”. Dat Aemilius Ferretus 14 Jul. 1552 was gestorven, wist hij alzo; nog in 1550 had Goveanus aan het slot zijner boeken de iurisdictione mogen uitroepen: »Teneat Avenionem Aemilius Ferretus, parens alter meus;” nu was die school van haar schoonste sieraad beroofd. Harer te gedenken, haar te bezoeken lag anders op den weg van Basilius; daar toch had Bonifacius, eer hij in Februari 1525 het professoraat te Basel aanvaardde, den doctorshoed verworven.

Loriot (Pierre Lorioz, Lorientus) uit Evernoz bij Salins, is ons uit de Duitsche zoowel als de Fransche letterkundige geschiedenis genoegzaam bekend; hij onderwees eerst te Bourges (1528—1546), daarna te Leipzig (1546—1554), vervolgens te Valence. Van Cuiacius sprekende schreef Hubert Languet in een brief van 13 Febr. 1560: »Ei Valentiae succedet Gribaldus. Pulchrum sane par, ubi ipse et Lorientus coniuncti fuerint”. Wat bedoelde hij met deze woorden? Hetzelfde wat Tanner door zijn »gallica docendi ratio” aanduidt, in tegenstelling van de »mos legendi Italicus”. Scherpzinnig is de opmerking van Stintzing, dat wij hier nog niet aan het antiquarisch historisch element in de

methode van rechtsonderwijs te denken hebben, maar veeleer aan het synthetische, dat de ultramontaansche casuïstiek verdrong. In Duarenus zien wij reeds het streven om, door vereeniging van beide rigtingen, een nieuwen baan te breken.

Wien bedoelt Tanner, als hij vervolgt: »Rogo et nostrum »Theodorum, ut et nostri meminisse velit in libris recens »editis et ut indices Parisien. et Lugdunen. locupletatos nobis »tecum colligat''. Zeker heeft hij hier geen rechtsgeleerde op het oog, maar een jong mensch, van ongeveer denzelfden leeftijd als Amerbach, kundig en hulpvaardig, en vooral in de Grieksche taal ervaren. Niemand anders kan hier bedoeld zijn dan de later zoo vermaarde Theodorus Zwinger, den stiefzoon van Conradus Lycosthenes. De man, die eens onder de grootste geneeskundigen zon gerangschikt worden, was destijds nog maar drie en twintig jaren oud en ving zijn arbeid aan met het onderwijzen der Grieksche taal. »Basileae (zegt zijn levensbeschrijver) primum Graecam linguam, deinde ethicam et politicam docuit *) cum fructu magno docentium et methodo singulari ac felici''. Hij was de boezemvriend van Amerbach, die, toen hij twee en dertig jaren later de tijding van Zwingers dood vernam de kreet slaakte: »Piget me vivere post tantum virum!''

Van een anderen gemeenschappelijken vriend van Amerbach en Tanner beiden, deelt laatstgenoemde hierop een tot nog toe onbekende bijzonderheid mede. »Nostri (zegt hij) Georgii Tradelii Tabulas arbiträrer ab Oporino excudendas, quas haud dubie magno et facile dividet''. Het is bekend, dat Tradelius, dien Facciolatus Tradellus noemt, in 1530 te Dillingen geboren, en alzoo iets ouder dan Amerbach en Zwinger, in October 1554 te Padua tot den leerstoel de actionibus was geroepen, doch reeds in het volgende jaar (en alzoo nog vóór het tijdstip, waarop deze brief werd

*) In den laatsten brief (n°. 15) vraagt Tanner aan Basilius: „Quodsi I) „Zwingerus in Platonis dialogis περί τῶν νόμων καὶ πολιτικῶν et Aristotelis „libris de republica in schematismos redigendis, ut in Ethicis, perget, quaeso „nobis rescribas''. Reeds vroeger had hij gezegd: „In Ethicis tabulas nostr Zwingeri habemus''.

geschreven) naar Augsburg vertrok om zich geheel aan het praktische leven te wijden. Wel zijn vele zijner Consilia bewaard gebleven, maar van Tabulae door hem vervaardigd, heb ik nergens eenig spoor kunnen ontdekken. Licht niet de gissing voor de hand, dat Tanner Tabulae actionum bedoelt, door Tradel waarschijnlijk opgesteld tijdens zijn kortstondig verblijf aan de Italiaansche Hoogeschool?

Hierop neemt de briefschrijver van zijnen vriend afscheid. In een postscriptum voegt hij er nog eenige nieuwstijdingen bij; daaronder weêr iets over den Geldersman: »Tumultuat^r et Petrus Canisius, qui in Boemia, Bavaria, atque »mense Novembre Romam festinavit''. Aan ons rustend medelid, den geschiedschrijver van het geslacht Kanis mag ik de toelichting dezer woorden overlaten. Daarop volgt een Catalogus operum Egnarii Baronis nondum editorum en eene opgave van diens reeds in het licht verschenen werken. Eindelijk: »Vidi dispositiones in Pandectas Hopperi. Expecto in Basilicon duo capita per Joachimum Hopperum edenda. Item eius Ethica Jurisconsulto aecommodata''. Wat dit *vidi* betreft, de schrijver doelt op een handschrift; want van eene uitgave vóór 1558 heb ik vruchteloos de aanwijzing gezocht.

Enkele namen, in dit schrijven hier en daar vermeld, stippen wij nog kortelijk aan. »Pater Krempius, qui in schola Argentinensi omnia potest'' is niemand anders dan de Stuttgardter regtsgeleerde Ludovicus Gremp, die sedert 1541 Syndicus te Straatsburg was.

Wij gewaagden hierboven van den Boschenaar Henricus Agylaeus: nog een anderen geleerde uit de stad of de Meijerij van den Bosch ontmoeten wij hier, Arnoldus Arlenius, bijgenaamd Peraxylus, dien Hadrianus Iunius zonderling genoeg Arnoldum Monaxylum Buscoducensem noemde. Het is bekend wat Thuanus in zijne Historia sui temporis op den jare 1561 van hem opteekende. »Circa haec tempora (schrijft hij), nam de loco et die obitus mihi, quantumvis diligenter indaganti, minime certo constat, finem vitae ad publica commoda devotae imposuit Arnoldus Arlenius, in Campinia Attuaticorum, regione trans Diesam amnem, qui silvam sive

boscum Ducis alluit, vico ignobili natus indeque nomine ingeniose ab ipso effecto Peraxylus nuncupatus, qui quantam Gabriel Faernus in latinis scriptoribus castigandis sollertiam, tantam in Graecis adhibuit. Huic vel editione Josephi Graeca multum posteritas semper debitura est, quam ille ex viri ill. Didaci Hurtadi Mendozae tunc apud rempublicam Venetam *oratoris optimo exemplari*, publico dedit, adiectis etiam libris contra Appionem, qui nusquam alibi reperiuntur. Mendoza dein, cui tunc navabat operam, ex Italia decedente, ad Basileam amoenissimum literatorum secessum se contulit, ubi industriam per aliquot annos exercuit et Henrici Stephani opera feliciter usus est. Viri de literis tam bene meriti memoriam quamvis incerto tempore ac loco heic renovare, quam omnino indictum praeterire satius visum est". Welk een lofspraak op den Brabanter en den Spanjaard diens beschermers! Hoort nu Tanner, die in onzen brief zijn verlangen te kennen geeft, om de uitgaven, door Arlenius bezorgd, te verkrijgen. In een vorig schrijven van 1554 jammert hij over de moeilijkheid om toegang te verwerven tot de boekery van St. Marcus te Venetie. »Paucissimis (zegt hij) iam aditus ad bibliothecam Marcianam visendam patet, quod ante biennium Diegus apud Venetos Caesareus orator Hispanicus, assidua Arnoldi Arlenii Belgae cuiusdam investigatione, non solum Venetas, verum etiam Italicas suppleret bibliothecas omnes: libros optimos quosque commodato datos raro restituerit. Quo quidem artificio a senatu deprehenso, severissime constituit, ut cuiquam deinceps liber sine magni pretii pigore crederetur. Claves diversae sunt in Academiae Patavinae gymnasiarchas distributae, qui quia raro una Venetiis versantur, paucis et vix sine magnorum virorum commendatione contingit adire Corinthum. Etiam si Bessarion hoc diserte in testamento caverit, ut non solum dato chirographo liceat quosvis auferre autores describendi et emendandi gratia, verum etiam ut senatus meliores scriptores in varia exempla transfundi curaret; tamen harpyae Hispanicae rabiosae καὶ πλεονεχτικῶς per bibliothecas passim volutantes intercluserunt nobis faciliorem aditum". Elders (Epist. V) heet het: »De Venetis nihil plane expectandum esse audio." En in

onzen brief schrijft Tanner, van den Schot Henricus Scrimger gewagende: »Scio eum, quantumvis diu premat suas constitutiones Iustinianaeas spe magnae mercedis a bibliopolis emungendae plura nostris exemplis non habere, quidquid Arlenius sui studiosissimus venditet De Arlenii conatibus rescribito nobis aliquid.” Op deze plaats doelende schrijft Stintzing van Arlenius: »Er scheint mit Handschriften Handel getrieben (wenn das venditare wörtlich zu nehmen ist) und damals schon in Basel gelebt zu haben, wo er 1561 gestorben sein soll.” Ongetwijfeld is dat woord »venditare” in de letterlijke beteekenis op te vatten, want Arlenius had reeds twintig jaren vroeger zich geheel toegewijd aan het opsporen en opkopen van Handschriften, die hij deels voor zijne uitgaven van oude schrijvers gebruikte, deels aan anderen tegen betaling afstond.

Toen hij in 1536 te Bologna woonde schreef hem Coelius Calcagninus uit Ferrara: »Librorum, qui nostram in rem »faciunt, nomina seorsum habebis in pagella. Quod si eos »ad nos mittendos curaveris, quanti eos indicaveris (indica- »bis autem quanti eos bonitas tua indicandos putaverit) »operam dabimus, ut tantum tibi precii et optima fide et »quam ocysime isthic persolvatur et insuper eo beneficio »nos plurimum obstrinxeris”. Arlenius had hem een Catalogus toegezonden, »de ea Musarum suppellectile, quae nuper »ex Gallia et Germania convecta est”.

Dat overigens Arlenius in 1561 te Basel zou gestorven zijn is een ongelukkige traditie, die haren oorsprong heeft in de plaats, waar Thuanus over hem handelt, schoon deze zelf getuigt, dat hij niets van 's mans overlijden wist. Immers in 1564 ontmoeten wij Arlenius met Torrentinus te Mondovi, waar hun vriend Jo. Bapt. Gyraldus professor poeseos et rhetorices was *) en in 1571 komt nog eene beschikking voor van Emanuel Philibert op een verzoekschrift door Arlenius, als zaakgelastigde der erfgenamen van Torrentinus ingediend.

*) Niet te Montereale in Sicilie, zoo als Hermans meende, Handelingen van het Prov. Genootschap voor Kunsten en Wetenschappen in Noordbrabant, 1861, 55.

Aan het slot zijner Inleiding merkt Stintzing op, dat er in de keizerlijke hofboekery te Weenen nog onuitgegeven brieven van Tanner worden aangetroffen aan Nidbruck en onzen Delftschen landgenoot Hugo Blotius. Hierbij mag ik voegen, dat in het leven van Joannes Schroeterus, een vermaarden arts, die in het midden der zestiende eeuw te Weenen vertoefde, vermeld staat: »Repertae sunt ad eum literae amoris et officii plenissimae Philippi Melanchtonis — — — *Georgii Tanneri*, Huberti Langueti, Petri Perinae.” Laatstgenoemde wordt ook herhaaldelijk in de briefwisseling met Amerbach vermeld.

P R O G R A M M A

CERTAMINIS PORTICI

AB ACADEMIA REGIA DISCIPLINARUM NEERLANDICA
EX LEGATO HOEUFFTIANO

INDICTI IN ANNUM MDCCCLXXIX.

Octo carmina ante Kal. Ianuar. certamini oblata sunt, de quibus in conventu Ordinis litterarii a. d. VI Id. Martias haec sententia lata est:

I. *Carmen didacticum de humana natura* paucis versibus quaestiones gravissimas tam leviter et ieiune attingit, ut laudari non possit.

II. In carmine, quod inscribitur *Iter ad congressum orientalem apud Petropolim*, sunt quae laudes, sed plura quae vituperes.

III. *Pro virginibus maturioribus* inscribitur elegia, quae puro sermone et cultis versibus se commendat, sed eo peccat quod vetularum, non virginum maturiorum laudes canit.

IV. *Vesevi victima* non ita commendatur puritate sermonis, ut eius ratio haberi possit.

V. *Physiophilus* laudat vitae rusticae amoenitatem. Poeta plura pulchre descripsit, sed nescit manum de tabula tollere, nimia loquacitate legentibus nauseam creat, et aliquot locis obscurior est.

VI. *Museum Vaticanum* qui ducentis fere hexametris descripsit, melius sibi consulisset si e tanto numero signorum aliorumque artis operum paulo pauciora versibus suis celebrasset, et carmen suum magis limasset. Sed insunt plura, quae nitent.

VII. Sobrietate et suavitate multum ei praestat *Homo-*

Simia, parva elegia, qua systema Darwinianum facete ridetur. Huic etiam anteponitur alia elegia, quae extremo loco nominabitur. Inscribitur *Virginis maturioris querelae*, et inventionis laude, apta et concinna dispositione, sermonis elegantia et versuum suavitate magnopere se commendat.

Itaque eius poetae praemium aureum adsignatum est, proximus a victore locus datus poetae carminis VII, tertius ei, qui carmen VI misit, hac tamen lege ut nonnulla in suo carmine corrigeret. Aperta schedula inscripta hoc disticho:

Ne mirere mihi si tam verbosa querela est:

Scilicet Harpocratem femina nulla colit.

quod idem Virginis querelae in fronte gerebant, prodiit nomen PETRI ESSEIVA, *Friburgensis Helvetii*.

Carminis VII laudati sumptu legati Hoeufftiani typis describendi veniam dedit IOHANNES VAN LEEUWEN, *Hollandus*. — Musei Vaticani poeta nondum nomen suum declaravit.

Ad novum certamen poetae invitantur his legibus ut carmina sua nec ex alia lingua translata nec iam edita nec in argumento privato haerentia, L versibus non minora, nitide et ignota indicibus manu scripta suis sumptibus ante Kalendas Ianuarias anni sequentis mittant Ioanni Corn. Ger. Boot, Ordini litterario ab actis, munita symbolo, etiam inscribendo schedulae obsignatae, quae intus continebit nomen et domicilium poetae.

Praemium erit numus CC florenorum. Carmen praemio donatum edetur sumptibus legati, itemque ea quae laude digna et a suis auctoribus Academiae ad edendum concessa erunt.

In conventu legitimo Ordinis mense Martio anni sequentis iudicium pronuntiabitur; quo facto schedulae reiectis carminibus additae in ignem coniicientur.

Amstelodami postridie Id. April.
MDCCCLXXIX.

C. G. OPZOOMER,
Ordinis praeses.

WERKEN DER AFDEELING LETTERKUNDE

DER KONINKLIJKE AKADEMIE VAN WETENSCHAPPEN,
VOOR VERMINDERDE PRIJZEN TE BEKOMEN.

W. MOLL, De boekerij van het St. Barbara-klooster in de tweede helft der vijftiende eeuw	f 0,60
Is. AN. NIJHOFF, Beschrijving van een handschrift, afkomstig van het klooster Bethlehem bij Doe- tinchem, met 1 plaat	» 0,40
G. H. M. DELPRAT, Lettres inédites de Juste Lipse, concernant ses relations avec les hommes d'état des Provinces-Unies des Pays-Bas, principale- ment pendant les années 1580—1597.	» 1,00
L. J. F. JANSSEN, De muurschilderingen der St. Jans- kerk te Gorinchem, met 21 platen	» 2,50
J. G. HULLEMAN, Bedenkingen tegen de echtheid van den zoogenaamden ΠΕΠΛΟΣ van Aristoteles. »	0,40
J. BAKE, Over de methode van onderzoek naar de echtheid of de onechtheid van de op naam van Cicero gestelde eerste Catilinaria.	» 0,50
C. LEEMANS, Nieuw ontdekte muurschilderingen. Eene bijdrage tot de geschiedenis der vaderlandsche kunst, met 1 plaat u'	» 0,50
C. LEEMANS, Muurschilderingen in het koor van de kerk der Herv. Gemeente te Driel in den Zalt- Bommelerwaard, met 1 plaat.	» 0,30
S. KARSTEN, Over de pleitrede van Cicero voor Sex. Roscius Amerinus	» 0,60
L. A. J. W. SLOET VAN DE BEELE, De Hof te Voorst. »	1,50
F. CHABAS, Les Pasteurs en Egypte	» 0,75
J. C. G. BOOT, Commentatio de Sulpiciae, quae fer- tur satira.	» 0,30
G. MEES AZN., Het Rotterdamsch oproer van 1690, met een plan	» 1,50

C. M. FRANCKEN, <i>Coniectanea critica ad C. Lucilii librorum decades tres. 2 St.</i>	f 1,60
P. L. MULLER, <i>Nederlands eerste betrekkingen met Oostenrijk, toegelicht uit de correspondentie der keizerlijke gezanten te 's-Gravenhage 1658-1678.</i> »	1,50
J. A. FRUIN, <i>De Anfang en de slichte Clage umme varende have, naar het Oud-Saksische recht (met een aanhangsel over de actiën om roerend goed naar het Oud-Hollandsche Recht).</i> »	0,85
B. F. MATTHES, <i>Over de bissoes of heidensche priesters en priesteressen der Boeginezen, met 4 pl.</i> »	1,00
L. A. J. W. SLOET, <i>Een actio spoli van 1229 en eene inleiding in erfgrond van 1243.</i> »	0,30
H. VAN HERWERDEN, <i>Studia critica in poetas scenicos Graecorum</i> »	1,00
C. LEEMANS, <i>Oude muurschilderingen van de kerk te Bathmen in Overijssel, met 11 platen.</i> »	2,00
J. C. G. BOOT, <i>De latijnsche brieven van Constantijn Huygens, bewaard in een handschrift der Kon. Akademie van Wetenschappen.</i> »	0,50
H. KEEN, <i>Over de jaartelling der zuidelijke Buddhisten en de gedenkstukken van Açoka den Buddhist.</i> »	1,20
C. LEEMANS, <i>Het romeinsch grafteeken van Dodewaard, met 1 plaat</i> »	1,00
H. KEEN, <i>Eene indische sage in Javaansch gewaad.</i> »	0,50
G. DE VRIES AZN., <i>Het dijks- en molenbestuur in Holland's Noorderkwartier onder de grafelijke regeering en gedurende de republiek</i> »	6,00
TH. JORISSEN, <i>De eerste coalitie en de republiek der Vereenigde Nederlanden.</i> »	1,75
H. KEEN, <i>Over de oud Javaansche vertaling van 't Mahābhārata</i> »	0,35
S. A. NABER, <i>Quaestiones Homericae.</i> »	2,20
Verslagen en Mededeelingen. Dl. I—XII. »	25,00
Elk deel afzonderlijk »	3,00

UNIVERSITY OF MICHIGAN

3 9015 06382 3861

